De ‘Tafelspelen’ van Pieter Cz. Hooft

T.H.J. Broekmans

bron
T.H.J. Broekmans, *De ‘Tafelspelen’ van Pieter Cz. Hooft*. Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1992

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/broe061tafe01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

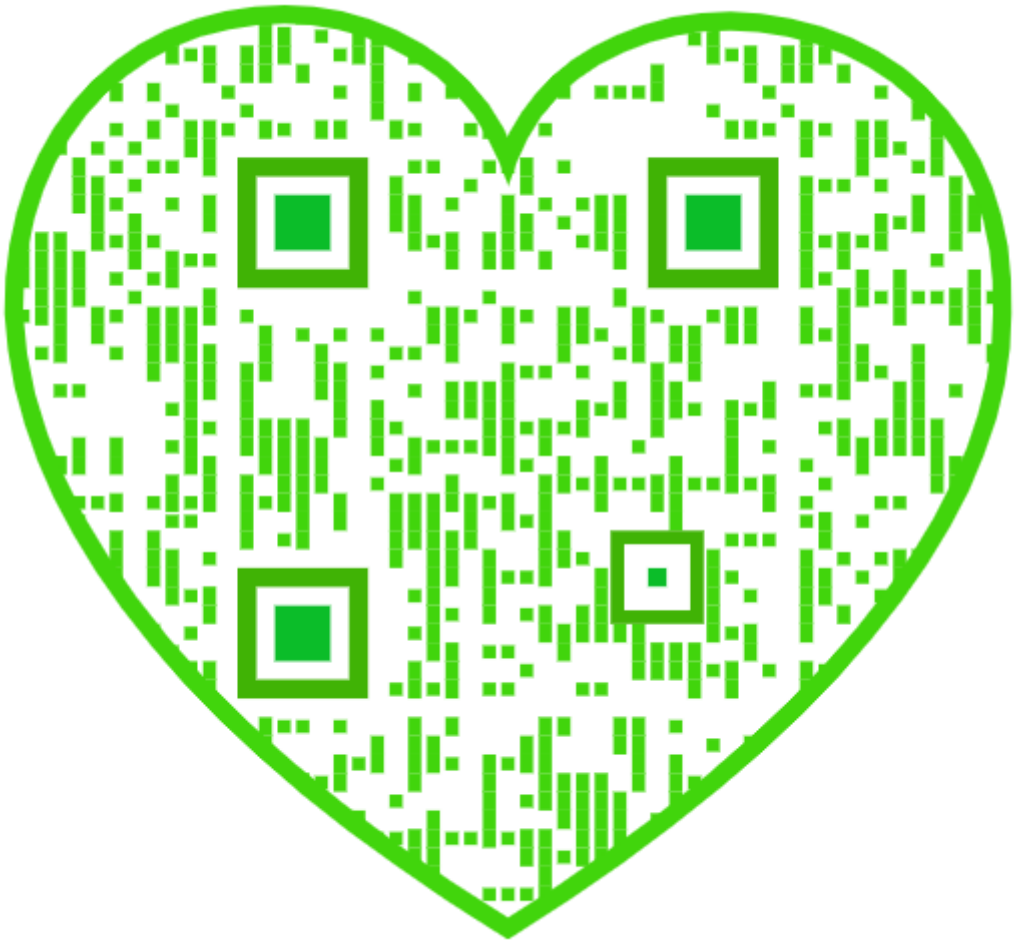

V

De daad die men naliet heeft meer kwaad dan de daad gedaan.
Martinus Nijhoff, *Het Uur U*, vss. 128-129.

VOOR NELLY EN ONZE KINDEREN

Woord vooraf

Het is goed dat er ook in een formeel kader als dat van een dissertatie een mogelijkheid is, hen te bedanken die aan de totstandkoming ervan hebben bijgedragen: het gedrukte woord blijft, en geeft aldus blijk van de bestendigheid van mijn gevoelens.

Ik begin ‘fuori le mura’: ik dank mijn ouders, mijn zuster Joke en haar man Co, Jeanne Slits, Herman Peeters en Jean Stevens: zij hebben me veel werk uit handen genomen, gesteund of mij genereus de gelegenheid gegeven gebruik te maken van wat hen toebehoorde. Ik dank Jacques Driessen, Frans Schaars, Marcel van der Voort, en het personeel van de universiteitsbibliotheek der Universiteit van Amsterdam: geen enkele practische hulp was hun te veel.

De wereld der neerlandistiek is er een met vele tenten. In elke daarvan is het goed toeven, zoals ik in mijn ommegang ondervonden heb: de eerste kennismaking onder leiding van G. Stuiveling en E. Grootes in het Bredero-herdenkingsjaar 1968; een Brabantse oriëntatie op het vak onder supervisie van P.C. Paardekooper en G. Knuvelder - na mijn diensttijd - van 1969 tot 1971; weer terug in het Noorden, Utrecht ditmaal, onder aanvoering van L. van Dis en C. van de Ketterij; een hernieuwde oriëntatie, in Tilburg, op mijn zuidelijke wortels dankzij H. Hermkens en J. Poulssen, en, tenslotte, de synthese van Noord en Zuid bij L. Strengholt en E. Grootes, via de auteur die mij lief is, en hem die ik bewonder: Constantijn Huygens en Pieter Corneliszoon Hooft.

Dat hier een proefschrift voorligt over de laatste, is primair te danken aan Wiebe de Kruyter, met wie ik het genoegen heb gehad zijn uitgave van Huygens' *Dorpen* en *Stede-stemmen* voor te bereiden, en die ik terzijde heb gestaan bij het uitwerken van zijn artikel over ontlening en vernieuwing in Hoofs *Paris Oordeel*, toen hij door ziekte daar niet meer volledig toe in staat was. Zijn enthousiasme heeft me op het spoor van Hoofts ‘tafelspelen’ gezet. Deze dissertatie zou hem plezier gedaan hebben.

Ondenkbaar echter zou dit proefschrift geweest zijn zonder de hulp van Frans Slits. Hij heeft mij, als niet-gymnasiast, aan de hand genomen en mij de wereld van de klassieke litteratuur binnengeleid. Met nietaflatend enthousiasme heeft hij de klassieke bronnen van het oordeel van Paris aangeboord, in extenso vertaald, toegelicht en mij gewezen op relevante secundaire litteratuur. Met dezelfde acribie als waarmee hij zijn eigen proefschrift bewerkte, heeft hij het mijne, stukje voor beetje, becommentarieerd, met een eindeloos geduld, en steeds met hoofd én hart. In álle details, tot en met de slotfase van het onderzoek, het

ontwerpen van de definitieve lay-out en het corrigeren van de laatste drukproeven, heeft hij mij terzijde gestaan. Hij was de werkelijk ideale metgezel, de reisgenoot, *Awater*, die nooit ‘de pas’ inhield, en tot vandaag toe met mij meegereisd is. Heuser én *heusscher* (zie *Bruiloftspel*, de annotatie bij regel 0.2.) vriendschap dan die welke ik van hem ondervonden heb, ken ik niet.

Dank, véél dank, ben ik ook verschuldigd aan Leen Strengholt en Eddy Grootes. De eerste heeft me vertrouwen gegeven in mijn onderzoek en me gestimuleerd op de ingeslagen weg verder te gaan. Zijn onverwachte overlijden heeft me zeer getroffen.

Eddy Grootes nam zijn rol in januari 1990 over, met hetzelfde enthousiasme, dezelfde werklust en nauwgezetheid als waarvan de begeleiding door Leen Strengholt getuigde. En toch lagen bij hem de accenten enigszins anders: naast aandacht voor de tekst, de commentaar daarop en wat met de wording van de tekst te maken had, heeft hij mij vooral oog laten krijgen voor andere dan louter fiologische aspecten. De inleiding van dit boek legge daarvan getuigenis af. De warme, individueel gerichte aandacht die daarbij van Eddy Grootes uitging, maakte ieder bezoek aan het Instituut voor Neerlandistiek tot een feest.

De grootste dank, tenslotte, komt hen toe die mij zo vele uren gemist hebben: mijn kinderen; maar bovenal haar die mij zo vele jaren de ‘ruimte’ gegeven heeft en toch steeds náást me stond, en over mijn schouder met me mee las: mijn vrouw en levensgezellin, Nelly. Dat dit boek aan haar en hen is opgedragen, is niet meer dan een daad var eenvoudige rechtvaardiging.

Inleiding

Doel en opzet van het onderzoek

Het belang van een editie

Er is tot nog toe relatief weinig aandacht besteed aan de zogenaamde tafelspelen van Hooft. De auteurs van de meeste handboeken noemen hoogstens de titels van de vier spelen en geven daarbij een korte kenschets. Slechts Worp (*Geschiedenis van het drama en van het tooneel*) en Knuvelder bieden wat meer, waarbij opgemerkt moet worden dat de laatstgenoemde uitsluitend eerder onderzoek van J.J. Mak samenvat. De grote verdienste van Maks artikel *De tafelspelen van Hooft* bestaat erin dat het, mede aan de hand van de vier 'tafelspelen' van Hooft, een eerste aanzet geeft tot karakterisering van het zeventiende-eeuwse tafelspel. Dat de distinctieven die er in naar voren komen, nogal vaag zijn en weinig specificiek, doet aan het belang van dit opstel weinig af: ze lenen zich uitstekend voor verder onderzoek. De dissertatie van Patricia Pikhaus heeft gezorgd voor een aanzienlijke aanvulling van de kenmerken van Mak, zij het dan dat haar bevindingen uitsluitend betrekking hebben op zestiende-eeuwse specimina van dit genre.

Ook naar de invloeden op Hooft is in verband met enkele van zijn 'tafel-spelen' enig voorwerk verricht: F. Veenstra bespreekt in zijn proef-schrift uitvoerig de schatplichtigheid van Hoofts *De Gewonde Venus* aan Montaignes *Essais*; C.W. de Kruyter noemt in *Ontlening en vernieuwing in 'Paris Oordeel'* het laatste 'tafelspel' van Hooft een 'geslaagde imitatio' van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις*.

Beide soorten onderzoek, zowel dat naar het genre als dat naar de bronnen, behoeven echter correctie en aanvulling. Een editie van de vier spelen gezamenlijk moet ten minste daarin voorzien. Belangrijker is echter dat sinds de editie van F.A. Stoett de teksten van de vier stukken niet opnieuw uitgegeven en van commentaar voorzien zijn. Hoe waardevol ook de inleiding van deze uitgave is in verband met de geschiedenis der handschriften of door opmerkingen aangaande de spelling van Hooft, de annotaties daarin zijn volstrekt onvolledig, onvoldoende en niet aangepast aan de behoeften van de moderne lezer. Alleen al dit laatste lijkt mij bij de grote schrijver die Hooft óók in zijn 'tafelspelen' is, voldoende rechtvaardiging voor een nieuwe editie.

De beperking van het onderzoek

In een onderzoek als dit zouden eigenlijk álle aspecten van de teksten aan bod moeten kunnen komen, óf in de inleidende hoofdstukken óf in de commentaar: de inhoud; de taal; de genrebepaling; de bronnen; rhetorische aspecten van de pleidooien; de handschriften; de zeventiendeeeuwse drukken met als wezenlijk onderdeel een collatie van een zo groot

mogelijk aantal exemplaren van iedere druk; de plaats van de stukken in Hoofts oeuvre; de datering; stilistische kenmerken; ethische opvattingen; een nadere uitwerking van de invloed van Montaigne op *De Gewonde Venus*, de invloed van Ronsards *Mascarades* op *Mommerij*, van Jean Lemaire op *Paris Oordeel*; de relatie tussen iconologische gegevens en Hoofts laatste 'tafelspel' &c.

Natuurlijk moest er een keuze gemaakt worden: elke uitgave is gebonden aan materiële beperkingen en aan datgene wat de editeur vanuit zijn specifieke belangstellingssfeer en praktische mogelijkheden aan kan dragen. Twee aspecten hebben in dit onderzoek een zwaar accent gekregen; 't eerste is vooral van tekstkundig-filologische aard; het tweede heeft een meer litterair-genologisch karakter.

Voor het eerste heb ik gekozen vanuit mijn zorg over de toegankelijkheid van onze zeventiende-eeuwse litteratuur voor neerlandici, studenten en - ook! - leerlingen in het voortgezet onderwijs.

Onze grote zeventiende-eeuwse auteurs worden immers nauwelijks (meer) gelezen; en dat niet omdat hun leefwereld zo ver van de onze áf zou staan: niemand die de moeite - en 't kóst in eerste instantie 'moeite' - genomen heeft, niet cursorisch, zoals we gewend zijn, maar met oog en oor voor zo veel mogelijk details, bijvoorbeeld Hoofts *Paris Oordeel*, zijn *Brief van Menelaus aen Helena* of tientallen van zijn sonnetten, of Huygens' *Oogentroost, Hofwijck* of zijn enige spel *Trijntje Cornelis* te lézen en niet 'dóór te lezen', zal die bewering ten volle kunnen onderschrijven. Ook niet omdat ze de minderen zouden zijn van de grote buitenlandse auteurs uit dezelfde tijd. Wel echter, omdat er simpelweg te weinig moderne edities zijn waarin adequaat ingegaan wordt op de primaire behoeften van de moderne lezer die zich waagt aan een zeventiende-eeuwse tekst: woordverklaringen, ophelderingen aangaande de de zinsconstructies en opmerkingen van interpretatieve aard.

Behalve informatie die noodzakelijk is om de tekst open te leggen voor de lezer, dient ook uitvoerig aandacht besteed te worden aan wat nodig is voor een volledige, wetenschappelijk verantwoorde interpretatie: o.a. de woordvorming, syntaktische bijzonderheden, soortgelijke plaatsen in ander werk van Hooft en opmerkingen over de bronnen waaruit hij geput heeft.

Het apparaat waar al deze gegevens in te vinden zijn, de commentaar, dient de lezer bovendien informatie te bieden waaruit hij, door typografische aanwijzingen geleid, gemakkelijk een keuze kan maken. Daarnaast moet het aanknopingspunten bieden voor voortgezet, bijvoorbeeld taalkundig onderzoek. Mede daarom heb ik, met hulp van dr. Frans Schaars te Nijmegen, een aantal registers op de vier 'tafelspelen' samengesteld, die op een diskette, los, bij dit proefschrift gevoegd zijn: van ieder spel afzonderlijk: een alfabetische woordenlijst, een frequentiewoordenlijst en een concordantie; van de vier spelen gezamenlijk bovendien een zogenaamde eindconcordantie.

Aan alle bovengenoemde eisen heb ik proberen tegemoet te komen door de hier gepresenteerde vorm en inhoud van de commentaar. Ik heb echter afgezien van het middel van de o.a. door dr. H.M. Hermkens gepropageerde ‘hertaling’. Los van problemen de metriek of het rijm betreffende die zo'n ‘hertaling’ - net als iedere gewone vertaling - met zich meebrengt, denk ik dat een dergelijke wijze van weergeven het origineel geen recht doet: de ‘hertaling’ nodigt slechts uit tot onze gebruikelijke, vluchtige wijze van lezen, terwijl een tekst van Hooft of Huygens zijn rijkdom veelal pas ontvouwt door rustige afweging van mogelijkheden, door het openstaan voor verbanden en perspectieven die in voorafgaande verzen aangereikt zijn, perspectieven die slechts ontdekt kunnen worden door hérlezing, door pas op de plaats te maken, en dikwijls zelfs door op de gezette schreden terug te keren. We kunnen nu eenmaal de paden van *Hofwijck* niet per fiets verkennen! Vooral om de hierboven uiteengezette reden heb ik me in de commentaar bij afzonderlijke woorden en woordgroepen beperkt tot een zo verantwoord mogelijke ‘vertaling’.

Bij de keuze van de capita in de inleiding ben ik vooral pragmatisch te werk gegaan: welke aspecten zijn noodzakelijk in een teksteditie; waar kan ik aansluiten bij bestaande litteratuur, en op welke wijze kan ik de lezer zo veel mogelijk laten profiteren van de inbreng vanuit een voor de zeventiende-eeuwse filologie onontbeerlijke discipline, die van de klassieke letteren. Voor dat laatste heb ik kunnen profiteren van de kennis van dr. Frans Slits. Zijn enthousiaste hulp bij dit onderzoek maakte het mogelijk dat ik dieper en uitgebreider dan anders in kon gaan op de rhetorische opbouw van de pleidooien in *Paris Oordeel* en de relatie tussen Loukianos' stuk en Hoofts laatste tafelspel. Aansluiting bij secundaire litteratuur vond ik in studies van dr. G. Kazemier en dr. J.J. Mak, van dr. C.W. de Kruyter en dr. P. Pikhaus.

Al heeft het onderzoek van Kazemier en Mak slechts onduidelijkheid opgeleverd omtrent de datering van *Paris Oordeel*, hun bevindingen boden me wel een dankbaar aanknopingspunt voor voortgezet onderzoek. Hetzelfde was het geval met het essay van De Kruyter over ontlening en vernieuwing in *Paris Oordeel*. Een schat aan gegevens bood het recente onderzoek van Pikhaus naar het tafelspel bij de rederijkers, waardoor het mogelijk was de vier stukken van Hooft te vergelijken met het zestiendeeeuwse genre. Onontbeerlijk is - tenslotte - bij iedere teksteditie een verantwoording van de wijze van commentariëren en translittereren en een beschrijving der handschriften en drukken. Dat ik bij dit laatste geen collatie heb kunnen vervaardigen van een zo groot mogelijk aantal exemplaren van de drukken van vóór 1647, heeft meer te maken met praktische onmogelijkheden en tijdsdruk dan met het ontkennen van de zinvolheid van deze bezigheid.

Als resultaat van deze afwegingen omvat de Inleiding nu drie hoofdstukken over de spelen gezamenlijk en drie hoofdstukken over *Paris Oordeel*. De bijzondere aandacht voor deze laatste tekst kwam voort uit het feit dat enkele aspecten ervan, gegeven de eerdere studies, eenvoudig vroegen om een behandeling in dit kader, maar wordt tevens gerechtvaardigd doordat dit stuk inhoudelijk en formeel ver boven de andere drie uitsteekt.

De handschriften en drukken van Hoofts ‘tafelspelen’

De handschriften

Inleiding

Drie van de vier zogenaamde tafelspelen zijn ook overgeleverd in handschriftelijke versies. Er bestaat enige twijfel over de vraag of de drie manuscripten van Hoofts ‘tafelspelen’ die onder signatuur II C 14 in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam berusten, allemaal wel Hooft-autografen zijn: de eerste recto-zijde van *De Gewonde Venus*, het titelblad, heeft in de linker bovenhoek, met inkt geschreven, de aanduiding ‘**Dub.**’, oftewel ‘Dubieus’. Stoett[1.] schrijft deze opmerking toe aan Hoofts zoon, Arnout Hellemans Hooft, die samen met Geraardt Brandt in 1671, te Amsterdam, bij Jacob Lescailje, *P.C. Hoofts Werken* uitgaf.

Het is mij echter niet duidelijk waarom Arnout Hellemans Hooft twijfels had over waarschijnlijk de authenticiteit van dit handschrift: de hand wijkt niet wezenlijk af van die in contemporaine stukken als de gedeelten uit *Claech-Leidt* die nog uit 1607 stammen, of *Deuntien* van 21 november 1607, althans niet voor een relatief ongeoefend oog als 't mijne. Bovendien is het manuscript van *De Gewonde Venus* ondertekend met **P C Hooft. 28 Octobre. 1607**. Al bewijst de ondertekening op zich natuurlijk niet het autografische karakter van het handschrift, de exactheid van de datering pleit toch ook niet voor het tegendeel: een kopiist zal zich immers minder dan de auteur zelf bekommerd hebben om de precieze datum waarop het spel gereed gekomen is.

Al is er dan enige twijfel mogelijk, toch meen ik dat we uit mogen gaan van de veronderstelling dat de drie handschriften die zich in de Amsterdamse bibliotheek bevinden wel degelijk Hooft-autografen zijn.

Mommerij

Het manuscript van *Mommerij* is een deel van het zogenaamde Eerste Rijmkladboek.[2.] Dit Rijmkladboek, dat gedichten uit de periode van 1601-1609 bevat, bestaat, afgezien van het dubbelblad waarop de tekst van *Mommerij* te vinden is, uit 18 in elkaar gelegde diplomata die, nadat Hoofts eerste ‘tafelspel’ toegevoegd was, met potlood, rechts onder aan de bladzijden, genummerd zijn, beginnend met 249 en eindigend met 330. De twee buitenste diplomata, met de pagina's die de nummers 249-252 en 327-330 dragen, zijn los geraakt van de rest.

Mommerij zelf bestaat uit een apart diploma dat ongeveer 410mm bij 320mm meet, en dat door middel van een plakstrook aan de linkerkant vastgelijmd is aan het op twee na laatste folium, dat in potlood

genummerd is met 325 in de marge rechts onderaan. Dit bevat een tweetal sonnetten van november en december 1606: *Wat storm heeft u vlam (mijn Leven) wtgeblasen?* en *Sijdij van minnaers smart een onversaedlijck vraetjen*.

Chronologisch gezien neemt *Mommerij* een merkwaardige plaats in binnen het Eerste Rijmkladboek: het staat nu ná fol. 252, met als laatste gedicht: *Vijf zoons had 's Coninx kaer, en bad om d' oudst alleen // Te houden wt den crijch* van 1 mei 1608, en vóór *Claech-Leidt* van 1607-1608. Stoett[3.] heeft echter al laten zien dat dit in het Eerste Rijmkladboek niets uitzonderlijks is.

Het diploma waar *Mommerij* op staat, onderscheidt zich in formaat niet wezenlijk van dat in de rest van het Eerste Rijmkladboek; als er al een onderscheid in formaat is geweest, is dat nu moeilijk meer te zien doordat sommige bladen aan de randen sterk afgebrokkeld zijn. Het dubbelblad van *Mommerij* heeft - op fol. 253 - daarentegen wel een ander watermerk dan de omgevende diplomata, een enkelkoppige adelaar met uitgespreide vleugels en klauwen, een type dat uitgebreid aan bod komt in Briquet[4.] maar bij hem in dit formaat en met deze tekening niet voorkomt. De folia van *Mommerij* zijn ook wat smoezeliger dan de rest van het Eerste Rijmkladboek; bovendien hebben ze drie horizontale vouwen en een verticale, in het midden van het blad.

Tenslotte resteert te vermelden dat er zich in de linker bovenhoek van het eerste folium een opvallend (modern) balpenkruisje bevindt.

Bruiloft-spel

Van dit tafelspel kennen we twee manuscripten: een ervan bevindt zich momenteel in de Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz te Berlijn, onder signatuur: Ms. germ. 4° 154, en mag op grond van paleografische kenmerken zeker geen Hooft-autograaf genoemd worden[5.]; het andere bevindt zich in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, onder signatuur II C 14, sub i.

Voor een beschrijving van het Berlijnse handschrift verwijs ik gaarne naar het onder noot 5 genoemde artikel van G. Kalff en naar bijlage 1 van dit boek, waar dit manuscript integraal gereproduceerd is. Het handschrift van *Bruiloft-spel*, dat zich bevindt in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, bestaat uit drie in elkaar gelegde diplomata die oorspronkelijk door middel van een touwtje - de restanten daarvan zijn nog zichtbaar - met elkaar verbonden waren. De diplomata hebben de volgende afmetingen: ca. 420mm bij ca. 320mm. Ook hier is het moeilijk de precieze breedte en lengte vast te stellen, doordat de randen sterk afgebrokkeld zijn. Op het eerste folium staat in het midden van het blad in majuskels met pen geschreven: **BRUJLOFTSPEL**. De rest van dit folium is leeg, op de paginanummering rechts onderaan na. Alle folia hebben in potlood deze aanduiding, die loopt van 493-504. De folia 494

en 501-504 zijn onbeschreven. Alle folia hebben een verticale vouw en een horizontale vouw in het midden van het blad. Op folium 493, 497 en 501 komt hetzelfde watermerk voor als op het diploma van *Mommerij:* een eenkoppige adelaar. Het laatste folium, 504, is zeer smoezelig.

De Gewonde Venus

Het handschrift van *De Gewonde Venus* bevindt zich eveneens in de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam, onder signatuur II C 14, sub h. Het bestaat uit zes aan elkaar gelijmde folia. Op de eerste rectozijde is met pen en in majuskels, midden bovenaan het blad, geschreven: **TAFELSPEL**. In de linker bovenhoek staat de hierboven vermelde aanduiding **Dub**. Alle folia zijn, net als bij *Bruiloft-spel* en *Mommerij* met potlood in de rechter benedenhoek genummerd. Bij *De Gewonde Venus* loopt deze nummering van 481-492. De bladen met de nummers 488-492 zijn onbeschreven.

De afmetingen van de folia zijn ongeveer 193mm bij 320mm. Ook dit handschrift is gevouwen geweest: er zijn nog duidelijk drie horizontale vouwen te zien en drie vage verticale vouwen, die echter ook gesuggereerd kunnen zijn door de structuur van het papier. De bovenste helft van folium 492 is zeer smoezelig, wat erop zou kunnen duiden dat de folia tweemaal doormidden gevouwen zijn, zodat folium 492 de voor- en achterkant geweest is van een gemakkelijk mee te nemen pakketje.

De watermerken die we aantreffen in de folia 483, 487 en 491, behoren tot het type van de zogenaamde ‘Straatsburgse lelie’; het is - zoals Grootes ook al opgemerkt heeft[6.] - echter niet hetzelfde type als dat in het handschrift van Hoofts *Schijnheiligh*, maar een variant daarvan: een gekroond wapenschild dat gevuld is met drie kleine lelies; onder het wapenschild eerst een gestileerde 4, en daaronder het monogram WR van de Straatsburgse koopman Wendelin Riehel[7.].

De drukken

Bij de opsomming van de diverse drukken ben ik uitgegaan van de *Bibliographie der werken van P.C. Hooft* door P. Leendertz Jr. Uiteraard heb ik zijn gegevens vergeleken met die van F. Stoett in de *Gedichten van P.C. Hooft*, II, vóór het begin van elk van de vier spelen. Alleen voor de edities die tijdens Hoofts leven uitgekomen zijn, heb ik een beperkt onderzoek gedaan naar de eventuele varianten. Dit betreft dus alleen *Mommerij* en *Paris Oordeel*. Van de twee andere stukken kennen we immers geen gedrukte editie die dateert van vóór 21 mei 1647.

Mommerij

Mommerij is tot heden toe vijfmaal uitgegeven, en wel in de volgende edities:

- *Emblemata Afbeeldinghen* //
  Amatoria. Van Minne. //
  Emblemes d'Amovr. //

  Ghedruckt t' Amsterdam by Willem Ianszoon inde vergulde Zonnewÿser 1611.

  In deze editie treffen we *Mommerij* aan op de bladzijden 137-140.
  Emblemata Afbeeldinghen //
  Amatoria. Van Minne. //
  Emblemes d'Amovr. //

  Ghedruckt t' Amsterdam by Willem Ianszoon inde vergulde Zonnewyser 1618.

  Het spel staat in deze uitgave op de bladzijden 138-141.
  Binnen dezelfde druk heb ik telkens twee verschillende exemplaren met elkaar vergeleken. Voor de editie van 1611 waren dat het exemplaar dat zich bevindt in de bibliotheek van de U.v.A. onder signatuur 976 C 29 en dat in de bibliotheek van de R.U.L. met als signatuur 1192 H 23. Voor de uitgave van 1618: het exemplaar van de bibliotheek der R.U.U. en dat van de U.v.A. onder signatuur 976 C 30. In beide gevallen moest ik concluderen tot volkomen identieke drukken.
  Natuurlijk heb ik ook de editie van 1611 vergeleken met die van 1618, en wel door middel van twee exemplaren die zich in de bibliotheek van de U.v.A. bevinden: 1611, met als signatuur 976 C 29, en 1618, met als signatuur 976 C 30. Deze vergelijking liet al direct zien dat er sprake is van twee verschillende drukken: de verdeling van de tekst over de bladspiegel verschilt; ze bevatten verschillende katernsignaturen; de druk van 1618 heeft ten opzichte van die van 1611 enkele spellingvarianten:
  vers 002 niemant - niemandt;
  vers 018 vraghen - vragen
  vers 026 koocker - Koocker
  vers 115 Zoo - Soo
  vers 120 haere - hare.

- *P.C. Hoofts // Brieven; // nieuwe, vermeerderde en naar den oorspronke- // lijken text herziene uitgave; // met // toelichting, aanteekeningen, en bijlagen. // I. // 1600-1629. // Te Leiden, bij // E.J. Brill. // 1855*.
  Dit is de uitgave van J. van Vloten; *Mommerij* staat op de bladzijden 379-382.
- *Gedichten // van // P.Cz. Hooft. // Eerste volledige uitgave, // gedeeltelijk naar des dichters eigen handschrift, // met*

aanteekeningen van // P. Leendertz. Wz. // Tweede Deel, // Amsterdam, // P.N. van Kampen, // 1875.
Mommerij: bladzijden 3-7.

- *Gedichten // van // P.C. Hooft // Volledige Uitgave // door // Dr. F.A. Stoett // Tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte // en vermeerderde druk van de uitgave // van P. Leendertz Wz. // Tweede Deel // Amsterdam // P.N. van Kampen & Zoon // 1900. Mommerij* staat op de bladzijden 3-7.

Bruiloft-spel

Van dit tafelspel kennen we alleen de uitgave in de hierboven genoemde editie van J. van Vloten, blz. 389-395; die in de hierboven genoemde uitgave van P. Leendertz, II, blz. 8-13 en de editie van F.A. Stoett, II, blz. 8-17.

De Gewonde Venus

Ook dit spel komt alleen in de drie hierboven genoemde edities voor, respectievelijk op de bladzijden 382-388, 14-20 en 18-28.

Paris Oordeel

Van dit spel kennen we, nog afgezien van de editie van P. Leendertz Wz. (zie hierboven; *Paris Oordeel* is te vinden op de bladzijden 21-33) en die van F.A. Stoett (zie hierboven; het spel staat op de bladzijden 29-43), maar liefst negen uitgaven. Dat zijn, in chronologische volgorde:

- *Gedichten // van den Heere // Pieter C. Hooft, // Drost te Muyden, // Baljuw van Goeylandt, &c. // Verzaemelt en uytgegeven // door // Iacob vander Bvrgh, // Raedt des Heeren van Brederode. // [Vignet] // t'Amsterdam, // By Iohan Blaev, //* ↃIↃIↃↃXXXVI.
  Paris Oordeel: blz. 171-181.
  Van deze druk heb ik vijf exemplaren onderzocht op eventuele varianten en verschillen in katernsignatuurposities[8]. Dat waren de volgende exemplaren:
  - U.B. Leiden, signatuur 1192 A 33;
  - Bibliotheek Instituut De Vooys (geen signatuuropgave ontvangen)
  - Koninklijke Bibliotheek, signatuur 758 B 27;
  - U.B. U.v.A., signatuur XX A 2;
  - British Library, signatuur c 131 g 14.

  Ik heb tussen deze exemplaren geen enkel verschil kunnen ontdekken. Wel is mij één minuscuul verschil opgevallen tussen de vijf hierboven genoemde exemplaren en het werk dat gebruikt is voor de reprint in *Alle de gedrukte werken*[9] op de bladzijden 171-181 (deel

3): in de laatstgenoemde editie ontbreekt op bladzijde 181, rechts naast de katernsignatuur Z 3, de aanduiding P.C. die wel in alle hierboven genoemde exemplaren voorkomt.

- *Gedichten // van den Heere // Pieter C. Hooft, // Ridder van St. Michiel, // Drost te Muiden, Baljuw van Goeilant, &c. // Verzamelt en uitgegeven // door // Iacob vander Bvrgh, // Agent van hare Hooghmogentheden te Luik. // [Vignet] // t'Aemsteldam, Gedrukt by Iacob Lescaille. // Voor Ioost Hartgers, Boekverkooper in de // Gasthuissteeg, in de Boekwinkel, in 't jaar //* ↃIↃIↄↃXLIV. *Paris Oordeel*: blz. 49-58.
  Deze druk verschilt duidelijk van die van 1636; zowel wat verdeling van de tekst over de bladzijden betreft als wat betreft katernsignaturen en - vooral - spelling. Van dit laatste verschil geef ik enkele voorbeelden:

vers	**1636**	**1644**
017	*houwe'*	*houwe*
039	*Een'*	*Een*
043	*een' flukzen standt*	*een fluksen stant*
046	*zijn'*	*sijn*
107	*Hoewel*	*Hoe wel*
114	*wordt*	*wort*
162	*jaeren*	*jaren*
242	*draedt*	*draet*
274	*Indien*	*Indien*
311	*uyt*	*uit*
337	*uw waeken*	*u waken*.

  Woordvarianten heb ik bij de vergelijking van de druk van 1644 (exemplaar K.B.) en die van 1636 (U.B. U.v.A., signatuur XX A 2) niet aangetroffen.

- *Dichtkunstige // Werken, // Van wijlen den Heer // Pieter C. Hooft, // Ridder van St. Michiel, // Drost te Muyden, Baljuw van Goeilandt, &c. // Eerst verzaamelt en uytgegeven // Door // Jacob vander Burgh; // En nu, in deezen druk, met verscheyde stuk- // ken verrijkt, en naaukeurig overzien. // [Vignet] // T'Amsterdam, // Uyt de Boekwinkkel van Jan van Duisberg, // op de hoek van de Stil-steeg, achter 't Stadthuys. // In 't Jaar* ↃIↃIↄↃLVII *Paris Oordeel*: blz. 158-167.
- *Dichtkunstige // Werken, // Van wijlen den Heer // Pieter C. Hooft, // Ridder van St. Michiel, Drost te Muyden, Baljuw // van Goeilandt, &c. // Eerst verzaamelt en uytgegeven // Door // Jacob van der Burgh; // En nu met verscheyde stukken verrijkt, nooyt // voor deezen zoo gedrukt. // [vignet] // t'Amsterdam, // Voor Arent van den Heuvel, Boekverkooper in // de Kolksteeg. Anno 1668*.
  Paris Oordeel: blz. 148-157.

- *P.C. Hoofts // Werken. // T'Amsterdam, // By Jacob Lescailje, Boekverkoper op den Middeldam 1671*.
  Paris Oordeel: blz. 114-120.
- *P.C. Hoofts // Mengel- // werken, // Ten deele nooit te vooren gedrukt. // Nu op veele plaatsen verbetert en vermeerdert. // [gravure] // Tot Amsterdam, // By Henrik Wetstein, // en // Pieter Scépérus. // [Daarnaast:] Tot Leiden, // By Daniel van den Dalen. // Tot Utrecht, // By Willem van de Water. // 1704*
  Paris Oordeel: blz. 586-592.
- *P.C. Hoofts // Gedichten, // met ophelderende aanteekeningen // van // Mr W. Bilderdijk. // Eerste deel. // Te Leyden, bij // L. Herdingh en Zoon, // MDCCCXXIII*.
  Paris Oordeel: blz. 259-274.
- *Gedichten // van den Heere // Pieter C. Hooft, // Drost te Muyden, Baljuw van Goeylandt, etc. // Verzaemelt en uytgegeven // door // Iacob vander Burgh, // Raedt des Heeren van Brederode. // Tweede Deel. // Schiedam, // H.A.M. Roelants. // 1853*.
  Paris Oordeel: blz. 43-50.
- *Gedichten // van // P.Cz. Hooft. // Opnieuw uitgegeven en met // aanteekeningen voorzien // door // A.W. Stellwagen, // Leeraar aan 't Gymnasium te 's-Gravenhage. // Tweede deel. // Afbeeldinghen van Minne en Toonneelspelen. // Schiedam, // H.A.M. Roelants, // 1886*.
  Paris Oordeel: blz. 65-75.

Aantekeningen in exemplaren van de editie van 1636

Twee exemplaren van de *Gedichten* van 1636 hebben in de kantlijn enkele zeventiende-eeuwse (?) aantekeningen bij de tekst. Het ene bevindt zich in The British Library te Londen (onder de hierboven genoemde signatuur); het andere in de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam onder signatuur: XX A 2.

Het Londense exemplaar

J.C. Arens heeft in *De Nieuwe Taalgids* een korte bespreking gewijd aan deze band waarin bijeengebracht zijn: *Henrik de Gróte*, 1638 en *Gedichten*, 1636.[10.] Het volgnummer dat Arens in dit artikel geeft (10663.f.1) is intussen veranderd in c.131.g.14. Het boek draagt het exlibris Ploos van Aemstel, en is blijkens aantekeningen op het titelblad van het eerste werk achtereenvolgens in het bezit geweest van Jan van Broekhuizen (1649-1707), D. van Hoogstraten (1658-1724), P. Vlaming

(1686-1733) en B. Huydecoper (1695-1778). De aantekeningen in de kantlijn zijn volgens Arens echter steeds afkomstig van Jan van Broekhuizen. Ook bij de tekst van *Paris Oordeel* treffen we ze aan. Ik neem ze hieronder zonder commentaar over.

blz. 171:	in de linkermarge, naast de vermelding der *Personaadien*, een opmerking in het Latijn die op mijn foto slecht leesbaar is omdat ze voor een deel helemaal aan de linkerkant geschreven is en daardoor een sterke vertekening vertoont op de foto. Wat ik eruit af kan leiden, is dat ze een verwijzing inhoudt naar boek 11 van de *Metamorphoses* van Ovidius, én de opmerking dat het oordeel van Paris daar niet in voorkomt: *ubi hoc judicium non describitur*. Daarnaast een verwijzing naar Statius: *brevius autem Papinius* // *Ach. 2* V. 335.
blz. 171:	in de rechtermarge, naast de verzen 004-007: *Num in Antandra, an in // Ida? vide Delrium ad Se- // necae Troad. V. 66. et ad // eundem locum Com. p. 423. // unde multa haurire est // ad hoc Paridis Judicium // spectantia*. Zie hiervoor de commentaar bij deze verzen.
blz. 178:	in de linkermarge, naast vers 233: *Seneca Hippol. V // 463*.
blz. 178:	in de rechtermarge, naast vers 237: eveneens een verwijzing naar een werk van Seneca die echter door de vertekening van de foto niet helemaal leesbaar is; waarschijnlijk staat er *Senec. *..* // V. 473*.
blz. 178:	in de linkermarge, naast vers 243: *Lucretius I. ipso initio*.
blz. 178:	in de linkermarge, naast vers 258: *Senec. Hippol. V. 654*.

Het Amsterdamse exemplaar

De geschiedenis van dit boek heb ik niet kunnen achterhalen. De aantekeningen zijn:

blz. 173:	in de rechtermarge, naast vers 059: het rijmwoord *es* is in de tekst onderstreept,

	en daarnaast, met pen: *est, εςτι, hinc nostru̲[m] es, is*: een verklaring van de vorm *es* door verwijzing naar de Griekse en de Latijnse vorm.
blz. 176:	onderaan de bladzijde: *bleek* in vers 189 is in de tekst onderstreept; onder vers 190, de laatste regel van het blad, staat dan: **...* is blank*. Daaronder: *het oogh en lieght niet, al lieght de mont. // het heilige oogh en lieght niet, maer faeljeert wel*.
blz. 177:	de verzen 193-196 zijn onderstreept; in de rechtermarge een tweetal aantekeningen waarvan de eerste doorgestreept is en de tweede - door te kort afsnijden van de bladzijde - vrijwel niet meer leesbaar is. Het eerste woord daarvan is waarschijnlijk *tortúlado* of *tortulando*. Misschien had deze aantekening betrekking op *swindlen om end' om* in vers 198.

Eindnoten:

1. F.A. Stoett, I, blz. XXXIII.
2. In het tweede deel van de *Catalogus der handschriften [van de] Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* wordt onder nummer 279 de voormalige codex beschreven waarvan het Eerste Rijmkladboek deel uitmaakte. *Mommerij* is in deze catalogus vermeld sub 279 e.
3. F.A. Stoett, I, blz. IX.
4. C.M. Briquet, *Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusq'en 1600*. Amsterdam, 1968.
5. Zie het artikel van G. Kalff, *Een nieuw handschrift van Hooft en een onuitgegeven tooneelstuk van Spieghel*, in: TNTL, XIe deel, nieuwe reeks, IIIe deel, 1892, blz. 261-276.
6. E.K. Grootes, *Dramatische struktuur in tweevoud*, blz. 60-61.
7. E.K. Grootes, *Dramatische struktuur in tweevoud*, blz. 59.
8. Ook conform de methode van de partiële interne collatie die P.J. Verkruijsse daarvoor aanbeveelt in: *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie met een verantwoording van de gevolgde methode van partiële interne collatie* (diss. U.v.A., Amsterdam, 1983, blz. 19-51.).
9. W. Hellinga en P. Tuynman, *Pieter Corneliszoon Hooft, Alle de gedrukte werken 1611-1738*, deel 3, *Gedichten 1636*.
10. Ntg. 56 (1963), blz. 185.

Het genre van Hoofts 'tafelspelen'

0. Inleiding

Drie van de vier stukken hebben hetzij in handschriftelijke versie hetzij in druk de aanduiding 'tafelspel' of 'bruiloft-spel'.[1.] In het oudste spel *Mommerij* ontbreekt iedere genre-aanduiding, of we zouden de titel als zodanig moeten opvatten. Wellicht echter is hier het onderschrift 'In Amsterdam.// Op de foij van Monsr Hovijn,// gespeelt. 1602' een indicatie voor het genre.[2.] Een 'foij' of 'fooi' is immers een afscheidsfeest of afscheidsdronk,[3.] een feestelijke aangelegenheid die zich wellicht rondom een tafel afspeelde. Wordt er dan een kort spel opgevoerd door een beperkt aantal personages, dan is er enige reden te veronderstellen dat we te maken hebben met een tafelspel.[4.]

Alle vier de spelen kunnen dus globaal gezien - als we nog slechts op aanduidingen bij de titel of in onderschrift afgaan - ondergebracht worden bij het bekende rederijkersgenre 'tafelspel'. Onderzoek zal moeten uitwijzen of ze inderdaad alle vier zo genoemd mogen worden, of er sprake is van saillante verschillen tussen het tafelspel zoals het door Hooft beoefend is en het 16de-eeuwse genre dat beschreven is door o.a. P. Pikhaus.[5.] Bovendien is het mogelijk dat de vier spelen van Hooft onderling verschillen te zien geven die aanleiding vormen de term 'tafelspel' in dit verband met enige voorzichtigheid te hanteren.

Zowel J.J. Mak als P. Pikhaus hebben in algemene zin al enkele verschillen tussen het 16de-eeuwse en het 17de-eeuwse bruilofts- of tafelspel aangeduid.[6.] Beiden zeggen ze dat de ethiek in de zeventiende-eeuwse bruiloftsspelen geseculariseerd is en de behandelde problemen van psychologische of practisch-filosofische aard zijn. Beiden signaleren ze daarnaast wat betreft Hoofts tafelspelen een drietal andere kenmerken die hen onderscheiden van het 16de-eeuwse rederijkersgenre: 'de mythologische inkleding, de rationalistische, opzettelijk gezochte allegorie en de verschuiving van het abstracte naar het meer concrete (...).'[7.]

Hierbij dient echter opgemerkt te worden dat het laatste verschilpunt vooral betrekking heeft op individuele en concrete toespelingen op bruid en bruidegom, toespelingen die in deze vorm in zestiende-eeuwse stukken ontbreken, waardoor ze 'zonder bezwaar voor verscheidene bruidsparen' kunnen worden opgevoerd.

Een vijfde distinctief kenmerk, dat alleen door mevr. Pikhaus wordt genoemd (zij het niet in exclusief verband met Hoofts tafelspelen), wordt gevormd door de aard van het aan te bieden geschenk. Hierbij zien we merkwaardigerwijs een 'verschuiving' in omgekeerde richting: van con-

crete voorwerpen in 16de-eeuwse spelen naar letters of zuivere abstracta in de 17de-eeuwse specimina.[8.]

In haar artikel 'Vondels *Bruyloftbed'* noemt P. Pikhaus tenslotte nog een vijftal andere zaken waardoor het 17de-eeuwse tafelspel zich onderscheidt van het 16de-eeuwse genre: het 17de-eeuwse spel werd 'bijna uitsluitend voor bruiloften geschreven'[9.]; in alle door haar onderzochte 17de-eeuwse tafelspelen (vijftien in totaal, waaronder ook de vier tafelspelen van Hooft[10.] worden 'bruidegom en bruid veelvuldig toegesproken'[11.], is er dus sprake van een herhaald contact met een aanwezig feestgezelschap; de discussie in 17de-eeuwse spelen gaat meestal over 'de vraag door wiens toedoen het huwelijk tot stand kwam'[12.]; spelen met vier en meer personages zijn in het 17de-eeuwse specimen in de meerderheid[13.] en tenslotte is 'de vermenging van allegorische en mythologische figuren' uniek voor veel zeventiende-eeuwse spelen.[14.]

Het hieronder volgende onderzoek naar de aard van de vier spelen van Hooft die in 17de-eeuwse drukken en/of in handschrift worden aangeduid met 'tafelspel' of 'bruiloft-spel', of waarvan verondersteld kan worden - op grond van andere tekstuele gegevens - dat ze tot hetzelfde genre gerekend mogen worden, richt zich op de beantwoording van de volgende vragen:

- In hoeverre zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen tussen de zestiende-eeuwse tafelspelen en de onderhavige vier spelen van Hooft;
- indien er sprake is van saillante verschillen, komen die dan overeen met de acht (of tien) punten die door J.J. Mak en P. Pikhaus genoemd zijn;
- kunnen we de vier zogenaamde 'tafelspelen' van Hooft beschouwen als behorend tot een duidelijk afgebakend, welomschreven genre of moeten we concluderen tot belangrijke verschillen tussen de vier spelen onderling?

Als uitgangspunt voor dit onderzoek dienen uiteraard de karakteristieken van het tafelspel zoals die geformuleerd zijn door P. Pikhaus.[15.] Ze bieden immers een referentiekader waarbinnen overeenkomsten en verschillen met het door haar beschreven genre vrij snel duidelijk worden. De werkwijze in dit onderzoek is dan ook gelijk aan die van mevrouw Pikhaus.

1. Distinctieve kenmerken van het 16de-eeuwse tafelspel

Nadat zij het tafelspel afgebakend heeft tegenover een drietal verwante genres[16.] geeft mevrouw Pikhaus in hoofdstuk III van haar dissertatie een analyse van de distinctieve kenmerken van het 16de-eeuwse tafelspel. Zij onderscheidt daarbij een zeven- of achttal[17.] criteria die haar uiteindelijk het 16de-eeuwse tafelspel laten definiëren als: '(...) een dramatisch rederijkersgenre, dat voor een privé-gezelschap bij een of andere feestelijke gelegenheid rondom een tafel tijdens de maaltijd opgevoerd

werd door maximaal vier spelers, meestal twee of drie, die met elkaar of met het publiek (in het geval van monologen) in discussie gewikkeld zijn over een of ander punt (de prioriteitsvraag, het aan te bieden, meestal symbolisch te verklaren geschenk, bekering of inzicht, anekdotes) waarbij dit soms gepaard gaat met lijfelijk contact en actie en waarbij rechtstreekse apostrofen en allusies op het feestgezelschap wijzen op het doorbreken van de "vierde wand".'[18.]

Natuurlijk is het niet zo dat er slechts sprake is van een 'tafelspel' als een stuk volledig beantwoordt aan bovenstaande definitie. Het geheel van distinctieve kenmerken dat in deze omschrijving is opgenomen, vormt 'een glijdend systeem van kenmerken die, door het alleen of het gecombineerd voorkomen of ontbreken, distinctief werken.'[19.] Naarmate er dus in een spel meer onderscheidende kenmerken aan te wijzen zijn, is er meer reden te veronderstellen dat het tot het onderhavige genre behoort. Dat daarbij sommige kenmerken van groter belang zijn dan andere[20.], behoort in de uiteindelijke beoordeling mede betrokken te worden.

De criteria die mevrouw Pikhaus hanteert ter karakterisering van het 16de-eeuwse tafelspel zijn achtereenvolgens:

1. (De specifieke verwijzing in het spel naar) de tafel;
2. de gelegenheid;
3. het (al dan niet voorkomen van tekstuele instructies betreffende) decor, de scène, toneelattributen, kostumering en toneelaanwijzingen;
4. de geschenken;
5. de personages;
6. contact met en allusies op het aanwezige feestgezelschap;
7. aard van de inhoud: dialogeren, discussiëren over één of meer ideeën;
8. de lengte van het spel.[21.]

Beantwoording van de vraag óf en, zo ja, in hoeverre Hoofts tafelspelen verschillen van de 16de-eeuwse tafelspelen, kan alleen geschieden door na te gaan of bovengenoemde distinctieve kenmerken aanwezig zijn of juist ontbreken in *Mommerij, Bruiloft-spel, De Gewonde Venus* en *Paris Oordeel*. Daarbij worden steeds eerst de conclusies van mevrouw Pikhaus betreffende het aan de orde zijnde aspect gegeven, gevolgd door de resultaten van het onderzoek in elk van Hoofts 'tafelspelen'.

2. De 'tafelspelen' van Hooft gerelateerd aan de kenmerken van het zestiende-eeuwse tafelspel

2.1. (De specifieke verwijzing in het spel naar) de tafel

Mevrouw Pikhaus komt in haar onderzoek tot de conclusie dat er in 34% van de achtentachtig onderzochte tafelspelen[22.] sprake is van een directe of indirecte vermelding van 'tafel', 'maaltijd' of 'spijzen'. Daarenboven

wordt er in 11.5% van de basisspelen (spelen die in de titel de aanduiding ‘tafelspel’ hebben) een verwijzing aangetroffen naar uitsluitend dranken. zij wijst er terecht op dat de expliciete verwijzingen naar de tafel of de gerechten steeds gezien moeten worden ‘in combinatie met andere criteria zoals de aan- of afwezigheid van toespelingen op het publiek.’[23.] Aangezien dit in 98% van de zestiende-eeuwse tafelspelen het geval is, durft ze de conclusie aan dat ook de tafelspelen waarin geen expliciete verwijzing naar een tafel, maaltijd, spijzen of dranken voorkomt, ‘rondom de feestdis’ werden vertoond.

2.1.1. *Mommerij*

Afgezien van het woord ‘foij’ na het einde van het spel, dat, zoals gezegd, een feestelijke gelegenheid weergeeft die zich wellicht rondom een tafel afspeelde, komt er in *Mommerij* nergens een expliciete of zelfs impliciete vermelding van een ‘tafel’ voor. Ook is er in het spel nergens sprake van een maaltijd, van spijzen of van drank. Hierbij dient trouwens opgemerkt te worden dat de meeste vindplaatsen die het WNT vermeldt bij het lemma ‘fooi (I)’ betrekking hebben op gelegenheden waarbij uitsluitend drank aangeboden werd en niet zozeer spijzen.[24.]

Aangezien er echter in dit spel wel enkele malen sprake is van directe aanspreking van het publiek (of van een deel daarvan: ‘Min’ richt zich immers voornamelijk[25.] tot de aanwezige ‘Joffrouwen’ (vss. 011 en 121)) is er - zij het slechts dankzij het onderschrift - reden te veronderstellen dat we bij *Mommerij* toch te maken hebben met een spel dat werd opgevoerd voor een feestend, drinkend (en misschien ook: etend) gezelschap. De andere distinctieve kenmerken zullen moeten uitwijzen of we inderdaad te maken hebben met een ‘tafelspel’.

2.1.2. *Bruiloft-spel*

Vrij vroeg in dit spel vinden we vermeldingen van drank en spijzen, en nog wel in combinatie met een directe, enigszins provocerende aanspreking van het publiek:

> ***(Min.)***
> *T schijnt aen v wesen dat ghij lust hebt om te vragen*
> *Wat ijver mijn heeft wt den hemel cunnen jagen*
> *Hier in v bruiloftsael met schilderij becleet*,
> *Ghij denckt een roemer wijns acht ick oft leckre beet*
> (045-048)

en in de verzen 052-053:

> ***(Min.)***
> *dus hout vrij v rijnsche wijn*
> *Die eens Ambrosia proeft veracht v costel spijsen*.

Bovendien wordt verscheidene keren in dit spel de plaats aangeduid waar het spel zich afspeelt, al ontbreekt daarbij de expliciete vermelding van een feestdis, een ‘tafel’: *Hier in v bruiloftsael met schilderij becleet*, (047); *hier beneen* (055) en *ten eijnde vande sael* (143). Er is zelfs enige reden te veronderstellen dat *Bruiloft-spel* opgevoerd is ten huize van de bruid en bruidegom:

> ***(Nacht)***
> *Comt Heusheidt ende Min laet ons gaen tsamen veur*,
> *Sij sullen volgen strax nae des bruits camerdeur*,
> *Daer sullen wij te bedd' haerlieden helpen t samen*.
> (163-165)

en in de verzen 197-198:

> ***(Nacht)***
> *Dit wenschen w' alle drije en gaen v twe verbeijden*,
> *In des bruits camer om v t saem te bedt te leijden*,

Al ontbreekt de uitdrukkelijke vermelding van een ‘tafel’ ook in dit spel[26], toch leiden de verzen waarin melding wordt gemaakt van drank en spijzen, samen met de daarmee gepaard gaande aansprekingen van het publiek, ontegenzeglijk tot de conclusie dat in *Bruiloft-spel* sprake is van een stuk dat vertoond is ‘rondom de feestdis’.[27]

Veel meer dan bij het vorige spel, waarbij de verwijzing naar een ‘tafel’ toch voornamelijk een extratekstuele aangelegenheid was, durven we bij *Bruiloft-spel* hier al te denken aan een echt ‘tafelspel’, hetzij in de 16de-eeuwse, hetzij in de 17de-eeuwse betekenis van het woord.

2.1.3 *De Gewonde Venus*

In dit spel ontbreekt zowel een vermelding van een tafel als die van dranken of spijzen. De eerste keer dat het publiek aangesproken wordt (vss. 081-092), gebeurt dit midden in een reeks exempla uit de klassieke Oudheid die de grilligheid van het menselijk handelen, met name in liefdeszaken, moeten illustreren. Deze aanspreking is vermanend van karakter en roept ‘Jonckvrouwen’ en ‘vrijers’ op verliefdheid niet als een dwaas spelletje te beschouwen maar vooral na te gaan of er bij de partner sprake is van oprechte wederliefde (089) en onwankelbare trouw (090). Deze aanspreking is echter zo algemeen van aard dat we hierbij nog niet hoeven te denken aan een concreet gezelschap, geschaard rondom een feestdis. Dat is bij de tweede en laatste keer waarin in dit spel het publiek wordt toegesproken, evenmin het geval. De les die Venus in de verzen 186-197 de ‘Huisvrouwen radich’ en de ‘minnende jonckvrouwen’ geeft, doet allerminst vermoeden dat we ons hen moeten voorstellen zittend aan een tafel.

2.1.4 *Paris Oordeel*

In dit bekendste van Hoofts ‘tafelspelen’ is enkele malen sprake van een ‘tafel’ of ‘dis’ en van spijzen, maar telkens zonder dat deze vermelding gecombineerd wordt met een aanspreking van het publiek. De woorden komen uitsluitend voor binnen de context van retrospectieve momenten in datgene wat op het toneel vertoond en verteld wordt. De ‘tafel’ waarover ‘Merkur’ spreekt in vers 031, is de dis van de bruiloft van Peleus en Thetis. Venus noemt in vers 265 een ‘dis’, en spreekt zelfs van ‘banketteren’ maar ze bedoelt daarmee de Olympische dis en de overvloedige maaltijden die daar aangericht worden. In vers 289 ten slotte wordt melding gemaakt van Ixion, die ‘mondt ten hoof had’, die aan het hof ten eten gevraagd was, maar ook hier wordt de Olympische dis bedoeld. Allusies op een concreet aanwezig tafelend gezelschap ontbreken in dit spel dan ook volledig.

2.2. De gelegenheid

Het onderzoek van mevr. Pikhaus geeft aan dat in 62% van de onderzochte basisspelen de gelegenheid waarbij het stuk werd opgevoerd niet op te maken is uit de titelaanduiding en zelfs niet uit de tekst.[28.] In de resterende 38% betreft het een bruiloft (18%), soms een vastenavondviering, een gilde- of koningsfeest, Nieuwjaar, en in enkele gevallen een jaarlijks rederijkersfeest. Het karakter van deze gelegenheden zou tot de veronderstelling kunnen leiden dat tafelspelen een overwegend komische inhoud hebben. Niets is echter minder waar. J.J. Mak merkt in verband met de ernstige tafelspelen op dat ‘de historische ontwikkeling (...) er al spoedig toe leidde, dat ze zonder de aanleiding van een bepaalde feestelijkheid werden geschreven.’[29.] P. Pikhaus sluit zich daarbij aan door erop te wijzen dat de veel verspreide mening dat de sfeer van de tafelspelen dezelfde is als die van de kluchten[30.] onjuist is, zeker als we het tafelspel in het algemeen bedoelen. Veel tafelspelen vertonen juist op grond van de sfeer en de optredende personages meer overeenkomsten met de spelen van zinne. Zij besluit haar conclusies betreffende het tweede distinctieve kenmerk met de opmerking dat ‘een feestelijke maaltijd zelden’ ontbroken zal hebben bij het vertonen van een tafelspel ‘welke ook de aanleiding tot het schrijven (...) moge geweest zijn ...’[31.]

2.2.1. *Mommerij*

De aanleiding tot het schrijven van dit spel was, blijkens het onderschrift ‘In Amsterdam.// Op de foij van Monsr Hovijn,// gespeelt. 1602.//’ een zogenaamde ‘fooi’, waarschijnlijk een afscheidsfeest. Om wat voor soort ‘foij’ het hier ging, wordt niet erg duidelijk. Als de

inhoud van het spel al in verband staat met de gelegenheid waarbij het opgevoerd is, dan roept hij nogal wat vragen op.[32.]

Als er met 'foij van Monsr Hovijn' inderdaad een feest bedoeld is dat gegeven en betaald werd door 'Monsr Hovijn'[33.] ter gelegenheid van diens vertrek naar elders, dan lijkt een spel waarin centraal staat - via het ten tonele voeren van de drie stadia waarin minnaars zich kunnen bevinden - de opwekking aan 'Joffrouwen' om toch vooral hun genegenheden uit te laten gaan naar trouwe minnaars, niet de meest voor de hand liggende vertoning. Of het moet zo zijn dat 'Monsr Hovijn' juist zo'n standvastige en trouwe minnaar was, van wie bekend was dat hij, ondanks zijn vertrek uit Amsterdam, de Amsterdamse 'Joffrouwen' niet zou vergeten. In *Mommerij* worden de Amsterdamse meisjes dan opgeroepen net zo trouw te blijven als Hovijn.

Het woord 'fooi' laat echter meer interpretatiemogelijkheden open. We zouden kunnen denken aan een feest dat Hovijn aan zijn vrienden aanbood als afscheid van zijn vrijgezellenbestaan, een vrijgezellenavond dus. De gelegenheid waarbij het stuk opgevoerd is, komt dan in min of meer dezelfde sfeer te liggen als die waarin de andere 17de-eeuwse tafelspelen volgens P. Pikhaus vertoond werden. Als 'Monsr Hovijn' echter dezelfde is als Henricus Hovinius uit Amsterdam, die samen met Hooft als student in maart 1607 in het 'Wapen van Loeven' aan de Breestraat in Leiden woonde, dan kunnen we 'fooi' in de betekenis van vrijgezellenavond wel buiten beschouwing laten, omdat het hoogst onwaarschijnlijk is dat iemand die in 1602 huwt, vijf jaren later een 'studentenflat' deelt met een andere student.

Een andere mogelijkheid lijkt me dan ook aannemelijker: Hovijn gaf wellicht zijn afscheidsfeestje omdat hij - vóórdat hij in Leiden ging studeren - op Grand Tour ging. Een dergelijke 'fooi' past daar wel bij, en zeker ook een vermaning over liefdestrouw. Bovendien valt daarmee het probleem van de voor zeventiende-eeuwse begrippen wel erg lange studietijd van Hovijn (nl. van 1602-1607) weg (zie noot 33).

Natuurlijk is het - ten slotte - ook mogelijk dat 'foij' in ruimere zin geïnterpreteerd moet worden: 'n dronk die door 'Monsr Hovijn' betaald werd omdat hij iets te 'vieren' had, wat dat 'iets' dan ook moge zijn geweest.[34.]

2.2.2 *Bruiloft-spel*

De gelegenheid waarvoor dit spel werd geschreven is evident door de titel: een bruiloft. We weten bovendien voor welke huwelijksparen dit spel bedoeld was. Het Amsterdamse handschrift vermeldt: 'Gespeelt ter bruiloft.// van// Catharina Quekels. met campen.// Anna Bannings. met Mirop.//.'[35.] Het onderschrift geeft aan dat *Bruiloft-spel* bij twee verschillende bruiloften is opgevoerd, en laat derhalve al gerede twijfel ontstaan over Maks opmerking: 'Merkt men in de zestiende eeuw nog

niets van een verband tussen spel en bruidspaar, kan het bij elk huwelijk zonder bezwaar weer opnieuw worden voorgedragen, in de zeventiende eeuw wordt het accent gaarne van het abstracte verlegd naar het concrete (...).'[36.] Blijkbaar was de inhoud van *Bruiloft-spel* niet zo concreet dat hij niet van toepassing kon zijn op twee verschillende bruidsparen.[37.]

2.2.3 *De Gewonde Venus*

Ook dit spel is blijkens vers 199 'Maer hebdij aen dit paer geen giften toegedacht?' en het erop volgende subtiele antwoord van Venus 'De Min mijn kint sal haer die leveren te nacht.' geschreven ter gelegenheid van een bruiloft. Welke bruiloft dit is geweest, blijft vooralsnog onbekend. In de tekst is er ook geen sprake van concrete toespelingen op een individueel bruidspaar. De passages waarin het publiek wordt toegesproken (vss. 081-092 en 186-198) bevatten niet veel meer dan respectievelijk een aansporing tot 'Jonckvrouwen' en 'vrijers' in liefdeszaken toch vooral niet-gemeende flirts te vermijden en slechts diegene het hart te schenken die tot wederliefde, 'statige Trouw' en 'ijver eindeloos' bereid is, en een advies aan 'Huisvrouwen radich' en 'minnende jonckvrouwen' de eigen aard (die blijkens vers 190 vooral gekenmerkt wordt door 'vriendlijckheit': goedgunstigheid) trouw te blijven en vooral niet te volharden in boosheid (vss. 195-196). Maar deze passages zijn zo algemeen van aard dat ze - uiteraard vanuit de zeventiende-eeuwse opvattingen over rolpatronen - op elk bruidspaar van toepassing kunnen zijn.

De preciese datering in het handschrift '28 Octobre. 1607.' geeft in elk geval aan dat het schrijven van *De Gewonde Venus* plaatsvond vlak vóór of - waarschijnlijker - vlak na Hoofts vertrek uit Leiden.[38.]

2.2.4 *Paris Oordeel*

In dit spel ontbreken alle gegevens over de gelegenheid waarvoor het is geschreven. De enige aanwijzingen dienaangaande worden gevormd door de aanduiding 'Tafelspel', die in alle zeventiende-eeuwse drukken verschijnt, en door het onderwerp van het stuk: het oordeel van Paris. Uiteraard is in dit kader alleen het laatste van belang: de aanduiding 'Tafelspel' zegt immers weinig over de gelegenheid waarvoor een stuk geschreven is[39.] en bovendien is het nog maar de vraag of het tafelspel van Hooft beantwoordt aan dezelfde kenmerken en opgevoerd is bij dezelfde soort gelegenheden als het rederijkersgenre met dezelfde naam.

Mythologische gegevens die raakpunten vertonen met de stof van *Paris Oordeel*, zoals eigenschappen van de drie godinnen, komen we uiteraard in Hoofts lyriek nogal eens tegen, ook als er geen sprake is van dit thema. De bewoordingen doen soms aan die in het spel denken.[40.] Ze kunnen vrijwel steeds in verband worden gebracht met de liefde. Het

oordeel van Paris is ook een thema dat zich uitmuntend leent voor een epithalamium of bruiloftsspel.[41.] Veel verder mogen conclusies ten aanzien van de gelegenheid waarbij *Paris Oordeel* is opgevoerd, zich vooralsnog niet uitstrekken.[42.]

2.3. Het (al dan niet voorkomen van tekstuele instructies betreffende) decor, scène, toneelattributen, kostumering en toneelaanwijzingen

In maar liefst 92% van de onderzochte basisspelen trof mevr. Pikhaus 'vrij veel gegevens' aan met betrekking tot kostumering, toneelattributen, wijze van optreden en acteren.[43.] Meestal stonden ze vermeld bij de opgave van de personages, in enkele gevallen bij de titel, en in 80.5% was er ook nog sprake van 'toneelaanwijzingen gedurende het hele verloop van het stuk.'[44.] Dit alles brengt haar tot de conclusie dat het 16de-eeuwse tafelspel niet het karakter had van 'een voordracht (...), die binnenskamers (...) al of niet in een bepaald costuum (...) kon vertoond of gehouden worden',[45.] maar veel meer 'van een echt toneelstuk' dat 'dezelfde technische middelen' aanwendt 'als kluchten en spelen van sinne.'[46.]

2.3.1 *Mommerij*

Bij de vermelding der personages aan het begin van het stuk, worden inderdaad de attributen genoemd waarvan ze zijn voorzien: 'Min' heeft het 'schilt van Medusa' bij zich, hem uitgeleend door zijn moeder Venus; het is eigenlijk het schild van Minerva of van Jupiter, de zogenaamde 'aegis', waarop het hoofd van Medusa is afgebeeld. De functie van dit 'wapen' lijkt op het eerste gezicht nogal merkwaardig: de aanblik van de Gorgo zorgde er immers voor dat de toeschouwer versteende. Dat dit hier echter niet de bedoeling is, blijkt uit de verzen 041-048: 'Min' moet zich door middel van het schild juist beschermen tegen al te verleidelijke blikken van de aanwezige 'Joffrouwen', die hem daardoor wel eens week en willoos zouden kunnen maken (vss. 047-048). Dat is ook de reden waarom hij niet zijn gewone attributen, een brandende toorts, pijlen en boog, draagt: als hij bevangen zou zijn door de bekoring der 'Joffrouwen', zou men zijn toorts kunnen uitdoven, en z'n pijlen en boog kunnen roven (vss. 025-028), waardoor hij in één keer zijn hele reputatie kwijt zou raken (vss. 021-024).

De drie soorten minnaars presenteren zichzelf als slaven 'met gouden ketens aende beenen.' Ze zijn slaven van de liefde, van 'Min': hij heeft hun de kettingen omgedaan; wat hij hun beveelt, moeten zij uitvoeren (vss. 059-061). Uit deze aanwijzing wordt niet duidelijk of de drie minnaars onderling door kettingen zijn verbonden of dat bij iedere minnaar afzonderlijk beide benen door een ketting verbonden worden. Het verschil tussen beide wijzen van ketenen lijkt me echter, gelet op het

ontbreken van welke daadwerkelijke ‘actie’ dan ook door de minnaars in het stuk, irrelevant. Dat de boeien voorgesteld worden als ‘gouden’ ketens, zal uiteraard wel samenhangen met de aard van de binding die zij symboliseren.

Een andere aanwijzing die te maken heeft met de aankleding van de personages wordt gevormd door de titel van het spel. Het WNT geeft bij het lemma ‘mommen’ (II, Afl.) - met een verwijzing naar de titel van dit spel[47.] - als betekenis: ‘maskerade, voorstelling door gemaskerden.’ Dat hoeft niet per se hetzelfde te zijn als wat Stoett in een voetnoot bij de titel vermeldt: ‘... Onder eene mommerij verstond men een spel, waarbij men zich verkleedde.’[48.], maar beide omschrijvingen geven wel aan dat de vermomming, de uitdossing van de personages, een van de belangrijkste aspecten van het spel vormt.

In dit kader is het ook van belang nogmaals te constateren dat in *Mommerij* werkelijk iedere vorm van actie, of aanwijzing daarvoor, ontbreekt; er is in dit stuk uitsluitend sprake van handelend (aktioneel, performatief) spreken;[49.] geen enkele handeling wordt niet-sprekend uitgevoerd en slechts ‘gespeeld’. Er is dan ook geen enkele reden te veronderstellen dat de plaatsing van de spelers in de vertoningsruimte, zoals die in de toneelaanwijzing aan het begin voorkomt (‘Achter hem (i.e.: ‘Min’ - TB) drie minnaers’) in de loop van het stuk verandert. Bovendien zullen de ‘gouden ketens’ aan de benen van de minnaars hun beweeglijkheid niet ten goede gekomen zijn.

Mommerij doet door de titel, de toneelaanwijzingen en het ontbreken van iedere vorm van ‘actie’ dan ook eerder denken aan een vertoning, een tableau vivant waarbij het ontbreken van ‘actie’ enigszins gecompenseerd wordt door een gesproken tekst, dan aan een echt toneel ‘spel’.

2.3.2 *Bruiloft-spel*

Bij de bespreking van de relevantie van het derde distinctieve kenmerk in *Bruiloft-spel*, moeten we onderscheiden tussen wat het zogenaamde Amsterdamse handschrift (in het vervolg: hs. A) aan gegevens oplevert en wat blijkt uit het zogenaamde Berlijnse handschrift (in het vervolg: hs. B).[50.] Eventuele overeenkomsten en verschillen kunnen immers iets zeggen over de ‘afstand’ die hs. A van hs. B scheidt, althans meer dan bijvoorbeeld spellingvarianten.

Uit hs. A valt wel een en ander op te maken ten aanzien van de kostumering en de overige enscenering: ‘Min’ is blijkens vers 006 (‘Maer neen ghij kent mij wel al waert maer aen mijn kleren.’) op zijn minst te herkennen aan de wijze waarop hij is uitgedost. De vermelding van de personages aan het begin van het stuk geeft echter geen uitsluitsel daaromtrent. De verzen 063-066:

(Min.)
Ick overwinne t' al en mijne pijlen snel
Raken des hemels cruin en d' afgront van den hel
De stroomen daer Juppijn gewoon is bij te sweren
En die hij noijt mocht sien, mijn stralen licht passeren,

en vooral ook vss. 105-107:

(Min.)
Ick hebse doch gequetst met mijnen gulden schichte.

(Heusheit)
Ja; maer als ghij een pijl wt uwen koker lichte
Besaechdij wel sijn scharp eer dat ghij t' wagen dorst

maken het echter aannemelijk dat ‘Min’ zijn gewone attributen op het toneel bij zich had - althans koker, pijl(en) en waarschijnlijk ook boog. Hs. B geeft meer zekerheid over de kostumering van Cupido. Blijkens de aanwijzing bij de vermelding der personages in dit handschrift moeten we ons hem voorstellen als ‘een ionghelingh met vleughelen, pijl, booch en kooker’. Naar de vleugels verwijzen in hs. A o.a. ‘gedaelt op Aerden’ (002), en in hs. B ‘com ick hier neer op Aerden’ (002).

Het personage dat met ‘Min’ vanaf vers 077 de strijd om de voorrang aangaat, ‘Heusheit’, verschijnt ten tonele als ‘een godin (...) wel lovens waert’ (vs. 084, hs. A), die plotseling, op het hoogtepunt van Cupido's oratio pro domo de scène betreedt. Zij is ook degene die het voorstel voor een geschenk doet dat ze blijkbaar al bij zich heeft: twee harten die hecht verbonden zijn door één en dezelfde pijl van deugdzaamheid (vss. 179-180). Handschrift B vat dit alles al samen in de aanwijzing bij de personages: ‘Heusheijt, een vrou cierlijck gecleet brengt twee harten in een.’ Daarin is alleen het element ‘cierlijck gecleet’ nieuw, maar dat ligt eigenlijk ook al opgesloten in ‘een godin (...) wel lovens waert’ (vs. 083, hs. A) en vooral - in combinatie hiermee - in de uitvoerige uiteenzetting van haar almacht, zoals zijzelf die geeft in de verzen 086-101: het is immers niet erg aannemelijk dat een dergelijk machtige ‘godin’ armoedig of schaars gekleed opgevoerd zou worden, of 't zou Venus moeten betreffen, maar dat is een ánder verhaal ...

Het derde personage in het stuk, ‘Nacht’, komt pas op als bijna driekwart van het spel voorbij is. Hij wordt tevoorschijn geroepen door zijn natuurlijke metgezel ‘Min’, nadat ‘Heusheit’ hem eraan herinnerd heeft dat ‘Nacht’ de enige is die nog ontbreekt om de kroon op hun beider werk te zetten: ‘Omt voort te voeren wt gebreeckt niet als de Nacht’ (vs. 136, hs. A). Dat we ons ‘Nacht’ als een man moeten voorstellen, blijkt uit een vijftal mannelijke pronominale verwijzingen naar ‘Nacht’ waarvan ‘Heusheit’ en ‘Min’ zich bedienen in de verzen waarin ze over hem spreken: ‘de Nacht// Tot wien’ (136-137); ‘sijn coomst’ (138); ‘Soo hij’ (139); ‘Sijn schaduachtich hooft’ (142) en ‘waer hij’ in

vers 143. Natuurlijk speelt hierbij ook een rol dat het genus van ‘nacht’ mannelijk is.[51.]

‘Heusheit’ zegt in de twee verzen (142-143) die voorafgaan aan de eerste claus van ‘Nacht’ nog iets over de uitmonstering van ‘Nacht’:

> *Sijn schaduachtich hooft besaeijt met gulden sterren*
> *Siet waer hij dat vertoocht ten eijnde vande sael*.

Zonder toneelaanwijzing is deze aanduiding van de kostumering nogal onduidelijk. Wat moeten we ons immers voorstellen bij een beschaduwd hoofd dat met gouden sterren bezaaid is? Had het personage ‘Nacht’ een donkere kap of bol over het hoofd waarop sterren waren getekend? De aanwijzing in hs. B bij de opsomming der personages aan het begin geeft duidelijkheid: ‘Nacht, een man met een globe opt hooft daer licht door schijnt.’ We moeten ons dus ‘Nacht’ voorstellen als een man die, op het hoofd vastgemaakt, een hemelglobe draagt die van binnenuit verlicht is door - waarschijnlijk - een kaars.[52.]

Uit deze vergelijking van de handschriften van *Bruiloft-spel* blijkt dat de aanwijzingen omtrent kostumering, die in het ene geval (hs. A) uitsluitend door tekstuele gegevens worden aangereikt, niet verschillen van de expliciete vermeldingen in het andere geval (hs. B). Als we uitsluitend dit aspect op het oog hebben, moeten we dan ook concluderen tot een uiterst nauwe verwantschap tussen beide handschriften.

Er is echter nog een zaak die in het kader van een behandeling van het derde distinctieve kenmerk van de tafelspelen aandacht verdient: de ‘actie’ in het spel, met name: de ‘beweeglijkheid’ van de personages. Was het in het vorige stuk zo, dat we moesten concluderen tot een uiterst statisch geheel, tot een soort ‘tableau vivant’, dan is dat in *Bruiloft-spel* veel minder het geval: ‘Min’ verschijnt in het begin alleen op het toneel en spreekt pochend en enigszins provocerend zelfs - als het goed is, op ‘theatrale’ wijze dus - de openingsmonoloog. Hij gaat vervolgens met ‘Heusheit’, die plotseling verschijnt - in ieder geval op zodanige wijze dat ‘Min’ er nogal door wordt verrast en verbouwereerd reageert: ‘Wie sijdij die mij stout compt steuren in mijn woort?’ (vs. 080) -, een tamelijk vinnige dialoog aan over de prioriteit van beiden die zeker gepaard gegaan zal zijn met de nodige mimiek, gebaren en stappen terzijde. Als het geschil beslecht is, omdat ‘Min’ toegeeft, verschijnt plechtig de nacht ‘ten eijnde vande sael’ (vs. 143). Hij schrijdt - een andere wijze van lopen zal bij een dergelijk gevaarlijke wijze van kostumeren ook wel niet mogelijk zijn geweest! - vandaar naar de twee andere personages, en verwoordt op een plastische manier (vss. 159-162) zijn onmisbaarheid bij de hele zaak. Nadat - waarschijnlijk - ‘Heusheit’ het geschenk heeft aangeboden en het samen met ‘Min’ heeft verklaard, vertrekken ze gedrieën in de richting van de ‘bruits camer’ (vs. 198), om daar bruid en bruidegom op te wachten en zelfs ‘te bedde’ te brengen.

Bruiloft-spel biedt derhalve, wat betreft kostumering, wijze van optreden en acteren, alles wat P. Pikhaus in de onderzochte zestiende eeuwse tafelspelen dienaangaande heeft aangetroffen.[53.]

2.3.3 *De Gewonde Venus*

Noch bij de vermelding van de personages aan het begin van het stuk, noch in de tekst zelf lezen we iets over de kostumering. De enige concrete mededeling aangaande het uiterlijk van een van de spelers betreft de gelaatsuitdrukking van Venus als zij voor het eerst ten tonele verschijnt: ze kijkt bedrukt, neerslachtig, bleek en wellicht ook nog wat boos na alles wat haar is overkomen:

> ***(Juppijn)***
> *Maer daer comt Venus aen hoe dit? sij schijnt te treuren*,
> *Wat mach de vrolijckheit van haer gelaet versteuren?*
> *Waer is, O dochter, van v oogen t helder licht?*
> *En t stralend spelen van v vijerige gesicht?*
> *Verwelleckt duncken mij de roosen van v wangen*.
> (141-145)

Venus zal bovendien wel haar nog maar net herstelde hand waarover ze uitvoerig spreekt (156-159) hebben laten zien ter illustratie van het ongelooflijke dat haar overkomen is: een sterveling, Diomedes, 'Tideus felle zoon' (151) heeft het tegen haar op durven nemen, heeft haar achtervolgd en zelfs verwond. Natuurlijk zal het ook in de rest van het stuk wel niet aan mimiek en gesticulatie hebben ontbroken - er zijn genoeg plaatsen aan te wijzen die zich daar uitstekend voor lenen -, maar expliciete, tekstuele aanwijzingen daarvoor ontbreken.

Over de kostumering der personages vermeldt de tekst, zoals gezegd, niets. Misschien hoefde dat ook niet, omdat ze vast lag, stereotiep was, door de iconologische en litteraire traditie. In dat geval moeten we ons de personages voorstellen in hun 'normale' kledij en voorzien van hun 'gewone' attributen: 'Juppijn', als oppergod gekleed in rijke gewaden, misschien zittend op een troon, bebaard, met een kroon of laurierkrans op het hoofd en mogelijk met een scepter of bliksem in zijn hand;[54.] 'Marcur' als een jonge man, naakt of gekleed in een reismantel, steeds herkenbaar aan de magische, met twee slangen omwonden staf en aan de vleugels aan zijn reishoed of schoeisel,[55.] en 'Venus', schaars - in ieder geval: verleidelijk - gekleed, eventueel met een toverkrachtige gordel om, zoals in de *Ilias* (12, 214 e.v.), of met op het hoofd een 'verssen roozenhoedt', zoals in Hoofts *Paris Oordeel* (vs. 302). Strict genomen is de traditionele uitbeelding door middel van stereotiepe kledij en vaste attributen in *De Gewonde Venus* bij twee van de drie personages niet nodig: de tekst die zij zelf spreken of die door anderen gezegd wordt, maakt duidelijk wie er bedoeld is. Zo kondigt 'Juppijn' expliciet

de komst van ‘Venus’ aan in vers 141, en spreekt ‘Venus’ het personage dat haar komst zojuist heeft gemeld aan met ‘vader’ (vs. 146). Alleen de identiteit van het derde personage wordt voor de toeschouwer niet duidelijk gemaakt door de tekst. De clausen die hij spreekt, volgen steeds direct op die van ‘Juppijn’, en liggen inhoudelijk steeds in het verlengde van wat de oppergod naar voren heeft gebracht.

Natuurlijk hangt dit samen met de eerste opzet van *De Gewonde Venus*: het was in eerste instantie bedoeld als een tweespraak.[56.] De opsplitsing van de oorspronkelijke tekst van ‘Juppijn’ in een dialoog, heeft - gelet op het ontbreken van alle tekstuele aanduidingen van of toespelingen op het personage van Mercurius - echter wel als consequentie gehad dat ‘Marcur’ zich door kostumering of attributen kenbaar gemaakt zal moeten hebben.

De ruimte waarin het spel zich afspeelt, verbeeldt de Olympus. Ook al biedt de tekst voor deze opvatting nauwelijks aanknopingspunten (we zouden hoogstens het woord ‘bespieden’ in het eerste vers daarvoor als indicatie kunnen zien: ‘Juppijn’, die van bovenaf de grillige gedragingen der mensen waarneemt), dan toch moeten we op grond van extratekstuele gegevens tot die conclusie komen: Hooft imiteert in vers 141 (de aankondiging van de komst van Venus) tot en met vers 185 een passage uit Homerus' *Ilias*,[57.] die zich op de Olympus afspeelt.

Evenals in het vorige spel, is er in *De Gewonde Venus* wel degelijk sprake van enige ‘actie’, vooral in het laatste kwart van het stuk, nadat Venus ten tonele verschenen is: met veel misbaar doet ze haar verhaal en toont ze haar hand. ‘Juppijn’ en ‘Marcur’ ontfermen zich troostend over haar in een typisch Hooftiaans-erotische passage (vss. 166-174), waarin ze haar duidelijk maken waarin haar kracht werkelijk gelegen is. Het is moeilijk voorstelbaar dat deze beeldende passage zonder enige vorm van actie verteld, alleen voorgedragen wordt. De laatste ‘actie’ van het spel wordt gevormd door de apostrophe van ‘Venus’ aan het einde van het spel tot de ‘Huisvrouwen radich’ en de ‘minnende jonckvrouwen’.

In dit kader past wellicht een kanttekening bij de opmerking van J.J. Mak dat *De Gewonde Venus* naast *Bruiloft-spel* ‘maar een pover figuur’ slaat, en dat ‘misschien de latere verandering van de tweespraak in een driespraak’ daar mede debet aan is.[58.] Dat moge dan eventueel zo zijn, maar het lijkt me onbetwistbaar dat deze verandering de dynamiek, de ‘actie’ in het spel ten goede is gekomen.

2.3.4 *Paris Oordeel*

Ook bij dit laatste spel treffen we geen expliciete aanwijzingen aan met betrekking tot kostumering, attributen, scène en ‘actie’. Uit de tekst zelf valt echter wel iets op te maken.

De aanwijzingen voor de kostumering zijn vooral te vinden in de

stichomythische en hemistichomythische passages aan het begin en het einde van het spel. We horen daarin dat Juno een ‘rijke kroon’ draagt (vs. 024b), Pallas een speer vasthoudt (026), en dat Venus gedurende bijna het hele spel een gordel omheeft (299) die ze op het laatst, na een eis van Juno en Pallas, afdoet en verruilt voor een ‘verssen roozenhoedt’ (302). De eerste aanblik der drie godinnen is er een van voornaamheid, roept althans bij Paris ontzag op: (Par.) ‘Wat zie ik? wie doch staen dus achtbaerlijk ten toon?’ (023). Ze zijn alle drie, blijkens de verzen 279-285, gekleed; geen overbodige opmerking als we ons de iconologische traditie van het oordeel van Paris voor ogen halen, waarin de drie godinnen vrijwel steeds naakt worden voorgesteld.[59.] We moeten ons daarbij echter realiseren dat voorstellingen van het oordeel van Paris meestal slechts één moment daaruit weergeven, namelijk de overhandiging door Paris van de appel aan Venus. Het ligt voor de hand de drie godinnen op dát moment naakt af te beelden; dat was immers voor Paris uiteindelijk het doorslaggevende aspect in zijn beoordeling van de drie godinnen.

Een gedramatiseerde versie van het Iudicium Paridis geeft natuurlijk meer; geeft het héle verhaal en volgt de litteraire traditie; dat wil zeggen dat daarin meestal aan de orde komen: een vermelding van de plaats van handeling; een expliciete of impliciete verwijzing naar de aanleiding; een vorm van argumentatie en de belofte(n) van elk van de godinnen; soms: de ‘monstering’ (vs. 293) der naakte godinnen, gevolgd door het eigenlijke oordeel van Paris, en veelal door een prospectieve verwijzing naar de rampzalige gevolgen van dit oordeel. Tijdens dit hele handelingsverloop zijn de godinnen gekleed, op het cruciale moment van de intieme inspectie door de rechter na.[60.] Hooft heeft voor dit pikante moment in het spel een, vanuit toneeltechnisch opzicht, aardige oplossing bedacht, want natuurlijk kon hij, zeker niet aan toeschouwers die op dat moment wel kláárwakker geweest zullen zijn, geen ‘onsterflijkheidt’ laten zien ‘Die onbewimpelt’ (282-283) was: hij laat de godinnen ‘een voor een', aen gins zijd' van die ruyght’ (311), buiten het gezichtsveld van de toeschouwers dus, bij zich komen. Op het toneel valt er dan toch nog genoeg te genieten door de aanwezigheid van de twee overblijvende godinnen, die elkaar proberen af te troeven (302), schrik aan te jagen (315-316), of elkaar hun bange voorgevoelens over de afloop alvast toevertrouwen. Juist hier laat Hooft een meesterlijke beheersing van de dramatische mogelijkheden zien die we in die mate nog niet aangetroffen hebben in zijn andere ‘tafelspelen’.

De voorstellingswijze van de twee andere personages levert niet al te veel problemen op: Paris is een ‘harder, fris en fraey, van leden welgeschaepen’ (005). Ligt het jong zijn van Paris al opgesloten in ‘fris en fraey, van leden welgeschaepen’, het wordt ons nog eens expliciet bevestigd door Venus als zij de rechter juist daarmee probeert te paaien: ‘een' jongeling, die staet in 't beste bloeyen // Van welgeaerde

jeughdt' (173-174) en 'Maer ghy, (lof zy der jeughd') hebt ooghen in uw hoofdt.' (188). Mercurius fungeert in *Paris Oordeel* als begeleider der drie godinnen (004-007), als boodschapper van 'Iuppijn' (016-022 en vooral 030-034), enigszins inderdaad als 'sot sonder erch' (307-310)[61.] en tenslotte, tot tweemaal toe, maar telkens meer aan het publiek gericht dan aan Paris, als vermaner en ook enigszins als moralist (309 en het slotvers 344): 'Doch bittren haet van twee en zult ghy niet ontwijken.' en 'Daer gaet hy heen. Wie ziet het eindt van dit krakkeel?'. Het accent in zijn optreden ligt op zijn functies van begeleider en boodschapper. Het ligt dan ook voor de hand dat we ons 'Mercur' voorstellen met de attributen die bij deze functies horen: het gevleugelde schoeisel, de 'caduceus' of herautsstaf en misschien ook wel de gevleugelde 'petasos' of reishoed.

Het toneel in *Paris Oordeel* stelt uiteraard de plaats voor in of bij het Ida-gebergte waar volgens de traditie het oordeel plaatsvond.[62.] Hooft is in de tekst uiterst vaag wat aanduidingen van de plek betreft: 'hier ontrent' (004); 'ginssen boom' (007) en 'Daer in die dichte groent' (306). Blijkbaar veronderstelt hij dat de situering van de handeling bekend is, en denkt hij daarbij zelf, als we het voorkomen van bomen en bosschages daarin betrekken, meer aan een lager gelegen plek dan aan een van de toppen van het Ida-gebergte, zoals het Garganon. Ook de vermelding van Paris als herder (005) wijst in die richting. Natuurlijk hoeft de verwijzing naar een boom en een 'dichte groent' in de tekst nog niet te betekenen dat ze als decorstukken op het toneel aanwezig waren. Gelet op de functie van het bosje, is er misschien zelfs reden te veronderstellen dat het zich juist niet op het toneel bevond.

Paris Oordeel maakt door de prominente plaats die de drie pleidooien innemen, de indruk een erg statisch stuk te zijn, een spel met weinig 'actie'. De pleidooien die elkaar ook nog direct opvolgen, nemen immers 240 van de 344 verzen in beslag, oftewel 69.77% van het gehele stuk.[63.] Toch zijn de handelingsmomenten in het spel groter in aantal dan op het eerste gezicht lijkt.

Natuurlijk zijn er allereerst de elkaar snel opvolgende clausen aan het begin en aan het einde van *Paris Oordeel* (001-034 en 275-344). De drie godinnen betreden onder begeleiding van Mercurius het toneel, waarbij ze druk met hem in gesprek zijn. Nadat Mercurius hen op de slapende Paris ('daer onder ginssen boom' - vs. 007) heeft gewezen, lopen ze (Pallas: 'Gaew' - 018) naar hem toe. Mercurius spreekt dan de slapende herder toe; beveelt hem 'ooghen' en 'hart' open te doen. Hij maakt hem daarmee niet wakker, want dat zou in strijd zijn met de uitdrukkelijke wens van Pallas en Iuno in dezen (008-009 en 011-016) en met het verbod van de goden: 'waekende de goden // t' Aenschouwen, is, (gelijk ghy weet) doorgaends verboden.' (vss. 009-010). De aan-

spreking zorgt er slechts voor dat de zeer warrige slaaptoestand (019-020) waarin Paris zich bevindt, plaats maakt voor een ‘klaeren droom’ (008) die zich voor Paris' gevoel nauwelijks onderscheidt van wakker zijn: ‘Is dat een droom? ik zagh nojt waekende zoo veel.’ (vs. 343). Hoe een slapende en toch handelende en luisterende Paris op het toneel voorgesteld moet worden, lijkt me, de beperkte technische middelen van de zeventiende-eeuwse opvoeringspraktijk indachtig, een niet gering probleem. De tekst biedt hiervoor geen enkele aanwijzing.

Vervolgens stelt Mercurius de drie godinnen voor, waarop Paris telkens beamend (‘beamelend’ zal Venus wel gezegd hebben - vs. 168) reageert; hij toont de gouden appel, verwijst kort naar de voorgeschiedenis en zegt hem wat zijn taak in dezen is. Direct daarop volgen de drie pleidooien.

Vanaf vers 275, wanneer Venus haar pleidooi gehouden heeft, wordt de dynamiek van het begin hervat: Paris zegt dat hij onmogelijk vonnis kan vellen op basis van de drie pleidooien en spreekt dan de onvervulbare wens uit de drie godinnen naakt te zien, waarop Iuno, Pallas en Venus een deels tuttige, deels pochend-zelfverzekerde discussie aangaan die culmineert in de gezamenlijke eis van Iuno en Pallas, gericht tot Venus - ze zien de ‘bui’ al hangen! - haar toverkrachtige gordel af te doen. Venus stemt daarin toe en versiert zich - met toestemming van de rechter - met een ‘verssen roozenhoedt’. Een voor een gaan de godinnen dan naar Paris, na zich ieder afzonderlijk en buiten het gezichtsveld van de toeschouwers (Pallas: ‘Dus in gezelschap ik my uyt trekk' om geen ding.’ - vs. 296) ontkleed te hebben.

De op het toneel overblijvende godinnen houden de toeschouwers intussen aangenaam bezig. Mercurius verdwijnt waarschijnlijk ook voor korte tijd (‘Is nerghens hier een hoek, om heimlijk uyt te kijken?’ - vs. 310), en verschijnt pas weer als ‘de rechter is gezeeten’ (333) om het oordeel uit te spreken. De walging en bitterheid die, blijkens de reacties van Iuno en Pallas, dit oordeel hun ontlokt, zullen ongetwijfeld niet louter verbaal geuit zijn maar ook door middel van gebaren en mimiek.

Na het vertrek van de godinnen blijft Paris nog even, confuus en desolaat, op het toneel aanwezig; hij realiseert zich nog niet ten volle wat hem overkomen is; halfwakker vertrekt ook hij, waarop ‘Mercur’ het waarschuwende en naar een enorm referentiekader verwijzende slotvers spreekt: ‘Daer gaet hy heen. Wie ziet het eindt van dit krakkeel?’.

In bijna eenderde van het stuk is er dus sprake van een relatief dynamisch handelingsverloop, van veel ‘actie’; een echt ‘spel’ waardig. Tussen deze momenten liggen de meer statische pleidooien ingebed. Toch zijn ook deze pleidooien niet gespeend van elke vorm van ‘actie’. Iedere godin afzonderlijk zal vóór het begin van haar oratie wel vóór Paris zijn gaan staan; de twee andere zullen daarbij terzijde of achter degene die het woord had, gestaan hebben. De enige aanwijzing voor de plaats op

het toneel van de zwijgende godinnen, wordt gevormd door wat Venus in vers 208 over Iuno zegt: ‘Maer haer gelaet zeit, dat zy 't liever looft dan ziet.’. Blijkbaar is Venus, door opzij of achterom te kijken, in staat Iuno aan te kijken.

Het pleidooi van Iuno moet het, behalve van de kracht der argumenten, vooral hebben van de majesteitelijke houding die zij uitstraalt: ‘Die niemandt aenvalt, dan Saturn zijn' naeste maeghen.’ (046). De performatieve aspecten van deze houding - ‘De braeve swier van tredt, en aerdt van schepterdraeghen,’ - (045) zullen wellicht door Iuno zelf ook aanschouwelijk zijn gemaakt. Iuppijns echtgenote zal het wel niet nodig gevonden hebben bij de passages van haar rede waarin ze direct en indirect sneren uitdeelt aan Venus (041-043, 057-058 en 078-082) en aan Pallas (050-052, 068-069, 071-077 en 083-084) zich te wenden in de richting van de bedoelde godinnen; ze voelt zich immers verre superieur aan hen - haar pleidooi is niet voor niets het kortste van de drie -, zó superieur zelfs dat zij het niet nodig vindt in haar pleidooi hun namen te noemen. Misschien neemt ze alleen in de laatste vier verzen van haar rede, die meer waarschuwend en dreigend zijn dan de rest van haar betoog, een enigszins andere houding aan die meer aansluit bij het karakter van deze verzen, daardoor een deel van haar waardigheid prijsgevend: als de door haar gerepresenteerde vorm van schoonheid werkelijk zo ongenaakbaar was, zou ze niet hoeven te dreigen.

Het betoog van Pallas is het meest statische van de drie pleidooien: uit niets in de tekst valt met enige waarschijnlijkheid af te leiden dat ze, nadat ze vóór de rechter getreden is, van houding verandert, iemand anders aankijkt of gebaart. Dat zou ook slecht passen bij de aard van haar betoog. Zij vertrouwt volledig op de intellectualistische overtuigingskracht van de argumenten die ze aanvoert. Daarmee haalt ze ook - en passant - Iuno's pleidooi volledig onderuit: Iuno heeft immers impliciet zelf gezegd dat wijsheid het criterium van schoonheid is (092-094); welnu: wijsheid is míjn terrein, niet het hare, zoals eenieder weet.[64.] Dit alles zegt Pallas aan de rechter, zonder de ander ook maar een blik waardig te keuren. Hetzelfde geldt voor de eveneens terloopse opmerking over datgene waarmee straks Venus wel zal aankomen (103-104): we ‘zien’ hoogstens Venus op de achtergrond wat norser kijken dan gebruikelijk is, maar Pallas wordt uitsluitend in beslag genomen door wat ze zelf te berde brengt en heeft geen oog voor wat zich om haar heen eventueel afspeelt.

Het pleidooi van Venus is veel meer dan die van Iuno en Pallas gericht op de twee andere godinnen. Dat ligt bij haar ook wel enigszins voor de hand, omdat zij als laatste aan bod komt; zij heeft de pleidooien van haar beide opponenten aanhoord; ze heeft gehoord op welke punten zij aangevallen is, en ze heeft de kans gehad zich te realiseren welke de zwakke plekken van haar tegenstandsters zijn. Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat een veel groter deel van haar betoog bestaat uit

directe aanvallen op Iuno en Pallas: maar liefst 65 (oftewel 57%) van de 114 verzen die haar pleidooi telt. (De verzen: 161-172; 177-187; 193-194; 197-236.) Dat ze daarbij de persoonlijke confrontatie niet schuwt, blijkt bijvoorbeeld uit vers 208: ‘Maer haer gelaet zeit, dat zy 't liever looft dan ziet.’ Een element dat ook bijgedragen zal hebben aan de dynamiek van Venus' pleidooi, is de scherpte van haar woordkeus. Het is moeilijk voorstelbaar dat de vinnige charges die Venus uitvoert, louter verbaal gepresenteerd zijn. Ze zijn zó hartstochtelijk dat ze onwillekeurig vergezeld moeten gaan van bijvoorbeeld ondersteunende gebaren.

Er is nog een laatste element dat het schijnbaar statische karakter van *Paris Oordeel* ondergraaft: het verschil in speeltijd tussen de stichomythische passages aan het begin en het eind, en die van de drie pleidooien. We moeten ons hierbij realiseren dat zelfs het langste pleidooi (dat van Venus) niet veel meer dan circa acht minuten aan speeltijd vergt. De stichomythische passages zullen door het frequenter voorkomen van echte handelingsmomenten relatief meer tijd gevraagd hebben, waardoor het accent althans voor de toeschouwer minder sterk op de overwegend statische pleidooien komt te liggen.

Paris Oordeel is waarschijnlijk opgezet als een ‘ideeëndrama’. Dat valt af te leiden uit de plaats van de pleidooien en het aantal verzen dat ze in beslag nemen. Hooft wil de toeschouwer confronteren met de keuze tussen drie levensvormen: het actieve leven (Iuno), het contemplatieve leven (Pallas) en het wellustige leven (Venus).[65.] Toch heeft zijn spel wat speelbaarheid betreft, nauwelijks te lijden gehad onder deze opzet: de kostumering, maar vooral de veelvuldige actiemomenten aan het begin en aan het einde en ook de uiterst verschillende personages die achtereenvolgens het woord nemen en niet alleen verbaal maar ook in de houding die ze tegenover de rechter en de beide concurrenten aannemen hun eigen aard demonstreren, zorgen ervoor dat het theatrale aspect in dit spel alleszins aan bod komt.

2.4. De geschenken

P. Pikhaus onderscheidt op basis van het al dan niet voorkomen van een geschenk, twee typen tafelspelen: tafelspelen waarin alles draait om het aanbieden van het geschenk en tafelspelen waarin geen geschenk wordt aangeboden.[66.] Bij de eerstgenoemde soort wordt de structuur van het spel - via het stramien van kiezen-raden-tonen-aanbieden-verklaren - volledig bepaald door de aanwezigheid van een geschenk; bij de tweede soort (53% van de onderzochte spelen) ligt de dominantie in het spel elders, bijvoorbeeld op de gelegenheid waarbij het werd vertoond. Geschenken zijn in tafelspelen blijkbaar niet onmisbaar: in slechts 47% van de onderzochte zestiende-eeuwse basisspelen komen ze voor. Bovendien lijken de spelen waarin het geschenk pas aan het einde van het spel ter sprake komt, erg veel op de stukken waarin in het geheel geen

geschenk voorkomt. Zij wijst er dan ook terecht op dat het onderscheid ‘tafelspel’ - ‘presentspel’ een louter terminologisch onderscheid is[67.] en dat ze daarom het beste onder één noemer gebracht kunnen worden.

Het is op het eerste gezicht enigszins merkwaardig dat zij in haar beoordeling van stukken in Hummelens *Repertorium* die een andere soortaanduiding dan ‘tafelspel’ in de titel dragen en desalniettemin tot het genre gerekend kunnen worden, toch concludeert tot het toekennen van een grote distinctieve waarde aan het voorkomen van een geschenk in deze spelen.[68.] Blijkbaar is het zo dat de aan- of afwezigheid van een geschenk in spelen die de aanduiding ‘tafelspel’ in de titel hebben, vrij arbitrair is, terwijl die juist in spelen die deze aanduiding missen, van distinctief belang genoemd kan worden.

De aard van de aangeboden geschenken varieert in zestiende-eeuwse tafelspelen enorm: de ‘alfabetische lijst der presenten’ die mevrouw Pikhaus geeft,[69.] bestrijkt een scala dat loopt van ‘Aenschijn goodts’ tot ‘Wafelen, en pannekoecken’, van uiterst abstract tot zeer concreet. In totaal noemt zij circa 150 verschillende geschenken. Een belangrijk moment in de spelen waarin een present voorkomt, wordt gevormd door het verklaren ervan, dat wil zeggen: het toekennen van een allegorische betekenis eraan. Dit karakteriseert volgens Pikhaus het tafelspel als ‘typisch rederijkerswerk’.[70.] Verder merkt zij op dat er met het geschenk dikwijls iets aan de hand is waardoor de aanwezigen beetgenomen worden: er is een discrepantie tussen de hoge verwachtingen die ten aanzien van het geschenk gewekt worden door de wijze waarop de personages erover spreken, en de onbenulligheid van het feitelijke geschenk. Echter: of er nu iets of niets mee aan de hand is, in zestiende-eeuwse tafelspelen ontbreekt nooit de moraliserende beschouwing over het aangeboden present.[71.]

2.4.1 *Mommerij*

In *Mommerij* wordt géén geschenk aangeboden; of men zou de moralisatie die ‘Min’ in de slotverzen (121-128) ten beste geeft, als zodanig moeten beschouwen. Dat lijkt me echter nogal onwaarschijnlijk: vrijwel ieder spel uit de rederijkerstijd en ook de zeventiende eeuw bevat wel een ‘boodschap’, zonder dat dit een reden is te veronderstellen dat we te maken hebben met een ‘tafelspel’. Het is hier echter van belang te benadrukken dat het onderzoek van mevrouw Pikhaus aangetoond heeft, dat bij stukken uit de periode 1500-1625 die een andere soortaanduiding in de titel hebben dan ‘tafelspel’, de aanwezigheid van een present - samen met een tweetal andere criteria - een belangrijke aanwijzing vormt ter karakterisering van het genre.[72.] Welnu: *Mommerij* heeft noch in het handschrift noch in de gedrukte versies, de aanduiding ‘tafelspel’, en bovendien is er nergens in het spel sprake van een geschenk.

2.4.2 *Bruiloft-spel*

Het geschenk komt in *Bruiloft-spel* pas tegen het einde van het stuk ter sprake. Nadat 'Nacht' heeft uitgelegd wat zijn rol is in de relatie tussen bruid en bruidegom (hij kondigt de tijd aan van het hoogste mingenot, begeleidt samen met 'Heusheit' en 'Min' het bruidspaar naar de 'bruits camer' en helpt hen 'te bedd' (144-165)), komt 'Heusheit' met de opmerking (166-167):

> *Eer dat wij gaen van hier soo soudet wel betamen*
> *Dat wij tot stichting hun vereerden eene gaef*.

Blijkbaar ervaart 'Heusheit' het als passend bij deze gelegenheid dat er een geschenk wordt aangeboden. De voortgang van het spel nadat 'Heusheit' met dit idee op de proppen is gekomen, lijkt veel op die in zestiende-eeuwse tafelspelen waarin slechts op het einde sprake is van geschenken.[73.] Na het aanbieden van het present, volgt in deze spelen een verklaring waarin het geschenk een allegorische betekenis krijgt toebedeeld. Dit procédé van betekenisverdieping karakteriseert, zoals vermeld, naar het oordeel van Pikhaus, het tafelspel als 'typisch rederijkerswerk'.

In *Bruiloft-spel* valt de allegorische verklaring van het geschenk min of meer samen met de aanbieding ervan. Als we ervan mogen uitgaan - door het ontbreken van regie-aanwijzingen is het moment van aanbieden niet helemaal duidelijk - dat 'Heusheit', na vers 180 gesproken te hebben, het geschenk overhandigt, dan is in de voorafgaande verzen 170-180 al een belangrijk deel van de allegorische betekenis gegeven: het geschenk is de voorstelling van de relatie tussen bruid en bruidegom zoals die op dát moment is: twee harten die uiterst hecht met elkaar verbonden zijn door één pijl van deugdzaamheid of onbaatzuchtigheid.[74.] De verzen die daarop volgen, 181-196, voegen daar nauwelijks nog iets aan toe; ze bevatten alleen de opwekking aan bruid en bruidegom dit symbool voor ogen te blijven houden, en de voorspelling dat zij beiden aldus, in vrede en in liefde geconcentreerd op elkaar, de tijd ongemerkt zullen laten voorbijgaan.

Ook het soort geschenk is bekend uit zestiende-eeuwse tafelspelen. Mevrouw Pikhaus noemt uit de handschriftenverzameling van de Haarlemse Societeit 'Trou Moet Blycken', een spel waarin eveneens twee harten die aan elkaar vastgehecht zijn, worden aangeboden.[75.] In details verschilt dit present echter wezenlijk van dat in *Bruiloft-spel*: lijkt de 'bindende' factor in het Haarlemse spel ('Twee vierige herten in lyefden gloeyende met den bant van eendrachticheyt by malcander gebonden' - onderstreping TB) nog wel op 'eenen heusschen schicht' in *Bruiloft-spel*, in Hoofts stuk valt nergens uit op te maken dat deze twee harten beschouwd moeten worden als 'symbool van de liefde in het huwelijk

volgens de wet des Heren' (onderstreping TB).[76.] De gedragslijnen in *Bruiloft-spel* worden uitgestippeld door de mythologische 'Min' en de algemeen-menselijke 'Heusheit'.

Ook al krijgt het geschenk in dit spel van Hooft een allegorische verklaring, waardoor het inderdaad in de sfeer van de rederijkerij wordt getrokken, toch is er geen sprake van 'religieus geschematiseerde ethiek'[77.] die we wel steeds aantreffen in de zestiende-eeuwse tafelspelen.

2.4.3 *De Gewonde Venus*

Het lijkt zo dat in dit spel de aanbieding van het cadeau en het cadeau zelf wel erg naar de achtergrond worden gedrongen: het komt pas in de laatste twee verzen van het stuk - en dan nog schijnbaar terloops - ter sprake (199-200):

> ***(Marcur)***
> *Maer hebdij aen dit paer geen giften toegedacht?*
>
> ***(Venus)***
> *De Min mijn kint sal haer die leveren te nacht.*

Er wordt in deze regels bepaald niet, zoals in het zestiende-eeuwse tafelspel gebruikelijk was, gediscussieerd over de aard van het geschenk of over de vraag wie het aan mag bieden; het geschenk wordt zelfs in het geheel niet genoemd. Wellicht was dit ook niet nodig: het feit immers dat de 'Min', het kind van Venus, aan het bruidspaar 'te nacht' de giften die Venus het toegedacht heeft, zal overhandigen, zegt genoeg. Over welke 'crachten' (vs. 176) de moeder - en zeker ook het kind - beschikt, is bovendien in een schitterende passage (162-179) zeer adequaat door 'Juppijn' en 'Marcur' uit de doeken gedaan. Deze passage praeludeert op de suggestie ten aanzien van het geschenk zoals die in het slotvers besloten ligt. Als we de verzen 162-179 mede betrekken in het moment waarop in *De Gewonde Venus* gesproken wordt over 'het geschenk', dan krijgt de presentatie daarvan een toch enigszins prominentere plaats dan ze eerst leek in te nemen.

Ook in zestiende-eeuwse tafelspelen wordt wel eens 'Liefde' of 'Minne' zelf als cadeau aan het bruidspaar gepresenteerd.[78.] De wijze waarop dit gebeurt, verschilt echter enorm van die in dit spel van Hooft: in de voorbeelden die mevrouw Pikhaus aanhaalt, wordt veelal via de aardse liefde verwezen naar de vrede in het hiernamaals, of gaat het om de christelijke naastenliefde.[79.] Vrijwel steeds wordt in deze spelen het geschenk van de liefde geplaatst in een 'religieus geschematiseerde ethiek', die voor ons de afstand tot deze spelen zo groot maakt.

Bij Hooft is daarvan geen sprake: het loutere zingenot dat vooral uit de verzen 166b-174 ons voorgespiegeld wordt en de subtiel verzwegen - althans op díe plaats - suggestie die besloten ligt in het slotvers, spreken ons meer aan dan alle metafysische connotaties van het

geschenk in de zestiende-eeuwse tafelspelen. Ook de plaats die het ter sprake brengen van het geschenk in dit stuk inneemt, krijgt hierdoor extra nadruk: evenals in *Paris Oordeel* treffen we hier een slotregel aan die de toeschouwer uitnodigt tot reflexie.

2.4.4 *Paris Oordeel*

In *Paris Oordeel* wordt er helemaal géén geschenk gegeven aan een luisterend en toeziend bruidspaar, althans niet voor zover de tekstuele gegevens ons daaromtrent inlichten. Wellicht is dat maar goed ook, want de prijs voor de schoonste, de gouden appel, zorgt slechts voor 'twist' (vs. 032), 'steuring van de vreughdt' (033) en 'krakkeel' (344), en is als zodanig een weinig adequate bruiloftsgift. We komen hem wel als cadeau tegen in een zestiende-eeuws tafelspel,[80.] maar daar symboliseert hij uitsluitend macht. In *Paris Oordeel* speelt zelfs op geen enkele wijze de suggestie mee (die inderdaad in een aantal opdrachten, lofdichten en bruiloftsdichten wordt aangetroffen[81.] dat Paris, als hij de bruid - indien *Paris Oordeel* gekarakteriseerd mag worden als een bruiloftsspel - gekend zou hebben, haar de appel zou hebben gegeven omdat zij alle drie de godinnen overtreft.

Het ontbreken van een geschenk en zelfs van een impliciete verwijzing daarheen betekent in ieder geval, dat *Paris Oordeel* zich evenals *Mommerij* onderscheidt van *Bruiloft-spel* en *De Gewonde Venus*. Dit geeft een indicatie dat er wat betreft de gelegenheid waarvoor de stukken geschreven zijn, onderscheid aangebracht moet worden tussen de vier spelen. Telkens immers wanneer er in de zogenaamde tafelspelen van Hooft wordt gesproken over een geschenk, gebeurt dat in combinatie met de aanspreking van of allusie op een aanwezig bruidspaar. De bewoordingen waarmee in *Bruiloft-spel* het aanbieden van het geschenk gepaard gaan, geven zelfs aan dat een present voor Hooft een structureel element vormde in het bruiloftsspel:

> ***(Heusheit)***
> *Eer dat wij gaen van hier soo soudet wel betaemen*
> *Dat wij tot stichting hun vereerden eene gaef.*
> (vss. 166-167)

Ook de welhaast van schrik over zoveel ongepastheid getuigende opmerking van 'Marcur' in *De Gewonde Venus* wijst in die richting (vers 199):

> *Maer hebdij aen dit paer geen giften toegedacht?*

Het ontbreken van een geschenk in *Mommerij* en *Paris Oordeel* maakt het in ieder geval onmogelijk deze spelen te kwalificeren als 'presentspel', en maakt het weinig aannemelijk - samen met enkele andere gegevens - dat Hooft ze bedoeld heeft als 'bruiloftsspel'. Dit betekent echter nog

niet dat ook de aanduiding ‘tafelspel’ op losse schroeven is komen te staan; daarvoor zouden ook andere distinctieve kenmerken afwezig moeten zijn, en bovendien is de aanbieding van een geschenk voor zestiende-eeuwse tafelspelen allerminst een essentieel gegeven: ‘Alle presentspelen zijn tafelspelen (mits ook de overige karakteristieken gerealiseerd zijn), maar niet alle tafelspelen zijn presentspelen.’.[82.]

2.5. De personages

In deze paragraaf is achterwege gelaten een bespreking van de aard der personages in *De Gewonde Venus* en in *Paris Oordeel*. In deze spelen komen immers uitsluitend mythologische personages voor, die min of meer stereotiep zijn. Bovendien verschijnen ze als spelend personage niet in zestiende-eeuwse tafelspelen en onttrekken ze zich derhalve aan een vergelijking met de daarin optredende figuren. Ten slotte wijs ik erop dat de aard van de mythologische personages die in beide spelen voorkomen, alleszins aan bod komt in de ‘Analyse der pleidooien’ van *Paris Oordeel*, en in het hoofdstuk dat is gewijd aan de litteraire overlevering van het oordeel van Paris.

In zestiende-eeuwse tafelspelen varieert het aantal personages van één tot vier. Het normale aantal is twee of drie. Van verschillende kanten is gesuggereerd dat dit samenhangt met het eventuele ontstaan van het tafelspel uit samenspraken van minnestrelen en sprooksprekers[83.] of in verband staat met de verwantschap tussen het tafelspel en het procédé van het strijdgedicht.[84.] Mevrouw Pikhaus constateert dat er over de oorsprong van het tafelspel niets met zekerheid te achterhalen valt, en houdt het bij de opmerking dat het beperkte aantal personages wel in verband zal staan met de geringe ruimte voor een opvoering tijdens een maaltijd: een groter aantal zou immers verhinderd hebben dat het tafelend gezelschap gemakkelijk kon volgen wie er aan het woord was.[85.]

Over de soort en de naam van de personages merkt P. Pikhaus op, dat ze - naast het feit dat ze met elkaar of met het publiek in discussie verwikkeld zijn - in ernstige stukken overwegend gekarakteriseerd worden door de rol die ze in het stuk spelen of - in hogere mate - door aanduidingen van de aard en de bedoeling der acteurs.[86.] Wat betreft het onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke personages, treft zij in haar corpus van zestiende-eeuwse basisspelen voor 77% mannelijke en voor 16% vrouwelijke personages aan. In de resterende 7% bestaat er geen zekerheid omtrent het geslacht.[87.] Tenslotte wijst zij erop dat er in het verleden te veel aandacht is geschonken aan het aantal personages als distinctief kenmerk voor het tafelspel; andere criteria, zoals ‘de allusies op en contact met een aanwezig feestgezelschap en het discussiëren over één of meer ideeën’ bepalen veeleer het specifieke karakter van het tafelspel.[88.]

2.5.1 *Mommerij*

In dit spel komen vier personages voor: ‘Wanhopende (minnaer)’, ‘Hopende (minnaer)’, ‘Genietende (minnaer)’ en ‘Min.’, die slechts acht van de 128 verzen die het hele spel telt, voor zijn rekening neemt. De drie ‘minnaers’ kunnen we karakteriseren als allegorische personages, al blijft het enigszins onzeker of deze aanduiding hier in de gewone, beperkte speltechnische betekenis van het woord[89.] gebruikt kan worden: het is nog maar de vraag of we in verband met *Mommerij* wel van een ‘spel’ mogen spreken. Indien *Mommerij* inderdaad een ‘spel’ is, dan horen de drie minnaars thuis in de tweede categorie van allegorische personages die mevrouw Pikhaus onderscheidt: die van de groep waarvan de namen de aard en de bedoeling der acteurs aanduiden: ‘Wanhopend’ bijvoorbeeld, representeert op het toneel - zij het (nogmaals): louter performatief sprekend - inderdaad de wanhopende minnaar.

Als we alleen letten op wat ‘Min’ zelf zégt in het ‘spel’, zou men hem eveneens kunnen kenschetsen als een louter allegorisch personage. Wat er echter door de drie minnaars óver hem in de eerste zesenvijftig verzen van het stuk gezegd wordt, maakt duidelijk dat we in verband met ‘Min’ moeten denken aan een subcategorie die in de onderzochte zestiende-eeuwse spelen niet voorkomt: die van de mythologische personages.[90.]

Het bovenstaande maakt duidelijk, dat we in *Mommerij* uitsluitend met mannelijke personages te maken hebben.

2.5.2 *Bruiloft-spel*

Bruiloft-spel telt drie personages en beantwoordt daarmee aan het aantal personages dat mevrouw Pikhaus in 74% van de onderzochte basisspelen aantrof.[91.] ‘Min’ moet, vooral op grond van de verzen 001-002, 007, 014-018, 051-053, 063-066 en 071-072, gekarakteriseerd worden als een mythologisch personage. ‘Heusheit’ is een allegorisch personage dat thuishoort in de groep die door P. Pikhaus aangeduid wordt met ‘personificaties van abstracta’.[92.] Het is echter ook mogelijk ‘Heusheit’ onder te brengen in de tweede categorie van allegorische personages: ‘Heusheit’ vertegenwoordigt op het toneel immers alles wat zij zélf over de aard en de werking van de eigenschap ‘Heusheit’ vertelt. Dat lijkt mij trouwens het geval bij álle personages die P. Pikhaus onder ‘personificaties van abstracta’ noemt. Het onderscheid dat zij maakt tussen de tweede en de hierboven bedoelde vijfde categorie van allegorische personages is mijns inziens dan ook niet erg zinvol.[93.]

Het is bovendien niet eenvoudig weer te geven wat ‘Heusheit’ nu precies vertegenwoordigt. Het belangrijkste daarover is al opgemerkt onder de annotaties bij ‘Heusheit’ in 0.2. Op deze plaats kunnen we daar

nog aan toevoegen dat voor de interpretatie van het personage ook de verzen 106-115 en 124-133 van belang zijn. Het beeld dat zij daarin geeft van haar eigen werking, draagt bij tot enige duidelijkheid over het begrip ‘Heusheit’: de punt van de pijl die Cupido afschoot, was tevoren staal[hard] gemaakt ‘In d' heusheidt van de bruit’ (109), zodat hij een diepe wond kon maken in het hart van de bruidegom. De pijl bleef daar echter niet steken, maar ‘nam sijn keer dwers deur des bruigoms hart’ (124), waar hij opnieuw door toedoen van aldáár aanwezige ‘heusheit’ verstevigd werd, en vloog vervolgens terug ‘tot diep int hart des bruits’ (127), waar hij bleef steken en beide harten hecht verenigde. Deze nogal gecompliceerde boemerang-vlucht wordt door ‘Heusheit’ - zij het uiteraard (ze strijden immers om de voorrang!) zonder vermelding van de onmisbare activiteit van de ‘eerste veroorzaker’: Cupido - kernachtig samengevat in de bijna Huygensiaanse verzen 131-132:

> *Wt de Bruits heusheidt dus des bruigooms wonde spruit*,
> *En sbruigooms heusheit die verwan ons heussche bruit*.

‘Heusheit’ is dus, blijkens de hierboven aangehaalde verzen, een eigenschap die de mens ontvankelijk maakt voor de liefde van een ander. Een onmisbare voorwaarde daartoe lijkt mij het open staan voor de ander, het gericht zijn van eigen handelen op wat de ander beweegt: het tegenovergestelde dus van egocentrisme: goedheid, zachtaardigheid, onbaatzuchtigheid, altruïsme. Veelbetekenend in dit verband is ook - ook al komt zij niet uit de mond van ‘Heusheit’, maar uit die van haar concurrent - de opmerking van ‘Min’ in de verzen 008-010, dat zijn pijlen er niet in slagen mensen te raken die zich verschuilen achter ‘t journael’ of achter ‘t' schuldtboeck’. Kooplieden, tot wier stand P.C. Hooft oorspronkelijk bestemd was,[94.] bezaten blijkbaar deze eigenschap niet.[95.]

Het derde personage van het spel, ‘Nacht’, kan eveneens in de vijfde of tweede categorie van allegorische personages ondergebracht worden. Natuurlijk representeert ‘Nacht’ in dit *Bruiloft-spel* meer dan duisterheid, meer dan ‘des daechs verpoos’ (151) of ‘aengenaeme rust’ (152). ‘Nacht’ symboliseert in dit spel vooral ‘den tijt van soo volmaeckte vreuchden’ (145), van ‘beter goet als sachte slaep oft droom’ (155): de tijd van langdurig en hartstochtelijk minnekozen (160-162).

Van de twee allegorische personages in het spel is ‘Heusheit’ van het meest traditionele type: zij draagt het meeste bij tot wat gezien kan worden als de diepere betekenis van het spel: alleen zij die open staan voor anderen en hun handelen niet laten bepalen door egocentrisme, zijn ontvankelijk voor waarachtige, durende liefde.[96.] Modern is in dit stuk inderdaad de accentuering - bij monde van ‘Min’ en ‘Nacht’ - van het aardse liefdesgeluk.[97.]

2.6. Contact met en allusies op het aanwezige feestgezelschap

Dat er toespelingen gemaakt worden op of contact gelegd met een aanwezig (tafelend) feestgezelschap is, zoals P. Pikhaus heeft aangetoond, van essentieel belang voor de onderscheiding van het tafelspel. In de door haar onderzochte zestiende-eeuwse basisspelen gebeurt dat in 70% van alle stukken in de loop van het hele spel en in 30% alleen aan het begin of aan het einde van het stuk.[98.] Ook in de vijfentwintig toegevoegde spelen is er sprake van soortgelijke verhoudingen.[99.] Onderzoek van 113 tafelspelen uit de periode 1500-1620 laat derhalve zien dat het doorbreken van de zogenaamde 'vierde wand',[100.] uiteraard aangevuld met enkele andere kenmerken, in hoge mate distinctief is voor het genre.

Veel van wat ook in deze paragraaf thuishoort, is in het voorafgaande al min of meer aan de orde gekomen. Ik zal me hieronder dan ook zoveel mogelijk beperken tot die allusies op en die gevallen van contact met de toeschouwers die nog niet zijn behandeld.

2.6.1 *Mommerij*

Aan het begin en aan het einde van dit stuk vinden we een apostrophe tot het publiek: in de verzen 001-016 zegt 'Genietend' dat de aanwezigen zich niet moeten verbazen over het feit dat de machtige 'Min' aan hen verschijnt zonder zijn gewone wapens maar met het schild waarop de Medusakop afgebeeld is. Cupido immers had gehoord van de schoonheid van de aanwezige meisjes en wilde daarom zelf hen gaan bekijken. Hij durfde echter niet zonder meer hier naar toe te komen, omdat hij er zich van bewust was dat de 'joffrouwen' hem door hun betoverende schoonheid zouden kunnen overmeesteren. In de verzen 017-056 is hoogstens nog sprake van allusies op de aanwezige dames via enkele pronominale verwijzingen: 'Men' (026), 'haer' (033), 'haer' (036) en 'Haer' (047).

In de passage 057-120, de kern van het stuk, waarin de drie soorten minnaars hun identiteit en hun afhankelijkheid van 'Min' onder woorden brengen, ontbreekt iedere toespeling op het publiek. De slotclause van 'Min' (121-128) bevat in de vorm van een apostrophe de oproep aan de aanwezige 'Joffrouwen' hun liefde uit te laten gaan naar trouwe minnaars, zodat zij met hen in een gemeenschappelijke heerschappij verbonden zullen worden, en niet koel en onbewogen te blijven ('V ijsich hart ontdoijt' - 123) onder de verzuchtingen van hen wier liefde helemaal niet ('Wanhopend Minnaer') of slechts mondjesmaat ('Hopende Minnaer') beantwoord wordt.

In *Mommerij* is er slechts aan het begin én aan het einde van het spel sprake van contact met een aanwezig gezelschap, een gegeven dat in het zestiende-eeuwse tafelspel slechts bij een minderheid van de onderzochte spelen wordt aangetroffen.[101.].

2.6.2 *Bruiloft-spel*

De openingsmonoloog van ‘Min’ (001-076) is in zijn geheel rechtstreeks gericht tot het aanwezige feestgezelschap: Cupido begint met het verwijt dat men niet hoeft te doen alsof men hem niet kent: ieder van de aanwezigen heeft hem dikwijls aangeroepen (020) uit wanhoop over een weigerachtige geliefde. Hij vergeeft hen echter graag deze loochening, want iedereen die verliefd is, doet er goed aan deze gevoelens niet te snel bekend te maken (041-044). Wellicht vragen de aanwezigen zich af waarom hij in hun midden verschenen is. Welnu, niet om een slok te drinken of een hapje mee te eten - hij is wel beter gewend! - maar om het bruidspaar zó veel geluk te wensen, dat de ‘hoogte’ van dat geluk overeenkomt met het aantal mensen dat hij met zijn pijlen reeds getroffen heeft: ‘ontallijck veel’ (061). Vrijwel iedereen immers heeft hij daardoor in zijn macht en dit overwonnen paar draagt in niet geringe mate bij tot zijn roem.

Na de verschijning van ‘Heusheit’ (077), met wie ‘Min’ een discussie aangaat over de prioriteit van hen beiden in de totstandkoming van de verbintenis, is er in hun dialogen doorlopend sprake van allusies op het bruidspaar: bijvoorbeeld in de verzen 104-105, 108-111, 118-119, 124-132, 137, 139-140, 144-148, 156-162, 167, 168 en 170-176. Het stuk eindigt weer met een apostrophe, ditmaal gericht tot het bruidspaar (vss. 178-198) en wellicht ook tot álle toeschouwers: 199-200.

In *Bruiloft-spel* treffen we dus een doorlopend contact met of allusies op een aanwezig feestgezelschap aan, een kenmerk dat P. Pikhaus ook vond in 62% van de onderzochte zestiende-eeuwse basisspelen.[102.]

2.6.3 *De Gewonde Venus*

Slechts op een tweetal plaatsen in dit spel kan men spreken van contact met een luisterend en toeschouwend gezelschap; beide keren in de vorm van een apostrophe, gericht tot respectievelijk ‘Jonckvrouwen’ en ‘vrijers’ (081-092) en tot ‘Huisvrouwen radich’ en ‘minnende jonckvrouwen’ (186-197). De eerste keer, bijna halverwege het spel, wordt een reeks exempla onderbroken om de aanwezige ‘Jonckvrouwen’ en ‘vrijers’ te vermanen en van advies te dienen: de meisjes moeten hun liefde laten uitgaan naar serieuze, oprechte minnaars en zich verre houden van spottende charmeurs; de jongens dienen eerst na te gaan of hun genegenheid welkom is bij de aanbedene, en moeten vervolgens streven naar een hechte verbintenis die gekenmerkt wordt door liefde, wederliefde en door onwankelbare trouw van beide zijden. De laatste apostrophe in het spel is uitsluitend gericht tot de aanwezige vrouwen en meisjes: dames, blijf trouw aan uw vrouwelijke geaardheid, die vooral bestaat uit goedgunstigheid, welwillendheid, zachtheid en vriendelijkheid. Als een man zich daardoor niet laat overtuigen, is hij geen man, maar

ook: een vrouw die ongevoelig is voor liefde, is de naam ‘vrouw’ niet waard.

In *De Gewonde Venus* is er dus zowel in de loop van het stuk als op het einde sprake van verzen waarin het publiek in het spel betrokken wordt. In zestiende-eeuwse tafelspelen wordt slechts in 8% van de onderzochte spelen op deze plaatsen contact met de toeschouwers gemaakt.[103.]

2.6.4 *Paris Oordeel*

Hoofts laatste ‘tafelspel’ neemt een aparte plaats in: ieder contact met of allusie op een aanwezig feestgezelschap ontbreekt in dit spel. Alleen de laatste twee verzen van *Paris Oordeel* zouden, met enige moeite, gezien kunnen worden als directe aansprekingen van het publiek. Deze verzen, de verdwaasde uitroep van ‘Paris’ in 343 en de rhetorische vraag van ‘Merkur’ in 344, zijn echter zo algemeen van aard dat ze in ieder type spel passen, dus ook in die dramatische genres waarin geen sprake is van het doorbreken van de ‘vierde wand’.

Misschien is het ontbreken van direct contact met het publiek te wijten aan een eventuele latere omwerking van een ‘echt’ tafelspel met hetzelfde onderwerp, waarbij dan individuele toespelingen op bijvoorbeeld het bruidspaar door Hooft geschrapt zijn. Wellicht ook is er in *Paris Oordeel* sprake van een andere opvatting van het genre. Over de eerste mogelijkheid valt door het ontbreken van het handschrift niets meer te achterhalen; de andere dient ondersteund te worden door andere, van het zestiende-eeuwse tafelspel afwijkende kenmerken die in dit spel aangetroffen worden.

2.7. Aard van de inhoud: dialogeren, discussiëren over één of meer ideeën

Mevrouw Pikhaus besteedt relatief veel aandacht aan dit kenmerk van het zestiende-eeuwse tafelspel, dat zij beschouwt als in hoge mate de aard bepalend van het genre. Dat rechtvaardigt een wat uitvoeriger behandeling dan bij de vorige kenmerken noodzakelijk was.

Het zestiende-eeuwse tafelspel dient - in tegenstelling tot bijvoorbeeld de klucht - beschouwd te worden als een spel ‘waarin het woord primeert op de handeling’.[104.] Situatieveranderingen voltrekken zich dan ook veelal *in* de woorden van de spelers, zonder dat ze ook nog *uitgebeeld, gespeeld* worden. Men noemt dit ‘handelend’ of ‘aktionaal’ of ‘performatief’ sprekan. Deze wijze van primair verbaal ‘verbeelden’ heeft in het tafelspel echter een zeer specifieke vorm: de discussie tussen de personages onderling of tussen de speler(s) en het publiek.[105.] P. Pikhaus onderscheidt op basis van de soort discussianten dan ook twee hoofdgroepen tafelspelen:

- een (grote) groep waarin de discussie verloopt tussen de personages van het spel onderling, en
- een (veel kleinere) groep waarin de woordenwisseling wordt gevoerd tussen de acteur en het publiek: de dramatische monoloog.

Ook al is het performatieve spreken in de vorm van discussiëren kenmerkend voor het zestiende-eeuwse tafelspel, toch is actie in dit genre niet volledig afwezig. Ze is echter altijd secundair; ze ondersteunt slechts de discussie.

Op grond van het meer of minder naar de achtergrond verdwijnen van het element 'actie', worden de bovengenoemde groepen onderverdeeld in twee sub-groepen: spelen met hoofdzakelijk performatief spreken, en spelen waarin de actie de discussie ondersteunt.[106.] Aangezien de tweede hoofdgroep, die van de dramatische monologen, in het kader van een onderzoek naar Hoofts zogenaamde 'tafelspelen' niet van belang is - in elk van de spelen is er immers sprake van meer dan één personage - beperk ik me tot de voornaamste karakteristieken van beide soorten waarin de eerste hoofdgroep verdeeld kan worden: spelen met onderlinge discussie via vrijwel uitsluitend performatief spreken, en spelen met onderlinge discussie waarin ook 'een ruime plaats'[107.] is voor 'actie', voor uitbeelden.

Binnen de eerste soort onderscheidt mevrouw Pikhaus, op grond van de inhoud van de redetwist, drie sub-categorieën:

- tafelspelen waarin het meningsverschil betrekking heeft op de strijd om voorrang tussen twee of meer personages, waarbij in drieëntwintig onderzochte zestiende-eeuwse spelen een tiental thema's aan bod komt.[108.] Meestal treden er in deze soort spelen drie personages op die tegengesteld zijn aan elkaar of die verschillende aspecten van hetzelfde begrip representeren. De strijd om de voorrang kan op verschillende manieren beslist worden: door een arbiter, door eensgezindheid van de personages, of door onderwerping van één van hen aan de ander. In een enkel geval blijft de strijd onbeslist.[109.]
- tafelspelen waarin het meningsverschil betrekking heeft op het geschenk. Dit geschenk vormt in deze stukken de aanleiding tot en het onderwerp van de centrale discussie. Daardoor onderscheidt deze groep zich van de vorige, waarin veelal ook een geschenk aangeboden wordt.[110.]
- tafelspelen waarin bekering, vertroosting, inzicht of een religieus dispuut centraal staat.
  Dat deze spelen vooral het karakter hebben van een discussie, blijkt uit de opmerking van Pikhaus dat het gesprek in deze stukken neerkomt 'op het bewerkstelligen van een andere houding of een veranderde gemoedsgesteldheid van een of meer rolfiguren.'[111.]

De tweede soort biedt, naast performatief spreken, ook 'een ruime plaats' aan actie, aan uitbeelden, aan 'lijfelijk contact.'[112.] De aard van de discussie binnen deze groep verschilt sterk: ze varieert van een strijd om de voorrang tot pogingen tot bedrog en uitbuiting. De actie in deze

spelen bestaat voornamelijk uit het nuttigen van (veel) drank, handtastelijkheden en het uitdelen van klappen.

Bij beide soorten binnen de eerste hoofdgroep is dus het element ‘discussie’, al dan niet gepaard gaande met ‘actie’, van wezenlijk belang. De tien thema's die P. Pikhaus onderscheidt binnen de tafelspelen waarin de strijd om voorrang centraal staat, hebben in hun omschrijving zelfs alle het woord ‘strijd’.[113.] Dat de discussie echter niet altijd zo hoog hoeft op te lopen, blijkt uit haar omschrijving van de twist in de derde sub-categorie van de eerste hoofdgroep; daarin prevaleert vooral het persuasieve karakter van de discussie. Het nog meer neutrale ‘dialogeren’, het met elkaar in gesprek zijn zonder dat er sprake is van strijd of twist, wordt door haar in de paragraafaanduiding wel genoemd maar verder niet expliciet aan de orde gesteld. Het loutere dialogeren kan mijns inziens ook moeilijk gezien worden als een distinctief kenmerk van het tafelspel: de dialoogvorm is een kenmerk van iedere dramatische tekst.

2.7.1 *Mommerij*

Als men let op de kenmerken van het zestiende-eeuwse tafelspel, dan onderscheidt *Mommerij* zich wellicht nog het meest hiervan door het ontbreken van *elke* vorm van discussie in het stuk. Sterker nog: het is zeer dubieus of we hier nog wel kunnen spreken van ‘dialogeren’. Het woord ‘dialoog’ lijkt me alleen dan zinvol toegepast als er een aanvullende, bevestigende of juist tegengestelde, ondergravende taaluiting volgt op wat door een ander gezegd is. ‘Dialogeren’ impliceert op z'n minst *verbale interactie* tussen de dialoogsprekers.

Daaraan lijkt het nu juist te ontbreken, vooral in het kerngedeelte van *Mommerij*, de verzen 057-120: alle verzen in deze passage worden gesproken exclusief tot de toehoorders, en in de hen toebedeelde clausen - met name in de verzen 073-120 - reageren de drie personages in genen dele op wat de vorige spreker naar voren heeft gebracht. Zowel ‘Wanhopend Minnaer’ als ‘Hopende Minnaer’ en ‘Genietend Minnaer’ omschrijft, los van de directe context, uitsluitend datgene wat hij door zijn verliefdheid mee moet maken en moet ervaren.

Ook in de verzen 057-072 - twee achtregelige strofen met drie verschillende rijmklanken geordend volgens het schema ababbcbc, waarbij de tweede strofe over drie personages is verdeeld - kan nauwelijks gesproken worden van verbale interactie: wat ‘Wanhopend’ in 057-064 zegt over de afhankelijkheid van de drie minnaars van ‘Min’, zou net zo goed door een van de twee anderen gezegd kunnen worden, en wat ‘Hopend’ en ‘Genietend’ daar in 065-072 aan toevoegen, preludeert slechts op wat zij verderop in de tekst óver zichzelf te melden hebben: de clausen in dit kerngedeelte van *Mommerij* zijn autonoom: ze vragen niet om ondersteuning of reactie van een van de andere personages.

Het eerste deel van het stuk lijkt nog het meeste op een monoloog die toevallig door drie personages gezegd wordt. In de verzen 001-056 wordt uit de doeken gedaan wat men de voorgeschiedenis zou kunnen noemen: de reden van Min's komst en uitdossing, alsmede de rol die Venus daarin heeft gespeeld. De passages van deze voorgeschiedenis die elk van de drie minnaars voor zijn rekening neemt, lijken ook hier weer niets te maken te hebben met de rol die dat personage in het stuk uitbeeldt: ze zijn onderling volkomen verwisselbaar; zelfs zo dat deze verzen net zo goed gezegd hadden kunnen worden door een volkomen buiten de 'handeling' staand (vijfde) personage.

De slotclause van 'Min' (121-128) is de enige plaats in het stuk waarin rechtstreeks verwezen wordt naar een element ín het stuk, zij het via een apostrophe tot een groep toeschouwers en niet via een aanspreking van de bedoelde personages: 'beij de quaen' in vers 122 refereert aan de ervaringen zoals die door 'Wanhopend Minnaer' en 'Hopende Minnaer' in het voorafgaande verwoord zijn.

Het ten tonele voeren van minnaars die ieder een eigen houding ten opzichte van de liefde symboliseren, is in het zestiende- en zelfs zeventiende-eeuwse tafelspel geen onbekend thema.[114.] Hoezeer echter ook een personage als 'De Onghetrooste' in het tafelspel van *De Onghetrooste en de Welgheminde*[115.] of dat van 'Myns zelfs onvry' in het tafelspel met de gelijknamige titel[116.] of dat van 'dEen' in *dEen en dAnder*[117.] ook lijkt op 'Wanhopend Minnaer' in *Mommerij*, toch is er in de spelen met dit thema steeds sprake van onderling gekibbel, geruzie of discussie die ten doel heeft het publiek van eigen prioriteit te overtuigen. Ze worden terecht ondergebracht in de sub-categorie die door P. Pikhaus aangeduid is met de omschrijving 'strijd om voorrang'.[118.]

In *Mommerij* echter ontbreekt het aan iedere vorm van strijd of discussie. De personages zijn niet of nauwelijks met elkaar in een dialoog verwikkeld - ze spreken de toeschouwers toe! - en bovendien missen we volledig het voor ieder drama zo belangrijke element 'actie'.[119.] Met deze constateringen komt wat betreft *Mommerij* de essentie van het zestiende-eeuwse tafelspel op losse schroeven te staan: volgens de definitie die mevrouw Pikhaus geeft, 'een dramatisch rederijkersgenre, dat (...) werd opgevoerd door maximaal vier spelers (...) die met elkaar of met het publiek (...) in discussie gewikkeld zijn over een of ander punt (...) waarbij dit soms gepaard gaat met lijfelijk contact en actie (...).'[120.]

2.7.2 *Bruiloft-spel*

In dit spel wordt er volop gediscussieerd: primair met het publiek, tot wie 'Min' zich in de eerste zesenzeventig verzen met een aantal nogal provocerende opmerkingen richt. Deze passage - die meer dan eenderde van het spel in beslag neemt - lijkt veel op een zogenaamde dramatische

monoloog, waarbij het publiek de rol van medespeler toebedeeld krijgt maar - doordat het niet rechtstreeks reageert op wat de speler zegt - uitsluitend fungeert als klankbord.[121.]

De openingsmonoloog van 'Min' valt in twee delen uiteen, die beide beginnen met een chargerende vraag waarvan de beantwoording 'Min' de gelegenheid geeft het publiek een en ander voor de voeten te werpen en in de mond te leggen. In het eerste deel (001-044) staat de verbaasde uitroep in de verzen 019-020 centraal:

Ick ben de groote Min die ghij voor oogen siet
Ghij roept mij dickwils aen, en kent ghij mij nu niet?

De motivering van deze verloochening door de toeschouwers spreekt 'Min', zoals het in een dramatische monoloog gebruikelijk is, ook zelf uit (039-040):

De gene die gevoelt int harte mijnen Aert
Doet alderbest d<u>at</u> hij mijn heimelijck bewaert

Deze impliciete wijze van dialogeren waarbij 'der Sprecher die Reaktionen und damit den semantischen Kontext des angesprochenen Wesens imaginiert',[122.] komt in nog sterker mate voor in het tweede deel van de openingsmonoloog, met name in de verzen 045-046 en in de verzen die het 'antwoord' daarop vormen, 048-049:

T schijnt aen v wesen dat ghij lust hebt om te vragen
Wat ijver mijn heeft wt den hemel cunnen jagen
(.....)
Ghij denckt een roemer wijns acht ick oft leckre beet
Om op een anders kost mijn dertel keel te saden

In de beginmonoloog van 'Min' is er dus al herhaald sprake van een wijze van dialogeren en discussiëren die in het zestiende-eeuwse tafelspel zeer gebruikelijk was.

De kern van het spel wordt natuurlijk gevormd door de strijd om de voorrang tussen 'Min' en 'Heusheit': de verzen 077-135. Nadat 'Heusheit' heeft uitgelegd wie ze is en alles heeft aangeduid wat ze kan bewerkstelligen, is 'Min' nog bepaald niet overtuigd van haar aandeel in de totstandkoming van de verbintenis. Als het al zo is dat de bruidegom gewonnen is door 'Heusheit', dan eist hij toch als zijn exclusieve aandeel het overwinnen van de bruid op. 'Heusheit' stelt daar tegenover dat de 'heusheit' van de bruid ervoor gezorgd heeft dat de bruidegom überhaupt door de pijl van Cupido gewond kon raken, waarop 'Min' moet toegeven (135):

Ghij hebt soo veel als ick tot dese daet gewracht

De discussie over de vraag wie de oorzaak van de liefde is, eindigt in *Bruiloft-spel* dus in eensgezindheid tussen beide opponenten, een afloop die sterke overeenkomst vertoont met de wijze waarop het dispuut in een ander tafelspel uit het begin van de zeventiende eeuw, met als discussianten 'Amoureus Herte' en 'Lachende mont'[123.], besloten wordt:

wy en mogen d'een sonder d'ander / nijet

De laatste - korte - discussie, eveneens tussen 'Heusheit' en 'Min', heeft betrekking op de vraag of het bruidspaar geen geschenk aangeboden dient te worden: vss. 166-177. 'Heusheit' merkt op dat het passend zou zijn het bruidspaar een present aan te bieden. 'Min', die blijkbaar nog onder de indruk is van alles wat 'Heusheit' bij bruid en bruidegom teweeg gebracht heeft (hij heeft ditmaal opmerkelijk weinig 'praatjes'), zegt dat hem dit bij zulke deugdzame lieden niet nodig lijkt. Als 'Heusheit' echter aanhoudt, geeft hij zich direct gewonnen en laat zelfs de keuze van het cadeau aan haar over (177):

Wel schenckt wat v belieft daer ben ick gans niet tegen.

De wijze van discussiëren, zowel in de openingsmonoloog als in de dialogen, alsmede de aard van de inhoud van *Bruiloft-spel*, geven alle aanleiding dit spel, zelfs tot in details,[124.] te beschouwen als een goed voorbeeld van wat P. Pikhaus bedoelt met een tafelspel met voornamelijk performatief spreken waarbij de onderlinge discussie tussen de personages betrekking heeft op de strijd om voorrang.

2.7.3 *De Gewonde Venus*

Het inhoudelijk meest opvallende aspect van dit spel is de lange reeks van bijna uitsluitend klassieke exempla die de grilligheid van het menselijk handelen, met name in liefdeszaken, moet illustreren. Deze dialoog tussen 'Juppijn' en 'Marcur', die blijkens het handschrift in eerste instantie bedoeld was als een monoloog van 'Juppijn',[125.] neemt bijna driekwart van het spel in beslag: vss. 001-140. De verandering van monoloog in dialoog heeft geen tekstuele wijzigingen teweeg gebracht. Daaruit blijkt al dat er in deze verzen geen sprake is van discussie of bijvoorbeeld strijd om voorrang. De twee personages vullen elkaar aan in een betoog dat via een tien- of elftal exempla de stelling verdedigt die 'Juppijn' in de verzen 008 en 009 aldus formuleert:

Soo grillich, datse nau een Godt begrijpen can,
Sijn 'smenschen werken meest; (...)

Slechts de deugdzame mens, wiens verschillende handelingen steeds op hetzelfde doel gericht zijn, en die zijn daden vóór ze ten uitvoer te brengen overdenkt, vormt een gunstige uitzondering op deze regel, maar (vs. 029):

(...) dees sijn dun gesaeit (...)

De overgrote meerderheid van de mensen handelt niet doelgericht; men verschiet zijn pijlen 'buitens doels (...) in de lucht' (022), omdat men zich laat leiden door momentane hartstochten die de mens nu dit, dan dat ingeven. Men is dan ook tegelijkertijd: schraperig èn verkwistend (Caligula, vss. 031-036), sentimenteel èn wreed (Alexander, tyran van Pherae, vss. 037-040), spilziek èn overdreven zorgzaam (de inwoners van Agrigentum, vss. 041-044), roekeloos èn angstvallig (Antigonos, of Eumenes, vss. 045-048), arrogant èn kruiperig (Perikles, vss. 049-056). Ook in amoureuze zaken geeft de mens blijk van volkomen tegengesteld handelen; zeker in de liefde weet hij niet wat hij wil, en liggen haat en liefde vlak bij elkaar, zoals 'Heindrick den Engelschen bulleman' (vss. 068-070), Penelope's vrijer Antinoos (vss. 076-080), Kekrops' dochter Aglauros (vss. 093-100), de Pleiade Merope (vss. 101-112) en - zeker niet op de laatste plaats - 'Prijams vervrouwde zoon' Paris (vss. 113-118) demonstreren.

Tot overmaat van ramp is echter de willekeur van de menselijke hartstochten niet beperkt tot de aarde; ook de Olympus is erdoor geïnfecteerd: de goden en godinnen kiezen partij voor de Grieken of voor de Trojanen, terwijl alleen 'Juppijn' beide kanten in hun waarde laat (vss. 120-136). Mars hitst de strijdende partijen nog eens extra op, omdat het oorlogvoeren zelf hem pleziert (vss. 137-140). Als illustratie van het feit dat zelfs de goden zich hebben laten meeslepen door de onbeteugelde menselijke emoties, verschijnt dan Venus ten tonele.

Het hanteren van exempla is in tafelspelen geen ongebruikelijke wijze van argumenteren. P. Pikhaus noemt een tweetal voorbeelden van spelen waarin dit ook gebeurt.[126.] Ongewoon in *De Gewonde Venus* is hoogstens het grote aantal verzen dat deze reeks exempla in verhouding tot het totale aantal verzen van het spel in beslag neemt.

Slechts in het laatste kwart van het spel is er sprake van enige discussie: Venus beklaagt zich verontwaardigd over 'der menschen hoomoed' (160), die zó ver doorgeschoten is dat één van hen, Diomedes, het gewaagd heeft haar te achtervolgen en zelfs te verwonden. Als zij 'Juppijn' verzoekt in te grijpen, wordt haar echter door hem en 'Marcur' fijntjes gewezen op het feit dat ze 'Int oorloch' (164) ook niets te zoeken had: ze moet zich bij haar eigen 'amt' (177) houden, dat op een volkomen ander terrein ligt, namelijk op dat van de 'Minlijckheit' (177). Venus geeft zich gewonnen en knoopt aan wat haar is overkomen, via de tweede apostrophe tot de toeschouwers in het spel, de les vast

tot de ‘Huisvrouwen’ en ‘jonckvrouwen’: blijf trouw aan je geaardheid, die vooral gekenmerkt wordt door ‘vriendlijckheit’ (190), en als je je eens vergist, probeer dan snel die ‘wech’ (192) weer terug te vinden.

De centrale idee in zowel de eerste honderdveertig verzen van *De Gewonde Venus* - verzen met uitsluitend performatief spreken - als in de resterende zestig regels - waarin enige ‘actie’ de discussie ondersteunt - is een qua vorm gevarieerde (*varietas delectat!*) oproep tot het betrachten van redelijkheid en gelijkmoedigheid, die immers alle momentane hartstocht vermijden, en tot zachtzinnigheid en mildheid, die iedereen overwinnen.

De uitgebreidheid van de reeks exempla hangt wellicht samen met de stijlkwaliteit van de **copia**, de Ciceroniaans-Erasmiaanse overvloedigheid, die samen met de **varietas** deel uitmaakte van de **ornatus**, een van de vier **virtutes elocutionis**. Een ander drama van Hooft, dat waarschijnlijk een vijf- of zestal jaren vóór dit spel geschreven is, *Achilles ende Polyxena*, vertoont een verwant streven naar ‘volheid’ en ‘gevarieerdheid’, zij het dat het daar om ‘gebeurtenissen’ gaat.[127.] Vanuit deze optiek is *De Gewonde Venus* een coherent spel, dat de negatieve kritiek die het van J.J. Mak heeft gekregen,[128.] niet verdient.

Het propageren van een bepaalde levenshouding is ook in het zestiende-eeuwse tafelspel niet ongewoon.[129.] Nieuw lijkt mij in *De Gewonde Venus* het ontbreken van iedere religieuze verwijzing daarbij.

2.7.4 *Paris Oordeel*

Veel van wat in een behandeling van de aard van de inhoud en de manier waarop die inhoud verwoord wordt, thuishoort, komt uitvoerig aan bod in het hoofdstuk waarin een analyse gegeven wordt van de pleidooien in *Paris Oordeel*. Ik zal me hier zoveel mogelijk beperken tot die aspecten van het spel die daar onbesproken blijven.

Het is evident dat er in Hoofts - ongetwijfeld! - laatste ‘tafelspel’ veelvuldig gediscussieerd wordt; de discussie, waarin de uitgebreide monologen de belangrijkste momenten zijn, bepáált het hele spel, is in zekere zin op zichzelf het thema van het stuk. Het aardige van deze discussie is dat ze niet ín het spel opgelost wordt: *Paris Oordeel* eindigt op een welhaast modernistische wijze met een ‘open vraag’ - die blijkens de woorden van ‘Merkur’ niet alleen voor de toeschouwers van belang is:

> *(...) Wie ziet het eindt van dit krakkeel?*

P. Pikhaus spitst de vraag naar de inhoud van de door haar onderzochte tafelspelen toe op een drietal lemmata: ‘strijd om voorrang’, ‘discussie over het present’, en ‘spelen met bekering, vertroosting, inzicht, religieus dispuut.’ Deze thema's geven immers ‘enerzijds informatie over

de inhoud, het onderwerp van de discussie, maar bevatten anderzijds ook aanduidingen over de aard en het verloop van de discussie en de dramatische structuur van het spel.'[130.] Zowel het ene als het andere levert in verband met *Paris Oordeel* problemen op. Want wat is nu eigenlijk het thema van het spel? De strijd om voorrang tussen de drie godinnen en alles wat zij vertegenwoordigen; de discussie over het present, de gouden appel met het opschrift 'voor de schoonste'; of gaat het in *Paris Oordeel* vooral om het verwerven van 'inzicht', het bewerkstelligen 'van een andere houding of een veranderde gemoedsgesteldheid van een of meer rolfiguren'[131.] of wellicht ook van de toeschouwers?

Voor alle drie de thema's valt wel wat te zeggen: Iuno, Pallas en Venus strijden - althans ten overstaan van Paris! - om de voorrang; centraal in het stuk staat de vraag aan wie het 'present' toekomt, en al snel wordt het duidelijk dat de kwestie die aan de orde is, ook een beroep doet op ten minste het gemoed en - in de meeste gevallen - ook het geweten van elk van de toeschouwers.

Het lijkt me dat in *Paris Oordeel* vooral het laatste thema centraal staat: het present immers komt háár toe die de voorrang verdient, en de voorrang heeft zij die - ongeacht het oordeel dat Paris uitspreekt, want daar worden in het stuk zelf impliciet èn expliciet genoeg twijfels over uitgesproken - bij ieder van de toeschouwers afzonderlijk het inzicht gewekt heeft aangaande de juistheid, de gerechtvaardigdheid van zijn eigen levenshouding - en dat kan dus (in principe) elk van de drie godinnen zijn!

Een groot verschil met zestiende-eeuwse spelen die dit thema behandelen, is dat daarin de discussie er vooral op gericht is een veranderde houding te bewerkstelligen 'bij een of meer rolfiguren.' Natuurlijk pogen ook in dit spel de drie godinnen Paris telkens te bewegen tot een andere visie, maar het lijkt me dat hun pleidooien, de hele discussie en natuurlijk de uiteindelijke keuze van Paris, vooral bedoeld zijn als moralisaties voor de toeschouwers, waarbij de toeschouwers echter volkomen vrij gelaten worden. Ook dit laatste lijkt me een essentieel verschil met het rederijkersspel.

Evenmin is er in *Paris Oordeel* sprake van de relatie die er in het zestiende-eeuwse tafelspel bestaat tussen de aard van de inhoud en de dramatische structuur van het spel. In Hoofts spel wordt het handelingsverloop bepaald door de hiërarchie van de godinnen en de stereotiepe verwikkelingen van het klassiek-mythologische gegeven.

Een derde verschilpunt betreft natuurlijk het wezen van de behandelde problematiek: *Paris Oordeel* is een spel waarin de problemen van louter 'psychologische of praktisch-filosofische aard' zijn en waarin de ethiek geseculariseerd is.[132.] Zestiende-eeuwse tafelspelen die in de derde subcategorie thuishoren, die waarin bekering, vertroosting of

inzicht centraal staan, behandelen in meerderheid religieuze of religieusfilosofische kwesties, waarbij uiteraard de christelijke moraal de boventoon voert.

2.8. De lengte van het spel

In honderdentien[133.] onderzochte tafelspelen trof P. Pikhaus er zeven aan (=6,36%) met minder dan honderd verzen; twintig (=18,18%) met een omvang tussen honderd en tweehonderd verzen; achtenzestig (=61,81%) met een lengte tussen de tweehonderd en vierhonderd verzen; dertien (=11,81%) die tussen de vierhonderd en vijfhonderd verzen telden en twee (=1,81%) met meer dan vijfhonderd verzen.[134.] De meeste tafelspelen hebben dus een omvang tussen de tweehonderd en vierhonderd verzen. Drie van de vier spelen van Hooft horen ook in deze categorie thuis: *Bruiloft-spel* heeft tweehonderd verzen evenals *De Gewonde Venus; Paris Oordeel* telt er driehonderdvierenveertig. Alleen *Mommerij* valt daarbuiten met honderdachtentwintig regels.

Mevrouw Pikhaus concludeert uit de gemiddelde omvang van tweehonderd tot vierhonderd verzen dat het tafelspel ‘een half uur tot een uur speeltijd in beslag (nam) en dus goed (kon) worden opgevoerd als intermezzo tussen de verschillende gangen van een maaltijd.’[135.] Dat geldt natuurlijk in principe voor ieder dramatisch genre met een dergelijke omvang. Dat zal waarschijnlijk ook wel de reden zijn waarom zij de lengte van het spel niet hanteert als distinctief kenmerk van het tafelspel. Wellicht echter kan een lengte van tussen de 200 en 400 verzen toch fungeren als kenmerk.

3. De ‘tafelspelen’ van Hooft, gerelateerd aan kenmerken van het zeventiende-eeuwse tafelspel

Naar het voortleven van het zestiende-eeuwse genre in de renaissance is weinig onderzoek gedaan. Ook hier is enig funderend werk verricht door J.A. Worp, J.J. Mak en vooral P. Pikhaus.[136.]

De kenmerken van het zeventiende-eeuwse specimen worden door Pikhaus samengevat in een tiental punten:

- een geseculariseerde ethiek;
- een mythologische inkleding;
- een rationalistische allegorie;
- een verschuiving van abstract naar concreet wat betreft de aanspreking van het bruidspaar;
- het geschenk wordt abstracter van aard;
- het tafelspel wordt bijna uitsluitend voor bruiloften geschreven;
- een veelvuldige aanspreking van bruid en bruidegom;
- de discussie gaat meestal over de vraag door wiens toedoen het huwelijk tot stand kwam;

- meestal vier of meer personages;
- een vermenging van allegorische en mythologische personages.

Het gaat natuurlijk niet aan hier alle vier de ‘tafelspelen’ van Hooft uitvoerig te vergelijken met deze kenmerken: daarvoor is enerzijds het tot nog toe onderzochte corpus te gering van omvang en zijn anderzijds de kenmerken te algemeen van aard. Ik beperk me hieronder dan ook tot de vraag of de gesignaleerde kenmerken in Hoofts ‘tafelspelen’ aanwezig zijn of juist niet. Positieve beantwoording van deze vraag geeft in combinatie met het aanwezig zijn van - liefst zo veel mogelijk - distinctieve kenmerken van het zestiende-eeuwse tafelspel, uitsluitsel over de juistheid van de genre-aanduiding ‘tafelspel’.

3.1. Een geseculariseerde ethiek

In zeker twee van de vier spelen staat de liefde centraal: in *Mommerij* en in *Bruiloft-spel*. In beide gevallen betreft het de aardse liefde, en wel die tussen man en vrouw. *Mommerij* heeft als thema de oproep aan de ‘Joffrouwen’, meer ontvankelijk te zijn voor trouwe minnaars en aldus ‘beij de quaen’, de wanhoop en ook de hoop, uit de weg te gaan. *Bruiloft-spel* benadrukt de algemeen-menselijke rol van onbaatzuchtigheid in relationeel opzicht, en zeker als het de liefde betreft.

In *De Gewonde Venus* gaat het vooral om een stoïcijnse oproep tot het vermijden van momentane hartstochten, en het trouw blijven aan eigen - vrouwelijke - geaardheid. *Paris Oordeel* tenslotte, biedt ons de keuze tussen drie verschillende levenshoudingen. De overtuigingskracht van Venus' pleidooi enerzijds voor het wellustige leven en de expliciete waarschuwing voor de catastrofale gevolgen die deze levenswijze in zich draagt anderzijds, geeft mij in, dat ook hier uiteindelijk een moralist aan het woord is.

Alle vier de spelen bevatten dus, zij het op gevarieerde wijze, een geseculariseerde ethiek; ze geven antwoord op de vraag hoe men - vooral in liefdeszaken - dient te handelen.

3.2. Een mythologische inkleding

Natuurlijk houdt dit kenmerk verband met wat P. Pikhaus noemt als laatste kenmerk van het zeventiende-eeuwse tafelspel: de vermenging van allegorische en mythologische personages. Ik behandel ze hier dan ook tegelijkertijd.

Aangezien we ‘Min’ in de eerste twee spelen moeten identificeren met de mythologische Cupido, het verliefdheid opwekkende zoontje van Venus, treffen we in alle vier de spelen inderdaad mythologische personages aan. In *Mommerij* en *Bruiloft-spel* zien we een vermenging met respectievelijk drie en twee allegorische personages, terwijl *De Gewonde Venus* en *Paris Oordeel* uitsluitend (achtereenvolgens: twee of drie, en

vijf) mythologische personages kennen. In alle vier de spelen is er eveneens sprake van nog een andere mythologische wijze van voorstellen, namelijk door datgene wat de personages verwoorden. Dikwijls bevat dit mythologische elementen of verwijzingen daarnaar. In *Mommerij* is dat enkele malen het geval in de verzen 001-056; in *Bruiloft-spel* al veel meer, in de openingsmonoloog van 'Min' (vss. 001-076); in *De Gewonde Venus* komen deze mythologische en klassiek-historische referenties en reminiscenties in de loop van het **hele** spel voor, en *Paris Oordeel* ten slotte is een louter mythologisch spel, in alle opzichten.

3.3 Een rationalistische allegorie

Ook hier laat ik de mythologische personages buiten beschouwing, net zoals bij de behandeling van de distinctieve kenmerken onder 2.5. gebeurd is. In *Mommerij* kan van de drie 'Minnaers' bepaald niet gezegd worden dat ze hun heil zoeken in rationalisaties, in beredeneringen. Hun uitingen geven veeleer emoties weer, zoals hun namen getuigen. Daarentegen rationaliseert 'Heusheit' in *Bruiloft-spel* zeker wel: de hele discussie met 'Min' over haar aandeel in de totstandkoming van de verbintenis kan als rationaliserend gekarakteriseerd worden. Het derde personage in het spel, 'Nacht', doet weer voornamelijk een beroep op affecten, vooral in de verzen 157-162.

3.4 Verschuiving van abstract naar concreet wat betreft (de aanspreking van) het bruidspaar

Ook hier behandel ik weer twee kenmerken tegelijkertijd, omdat ze mijns inziens samenvallen: de verschuiving van abstract naar concreet die J.J. Mak en P. Pikhaus constateren, en de veelvuldige aanspreking van bruid en bruidegom die laatstgenoemde in alle door haar onderzochte zeventiende-eeuwse spelen aantrof.[137.] Deze 'verschuiving' kan immers alleen op de aanspreking van het bruidspaar betrekking hebben, aangezien er bij het geschenk juist sprake is van een 'verschuiving' in de tegenovergestelde richting (zie hieronder) en de discussie in Hoofts spelen moeilijk gekarakteriseerd kan worden als betrekking hebbend op 'concrete' zaken.

P. Pikhaus vermeldt in haar artikel *Vondels 'Bruyloftbed'* over de (concrete) aanspreking van het bruidspaar in zeventiende-eeuwse tafelspelen: 'in alle door mij onderzochte spelen werden bruidegom en bruid veelvuldig toegesproken (...)'.[138.] In de noot die in dit citaat opgenomen is, zegt ze '15 bruiloftsspelen' onderzocht te hebben, waaronder '4 tafelspelen van Hooft.' Nog afgezien van de vraag of ook *Mommerij* en *Paris Oordeel* als bruiloftsspel aangeduid kunnen worden, is vooral haar eerste constatering opmerkelijk. Noch in *Mommerij* noch in *Paris Oordeel* is immers ook maar één vers te vinden waarin een bruidspaar toegesproken wordt. Bovendien staat er in de twee andere spelen geen

enkele plaats waar een concreet paar toegesproken wordt. De vermelding onder *Bruiloft-spel* die inhoudt dat het opgevoerd is ter gelegenheid van twee verschillende trouwpartijen, wijst er juist op dat datgene wat over het bruidspaar naar voren wordt gebracht, een weinig concreet, weinig individueel karakter draagt. Met al het respect dat ik heb voor haar studie over het zestiende-eeuwse tafelspel, moet ik toch constateren dat haar bevindingen op dit punt, wat betreft Hoofts tafelspelen althans, niet juist zijn.

3.5. Het geschenk wordt abstracter

Alleen in *Bruiloft-spel* en in *De Gewonde Venus* is er sprake van een geschenk. In het eerste spel is dat een symbolische gift (vss. 179-180):

> *Twee harten beij gewont met eenen heusschen schicht*
> *Vast aen malcaer gehecht, in een gedraeyt wel dicht*.

Zowel in het zestiende- als in het zeventiende-eeuwse tafelspel komt dit type cadeau voor.[139.] De uitleg die met de aanbieding gepaard gaat, vormt in het rederijkersgenre een belangrijk moment in het spel. Ook in *Bruiloft-spel* is dat nog zo. Er wordt tenminste een relatief groot aantal verzen aan deze uitleg besteed: vss. 172-173a, 175b-176 en 178-197a, oftewel 11,25% van de totale lengte van *Bruiloft-spel*. In vergelijking hiermee, maken 'Marcur' en 'Venus' er zich in *De Gewonde Venus* nogal gemakkelijk van af in de verzen 199-200:

> ***(M.)***
> *Maer hebdij aen dit paer geen giften toegedacht?*
>
> ***(Venus.)***
> *De Min mijn kint sal haer die leveren te nacht*.

Het geschenk wordt dus alleen aangekondigd; er volgt geen nadere uitleg na de laatste woorden van Venus: het spel is zelfs afgelopen. Juist daaraan echter ontleent het laatste vers zijn kracht: het blijft 'hangen' bij de toeschouwer, en krijgt aldus de kans zich met alle erin opgesloten suggestie volledig te ontvouwen.

Als we ten slotte de aard van de presenten in deze twee spelen van Hooft vergelijken met wat P. Pikhaus hieromtrent gevonden heeft in het zeventiende-eeuwse specimen, dan moeten we haar conclusie dat 'de presenten hoofdzakelijk (bestaan) uit letters (...) of zuivere abstracta',[140.] onderschrijven.

3.6. Het tafelspel wordt bijna uitsluitend voor bruiloften geschreven

P. Pikhaus merkt op dat 'in de XVIIde eeuw de begrippen tafel- en bruiloftsspel ongeveer samenvallen'.[141.] In het geval van de spelen van Hooft maakt ze echter mijns inziens een vergissing door ze alle van de

aanduiding ‘bruiloftsspel’ te voorzien[142.]: *Mommerij* is geschreven naar aanleiding van een ‘foij’, die geen vrijgezellenavond of bruiloftsmaal was[143.] en omtrent de gelegenheid waarvoor *Paris Oordeel* geschreven is, laten zowel het spel zelf als externe bronnen ons in het ongewisse; het thema zóu zich kúnnen lenen voor een bruiloftsspel, maar ook voor een dramatisering los van iedere concrete gelegenheid. Het ongeveer samenvallen van de begrippen tafel- en bruiloftsspel gaat dus voor slechts de helft van Hoofts zogenaamde ‘tafelspelen’ op.

3.7. De discussie gaat meestal over de vraag door wiens toedoen het huwelijk tot stand kwam[144.]

De prioriteitsvraag in een bruiloftsspel is alleen in Hoofts tweede stuk het overheersende thema van de discussie. Zoals we gezien hebben, wordt er in *Mommerij* in het geheel niet gediscussieerd, en is er geen sprake van een bruiloft[145.]; is de centrale idee in *De Gewonde Venus* een stoïcijns-humanistische oproep tot het inachtnemen van gelijkmoedigheid en zachtzinnigheid, en handelt *Paris Oordeel* vooral over een practischfilosofisch probleem, dat los staat van iedere directe of concrete aanleiding. Slechts bij één van de vier spelen van Hooft mag men dus concluderen dat de ‘discussie gaat (...) over de vraag door wiens toedoen het huwelijk tot stand kwam’.

3.8. Meestal vier of meer personages[146.]

Dit kenmerk gaat slechts voor de helft van Hoofts spelen op: *Mommerij* telt inderdaad vier personages; *Bruiloft-spel* drie; *De Gewonde Venus* twee of drie (‘Juppijn’ en ‘Venus’, of ‘Juppijn’ - ‘Marcur’ en ‘Venus’), en *Paris Oordeel* tenslotte: vijf.

4. Conclusies

Ten aanzien van de distinctieve kenmerken van achtentachtig zestiendeeeuwse tafelspelen met de genre-aanduiding ‘tafelspel’, concludeert P. Pikhaus tot ‘een glijdend systeem van kenmerken die, door het alleen of gecombineerd voorkomen, distinctief werken.’[147.] Hoe meer kenmerken er in een spel aangetoond kunnen worden, des te meer zekerheid bestaat er dus over de correctheid van de benaming. Daarnaast noemt zij twee karakteristieken die voor het onderscheiden van het genre ook buitengewoon belangrijk zijn: contact met het feestgezelschap en het discussiëren over één of meer ideeën.[148.] Zowel voor stukken die tafelspel genoemd worden als voor die waarbij dat althans in de titel niet het geval is, geldt daarenboven dat, indien het aanbieden van een geschenk het centrale thema van het spel is, dit gegeven alleen al zekerheid geeft dat

het hier om een tafelspel gaat.[149.] Bij het beoordelen van vijfentwintig spelen die in de titel een andere soortaanduiding dan ‘tafelspel’ hebben, kan zij eveneens concluderen dat het voorkomen van een present, het contact met en de allusies op een feestgezelschap, en het discussiëren en dialogeren ‘van bijzonder belang’ zijn.[150.] Bij de beantwoording van de vraag of de vier stukken van Hooft aangeduid mogen worden met ‘tafelspel’, moeten we ook met deze drie kenmerken rekening houden.

4.1. Conclusies aangaande de relaties met het zestiende- en zeventiende-eeuwse tafelspel

De belangrijkste bevindingen van het onderzoek naar de overeenkomsten en verschillen tussen Hoofts zogenaamde ‘tafelspelen’ en het tafelspel bij de rederijkers, kunnen gemakkelijk in een schematisch overzicht ondergebracht worden. Dit overzicht (op bladzijde 56) behoeft wel enige toelichting. In de kolom onder ‘Kenmerken van het 16de-eeuwse tafelspel’ heb ik alleen de belangrijkste conclusies van P. Pikhaus samengevat. Alle nuanceringen en onderverdelingen die zij daarin maakt en die voor de genrebepaling van Hoofts stukken niet van belang zijn, blijven dus buiten beschouwing. Bij een viertal distinctieve kenmerken (de nummers 3, 4, 5 en 6) heb ik de karakteristiek opgesplitst in twee aspecten, omdat beide elementen uit het onderzoek van mevrouw Pikhaus me even relevant leken.

In de vier kolommen die betrekking hebben op de spelen van Hooft, kon natuurlijk niet alles door middel van ‘plus’ en ‘min’ weergegeven worden: dat zou bij een enkel kenmerk verwarrend zijn (bij het tweede: ‘De gelegenheid: meestal onbekend’), bij een ander een te sterk generaliserend effect hebben (bij 5a: ‘Soort personages: allegorisch’), en bij een derde te veel informatie verdoezelen (bij 5b: ‘Aantal personages: twee tot drie’).

Is er - ten slotte - een vakje leeg gelaten, dan betekent dat, dat het betreffende kenmerk door het ontbreken van de in kolom ‘a’ genoemde, en veelal ‘hoger’ geplaatste karakteristiek, niet relevant is.

Schematisch overzicht

	Kenmerken 16de-eeuwse tafelspel	**Mom.**	**Brs.**	**DgV.**	**PO.**
1.	Directe of indirecte vermelding van tafel, maaltijd, spijzen.	-	+	-	-
2.	De gelegenheid	foij	brlft.	brlft.	-
3a.	Aanw. m.b.t. decor, scène enz.	+	+	+	+
3b.	Perf. spreken + enige actie	-	+	+	+
4a.	Geschenk al dan niet aanwezig	-	+	+	-
4b.	Alleg. verklaring geschenk		+	-	
5a.	Soort personages: allegorisch	A/M	A/M	A/M	M
5b.	Aantal personages: 2 of 3	4	3	2/3	5
6a.	Contact met feest-gezelschap	+	+	+	-
6b.	Doorlopend contact	-	+	-	
7.	Inhoud: discussiëren/ dialog.	-	+	+	+
8.	De lengte: 200-400 verzen	128	200	200	344

Verklaring van de afkortingen:

	Mom. :	*Mommerij;*
	Brs. :	*Bruiloft-spel;*
	DgV. :	*De Gewonde Venus;*
	PO. :	*Paris Oordeel;*
kol. 2.	brlft. :	bruiloft;
kol. 3b.	perf. :	performatief;
kol. 5a.	A/M :	allegorische en mythologische;
kol. 5a.	M :	mythologische.

De resultaten van het onderzoek naar het zeventiende-eeuwse tafelspel zijn nog te pover om ze hier op een soortgelijke wijze als bij het rederijkers-tafelspel te presenteren. Ik noem daarom slechts aan het slot van de conclusies bij ieder spel de belangrijkste overeenkomsten en verschillen met datgene wat J.J. Mak en P. Pikhaus over het tafelspel in de zeventiende eeuw hebben opgemerkt.

4.1.1. *Mommerij*

Het is niet erg duidelijk op grond waarvan dit stuk in de litteratuurgeschiedenis bekend staat als een 'tafelspel'. Het handschrift bevat deze vermelding niet, en in geen van de drukken van *Emblemata Amatoria*[151.] wordt het als zodanig aangeduid. We treffen daar het stuk aan met uitsluitend de titel en - op zichzelf al merkwaardig genoeg - de regieaanwijzingen, prominent in de ondertitel. In Hoofts correspondentie wordt *Mommerij* nergens genoemd noch in andere contemporaine bronnen die ik daarvoor onderzocht heb: *'T Leeven van (...) Pieter Corneliszoon Hooft*, de *Lykreede over den Heer P.C. Hooft*, beide van G. Brandt, de lijkzang *Muyden in rou* van R. Anslo en de gedichten van Constantijn Huygens. Slechts Vondels *Bruyloftbed* biedt een aanknopingspunt voor het genre van *Mommerij*. Op dit epithalamium of bruiloftsspel kom ik hieronder terug.

De belangrijkste moderne uitgave van de gedichten van Hooft, die door F.A. Stoett en P. Leendertz (Amsterdam, 1899-1900), is op het punt van de genre-aanduiding van *Mommerij* niet erg duidelijk: Stoett noemt het stuk een tafelspel, maar tegelijkertijd ook 'een spel, waarbij men zich verkleedde.'[152.] De eerste kwalificatie had blijkbaar zijn voorkeur, want hij presenteert het stuk samen met de drie andere 'tafelspelen' in deel II van zijn uitgave. Deze genre-aanduiding is vervolgens door vrijwel iedereen die het 'spel' vermeldt, overgenomen.[153.] Toch is er reden aan deze classificatie te twijfelen.

Mommerij heeft immers, zoals blijkt uit het overzicht op bladzijde 56, weinig kenmerken gemeen met het zestiende-eeuwse tafelspel: we treffen er slechts in aan de aanwijzingen met betrekking tot decor, scène enz., en, een tweetal malen, een allusie op een aanwezig feestgezelschap. Slechts door het onderschrift weten we dat het bij een feestelijke gelegenheid is opgevoerd, want uit de inhoud blijkt dat niet. De meest opvallende aspecten van dit stuk, die tegelijk de aanduiding 'tafelspel' onmogelijk maken, zijn echter de afwezigheid van iedere vorm van actie en van discussiëren of zelfs maar dialogeren. De personages in het 'spel' spreken het publiek tóe, waarbij ze vooral hun eigen gemoedstoestand uit de doeken doen, zonder die te spiegelen aan of te stellen tegenover die van een ander personage. Deze opzet van *Mommerij* brengt met zich mee de vermelde geïsoleerde wijze van performatief spreken, terwijl juist in een tafelspel het met elkaar in discussie zijn van eminent belang is.

In alle spelen die P. Pikhaus vermeldt, is bovendien wel sprake van enige actie. Niet echter in *Mommerij*: de personages verzetten geen ‘voet’; er wordt niets in getoond, bijna geen enkel gebaar laat zich uit de tekst zelf afleiden. De **gespeelde** handeling is in *Mommerij* werkelijk volkomen afwezig. Het stuk zal dit gemis hebben moeten compenseren door andere theatrale aspecten te benadrukken. Ik vermoed nu, dat de titel en het prominent opnemen daarin van de regie-aanduidingen, een aanwijzing daarvoor bevatten: een mommerij was immers een verkleedpartij of een voordracht door gemaskerden. De opmerkingen met betrekking tot decor, scène enz. onderstrepen het statische karakter van het stuk en wijzen in een heel andere richting dan in die van het tafelspel.

De titel, de regie-aanwijzingen en het ontbreken van actie en discussie, geven mijns inziens aan, dat we bij de genrebepaling van *Mommerij* waarschijnlijk moeten denken aan datgene wat de titel van het spel al aangeeft: een maskerspel, oftewel de uit de Engelse en Franse renaissancistische litteratuur bekende ‘masque’. Dit genre toneel, dat vooral populair was aan het Engelse hof tussen ongeveer 1580 en 1640, werd immers ook opgevoerd door gemaskerde personen die een allegorisch of mythologisch thema voorstelden. De oorsprong van het maskerspel moet gezocht worden in Italië, waar tijdens de Renaissance vooral onder Lorenzo de' Medici deze vertoningen van zang, dans en decor herhaaldelijk werden gegeven. In de Franse litteratuur zijn daarmee ten nauwste verwant de zogenaamde *ballets de cour* en de uitbundiger *mascarades*. Zo zijn er uit het werk van Pierre de Ronsard enkele maskerspelen die Hooft gekend zou kunnen hebben: bijvoorbeeld de *Dialoque pour une mascarade* tussen *Amour et Mercure*.[154.]

De min of meer constante elementen in de opbouw van de Engelse ‘masque’ zijn: de inleiding met een lied en een dialoog; een letterlijke ‘tableau de la troupe’, waarbij de opvoerenden opkwamen op een toneel en daar hun ingestudeerde dans uitvoerden (‘the main masque dance’); de gezelschapsdans (‘the revels’); de terugkeer van de opvoerenden op het toneel voor een verklarende samenspraak, die dan soms nog gevolgd werd door een slotdans (‘the going off’).[155.]. In *Mommerij* zijn alleen de verbale aspecten van deze ‘masque’ behouden, waarbij we dan moeten denken aan de eerste of de vierde van de hierboven genoemde componenten. Welke de precieze relatie is met de *Mascarades* in het werk van Pierre de Ronsard moet nog nader onderzocht worden.

Maar er is meer dat ertoe bijdraagt dat *Mommerij* niet te kwalificeren is als tafelspel maar als maskerspel. In hetzelfde jaar als waarin *Mommerij* waarschijnlijk is ontstaan, schrijft Hooft *Bruiloft-spel*. Dit spel kan - als we tenminste de ‘moderne’ inhoudelijke accenten die Hooft daarin aanbrengt, buiten beschouwing laten - gekarakteriseerd worden als een perfect voorbeeld van een tafelspel: het beantwoordt volledig aan alle distinctieve kenmerken die P. Pikhaus voor het rederijkersgenre noemt. Het is moeilijk voorstelbaar dat Hooft in 1602 beide

stukken bedoeld heeft als **soortgelijke** spelen.

Helemaal raadselachtig wordt de aanduiding ‘tafelspel’ in verband met *Mommerij*, als we ons realiseren dat Hooft dit stuk wel goed genoeg vond om het op te laten nemen in *Emblemata Amatoria* van 1611 en 1618, en het evident betere *Bruiloft-spel* uit hetzelfde jaar niet. Aan het voorkomen van meer individuele toespelingen in *Bruiloft-spel* kan het niet gelegen hebben, want die zijn - zoals betoogd - nagenoeg afwezig in dit spel. De reden moet gelegen zijn in het feit dat deze twee stukken niet met elkaar vergeleken konden worden omdat ze tot verschillende genres behoorden; Hooft achtte *Mommerij* als ‘maskerspel’ blijkbaar meer geslaagd dan *Bruiloft-spel* als ‘tafelspel’.

Een laatste argument om *Mommerij* niet als tafelspel maar als ‘masque’ te beschouwen, kan ontleend worden Vondels *Bruyloftbed*, waar de dichter in de vorm van een opsomming een karakteristiek geeft van Hoofts belangrijkste werken tot 1627. De verzen 223-225 daaruit bevatten misschien een toespeling op *Mommerij*. Ze luiden:

> ***(Venus)***
> *Of op een rijk banket, bij schemering uit mommen*,
> *Hij handhaaft jonffrendans, en 't adelijke brommen*
> *Van hoffelijke pracht (...)*

Natuurlijk roepen deze verzen veel vragen op. Allereerst: wat betekenen ze? Al parafraserend, kom ik tot het volgende:

> Of [toen], op een rijk banket, door 's avonds gezichten achter
> maskers te verbergen, hij de dans van meisjes en de adellijke,
> weidse schittering van hoofse prachtlievendheid ondersteunde.

Veel duidelijkheid geeft deze parafrase ook niet, maar ze laat wél blijken dat Hooft door zijn bijdrage, die bestond uit een of andere vorm van gemaskerde voorstelling, een feestelijk banket luister bijgezet heeft. Belangrijker echter dan de precieze betekenis van deze verzen, is de directe context waarin ze geplaatst zijn. Daarin staat een aantal perifrasen die veelal via een woordspeling naar werken van Hooft verwijzen. Zo bevatten de verzen 207-210 een allusie op Hoofts treurspelen; 211-214 zinspelen op zijn bruiloftsdichten en misschien ook op de bruiloftsspelen; 215-216 vermelden de namen van twee personages uit *Granida*; 217-220 refereren aan Hoofts liederen en veldzangen; 221 verwijst naar de victorieliederen en 222 waarschijnlijk naar Hoofts aandeel in de ‘vertoning’ die bij de intrede van Amalia van Solms in Amsterdam werd opgevoerd. Direct hierna volgen de hierboven geciteerde verzen.

Indien deze regels inderdaad een allusie bevatten op *Mommerij*,[156.] dan zijn zowel de, ten opzichte van het bruiloftsdicht of bruiloftsspel, **geïsoleerde** plaatsing als ook de direct eraan voorafgaande verwijzing

naar Hoofts ‘vertoning’ redenen te veronderstellen dat *Mommerij* geen bruiloftsspel is.

De vraag naar de verwantschap tussen *Mommerij* en de stukken die J.J. Mak en P. Pikhaus rekenen tot het zeventiende-eeuwse tafelspel, is dus eigenlijk niet meer aan de orde. Volledigheidshalve noem ik toch de belangrijkste overeenkomsten en verschillen: evenals in enkele zeventiendeeeuwse tafelspelen, treffen we in *Mommerij* een ethiek aan die seculier van aard is; de inkleding van het stuk kunnen we enigszins mythologisch noemen, en het aantal spelende personages komt overeen met wat in het zeventiende-eeuwse specimen regel is.

Daar staat tegenover dat er geen sprake is van het aanspreken van een concreet bruidspaar, dat rationalisaties achterwege blijven, dat er geen geschenk aangeboden wordt, dat het stuk hoogstwaarschijnlijk niet voor een bruiloft geschreven is, en - lest best - dat het in *Mommerij* volledig ontbreekt aan actie en discussie.

Al is er wel enige verwantschap qua thema en enscenering met het zeventiende-eeuwse tafelspel, toch geven de belangrijkste kenmerken hiervan aan dat *Mommerij* daar zeker niet toe behoort.

4.1.2. *Bruiloft-spel*

De genrebepaling van dit spel levert vrijwel geen problemen op: het beantwoordt aan **alle** distinctieve kenmerken die mevrouw Pikhaus voor het zestiende-eeuwse tafelspel onderscheidt. Ook de accentverschuivingen die zij - samen met J.J. Mak - opmerkt in het zeventiende-eeuwse specimen, zijn bijna alle relevant voor *Bruiloft-spel*. Alleen het meer individuele karakter van de aanspreking van het bruidspaar en haar constatering dat in zeventiende-eeuwse tafelspelen ‘meestal vier of meer personages’ voorkomen, stroken niet met de inhoud van dit spel.

Bij alle lof die *Bruiloft-spel* in onze tijd van diverse kanten gekregen heeft,[157.] lof die voornamelijk het nieuwe, het ‘moderne’, vooral van het taalgebruik in Hoofts spel benadrukt, moeten we echter niet vergeten dat het stuk als geheel nog uiterst traditioneel van opzet is en dat er nogal wat inhoudelijke zaken zijn die het mogelijk maken *Bruiloft-spel* zelfs als ‘typisch rederijkerswerk’ te kenschetsen. Ik denk hierbij met name aan de allegorische uitleg die het geschenk krijgt, een uitleg die toch een niet onaanzienlijk deel van het spel in beslag neemt.

In *Bruiloft-spel* zijn moderne invloeden en persoonlijke accenten onmiskenbaar aanwezig, maar die verhinderen ons niet dit spel te karakteriseren als een werk dat nog zeer nauw aansluit bij de rederijkerstraditie.

4.1.3. *De Gewonde Venus*

Deze band met de rederijkers-tafelspelen is in *De Gewonde Venus* al veel losser: het geschenk krijgt geen allegorische verklaring meer, en er spelen uitsluitend mythologische personages in mee, een rolbezetting die in het zestiende-eeuwse tafelspel niet voorkomt. De kenmerken van het zeventiende-eeuwse tafelspel zijn echter evenmin alle van toepassing: net als in het vorige werk treffen we hier niet aan het concreter, individualistischer worden van toespelingen op bruid en bruidegom, en ook hier beantwoordt het aantal personages niet aan het aantal dat mevrouw Pikhaus meestal aantrof. Bovendien gaat de discussie in het spel niet over de vraag door wiens toedoen het huwelijk tot stand kwam.

Renaissancistisch zijn natuurlijk wel de mythologische personages - met name de reële, vermenselijkte wijze waarop ze voorgesteld worden -, de invloed van Montaigne op de eerste honderdveertig verzen van het spel,[158.] het taalgebruik, en uiteraard ook het hedonistische plezier in de erotiek, zoals dat in de verzen 166-179 door ‘Juppijn’ en ‘Marcur’ onder woorden wordt gebracht.

De bouw van het stuk doet echter enigszins gewrongen aan, zeker als we ons realiseren dat de eerste honderdvijfenveertig verzen oorspronkelijk bedoeld zijn als een monoloog van ‘Juppijn’. In deze opzet, die Hooft blijkens het handschrift nadrukkelijk als een van de speelmogelijkheden gehandhaafd heeft,[159.] zou er slechts sprake zijn geweest van twee personages, ‘Juppijn’ en ‘Venus’, waarbij één personage uitsluitend in het laatste kwart van het spel voorkomt en slechts vijfendertig van de tweehonderd verzen voor haar rekening neemt. De verdeling van de monoloog van ‘Juppijn’ over twee personages heeft voor enige verbetering gezorgd maar toch niet de indruk van onevenwichtigheid kunnen wegnemen, omdat die verdeling niet gepaard gegaan is met inhoudelijke wijzigingen.

De inhoud van het spel draagt daar nog toe bij: het is voornamelijk beschouwend van aard en het relaas van ‘Venus’ met aan het einde de oproep tot de ‘Huisvrouwen’ en ‘jonckvrouwen’ lijkt er een beetje met de haren bijgesleept te zijn. Het stuk wekt daardoor de indruk alsof op het laatste moment de inhoud aangepast moest worden aan de gelegenheid waarvoor het vertoond moest worden: een bruiloft. Ook de verandering van de monoloog van ‘Juppijn’ in een dialoog van ‘Juppijn’ en ‘Marcur’ zou daarmee kunnen samenhangen: het stuk als geheel wordt er wat levendiger en evenwichtiger door, en bood zo wellicht ook de mogelijkheid aan een derde speler een rol in het spel te spelen, zoals door Stoett gesuggereerd wordt.[160.]

Ik sluit dan ook niet uit dat *De Gewonde Venus* in eerste opzet niet bedoeld is geweest als een bruiloftsspel. De lange openingsmonoloog doet eerder denken aan een dramatisch genre waarin een brédere uitwerking van de thematiek verwacht mag worden dan in een tafelspel

meestal het geval is. We kunnen er echter niet om heen het spel, zoals het voor ons ligt, te karakteriseren als tafelspel: het handschrift heeft die aanduiding en het beantwoordt uiteindelijk aan een aantal niet onbelangrijke distinctieve kenmerken van het genre. Hierbij dient echter nogmaals opgemerkt te worden dat Hooft in *De Gewonde Venus* definitief afstand genomen lijkt te hebben van de rederijkerstraditie.

4.1.4. *Paris Oordeel*

Dit spel kan zéker niet gekenschetst worden als een tafelspel in de zestiende-eeuwse betekenis van het woord: er wordt geen geschenk aangeboden, er is uitsluitend sprake van mythologische personages, en ten slotte - belangrijker nog - iedere vorm van contact met of allusies op een aanwezig feestgezelschap ontbreekt. Natuurlijk hangt dit laatste samen met het feit dat uit de tekst niet af te leiden is wat de gelegenheid geweest zou kunnen zijn waarvoor het geschreven is. De afwezigheid echter van een zinspeling op een concreet publiek geeft aan, dat voor Hooft in de tijd van ontstaan van *Paris Oordeel* - of in de periode waarin hij het spel bewerkte![161.] - dit aspect van het tafelspel geen essentieel element meer was. Daarmee wordt (als we de mogelijkheid van een latere bewerking even buiten beschouwing laten) al een zekere afstand (en zeker niet in de laatste plaats: een afstand in tijd) tussen dit spel en de drie andere aangegeven.[162.]

In nog mindere mate dan bij *De Gewonde Venus* het geval was, kunnen we *Paris Oordeel* kenschetsen door middel van de karakteristieken die er voor het zeventiende-eeuwse tafelspel gegeven zijn. Weliswaar is er in het stuk sprake van een geseculariseerde ethiek, van een mythologische inkleding en van meer dan drie spelende personages, maar andere - belangrijkere - distinctieven ontbreken.

Paris Oordeel moet zonder enige twijfel een tafelspel genoemd worden; de aanduiding in de druk van Hoofts gedichten van 1636 dwingt ons daartoe. Wat men daarmee in 1636 bedoelde, wordt echter niet duidelijk door een vergelijking met het zestiende-eeuwse tafelspel en slechts zeer ten dele door de kenmerken die J.J. Mak en P. Pikhaus hebben aangegeven voor het zeventiende-eeuwse genre. Alleen door middel van een onderzoek naar het zeventiende-eeuwse specimen, een onderzoek dat zeker zo breed van opzet moet zijn als dat van mevrouw Pikhaus, is het wellicht mogelijk meer en andere karakteristieken van het genre te achterhalen. En dan blijft nóg de mogelijkheid bestaan dat Hooft in zijn opvatting van het tafelspel, een eigen, weg bewandeld heeft.

4.2. Resultaten van het onderzoek

De resultaten van ieder onderzoek laten zich het beste afmeten aan de mate waarin de vragen die aan zo'n onderzoek ten grondslag liggen, beantwoord kunnen worden.
Die vragen waren bij dit onderzoek:[163.]

1. In hoeverre zijn er duidelijke verschillen aan te wijzen tussen de zestiende-eeuwse tafelspelen en de vier spelen van Hooft;
2. indien er sprake is van saillante verschillen, komen die dan overeen met de acht (of tien) punten die door J.J. Mak en P. Pikhaus genoemd zijn;
3. kunnen we de vier zogenaamde 'tafelspelen' van Hooft beschouwen als behorend tot een duidelijk afgebakend, welomschreven genre of moeten we concluderen tot belangrijke verschillen tussen de vier spelen onderling?

De antwoorden:

ad 1	*Mommerij* onttrekt zich aan een vergelijking met het zestiende eeuwse tafelspel, omdat het geen tafelspel is; van de drie andere stukken verschillen *De Gewonde Venus* en - nog meer - *Paris Oordeel* in belangrijke mate van het rederijkersgenre;
ad 2	van de acht punten die J.J. Mak en P. Pikhaus opsommen, zijn er in *Bruiloft-spel* zes, in *De Gewonde Venus* vier, en in *Paris Oordeel* slechts drie terug te vinden;
ad 3	zelfs als we *Mommerij* buiten beschouwing laten, is het duidelijk dat de drie resterende spelen onderling grote verschillen te zien geven, verschillen die de ontwikkeling van Hooft in de jaren tussen 1602 en circa 1608 illustreren: *Bruiloft-spel* is in opzet en uitwerking grotendeels nog een typisch traditioneel rederijkersspel; *De Gewonde Venus* is een 'gebroken' spel, een spel dat alle eigenschappen in zich heeft hetzij van een opzet die niet overeenkomt met de uiteindelijke, toevallige concretisering, hetzij van een breuk met de traditie, terwijl de eigen vorm nog niet gevonden is; *Paris Oordeel* tenslotte, is een meesterwerk in 'zijn soort', waarbij de vraag naar de kenmerken van het genre enerzijds (nog) niet beantwoord kan worden en anderzijds eigenlijk ook niet

meer zo relevant is door - wellicht - de
eigen weg die de dichter ingeslagen is.

De datering van *Paris Oordeel*

Precisering van de tijd waarin een werk ontstaan is, kan van belang zijn bij het interpreteren ervan; ze verduidelijkt de plaats die het werk in het gehele oeuvre inneemt, en bovendien levert ze wellicht een bijdrage tot het beeld dat we ons willen vormen van de invloeden die de auteur heeft ondergaan. Vooral de eerste reden geeft aanleiding er in dit kader aandacht aan te besteden. Verrassend nieuwe gezichtspunten heeft mijn onderzoek naar de datering van *Paris Oordeel* niet opgeleverd. Toch ga ik vrij uitvoerig op deze kwestie in, omdat de termini a quo en ante quem die in verband met het ontstaan van dit spel in de litteratuur meestal gehanteerd worden, wel erg ver uit elkaar liggen en een strictere tijdsbepaling niet geheel onmogelijk is. Bovendien biedt het bijeenbrengen van de diverse meningen en suggesties misschien aanknopingspunten voor latere onderzoekers.

Alle auteurs die zich met de dateringskwestie van *Paris Oordeel* hebben beziggehouden, zijn eensgezind van mening dat dit stuk Hoofts laatste tafelspel is. F.A. Stoett verwoordt als eerste die mening: ‘Omtrent *Paris Oordeel* ben ik geheel onzeker. Doch er is wel geen twijfel aan, of dit tafelspel is het jongste van de vier.’[1.]

Latere onderzoekers[2.] hebben deze opvatting overgenomen, waardoor er een communis opinio ontstaan is, die inhoudt dat dit spel geschreven moet zijn ná 28 october 1607, de datum waarop blijkens de autograaf *De Gewonde Venus*, het voorlaatste tafelspel, voltooid werd. Over het tijdstip waarvóór *Paris Oordeel* is ontstaan, zijn de meningen minder eensluidend. Uiteraard moet dat vóór 1636 - het jaar waarin het stuk voor het eerst in druk verscheen[3.] - gelegen zijn. F.A. Stoett, P. Leendertz Jr. en W.A. Ornée[4.] houden het wijselijk hierbij, al tekent de voorlaatste hierbij aan: ‘Waarschijnlijk wel veel ouder, maar elke aanwijzing ontbreekt.’ G. Kazemier oppert voorzichtig de mogelijkheid dat het stuk geschreven is tussen 1625 en 1627[5.], en wel op grond van zijn constatering dat ‘alle 344 verzen jambisch zijn’, en vanwege een mogelijke allusie op het spel door Susanna Huygens-van Baerle in een brief aan Hooft uit 1627. Beide argumenten komen hieronder nog ter sprake.

J.J. Mak tenslotte, slaagt er als enige in beide termini heel stellig en precies te bepalen: ‘Het laatste (onderstreping TB) spel, *Paris Oordeel*, is een meesterwerk in zijn soort’, en: ‘Van *Paris Oordeel* zijn r. 237-242 later (onderstreping TB) lichtelijk gewijzigd overgenomen in het *Bruyloftdicht* op 't huwelijk van A.W. Verhee en K.G. Kop r. 17-22 (...).’[6.] Het feit dat hij *Paris Oordeel* beschouwt als Hoofts ‘laatste’ tafelspel en dat hij de verzen 17-22 in het *Bruyloftdicht* voor Verhee-Kop als ontleningen ziet aan een plaats in *Paris Oordeel*, houdt in dat

hij het ontstaan van het stuk plaatst tussen 28 october 1607 en 20 juli 1608. Van Tricht[7.] neemt deze datering van Mak over. Een zo exacte tijdsbepaling lijkt me echter bij afwezigheid van ieder concreet gegeven niet mogelijk. Bij nadere beschouwing blijkt een argumentatie voor deze datering te ontbreken.

We hebben derhalve drie meningen aangaande het tijdstip van ontstaan van *Paris Oordeel*:

- na 28 october 1607 en vóór juli 1636;
- tussen 1625 en 1627;
- na 28 october 1607 en vóór 20 juli 1608.

De meeste veiligheid geeft natuurlijk de eerste datering: de terminus ante quem is evident en ook lijkt een ontstaan na *De Gewonde Venus* voor de hand te liggen.

Indien evenwel de twee spelen tot hetzelfde genre gerekend moeten worden, dan is het verschil, zowel in behandeling, thematiek, als in kwaliteit, zó groot, dat het weinig waarschijnlijk is dat beide stukken uit dezelfde tijd dateren. En bovenal is er tussen beide werken sprake van een fundamenteel verschil in visie op het tafelspel, die bij *Paris Oordeel* geleid heeft tot een breuk met de rederijkerstraditie, terwijl die breuk in het andere stuk veel minder zichtbaar is.[8.]

De rederijkerij immers verbindt het tafelspel vooral met een concrete opvoeringssituatie ('n bruiloft, 'n vastenavondviering, een gilde- of koningsfeest) en dicteert daardoor stereotiepe motieven: (de aanbieding van) het geschenk en allusies op het feestgezelschap. Het zijn nu juist déze elementen die in *Paris Oordeel* ontbreken, terwijl ze in *De Gewonde Venus* nog wel een rol spelen. Een dergelijk verschil van opvatting over wat een tafelspel te bieden moet hebben, zal zich wel niet in een tijdsbestek van bijvoorbeeld enkele maanden ontwikkeld hebben. Ik sluit me dan ook bij de heersende mening aan dat *Paris Oordeel* ontstaan is - mijns inziens: geruime tijd - ná october 1607.

De terminus ante quem die Stoett, Leendertz jr. en Ornée hanteren, kan echter volgens mij wél verlegd worden. Het is immers niet zo waarschijnlijk dat Hooft na zijn laatste toneelstuk *Isabella* uit 1618, nogmaals een genre beoefend heeft dat zozeer gebonden is aan een vroegere fase van zijn schrijverschap, al komt een reprise van **motieven** uit zijn jeugdwerk wél voor in het latere werk (ik denk hierbij bijvoorbeeld aan *Harderskout* van augustus 1625). Belangrijker echter is, dat Van Tricht[9.] heeft laten zien dat het geen toeval is geweest dat Hooft ‘juist in 1618 van toneeldichter geschiedschrijver werd.’ De politieke werkelijkheid in de jaren 1618-1625 nam een dusdanig gevaarlijke wending, dat Hooft zich genoodzaakt zag zich terug te trekken uit het openbare leven, en dus ook van de ‘rostra der schouwburgplanken.’

Welnu, ook een aantal verzen in Juno's pleidooi, zou in de maatschappelijke context van 1618-1625 verkeerd geduid kunnen worden. Ook al was een tafelspel niet bedoeld voor een opvoering in de schouwburg

maar voor een intiemer gezelschap, in essentie verandert dat weinig aan de zaak: het beeld van de *vita activa* - en dus in Aristotelische zin: het politieke leven - dat Juno in de verzen 067-068, maar vooral in 073-077, geeft en waarin ze op cynische wijze beklemtoont dat deze levenswijze gedomineerd wordt door *Het geldt*, zou gemakkelijk ook in bredere kring bekend geworden kunnen zijn. Daar komt bij, dat het nog maar de vraag is of *Paris Oordeel* wel bedoeld was voor een opvoering in kleiner gezelschap: juist die elementen die het traditionele tafelspel zo'n intiem karakter gaven (het geschenk, slechts twee of drie personages, en een veelvuldig contact met het feestgezelschap) zijn in *Paris Oordeel* afwezig.

Het lijkt me dan ook niet al te gewaagd, het ontstaan van Hoofts laatste tafelspel te situeren vóór 1618/1619, vooral ook omdat er nog andere - metrische - argumenten zijn die in dezelfde richting wijzen.

Vooral op grond van de metriek brengt G. Kazemier de suggestie naar voren dat het spel wel eens in de periode tussen 1625 en 1627 geschreven kan zijn; de tijd van Hoofts pogingen tot vrijage met Susanna van Baerle, de tijd die volgde op de prosodische discussies met Huygens.

Een probleem bij het bepalen van de validiteit van deze suggestie is de mogelijkheid dat Hooft *Paris Oordeel* bij het persklaar maken van zijn gedichten en toneelstukken voor de uitgave van 1636 'verschreven' heeft, aangepast heeft aan zijn veranderde opvattingen, vooral inzake metrum en orthografie. Tot welke ingrijpende veranderingen dit - althans in *Granida* - kon leiden is aangetoond door F. Kossmann.[10.] Grote voorzichtigheid is hier dus geboden. De hypothese die het ontstaan van *Paris Oordeel* plaatst in de jaren 1625-1627, komt hierdoor al bij voorbaat op een uiterst wankele fundering te staan. Toch is dat geen reden Kazemiers argumentatie hier niet te toetsen aan mijn eigen bevindingen.

Kazemiers suggestie stoelt voornamelijk op zijn constatering dat in *Paris Oordeel* 'alle 344 verzen jambisch zijn.'[11.], dat wil zeggen: geschreven in wat Hooft zelf betitelt als de 'Gemeene maet', eventueel met 'veranderingen'. Deze voorkeur voor het jambische vers zou verband kunnen houden, aldus Kazemier, met pogingen die de weduwnaar Hooft in de jaren tussen 1625 en 1627 in het werk stelde, Susanna van Baerle, de toekomstige vrouw van Constantijn Huygens, op elegante wijze het hof te maken: zij zou meer behagen gevonden hebben in de door Huygens 'gepropageerde jambenmaat dan in de voor vele ooren wat onregelmatige verzen van Hooft. Zij zal haar oordeel wel hebben gezegd en hij is haar tegemoetgekomen door de niet-jambische verzen te vermijden.'[12.]

De metrische typologie die Kazemier hanteert, is gebaseerd op datgene wat Hooft zelf over verstechniek heeft opgemerkt in de uitgave van *Granida* van 1615.[13.] Hooft onderscheidt daarin vier soorten maten:

1.	de 'Gemeene maet'	v - v - v -
2.	'Eerste verandering'	- v v - v -
3.	'Tweede verandering'	v - - v v -
4.	'Derde verandering'	- v - v v -.

Andere mogelijkheden tot accentuering laat Hooft daarin buiten beschouwing, keurt hij zelfs af: ‘Wat buiten dese maeten is lujdt quaelijck ...’.

Aangezien Hooft van een vers slechts de helft geeft, want ‘de rest gaet op gelijcken voet’, concludeert Kazemier tot in totaal zeventien verschillende maatsoorten die Hoofts goedkeuring konden wegdragen en die, volgens Kazemier althans, de chronologie van zijn werk mede bepalen: de zestien volledige versregels die uit bovenstaand schema door combinatie van beide vershelften af te leiden zijn, en een aparte, laatste groep waarin alles terecht komt dat in de zestien voorafgaande groepen geen plaats heeft kunnen vinden. De afnemende frequentie nu van de typen twee tot en met zeventien, is volgens Kazemier een relevante factor in de datering van Hoofts werk. Hij illustreert deze tendens van het vermijden van verzen die niet in de ‘gemeene maet’ geschreven zijn, met een staatje[14.] waarin de alexandrijnen van *Granida* (1605) vergeleken worden met die in *Geeraerdt van Velsen* (1611). Ik neem zijn overzicht hier over, aangevuld met de door mij gevonden percentages in *Paris Oordeel*.

	Granida		***G. van Velsen***		***Paris Oordeel*.**	
	Aantal	**Perc.**	**Aantal**	**Perc.**	**Aantal**	**Perc.**
Type 1	940	75.38	1276	87.28	296	86.05
Type 2	57	4.57	45	3.08	7	2.03
Type 3	11	0.88	12	0.82	5	1.45
Type 4	11	0.88	2	0.14	3	0.87
Type 5	112	8.98	69	4.72	19	5.52
Type 6	11	0.88	4	0.27	1	0.29
Type 7	3	0.24	2	0.14	---	-----
Type 8	1	0.08	----	-----	---	-----
Type 9	19	1.52	10	0.68	4	1.16
Type 10	2	0.16	2	0.14	---	-----
Type 11	1	0.08	----	-----	---	-----
Type 12	---	-----	----	-----	---	-----
Type 13	30	2.41	7	0.48	1	0.29
Type 14	1	0.08	----	-----	---	-----
Type 15	2	0.16	----	-----	---	-----
Type 16	---	----	----	-----	---	-----
Type 17	46	3.69	33	2.26	8	2.33
	---	-----	----	-----	---	-----
	1247	99.99	1462	100.-	344	99.99

Hieronder neem ik volledigheidshalve de nummers van de verstypen met ‘veranderingen’ in *Paris Oordeel* op:

Versnummer

Type 2	087, 115, 213, 228, 233, 242, 342;
Type 3	010, 149, 193, 246, 331;
Type 4	023, 066, 184
Type 5	029, 037, 047, 103, 105, 137, 152, 161, 173, 180, 190, 201, 230, 235, 237, 286, 296, 324, 335;
Type 6	127;
Type 7	___;
Type 8	___;
Type 9	061, 188, 297, 308;
Type 10	___;
Type 11	___;
Type 12	___;
Type 13	195;
Type 14	___;
Type 15	___;
Type 16	___;
Type 17	038, 046, 059, 138, 208, 289, 301 303.

Natuurlijk is voorzichtigheid geboden bij het trekken van conclusies uit een dergelijk onderzoek, en zeker als we ons realiseren dat Kazemier gebruik maakt van een weinig verfijnd systeem van scanderen. Toch meen ik dat bovenstaand overzicht duidelijk maakt dat bij vrijwel alle verstypen de percentages in *Paris Oordeel* tussen die van *Granida* en *Geeraerdt van Velsen* in liggen. Als we alleen kijken naar die verstypen die in alle drie de stukken twee of meer procent scoren, dan neemt *Paris Oordeel*, op één uitzondering na (type 2), overal de middenpositie in. Opvallend is ook, dat het percentage zuiver jambische alexandrijnen in *Paris Oordeel* veel dichter ligt bij dat in *Geeraerdt van Velsen* dan bij dat in *Granida*. Ook zien we een afname van het aantal gebruikte verstypen: in *Granida* treffen we nog vijftien verschillende soorten aan; in *Geeraerdt van Velsen* en *Paris Oordeel* daarentegen nog slechts respectievelijk elf en negen, al moet bij dit laatste aantal opgemerkt worden dat de relatief geringe lengte van het spel mogelijk van invloed is geweest.

Al zijn alle verzen in *Paris Oordeel* inderdaad jambisch, toch geeft zowel het percentage zuiver jambische verzen als dat van de verstypen met ‘veranderingen’, een eerste indicatie - nogmaals: indien de hypothese van Kazemier betrouwbaar is - voor een datering van *Paris Oordeel* in de buurt van 1610. De vraag blijft echter, hoe het gesteld is met de metrische structuur van Hoofts látere dramatische werk. Het

argument immers dat het ontstaan van *Paris Oordeel* op grond van de metrische structuur in de jaren rond 1610 gedacht moet worden, geldt alleen als de tendens naar het zuiver jambische vers (Kazemiers 'Type 1') zich in de latere dramatische werken evident voortzet. It heb daartoe onderzocht de 220 alexandrijnen in *Isabelle* (vss. 143-362) uit 1618, de 180 alexandrijnen van *Harderskout* uit 1625, en 267 alexandrijnen van Hoofts *Medea*-vertaling, die door Stoett op grond van de spelling in 1625/1626 geplaatst wordt.[15.] De resultaten laat ik hieronder volgen.

	Isabelle		**Harderskout**		**Medea.**	
	Aantal	**Perc.**	**Aantal**	**Perc.**	**Aantal**	**Perc.**
Type 1	194	88.18	171	95.--	252	94.38
Type 2	5	2.27	3	1.67	5	1.87
Type 3	1	0.45	2	1.11	2	0.75
Type 4	1	0.45	---	--.--	1	0.38
Type 5	5	2.27	4	2.22	7	2.62
Type 6	1	0.45	---	--.--	---	--.--
Type 7	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 8	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 9	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 10	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 11	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 12	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 13	3	1.36	---	--.--	---	--.--
Type 14	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 15	1	0.45	---	--.--	---	--.--
Type 16	---	--.--	---	--.--	---	--.--
Type 17	9	4.09	---	--.--	---	--.--

De tendens naar het zuiver-jambische vers (Type 1) en naar steeds minder metrische variatie blijkt zich dus, althans volgens déze gegevens, inderdaad voort te zetten.[16.]

Vooral de toename van verzen die gestructureerd zijn volgens de 'Gemeene maet' en de afwezigheid van de restgroep (Type 17, waarin immers alles thuishoort wat 'quaelijck lujdt'), maar ook de duidelijk geringere metrische variatie in Hoofts dramatische werk uit de jaren 1625-1627, maken het dan ook minder waarschijnlijk dat *Paris Oordeel* in die periode ontstaan zou zijn.

Resteert nog het andere argument van Kazemier voor zijn late datering: de mogelijke toespeling op het stuk in een brief van Susanna

Huygens-van Baerle aan Hooft: ick heb neffens een brief oock wat veersachtichs, maer en behoeve geen anderen paris om dat oordeel te strijcken als mijn sober verstant (...)[17.]. Kazemier tekent hierbij aan: 'De passage kan een zinspeling op het genoemde stuk zijn, dat haar dan zeer frisch in het geheugen moet hebben gelegen, zoodat de veronderstelling, dat het in deze jaren geschreven is, versterkt wordt.'[18.]

Opmerkelijk genoeg is er uit hetzelfde jaar als waarin Susanna's brief geschreven is, nóg een mogelijke allusie op *Paris Oordeel* bekend, namelijk in het epithalamium van het tafelspel[19.] dat Vondel schreef voor Hoofts tweede huwelijk in november 1627. In het kerngedeelte van dit werk,[20.] het deel waarin Cupido zijn dichterlijke talenten bewijst, wordt de bruid aldus geprezen:

> *Beschitterd met den glans en gloor der beide p'ruiken*,
> *Zal fluks de geest in 't brein van Hoofd op't rijkste ontluiken*,
> *En strenglen uwen lof met Venus onder-een;*
> *Dan 't oordeel schrap gesteld, op't spits van schrandre zinnen*,
> *Als 's rechters brein op Ide: uw' schoonheid 't veld zal winnen*
> *En 't sterflijk worden voor 't onsterflijk aangebeên*.

Het lijkt me echter dat we in de opmerking van Susanna Huygens-van Baerle niet meer moeten zien dan een charmante, maar enigszins clichématige wijze van uitdrukken, waarmee ze te kennen geeft zelf wel in te zien dat de voor haar bestemde verzen onderdeden voor die voor Hooft. Met Vondels lofprijzing ligt het niet veel anders. De hierboven aangehaalde passage daaruit is mijns inziens slechts de verwoording van een in dit kader voor de hand liggend en zelfs stereotiep motief,[21.] waardoor de schoonheid van de bezongen vrouw gesteld wordt boven die van de spreekwoordelijke schoonheid van Venus. Hooft zelf heeft zich ook wel van deze topos bediend, bijvoorbeeld in het sonnet *Zeghe der eere* voor (merkwaardigerwijs: alweer!) Susanna van Baerle, uit 1625.[22.]

De suggestie van Kazemier tot datering van *Paris Oordeel* in de jaren 1625-1627 lijkt mij voornamelijk op metrische gronden weinig plausibel. Bovenstaande metrische analysen wijzen immers eerder op een ontstaan rond de jaren 1610/1611 dan in de periode 1625-1627. Aan de frequentie van 'Paris-toespelingen' in de periode 1625-1627 kan door het topische karakter ervan niet veel gewicht toegekend worden.

Er blijft nu nog over de meest precieze datering, die van Mak en Van Tricht: na 28 october 1607 en vóór 20 juli 1608. Over het eerste tijdstip is hierboven al geschreven; de laatste termijn moet hier aan de orde komen. Mak baseert zijn mening dat *Paris Oordeel* geschreven is vóór 20 juli 1608 op het feit dat een aantal versregels uit *Paris Oordeel* óók voorkomt in Hoofts *Bruyloftdicht ten huwelijke van Adriaen Wouterszoon Verhee, en Katharine Gerrits Kop* van 20 juli 1608.[23.] Het

betreft de verzen 237-253 in *Paris Oordeel* en de verzen 017-029 uit het *Bruyloftdicht*.

Hoogst merkwaardig is het nu dat Mak, zonder enige argumentatie, aan het voorkomen van deze regels in beide werken de conclusie verbindt dat ‘van *Paris Oordeel* r. 237-242 later (onderstreping TB) lichtelijk gewijzigd (zijn) overgenomen in het *Bruyloftdicht* op 't huwelijk van A.W. Verhee en K.G. Kop r. 17-22.’[24.] Van Tricht doet er in zijn dissertatie nog een schepje bovenop door te stellen - ook zonder argumentatie -: ‘Dat 6 regels uit *Paris' Oordeel* overgenomen werden in het *Bruyloftdicht* voor het paar Verhee-Kop bewijst (onderstreping TB) dat het van voor 20 Juli 1608 is.’[25.] Beide auteurs vergissen zich overigens in het aantal regels dat ‘overgenomen’ is, want niet slechts vers 237-242 uit *Paris Oordeel* komt in ‘lichtelijk’ gewijzigde vorm voor in het *Bruyloftdicht*, maar zelfs de verzen 237-253.

Als we dit echter terzijde laten, dan nog blijft de stelligheid waarmee de bewering geponeerd wordt frappant. Immers: waarom zou het niet andersom gebeurd kunnen zijn? Is de betreffende passage er in het *Bruyloftdicht* dan zozeer met de haren bijgesleept dat het voor iedereen duidelijk is dat de gewraakte verzen elders vandaan komen? Ligt het dan zozeer voor de hand dat verzen die in twéé werken voorkomen, overgenomen zijn uit het lángere werk? Heeft het dramatische karakter van *Paris Oordeel* dan iets te maken met zijn evident chronologisch primaat? Niets van dit alles, bij beide auteurs.

Ik kan derhalve niet anders dan concluderen dat het verbinden van het voorkomen van een aantal versregels uit *Paris Oordeel* in *Bruyloftdicht*, met betrekking tot de datering van het eerste werk slechts schijnzekerheid biedt. Maar er is meer. Het zijn immers precies deze dertien verzen uit het *Bruyloftdicht* en juist de bedoelde verzen uit *Paris Oordeel* (237-253) die een imitatio zijn van de regels 001-024 van Lucretius' *De Rerum Natura*, boek 1.[26.] In beide imitationes wordt het origineel blijkbaar verkort nagevolgd: slechts datgene wat Hooft wezenlijk heeft geacht in de passage uit Lucretius' werk, imiteert hij. Ook in de schikking der motieven in het *Bruyloftdicht* en in *Paris Oordeel* is nauwelijks verschil te ontdekken: in het gedicht voor het echtpaar Verhee-Kop ontbreekt het motief van de wilde en tamme dieren, en worden de ‘zoete bloemen’ pas genoemd ná ‘De Zee’ die ‘voor u’ (...) ‘verkeert in lach’ (...) ‘haer grimmigh stooren’, terwijl *Paris Oordeel* hier wèl de volgorde heeft van het werk van Lucretius. Dit lijkt mij echter een te mager argument om de imitatio in *Paris Oordeel* van ouder datum te beschouwen dan die in *Bruyloftdicht*.

Vást staat dat Hooft in juli 1608 de eerste vierentwintig verzen van Lucretius' *De Rerum Natura* heeft nagevolgd in het *Bruyloftdicht;* of de imitatio in *Paris Oordeel* van vroeger of later datum is, is alleszins onzeker. Dat Lucretius' lofprijzing op Venus hem trouwens herhaaldelijk bij het dichten door het hoofd gespeeld moet hebben, vóór en ook ná juli

1608, geven wel zijn *Claech-leidt* en zijn *Sang* van respectievelijk 13 april 1608 en 28 februari 1610 aan, waarin we, in de verzen 069-072 en 013-048, eveneens de invloed van Lucretius kunnen bespeuren.[27.]

Het ontbreken van een autograaf van *Paris Oordeel*, en de vaagheid van externe verwijzingen naar het spel of naar het thema daarvan, maken het onmogelijk veel met zekerheid over het tijdstip van ontstaan naar voren te brengen. Op grond van vooral metrische argumenten lijkt het mij echter waarschijnlijk dat *Paris Oordeel* - en ik sluit hierbij de mogelijkheid van een latere bewerking zeker niet uit - geschreven is tussen het voorjaar van 1608 en de voltooiing van Hoofts Hippocritovertaling in 1617-1618[28.], dan wel tussen voorjaar 1608 en het afbreken van zijn werkzaamheden aan het romantische treurspel *Isabelle* in het voorjaar van 1618.

Eindnoten:

1. De aanduiding ‘Bruiloft-spel’ komt in het handschrift voor, evenals ‘Tafelspel’ bij ‘De Gewonde Venus’; ‘Paris Oordeel’ wordt in alle zeventiende-eeuwse drukken ‘Tafelspel’ genoemd.
   Twee van de vier spelen, namelijk ‘Bruiloft-spel’ en ‘De Gewonde Venus’ zijn pas in de negentiende eeuw voor het eerst in druk verschenen, in *P.C. Hooft's Brieven*, deel I, blz. 389-395 en 382-388, Leiden, 1855, door Dr. J. van Vloten.
2. In beide zeventiende-eeuwse drukken van *Emblemata Amatoria* (1611 en 1618) ontbreekt dit onderschrift.
3. WNT, fooi (I), 4622, sub 1, met dit citaat.
4. Vgl. P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de Rederijkers*, deel I, blz. 208, Gent 1988. (In het vervolg aangeduid met: P. Pikhaus, diss.)
   Mevrouw Pikhaus behandelt Hoofts zogenaamde tafelspelen niet, omdat daarin - evenals in de tafelspelen van Rodenburgh en Heyns - ‘de meeste sporen van rederijkerij’ ontbreken (P. Pikhaus, diss., I, blz. 11).
5. Andere auteurs die zich - veelal uiterst beknopt - met het tafelspel beziggehouden hebben zijn J.J. Mak, ‘De tafelspelen van Hooft’, *Uyt ionsten versaemt. Retoricale studieën 1946-1956*, Zwolle, 1957, blz. 202-210; P. de Keyser, *Het onuitgegeven Tafelspel van Al Hoy met IJdel Lustken, Willeken Noyt Genoech en Buycxken Selden Sat uit het Dendermonds Handschrift geannoteerd*, Dendermonde, 1964, blz. III-IX (Overdruk uit de Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Buitengewone Uitgaven, Nr. XX); J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, Groningen, 1904, I, blz. 155 e.v.; J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, Tweede druk, Haarlem, 1922-1927, II, blz. 384 e.v.; G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*, Groningen, 1907, II, blz. 153 e.v.; J. van Mierlo, *De letterkunde van de middeleeuwen*. Tweede deel, 2de herziene en vermeerderde druk. *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*, Antwerpen - 's-Hertogenbosch, (1949), II, blz. 213-214 en G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, Vijfde geheel herziene druk, 's-Hertogenbosch, 1970, I, blz. 513-514.
6. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 205;
   P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de Rederijkers* (Prijsvraag Letterkunde van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 1974), blz. 165-169. (In het vervolg aangeduid met: P. Pikhaus, prijsvraag.)
7. P. Pikhaus, prijsvraag, blz. 168, en P. Pikhaus, diss., I, blz. 117-118, waar zij als voorbeelden van letterpresenten o.a. noemt: *E.E.R.; LIEFT* en *VRE*.
8. P. Pikhaus, prijsvraag, blz. 169.
9. P. Pikhaus, ‘Visies op Vondel na 300 jaar’, *Vondels ‘Bruyloftbed’*, Den Haag, 1979, blz. 73. (In het vervolg aangeduid met: P. Pikhaus, *Bruyloftbed*.)
10. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 86, noot 29.

11. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 76.
12. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 78.
13. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 82.
14. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 82.
15. P. Pikhaus, diss., I, blz. 87-207.
16. Respectievelijk het sermon joyeux, de bruytsprake en de tweespraak.
17. Het is niet duidelijk of ze de lengte van het spel daarin ook betrekt (vgl. daarover haar opmerkingen dienaangaande op blz. 240-242, diss., deel I).
18. P. Pikhaus, diss., I, blz. 32.
19. P. Pikhaus, diss., I, blz. 207-208.
20. In het geval van het tafelspel: het present, contact met en/of allusies op een feestgezelschap, en het discussiëren en dialogeren.
    Vgl. P. Pikhaus, diss., I, blz. 208.
21. Ook al neemt P. Pikhaus de lengte van het spel niet expliciet als distinctief kenmerk op in de inhoudsopgave van haar werk, dan kan toch wellicht datgene wat zij daarover concludeert op blz. 240-242 fungeren als additioneel kenmerk.
22. En in 32% van de 113 onderzochte spelen.
    Vgl. P. Pikhaus, diss., I, blz. 237.
23. P. Pikhaus, diss., I, blz. 92.
24. WNT, fooi (I), 4622-4624: Hierbij o.a. de volgende citaten: ‘Vinum profectitium, symposium viae causa’ (Kil.): een afscheids ‘wijntje’ dus, een bijeenkomst vanwege een vertrek; ‘Gaven 't volcq ... een halve legger wijn ten beste om ... tot haer foy te laten strecken’ (v. Riebeek, Dagverh. I, 394) en ‘Ho! Waardinne 'tis ter degen, Drinckt met ons-luy eens de Fooy!’ (V.d. Venne, Taf. v.d. B.W. 195). Slechts één citaat vermeldt een ‘foey’ waarop een maaltijd aangeboden werd: ‘De Heer Generael (gaff) een maeltijdt ..., tot een foey ende affscheyt vande voorschreven raden van India,’ (Daghreg. Bat. I, 384).
25. Met ‘ghij’ in vers 001 is waarschijnlijk het héle publiek bedoeld.
26 De opmerking van ‘Min’ in vers 051 dat hij ‘alle daech ter tafel’ gaat ‘met Juppijn’ suggereert in combinatie met zijn afwijzing van ‘v rijnsche wijn’ (052) en ‘v costel spijsen’ (053) echter wel de aanwezigheid van een ‘tafel’ waaraan het toegesproken gezelschap gezeten is.
27. P. Pikhaus, diss., I, blz. 92.
28. P. Pikhaus, diss., I, blz. 99-100.
29. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 203.
30. Zie P. de Keyser, *Het onuitgegeven Tafelspel van Al Hoy*, blz. III; J. van Mierlo, *De letterkunde van de middeleeuwen*, GLN, II, blz. 264.
31. P. Pikhaus, diss., I, blz. 100.
32. De gelegenheden die het WNT vermeldt, waarbij een ‘fooi’ gegeven werd, zijn (afgezien van de hedendaagse betekenis): een afscheid, de voltooiing van een werk (Z.Ndl.) en een ‘feestelijkheid in het algemeen’: WNT, fooi (I), 4622-4623.
33. Mogelijk wordt met ‘Mons[r] Hovijn’ dezelfde persoon bedoeld als Henricus Hovinius uit Amsterdam die op 21 maart 1607 samen met Hooft als student in het ‘Wapen van Loeven’ te Leiden woonde. Vgl. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, Arnhem, 1951, blz. 222, noot 3.
34. Ook van ‘fooi’ in de betekenis ‘feestelijkheid in het algemeen’ geeft het WNT zeventiende-eeuwse (zij het: Zuidnederlandse) vindplaatsen: vgl. WNT, fooi (I), 4623, sub 3 en vooral sub 4.
35. Het zogenaamde Berlijnse handschrift heeft als onderschrift slechts: ‘Verandren cant’.
36. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 207.
37. Over de paren zie F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, Amsterdam, 1900, II, blz. 17, noot (2).

    Van Tricht merkt in zijn commentaar bij brief 201 op, dat *Bruiloft-spel* in 1604 is opgevoerd bij de bruiloft van ‘J. van Mierlo’ (H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, Culemborg, 1976, I (1599-1630), blz. 480.). Dit is blijkens zijn personenregister een verschrijving voor J[oachim] van Mierop, dezelfde die in het handschrift als ‘Mirop’ wordt aangeduid.
38. Hooft studeerde in ieder geval van 4 november 1606 tot 3 april 1607 te Leiden. Vgl. F.A. Stoett, *Gedichten*, I, blz. 53 en H.W. van Tricht, *Briefwisseling*, I, brief nr. 7, blz. 89-90 en brief nr. 12, blz. 102-103, die gedateerd is 28 oct. 1608 en waarin hij meldt meer dan een jaar geleden (‘plus quam annus est’) uit Leiden te zijn vertrokken.
39. P. Pikhaus, diss., I, blz. 99-100.
40. Deze verwijzingen strekken zich uit over vrijwel de hele periode van Hoofts lyrische dichterschap, met accenten op de jaren 1608, 1609, 1610, 1615 en 1619-1620. Ik denk hierbij o.a. aan de volgende plaatsen (uit F.A. Stoett, *Gedichten*, D:
    blz. 72, vs. 31; blz. 63, vss. 69-72; blz. 69, vs. 13; blz. 74, vss. 17-29,; blz. 88, vss. 80-84; blz. 95, het eerste sonnet; blz. 99, vss. 13-48; blz. 125, vs. 11; diverse plaatsen in de *Brief van Menelaus aen Helena*: vss. 138, 157, 185, 200, 216, 266-267, 467; blz. 160, vs. 23; blz. 162, vs.69; blz. 217, vss. 9-11; blz. 238-239, ‘Zeghe der eere’.

41. Vgl. Vondels *Bruiloftbed van den E. Here Pieter Cornelisz. Hoofd, (...) en de E. Joffre Helionora Hellemans, Den 30 van Slachtmaand des jaars 1627*:

> *Beschitterd met den glans en gloor der beide p'ruiken*,
> *Zal fluks de geest in 't brein van Hoofd op 't rijkste ontluiken*,
> *En strenglen uwen lof met Venus onder-een;*
> *Dan 't oordeel schrap gesteld, op 't spits van schrandre zinnen*,
> *Als 's rechters brein op Ide: uw' schoonheid 't veld zal winnen*
> *En 't sterflijk worden voor 't onsterflijk aangebeên*.

(uit: *Vondel, Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*, Amsterdam, 1936, blz. 846.)
Ook P. Pikhaus ziet in deze verzen 'misschien een referentie naar een van Hoofts tafelspelen, het *Paris Oordeel*.' (P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 87, noot 53.)

42. E.J. Sluijter zegt in *De 'Heydensche Fabelen' in de Noordnederlandse Schilderkunst circa 1590-1670* (diss. Leiden, 1986), waarin hij een hele bladzijde wijdt aan de tekst van Hooft, dat *Paris Oordeel* 'ongetwijfeld als bruiloftsspel bedoeld was' (blz. 214).
Ook bij enkele andere opmerkingen in zijn behandeling van dit spel kunnen vraagtekens gezet worden, o.a. bij zijn beweringen dat de stof van het Paris-oordeel door Hooft aan Lucianus ontleend is (blz. 214) en dat 'de ellendige gevolgen' van het Iudicium Paridis in Hoofts spel 'geheel buiten beschouwing' blijven (blz. 215). Hij ziet bij dit laatste immers Mercurius' slotopmerking 'Wie ziet het eindt van dit krakkeel:' (vs. 344) over het hoofd.
43. P. Pikhaus, diss., I, blz. 101.
44. P. Pikhaus, diss., I, blz. 106.
45. G.A. Bredero, *De Kluchten*. Met een inleiding, Aantekeningen en een Woordenlijst uitgegeven door A.A. van Rijnbach, Amsterdam, 1926, blz. VII.
46. P. Pikhaus, diss., I, blz. 110.
47. WNT, mommen (II, Afl.), 1050-1051.
48. F.A. Stoett, *Gedichten*, II, blz. 3, voetnoot.
49. P. Pikhaus, diss., I, blz. 159.
50. Het zogenaamde Berlijnse handschrift is op het einde van de vorige eeuw herontdekt door dr. Bolte in de toenmalige Koninklijke Bibliotheek te Berlijn, en uitvoerig beschreven door G. Kalff in TNTL, 1892, blz. 261-276. Het handschrift bevindt zich tegenwoordig in de Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz te Berlijn, onder signatuur 'Ms. germ. 4° 154.'.
51. Ook bijvoorbeeld volgens de geslachts-'Tafel' die Christiaen van Heule achter in zijn *Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst* van 1625 opnam. Vgl. uitg. Caron, Trivium Nr. I, Deel 1, blz. 101.
52. Zie ook de annotaties bij vers 142.
53. Zie noot 43.
54. Voor de traditionele voorstelling van Jupiter, Mercurius en Venus, zie o.a.: Eric M. Moormann & Wilfried Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus*, resp. s.v. Zeus, (blz. 249-252) Hermes (blz. 132-138), Aphrodite (blz. 39-42). De gegevens in Van Manders *Wtbeeldinghe der figueren* (in *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1603-1604) zijn minder eenduidig, maar niet in tegenspraak met de hier genoemde kenmerken.
55. Vgl. bijvoorbeeld de afbeelding van Mercurius op de pentekening van G. ter Borch sr. *Het Oordeel van Paris*, anno 1626 (Rijksprentenkabinet Amsterdam, nr. A 855), afgedrukt op het omslag van dit boek.
56. Zie ook het hoofdstuk over de handschriften, en de manuscriptologische aantekeningen bij 0.3.
57. Zie de annotaties bij vers 147, **Van Diomedes**.
58. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 208.
59. Vgl. bijvoorbeeld E.J. Sluijter, *Heydensche Fabulen*, 218-224.
60. Er bestaat overeenkomst tussen het handelingsverloop in de dramatisering van Loukianos en die van Hooft, zoals aangetoond is door C.W. de Kruyter in *Ontlening en vernieuwing in 'Paris Oordeel'*, in de bundel *Uyt Liefde geschreven*, Groningen, 1981, blz. 131-147.
61. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 208.
62. Vrijwel alle klassieke auteurs die het oordeel van Paris vermelden (o.a. Homeros, Euripides, Propertius, Ovidius, Apuleius en Loukianos), zeggen dat het oordeel plaatsvond in het Ida-gebergte, zij het met enige variatie in de exacte plaatsbepaling: op het *Gargaron*, de hoogste top van het Ida-gebergte (Propertius, II, 2, 13-14; Loukianos, *Iudicium Paridis*, § 1), of 'in een afgelegen plaats van het Idagebergte' (Euripides, *Trooiades*, 24), of in 'het bosrijke dal van de Ida' (Euripides, *Andromache*, 274-275), of 'In de dalen van de hoge Ida' (Ovidius, *Heroides* 17 (brief van Helena aan Paris), 115).
Alleen Straboon (13, 606) zegt dat het oordeel uitgesproken werd bij 'Antandra', een oude stad aan de voet van het Ida-gebergte. (Alle verwijzingen en vertalingen in deze noot dank ik aan dr. F.P.T. Slits, classicus te Venlo.)

De marginale opmerking bij vers 004 in het exemplaar van Hoofts gedichten van 1636 dat berust in The British Library onder signatuur C 131.9.14, 'num in Antandra, an in // Ida?', verwijst via *Syntagma Tragoediae Latinae, in tres partes distinctum* (Antwerpen, MDXCIII, dl. 2, blz. 236) van M.A. Delrio naar de hierboven vermelde onzekerheid met betrekking tot de precieze plaats.

63. Het pleidooi van Juno telt 54 verzen, dat van Pallas 72, en dat van Venus 114 verzen. Venus' pleidooi is dus bijna net zo lang als dat van Juno en Pallas samen, en bovendien maakt het eenderde van het hele spel uit.
64. Zie ook de analyse der pleidooien, blz. 99.
65. Zie ook de analyse der pleidooien, blz. 104-105.
66. P. Pikhaus, diss., I, blz. 110-118.
67. P. Pikhaus, diss., I, blz. 118.
68. P. Pikhaus, diss., I, blz. 208.
69. P. Pikhaus, diss., II, blz. 542-544.
70. P. Pikhaus, diss., I, blz. 115, noot 141.
71. P. Pikhaus, diss., I, blz. 115.
72. Zie hiervóór: 2.4. De geschenken.
73. P. Pikhaus, diss., I, blz. 114.
74. Vgl. voor de betekenis van 'Heusheit' de commentaar bij dit woord in regel 0.2. van *Bruiloft-spel*.
75. P. Pikhaus, diss., I, blz. 47, onder nummer (45).
76. P. Pikhaus, diss., II, blz. 537, onder nummer (45).
77. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 206.
78. P. Pikhaus, diss., II, blz. 543, Alfabetische lijst der presenten: 'oprechte Liefde' in spel 28 en 102, en 'Liefde excellent' in spel 105. 'Minne' in 75ab en 76abc.
79. P. Pikhaus, diss., II, blz. 536, onder spel nummer (28), en blz. 541, onder spel nummer (102).
80. P. Pikhaus, diss., II, blz. 535, onder spel nummer (11), 'een appel van gouwe'.
81. Vgl. E.J. Sluijter, *Heydensche Fabulen*, blz. 215-216.
82. P. Pikhaus, diss., I, blz. 239.
83. J. te Winkel, *Ontwikkelingsgang*, II, blz. 154.
    Ook aangehaald door P. Pikhaus.
84. J.J. Mak, *Het proces in de hemel als strijdgedicht*, TNTL 65 (1947), blz. 247 en 255.
85. P. Pikhaus, diss., I, blz. 120.
86. P. Pikhaus, diss., I, blz. 122.
87. P. Pikhaus, diss., I, blz. 125.
88. P. Pikhaus, diss., I, blz. 126.
89. In bijvoorbeeld spelen van sinne hebben de namen die de personificaties dragen, alles te maken met de 'sin' van het spel, evenals het verloop der gebeurtenissen in het spel.
    Vgl. D. Coigneau, *Rederijkersliteratuur*, in *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*, Groningen, 1984, blz. 44-45. (Ook door Pikhaus geciteerd in diss. I, blz. 122, voetnoot 184.)
90. Vgl. P. Pikhaus, diss., II, Alfabetische lijst der spelende personages, blz. 545-549, en diss., I, blz. 119-126.
91. P. Pikhaus, diss., I, blz. 119.
92. P. Pikhaus, diss., I, blz. 123.
93. Mevrouw Pikhaus noemt trouwens zelf niet een indeling in zessen; die valt echter wel af te leiden uit de bewoordingen waarvan zij zich bedient als ze spreekt over de classificatie van de allegorische personages. Vgl. diss., I, blz. 122-123.
94. Vgl. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 12.
95. W.A.P. Smit zegt in *Hooft en Dia*, Amsterdam, 1968, blz. 153, voetnoot 1, dat we in 'Heusheit' de Nederlandse equivalent kunnen zien 'van het Franse *honnêteté*, dat zowel "probité" en "modestie" als "politesse" en "bienveillance" omvat.'
    Het lijkt me dat we hiermee niet zo veel verder komen: het begrip *honnêteté* blijkt in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Frans minstens zo veelomvattend als 'Heusheit' bij Hooft. Vermoedelijk is het zinniger hier het begrip *heusheit* te beperken tot datgene wat de personages 'Heusheit' en 'Min' dienaangaande vermelden.
96. W.A.P. Smit benadrukt in *Hooft en Dia* mijns inziens de rol van 'Heusheit' in dit spel wat te veel: uit het spel valt niet slechts te lezen dat 'de liefde gewekt werd door de "heusheit" van de ander' (blz. 154). De liefde wordt 'gewekt' door 'Min' èn 'Heusheit', wat Cupido uiteindelijk ook verwoordt in vers 135: 'Ghij hebt soo veel als ick tot dese daet gewracht.'
97. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 206.
98. P. Pikhaus, diss., I, blz. 158.
99. P. Pikhaus, diss., I, blz. 239.
100. Vgl. M. Pfister, *Das Drama*, München, 1977, blz. 22, en H. van den Bergh, *Teksten voor toeschouwers. Inleiding in de dramatheorie*, Muiderberg, 1979, blz. 19. (Ook aangehaald door P. Pikhaus.)
101. Namelijk in slechts 15% van de stukken; vgl. P. Pikhaus, diss., I, blz. 157.
102. P. Pikhaus, diss., I, blz. 157.
103. P. Pikhaus, diss., I, blz. 157.

104. P. Pikhaus, diss., I, blz. 159.
105. P. Pikhaus, diss., I, blz. 159.
106. P. Pikhaus, diss., I, blz. 160.
107. P. Pikhaus, diss., I, blz. 193.
108. P. Pikhaus, diss., I, blz. 172-173.
109. P. Pikhaus, diss., I, blz. 166.
110. P. Pikhaus, diss., I, blz. 173-181.
111. P. Pikhaus, diss., I, blz. 182.
112. P. Pikhaus, diss., I, blz. 193-201.
113. P. Pikhaus, diss., I, blz. 172-173.
114. P. Pikhaus, diss., I, blz. 172, onder de nrs. 34, 65 en 87.
115. P. Pikhaus, diss., I, blz. 166-167.
116. P. Pikhaus, diss., I, blz. 167-168.
117. P. Pikhaus, diss., I, blz. 168-169.
118. P. Pikhaus, diss., I, blz. 172.
119. Zie hiervóór: 2.3.1.
120. P. Pikhaus, diss., I, blz. 32.
121. P. Pikhaus, diss., I, blz. 201-207.
122. M. Pfister, *Das Drama*, blz. 184 (ook aangehaald door P. Pikhaus).
123. P. Pikhaus, diss., I, blz. 49, onder (53) en blz. 161.
124. Opmerkelijk is bijvoorbeeld het feit dat in het tafelspel van *De Onghetrooste en de Welgheminde* (zie P. Pikhaus, diss., I, blz. 166-167) en in *Spiegel der Minnen* van Colijn van Risele (Vgl. J.J. Mak, *De Rederijkers*, blz. 72) een plaats voorkomt die we ook in *Bruiloft-spel*, vers 032, aantreffen: de minnaar die in plaats van met de mond van de geliefde, genoegen neemt met het kussen van de koude deurring. Wellicht is hier sprake van een stereotiep element, een topos, in het zogenaamde paraklausithyron.
125. Zie ook de manuscriptologische aantekeningen bij 0.3.
126. P. Pikhaus, diss., I, blz. 1171, spel nr. 56 en blz. 190, spel nr. 31.
127. Vgl. S.F. Witstein, *Hoofts 'Achilles ende Polyxena'* in *Een Wettsteen vande leught*, blz. 127-138.
128. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 208.
129. P. Pikhaus, diss., I, blz. 182-193.
130. P. Pikhaus, diss., I, blz. 207.
131. P. Pikhaus, diss., I, blz. 182.
132. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 205.
133. Drie spelen bleven hier buiten beschouwing omdat ze onvolledig zijn overgeleverd.
134. P. Pikhaus, diss., I, blz. 241.
135. P. Pikhaus, diss., I, blz. 240.
136. J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, Rotterdam, z.j., (reprint), I, blz. 463-466; J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 202-210; P. Pikhaus, *Prijsvraag*, blz. 165-169; P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 72-87.
137. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 207 en P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 76 en noot 29 op blz. 86.
138. Zie - ook voor de volgende opmerking - noot 137.
139. P. Pikhaus, diss., I, blz. 47, onder nummer (45) en P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 77, waar ze een tweetal zeventiende eeuwse tafelspelen noemt met soortgelijke giften.
140. P. Pikhaus, *prijsvraag*, blz. 169.
141. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 73.
142. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 86, noot 29: 'Voor de XVIIde eeuw heb ik 15 bruiloftsspelen onderzocht: 4 tafelspelen van Hooft (Hooft, *Gedichten*. Ed. Stoett. Dl. 2, p. 1-43)'.
143. Zie hiervóór, 2.2.1.
144. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 78.
145. Misschien is voor P. Pikhaus de toespeling op *Mommerij* in vers 223 van Vondels *Bruyloftbed*, een werk dat zij als bruiloftsspel karakteriseert, mede aanleiding geweest *Mommerij* onder dezelfde noemer te brengen, vooral omdat in de directe context van vers 223 sprake is van 'bruiloftzang', 'bruilofttortsen', 'hete minnekortsen', een 'kerkpilaar' en zelfs een 'priester voor 't autaar' (vss. 211-214 van *Bruiloftbed*, blz. 845 van: *Vondel, Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*.)
Deze associatie lijkt mij niet terecht: na vers 214 volgt immers nog een opsomming - bij monde van 'Venus' en 'Poësy' - van genres die Hooft beoefend heeft, telkens van elkaar onderscheiden door het nevenschikkende voegwoord 'Of'.
In de meest directe omgeving van vers 223 noemt Vondel: een 'overwinningsfeest' dat de 'zanglust meê bekoort' (vs. 221); een 'vertoning' die 'prinses van zegepoort (wenkt)' (vs. 222), en een 'heldenzang' (vss. 225-230). Vers 223-225 luidt overigens:
(Venus) Of op een rijk banket, bij schemering uit mommen, Hij handhaaft jonffrendans, en 't adelijke brommen Van hoffelijke pracht.
146. P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 82.

147. P. Pikhaus, diss., I, blz. 208.
148. P. Pikhaus, diss., I, blz. 207.
149. P. Pikhaus, diss., I, blz. 126.
150. P. Pikhaus, diss., I, blz. 208.
151. *Emblemata Amatoria*, drukken van 1611 (*Mommerij* op blz. 137-140) en 1618 (*Mommerij*: blz. 138-142). Daarna pas weer herdrukt in J. van Vloten, P.C. Hoofts *Brieven*, dl. I, blz. 379-382, Leiden, 1855, en uiteraard in de uitgaven van P. Leendertz en F.A. Stoett.
152. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, dl. I, blz. XLVIII en dl. II, blz. 3, eerste voetnoot.
153. Vgl. o.a. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 206; H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 20; G. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*, dl. II, blz. 239; P. Pikhaus, *Bruyloftbed*, blz. 86, noot 29 en W.A. Ornée, *P.C. Hooft als komedieschrijver* in *Uyt Liefde geschreven*, blz. 117.
154. Ronsard, *Oeuvres complètes* I, Ed. Gustave Cohen, Paris, 1950, Bibl. de la Pléiade 45, blz. 1025-1026.
155. A.G.H. Bachrach e.a., *Moderne Encyclopedie van de wereldliteratuur* VI, s.v. 'Masque'.
156. In Hoofts *Isabelle* komen in de verzen 169-170 de woorden 'banket', 'pracht' en 'mommen' of 'mommerij', ook in direct verband met elkaar voor:

> *Men hielder feest op feest, bancketten bij bancketten.*
> *Der pracht van mommerij, der noytgesien balletten*
> *En was 't er nemmer ejndt.*

In de vorm van 'balletten' is bovendien Vondels 'jonffrendans' aanwezig.
157. Van o.a. J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt*, blz. 206-207; H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 22; W.A.P. Smit, *Hooft en DIA*, blz. 152-154, en W.A. Ornée, *Hooft als komedieschrijver*, in *Uyt Liefde geschreven*, blz. 119.
158. Zie F. Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*, blz. 36 e.v.
159. Zie de tekst en de manuscriptologische aantekeningen bij 0.3. van dit spel.
Het is trouwens opmerkelijk dat J.J. Mak het in *Uyt ionsten versaemt*, blz. 208, doet voorkomen alsof Hooft de monoloog van 'Juppijn' **definitief** veranderd heeft in een dialoog. Blijkens het handschrift biedt Hooft **beide** speelmogelijkheden aan.
160. F.A. Stoett, *Gedichten*, dl. II, blz. 21, eerste voetnoot.
161. In de periode 1633-1636; vgl. o.a. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 147-148.
162. Zie voor de datering van *Paris Oordeel*: hoofdstuk 4 van de inleiding van dit boek.
163. Zie blz. 14 van dit hoofdstuk.

1. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, Amsterdam, 1899, I, blz. XLVIII.
2. P. Leendertz jr., *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*, 's-Gravenhage, 1931, blz. 68: 'Vóór 1634. Geen hs. Waarschijnlijk wel veel ouder, maar elke aanwijzing ontbreekt.';
G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, Assen, 1932, blz. 192: 'Omdat alle 344 verzen jambisch zijn, komt men er allicht toe te denken dat het tusschen 1625 en 1627 geschreven is.';
J.J. Mak, *De tafelspelen van Hooft*, in: *Uyt ionsten versaemt*, Zwolle, 1957, blz. 208: 'Het laatste spel, *Paris Oordeel*, is een meesterwerk in zijn soort.';
H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, Arnhem, 1951, blz. 218, noot 22 3, alwaar een verwijzing naar de chronologie van Hoofts tafelspelen zoals die door Mak gehanteerd is in bovenvermeld artikel;
W.A. Ornée, *P.C. Hooft als komedieschrijver*, in: *Uyt liefde geschreven*, Groningen 1981, blz. 122: 'Deze term is zeker van toepassing op *Paris Oordeel*, het laatste en omvangrijkste van Hoofts tafelspelen (...)'.
3. *Paris Oordeel* verscheen voor het eerst in druk in 1636, en wel in: *Gedichten // van den Heere // Pieter C. Hooft, // Drost te Muyden, // Baljuw van Goeylandt, &c. // Verzaemelt en uytgegeven // door // Iacob vander Burgh, // Raedt des Heeren van Brederode. // (Vignet) // t'Amsterdam, // By Iohan Blaeu, // 1636.*
Paris Oordeel is hierin afgedrukt in de afdeling *Toonneelspelen*, ná *Baeto*, als laatste van de toneelspelen, op blz. 171-181.
4. Zie hierboven bij noot 2, bij de in de tekst genoemde auteurs.
5. G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, blz. 192-193.
6. J.J. Mak, *De tafelspelen van Hooft*, blz. 208, en het volgende citaat: blz. 209, noot 12.
7. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 22 en 218, noot 3.
8. Vgl. het schematisch overzicht met de kenmerken van het zestien-de-eeuwse tafelspel op blz. 56 van de inleiding van dit boek.
9. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 68.
10. F. Kossmann, *De varianten van Hooft's Granida*, in TNTL. XXXVI, (1917), blz. 97-151.
11. G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, blz. 192.
12. G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, blz. 191-192.
13. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, II, blz. 148-149.
14. G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, blz. 61.

15. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, I, blz. LII over de datering van *Medea; Isabelle*: zie Stoett, a.w., II, blz. 419-434; *Harderskout*: zie Stoett, a.w., I, blz. 226-231; *Medea*: zie Stoett, a.w., II, blz. 435-448. Ik heb bij de metrische analyse van *Medea* de *rey* (073-140) buiten beschouwing gelaten, omdat ze niet volledig in alexandrijnen geschreven is.
16. De verzen met *veranderingen* zijn:
in *Isabelle*: 157, 167, 175, 277, 279 (type 2); 342 (type 3); 149 (type 4); 187, 193, 227, 319, 341 (type 5); 359 (type 6); 176, 204, 246 (type 13); 145 (type 15); 144, 152, 180, 212, 213, 221, 225, 254, 263 (type 17); in *Harderskout*: 124, 162, 178 (type 2); 029, 059 (type 3); 013, 051, 077, 176 (type 5); in *Medea*: 020, 052, 168, 183, 299 (type 2); 043, 312 (type 3); 277 (type 4); 012, 148, 154, 160, 197, 235, 293 (type 5).
17. H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, Culemborg, 1976, I, blz. 616, brief nummer 259. De brief dateert van 10 augustus 1627.
18. G. Kazemier, *Het vers van Hooft*, blz. 192.
19. P. Pikhaus beschouwt Vondels *Bruyloftbed* als een vertegenwoordiger van het zeventiende-eeuwse tafelspel. Vgl. haar artikel *Vondels Bruyloftbed* in: *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag, 1979, blz. 72-87.
20. *Vondel, Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza, Verzorgd door Albert Verwey, Opnieuw uitgegeven met een inleiding door Mieke B. Smits-Veldt en Marijke Spies*, Amsterdam, 1986, blz. 846.
21. Dat was het in ieder geval al in de middeleeuwse litteratuur.
Vgl. Margaret J. Ehrhart, *The Judgment of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*, Philadelphia, 1987, blz. 174 en 195.
22. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, I, blz. 238-239.
23. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, I, blz. 73-76.
24. J.J. Mak, *De tafelspelen van Hooft*, blz. 209, voetnoot 12.
25. H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*, blz. 218, noot bij blz. 22, nr. 3.
26. Lucretius, *Over de natuur*, vertaald door Aeg. W. Timmerman, bezorgd en ingeleid door P.H. Schrijvers, Baarn/Amsterdam, 1984, boek I, Aanroeping van Venus, blz. 37. Zie ook bijlage 3 van dit boek. De imitatio van Lucretius in het gedicht voor Verhee-Kop is eerder al gesignaleerd door J.C. de Haan in zijn *Studiën over de Romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie*, Santpoort, 1923, blz. 49-50, en die in *Paris Oordeel* door C.W. de Kruyter in 'Ontlening en vernieuwing in Paris Oordeel' in: *Uyt liefde geschreven*, Groningen, 1981, blz. 141 en 147, noot 15, waar hij te kennen geeft deze verwijzing te danken aan F.P.T. Slits, classicus te Venlo.
27. F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, I, blz. 63 en 99.
28. Vgl. voor de datering van *Schijnheiligh*: E.K. Grootes, *Dramatische struktuur in tweevoud*, Culemborg, 1973, blz. 70.

Loukianos' *Θε□ν Κρίσις* en Hoofts *Paris Oordeel*

'Het is gemakkelijker, bij een christelijk schrijver alle bijbelplaatsen aan te wijzen, dan de invloed der klassieken bij een renaissancist (...)', aldus waarschuwt de Hooft-biograaf, H.W. van Tricht, de onderzoeker die zich voorgenomen heeft die invloeden te traceren in een werk van Hooft (*P.C. Hooft*, blz. 20).

In zijn essay *Ontlening en vernieuwing in 'Paris Oordeel'*[1.] concludeert C.W. de Kruyter desalniettemin tot een 'opvallende overeenkomst' tussen de dramatisering van Loukianos uit de tweede eeuw na Christus en het spel van Hooft. Hij spreekt van 'een geslaagde imitatio' en, in verband met de weidse pleidooien, van een 'door de auteur gewilde aemulatio'.[2.] De Kruyter verwoordt daarmee de gangbare opvatting dat Hooft in zijn bewerking van de mythe teruggegrepen heeft op de klassieke versie van het verhaal, en hij voegt daaraan toe dat Hooft in het bijzonder schatplichtig is aan Loukianos.[3.] Toch is er reden te twijfelen aan zowel het ene als het andere; in elk geval aan een al te apodictische bewering dienaangaande. De Kruyters betoog stoelt op een viertal argumenten:

- Loukianos' dialoog is 'de enig bekende dramatisering van de oude sage in de oudheid, middeleeuwen en renaissance';[4.]
- er bestaat 'een treffende overeenkomst'[5.] wat betreft het handelingsverloop tussen beide stukken;
- zowel bij Loukianos als bij Hooft is de toon van de dialogen 'vaak schertsend en lichtelijk spottend';[6.] en
- een aantal motieven en stofelementen komt 'zowel bij Loekianos als bij Hooft'[7.] voor.

Een eerste, belangrijk en frappant verschil tussen beide werken - een verschil dat De Kruyter ook wel signaleert, maar benut om juist het aemulatieve karakter van *Paris Oordeel* (en daardoor de samenhang met Loukianos' dialoog) nogmaals te onderstrepen - wordt gevormd door de uitgebreidheid van de pleidooien in Hoofts spel tegenover de summiere mededelingen van de drie godinnen op overeenkomstige plaatsen in Loukianos' werk. Illustratief is het feit dat bij de Griekse auteur de hele oratio pro domo van Hera (of Juno) bestaat uit de loutere mededeling van het blank-zijn van haar armen, haar trots op héél haar lijf, en haar belofte Paris, indien hij haar als de schoonste zal uitverkiezen, 'heer en meester van heel Azië'[8.] te maken. Een zelfverzekerde constatering van eigen schoonheid en de belofte van macht, samengevat in enkele regels, tegenover vierenvijftig (035-088) epaterende verzen in

Paris Oordeel, waarin zij pocht op haar afkomst, haar natuurlijke wijze van heersen (en de fysieke aspecten die daar de uitingen van zijn), haar heerschappij over 'macht', haar belang als godin van de huwelijkstrouw, en, tenslotte, haar functie als opperste voogdes van alle rijkdom.[9.] Een aemulatio die, dunkt mij, wezenlijk ándere accenten legt dan datgene wat als voorbeeldig beschouwd wordt, zelfs in die mate dat het de vraag is of het stuk van Loukianos hiervoor wel als uitgangspunt gediend heeft. Iets dergelijks is het geval bij de vergelijking tussen wat Pallas Athene ten aanzien van haar eigen schoonheid in beide werken te berde brengt. Aan het eind van mijn betoog kom ik terug op deze pleidooien.

Voordat ik nader inga op de argumenten van De Kruyter, is het nodig dat ik een uiteenzetting geef van de wijze waarop het verhaal van het oordeel van Paris in de middeleeuwen doorgegeven is. Het 'Lateinisches Mittelalter' is immers 'die verwitterte Römerstraße von der antiken zur modernen Welt.' (Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*, blz. 29).

Margaret J. Ehrhart onderscheidt in haar boek, *The Judgment of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*,[10.] drie verteltradities van de mythe, elk met eigen, kenmerkende elementen. Via deze stereotiepe motieven is het wellicht mogelijk na te gaan of Hoofts bewerking inderdaad thuishoort in de klassieke verteltraditie en of hij daarbij vooral gebruik heeft gemaakt van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις*. De drie tradities (die in de Griekse oudheid al naast elkaar bestonden) zijn:[11.]

- een klassieke versie, waarin Paris de drie godinnen echt ontmoet heeft;
- een allegorische versie, waarin het oordeel een fantasietje, een verzinsel van de dichter is, dat alleen van belang is om zijn innerlijke, diepere waarheid;
- een rationaliserende versie, waarin Paris' ontmoeting met de drie godinnen een droom is, waardoor het verhaal, zelfs voor sceptici die niet geloven dat goden zich met mensen bezighouden, een plausibel voorspel is voor de Trojaanse oorlog.

Deze drie verteltradities hebben zich de hele middeleeuwen door min of meer weten te handhaven.

Ook al ontleent het stuk van Hooft een wezenlijk deel van zijn belang aan een impliciete wijze van allegoriseren die Juno de *vita activa* laat vertegenwoordigen, Pallas de *vita contemplativa* en Venus de *vita lasciva* (zie het slot van dit betoog), toch zijn we in *Paris Oordeel* wel erg ver verwijderd van de zeer gedetailleerde explicaties die de belangrijkste vertegenwoordiger van de tweede verteltraditie, Fulgentius (5de-6de eeuw na Christus), in zijn *Mythologiae* geeft.[12.] Een bespreking van de tweede versie, hoe belangrijk ook voor de middeleeuwen, kan hier dan ook achterwege blijven.

De belangrijkste representanten van de klassieke versie zijn achter-

eenvolgens: de Homerische epen, waarin via enkele simpele allusies verwezen wordt naar het oordeel;[13.] de *Kypria*, die we alleen uit latere samenvattingen kennen; de dramaturgen uit de vijfde eeuw voor Christus in Athene, Sophocles en Euripides (zie verderop in dit betoog), en, als laatste bron uit de Griekse oudheid, het *Encomium* op Helena van Isokrates (ca. 370 voor Christus).

Een belangrijke bron voor de middeleeuwse overlevering waren de *Fabulae* (tweede eeuw na Christus) van Hyginus, in wiens werk we in fabel 92 het verhaal van het oordeel vinden. De belangrijkste bewerking[14.] uit de Romeinse oudheid, die van Ovidius in de 16de en 17de brief der *Heroides*, is volgens Ehrhart sterk beïnvloed door de Alexandrijnse traditie,[15.] wat onder andere blijkt uit het feit dat hierin sprake is van een zich ontkleden van de drie godinnen.[16.] Opvallend is verder dat in de versie die Ovidius geeft, het voor het eerst duidelijk is dat Paris uitsluitend kiest op grond van schoonheid, zij het zowel die van de godin zelf als die van wat ze te bieden heeft (*Heroides* 16, 87-88; vertaling: Frans Slits):

> *En omdat ik haar geschenk evenzeer waardeerde als haar*
> *schoonheid, heeft zij als winnares weer voet gezet in de hemel*.

Uit de hellenistische periode na Christus is vooral van belang de beschrijving van Apuleius in zijn *Metamorphoses* 10, 30-32 (ca. 150 na Christus) vanwege de uitvoerige vermelding van de attributen der personages, en, uiteraard, Loukianos' *Θεῶν Κρίσις* (ca. 165 na Christus), de inderdaad 'enig bekende' volledige dramatisering uit de oudheid.

Na Loukianos is het oordeel verscheidene eeuwen lang in handen van geleerden en compilatores geweest. Voornamelijk door hun bemiddeling wordt het verhaal doorgegeven in de middeleeuwen. Twee werken zijn daarbij van uitzonderlijk belang, omdat via hen de klassieke versie van het verhaal doorgegeven werd: het *Excidium Troiae* en het *Compendium Historiae Troianae-Romanae*. Beide werken zijn afgeleid van een mythologisch handboek uit de vierde eeuw na Christus; het oudste handschrift van het *Excidium Troiae* stamt echter uit de negende, en dat van het *Compendium Historiae Troianae-Romanae* uit de tiende eeuw.[17.] Opvallend in beide werken is, dat zij het verhaal van het oordeel combineren met het verhaal over Paris' geboorte (de droom van Hecuba) en zijn vroege jeugd.

De kenmerkende verhaalmotieven van deze klassieke versie zijn volgens Ehrhart:

- de handelwijze van Eris komt voort uit persoonlijke wrok (Hyginus);
- de drie beloften worden uitgebreid tot vijf (Juno: naast heerschappij ook rijkdom; Minerva: behalve overwinning in de oorlog ook kennis (wijsheid); Venus: de mooiste vrouw van Griekenland) (Hyginus);
- de drie godinnen ontkleden zich (Alexandrijnse traditie, Ovidius);

- Paris kiest uitsluitend op grond van schoonheid (Alexandrijnse traditie, Ovidius);
- de appel is van goud (Apuleius);
- de vermelding van de attributen der personages (Apuleius);
- de inscriptie 'voor de schoonste' op de appel (Loukianos);
- de vereenzelviging van de appel der twist met het symbool dat Paris toekent aan de schoonste (Loukianos);
- het verzoek van Paris (en niet van Hermes) aan de godinnen zich te ontkleden (Loukianos);
- de combinatie van het verhaal van het oordeel met dat van de geboorte van Paris en zijn vroege jeugd.

In hoge mate kenmerkend voor de andere, hier relevante verteltraditie, de rationaliserende versie, is het feit dat hierin het oordeel voorgesteld wordt als een droom van Paris. Dit hangt samen met de wijze waarop in deze verteltraditie de klassieke mythen beschouwd worden: als overdrijvingen en verdraaiingen van wérkelijk gebeurde voorvallen, een soort epische verdichtingen.[18.]

Deze rationaliserende benadering is bijna net zo oud als de klassieke traditie. De sofisten gebruikten haar om rationele verklaringen te geven voor de traditionele religie. Euhemeros (derde eeuw voor Christus) wendde haar aan om de goden in discrediet te brengen en om aan te tonen dat er geen enkele reden was hen te dienen. Door het euhemerisme kwam er een hechte relatie tot stand tussen mythologie en geschiedenis: de hele oorlog rond Troje, en dus ook het oordeel van Paris, werd beschouwd als een historische gebeurtenis waarin niet goden maar verheerlijkte, bijzondere mensen gefigureerd hadden.

Binnen de rationaliserende traditie die, naast de boven genoemde auteurs, gevormd wordt door o.a. Antikleides (2de eeuw voor Chr.), Dioon Chrysostomos (1ste eeuw na Chr.), Ptolomaios Chennos (2de eeuw na Chr.) en Eusebios van Caesarea (4de eeuw na Chr.), zijn er, volgens Ehrhart,[19.] twee werken die de middeleeuwse visie op de Trojaanse oorlog volledig gedomineerd hebben: *De Excidio Troiae Historia* van Dares Phrygius, en *Ephemeridos Belli Troiani Libri* van Dictys Cretensis. In beide werken, waarvan men tegenwoordig vrij algemeen aanneemt dat ze teruggaan op Griekse voorbeelden uit de eerste of tweede eeuw na Christus,[20.] culmineert de rationalistische verteltraditie. Hoe beknopt de weergave van het oordeel in *De Excidio Troiae Historia* ook is - in de Engelse vertaling waarvan Ehrhart gebruik gemaakt heeft[21.] beslaat ze amper zeven regels -, toch bevat ze duidelijk nieuwe elementen:

- het oordeel is een droom van Paris;
- Paris is geen herder maar een jager;
- Juno en Minerva beloven Paris geen cadeaus, en Venus noemt de naam 'Helena' niet, maar spreekt slechts van 'whoever was deemed the loveliest woman in Greece.';

- het oordeel wordt geplaatst in het kader van de héle geschiedenis van de oorlog om Troje.

Natuurlijk is het niet zo dat de hierboven weergegeven rationaliserende versie van Dares Phrygius in heel haar beknoptheid ongeschonden en ongewijzigd de middeleeuwen door gekomen is: de onvolledigheid ervan heeft ervoor gezorgd dat ontleningen uit werken die de klassieke traditie bewaarden, in het verhaal terecht kwamen.[22.] Bovendien wordt in de veertiende eeuw de traditie waarin het verhaal van Dares thuishoort, verbonden met de allegorische, waardoor er uiterst hybride vertellingen ontstonden, die niet rechtstreeks terug te voeren zijn op de éne of de ándere traditie.

De vraag in dit hoofdstuk is echter niet zozeer in welke verteltraditie Hoofts bewerking thuishoort, als wel of Hooft in die mate die De Kruyter in zijn essay aangeeft, schatplichtig is aan de dramatisering van Loukianos. Bovenstaande uiteenzetting van de tradities die het verhaal aan de Renaissance doorgegeven hebben, dient dan ook dít doel: vooral de daarin aangegeven motieven kunnen duidelijk maken of Hooft inderdaad Loukianos geïmiteerd heeft, maar ook, of hij ándere bronnen gebruikt heeft.

De Kruyters argumentatie bestond, zoals gezegd, uit vier elementen: de dramatisering van Loukianos is ‘de enig bekende’ uit oudheid, middeleeuwen en renaissance; het handelingsverloop in beide stukken vertoont ‘een treffende overeenkomst’; bij beiden is de toon van de dialogen vaak ‘schertsend en lichtelijk spottend’ en er is tussen beide werken een opvallende overeenkomst in ‘motieven en stofelementen’. Ik behandel zijn argumenten in de hierboven gegeven volgorde.

De dramatische vorm

Voor wat de oudheid betreft, moge De Kruyters bewering dat de dialoog van Loukianos de ‘enig bekende dramatisering’ van het oordeel is in essentie waar zijn, toch lijkt ze mij nogal onvolledig en daardoor ongenuanceerd. Uit de oudheid kennen we immers wel een aantal dramatische fragmenten die het oordeel van Paris behandelen. Allereerst de *Krisis* van Sophokles en misschien de *Alexandros* van Euripides. Beide werken zijn echter slechts uiterst fragmentarisch bewaard gebleven. Wel treffen we in vijf andere tragedies van de laatstgenoemde auteur min of meer uitgebreide verwijzingen aan naar het oordeel.[23.]

Uiterst talrijk zijn toespelingen op of beschrijvingen van de mythe in andere dan strict dramatische genres uit de oudheid. Hierbij dient opgemerkt te worden dat de scheiding tussen epiek en dramatiek door het veelvuldige gebruik van de directe rede niet al te scherp getrokken kan worden. Dat is bijvoorbeeld het geval in Ovidius' *Heroides*, 16, 63-88 (de brief van Paris aan Helena; vertaling Frans Slits[24.]):

Ik mocht het zien; het zij me dan ook vergund te vertellen wat ik zag. In de vingers van de god bevond zich zijn gouden stokje. Drie godinnen tegelijk (Venus en naast Pallas nog Juno) zetten hun tedere voetjes op het gras. Ik was verstomd; een kille rilling had mijn haren ten berge doen rijzen, toen de gevleugelde bode tegen mij zei: 'Vrees niet! Jij bent rechter van de schoonheid; maak een einde aan het geruzie van de godinnen. Een moet het door haar schoonheid verdienen twee te overwinnen.' En dan stijgt hij meteen weer op en vliegt omhoog naar de sterren. Mijn verwarring verdween, en plotseling kwam de durf: ik was niet bang meer ieder van de drie goed te bekijken. Alle drie verdienden het te winnen; maar als rechter vreesde ik dat niet alle drie de zaak konden winnen. Maar toch, ook toen al beviel een van hen mij meer: het was, moet je weten, zij van wie de liefde afkomstig is. En ieder wil o zo graag winnen; met grote geschenken proberen zij vurig mijn beslissing te beïnvloeden. Regeringsmacht werpt Jupiters vrouw, dapperheid zijn dochter in de strijd. Zelf aarzel ik: zou ik liever machtig of liever sterk willen zijn? Zoet lachte Venus. Ze zei: 'Paris, laat je niet raken door die geschenken! Beide zijn kadootjes vol spanning en angst. Wij zullen je iets geven om van te houden: de dochter van de schone Leda zal (zelf nog mooier) in jouw armen komen.' Dat zei ze. En omdat ik haar geschenk evenzeer waardeerde als haar schoonheid, heeft zij als winnares weer voet gezet in de hemel.

Ook dergelijke, gedramatiseerde, epische fragmenten kan Hooft voor ogen gehad hebben in zijn bewerking van het oordeel van Paris. Dat is ook het geval met elementen van de uitvoerige beschrijving van een pantomimische opvoering van het oordeel, die Loukianos' tijdgenoot Apuleius geeft in zijn *Metamorphoses*.[25.]

Uit de oudheid zijn inderdaad geen andere drama's bekend of bewaard die uitsluitend het oordeel van Paris als thema hebben; er zijn echter wel fragmenten en gedramatiseerde epische fragmenten met dit onderwerp. Voor de middeleeuwen ligt het al anders. Uit dit tijdvak, dat wat de overlevering van de mythe betreft sterk gedomineerd wordt door de tot de rationaliserende traditie behorende[26.] *Roman de Troie* (1155-1160) van Benoît de Sainte-Maure, de *Historia Destructionis Troiae* van Guido de Columnis (1270-1287), en de veertiende-eeuwse *Ovide Moralisé*, is op z'n minst één volledig toneelstuk bekend waarin het oordeel van Paris aan de orde komt, *Lystoire de la Destruction de Troye la Grant* (1450-1452) van Jacques Milet[27.] en, uit een vroegere periode, een epische bewerking waarin de pleidooien van de drie godinnen een evident dramatische karakter hebben, namelijk *Ylias Daretis Phrygii* (ca. 1190), van Joseph van Exeter.3[28.] Dit laatste werk is interessant omdat het net als Hoofts versie zeer uitvoerige pleidooien heeft waarin de godinnen

elkaar met allerlei spitsvondigheden en door het aanhalen van scabreuze voorvallen (evenals bij Hooft: Venus en Mars in het net van Vulcanus) te lijf gaan. Er zijn meer overeenkomsten aan te wijzen tussen beide werken, maar daar kom ik hieronder nog op terug. Hooft kán Joseph van Exeters werk gekend hebben: de eerste druk van het werk is van 1541.[29.]

Uit de zestiende eeuw kennen we minstens drie dramatiseringen die uitsluitend het oordeel van Paris behandelen: *Spectaculum de Iudicio Paridis* (1502) van J. Locher; *Iudicium Paridis* (midden 16de eeuw) van Hans Sachs, en, uit de tijd van Elisabeth I, *The Arraignment of Paris*, (1584) van G. Peele.[30.] Bovendien is er uit dezelfde tijd een vertaling of bewerking van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις* door de Pléiade-dichter J.A. de Baïf, die Hooft wellicht ook gekend heeft.[31.] Dat er naast deze dramatiseringen ook uiterst belangwekkende andere bewerkingen van het oordeel in de zestiende eeuw in druk verschenen, zoals die van Jean Lemaire de Belges (uit 1511) en de veel oudere *Genealogia Deorum Gentilium* van Boccaccio,[32.] laat ik hier nog even buiten beschouwing. Ik volsta met de constatering van Ehrhart, sprekend over de zestiende eeuw: 'The theme was popular in poetry, drama (onderstreping - TB), masque and pageant (...)'[33.].

Hoofts werk is inderdaad, zover ik heb kunnen achterhalen, de enig bekende dramatisering van de mythe uit de eerste twee decennia van de zeventiende eeuw. In dezelfde periode echter is in de Franse litteratuur van groot belang de proza-versie van Ovidius' *Metamorphoses* (met een toegevoegd oordeel van Paris) van Nicolas Renouard (tussen 1608 en 1612), en de *Jugement de Paris* van Siméon de la Roque, in zijn *Oeuvres* van 1609.[34.] Uit iets later tijd stamt, tenslotte, een tweede, Nieuwnederlandse dramatisering, namelijk die van J.H. Krul, uit 1637.

De Kruyters argument dat Loukianos' dialoog 'de enig bekende dramatisering van de oude sage in de oudheid, middeleeuwen en renaissance is', blijkt derhalve geen steek te houden: uit de oudheid is een aantal dramatische en episch-dramatische fragmenten behouden die hetzelfde onderwerp behandelen, uit de middeleeuwen kennen we minstens één volledige dramatisering, en uit de overgang naar de renaissance zeker een drietal toneelstukken met dit thema. Daarenboven bevatten de niet-dramatische werken uit bovengenoemde perioden talrijke episoden die net zo goed als de eigenlijke toneelstukken, door hun pseudo-dramatische vormgeving, voor Hooft aanleiding geweest kunnen zijn ze in dramatische vorm te adapteren.

Het handelingsverloop

Het tweede argument van De Kruyter om *Paris Oordeel* te beschouwen als een imitatio van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις*, bestaat hierin dat hij een 'treffende overeenkomst' signaleert in het handelingsverloop tussen beide

spelen. De Kruyters betoog is in de uitwerking van dit argument niet erg duidelijk, maar als ik hem goed begrijp, noemt hij als punten waarin beide versies wat het handelingsverloop betreft overeenstemmen, allereerst het feit dat 'bij beiden in grote lijnen de gang van het verhaal wordt gevolgd',[35.] en vervolgens dat de godinnen eerst 'tezamen' voor Paris zijn geleid en daarna nog eens, maar ongekleed en 'één voor één.'[36.] De andere 'opvallende punten van overeenstemming' die hij hier vermeldt, hebben niet zozeer met het handelingsverloop te maken als wel met de wijze waarop beide auteurs motieven en stofelementen onder woorden brengen. De Kruyter behandelt ze dan ook niet onder het kopje *De dramatische vorm en het handelingsverloop*.

Er resteren in dit kader dus twee zaken, waarop ik nader in moet gaan. De overeenkomst die erin bestaat dat zowel Loukianos als Hooft 'in grote lijnen de gang van het verhaal' volgen, is me niet duidelijk: welk 'verhaal' bedoelt De Kruyter; het 'verhaal' zoals het overgeleverd is in de klassieke traditie, en zo ja, welke versie dan: die in de *Kypria*, van Isokrates, van Hyginus, van Ovidius, van Apuleius? Maar zelfs als ik dit terzijde laat, snijdt de gesignaleerde overeenkomst geen hout: de 'gang van het verhaal' is immers in álle overgeleverde versies 'in grote lijnen' dezelfde! De 'gang van het verhaal' ligt vast; alleen in de keuze van de motieven, de enscenering en de al dan niet allegorische wijze van presenteren onderscheidt de ene auteur of versie zich van de andere.

Het tweede punt van overeenkomst in het handelingsverloop van Loukianos' dialoog en het spel van Hooft, bestaat volgens De Kruyter hierin dat de godinnen eerst gezamenlijk en gekleed voor Paris verschijnen, en daarna nog eens, maar dan één voor één, en naakt. Maar ook hier is de overeenkomst die De Kruyter noemt, voor een niet onbelangrijk deel geforceerd: De Kruyter ziet namelijk in de bespreking van deze passage een moment over het hoofd waarin er, juist in dit gedeelte, een verschil is tussen beide auteurs wat betreft het handelingsverloop: bij Loukianos kleden de godinnen zich in Paris' en elkanders gezelschap uit, en stuurt de rechter daarná twee andere weg omdat hij zich, overweldigd door de aanblik van zoveel vrouwelijk schoon, niet meer kan concentreren: 'ik weet zo niet waar ik nu speciaal naar moet kijken, ik strooi mijn blikken overal in het rond.'.[37.] Bij Hooft echter weigert Pallas zich in het bijzijn van de anderen te ontkleden: 'Dus in gezelschap ik my uyt trekk' om geen ding.' (vers 296). De dames verdwijnen daarop in een 'dichte groent'' (306) om zich uit te kleden, en verschijnen dan, inderdaad, 'één voor één' voor Paris. De Kruyters constatering aangaande dit punt van overeenkomst is dus slechts in zoverre juist dat de drie godinnen ook nog eens apart voor de rechter verschijnen. Het handelingsverloop dat direct daaraan voorafgaat, verschilt bij beide auteurs.

Er zijn echter andere - en ik beperk me daarbij tot een viertal - zeer belangrijke elementen die voorkomen dat we kunnen spreken van grote overeenkomsten in het handelingsverloop tussen beide stukken.

1. Loukianos' *Θεῶν Κρίρις* begint op de Olympos, waar Zeus aan Hermes de opdracht geeft de appel naar Paris te brengen, en tevens aan Hera, Athene en Aphrodite te kennen geeft, waarom hij zelf het oordeel over de schoonste niet wil uitspreken en waarom Paris dat wèl kan. Aphrodite en Hera betuigen verbaal hun instemming met deze beslissing; Athene door een bedeesd hoofdknikje. Na een laatste vermaning van Zeus niet boos te zijn op de rechter indien men mocht verliezen, gaat het illustere gezelschap op stap.

In het spel van Hooft ontbreekt de scène op de Olympus: het spel begint met een kort gesprek (achttien verzen) tussen Merkur en de drie godinnen, op een plaats vlakbij de plek waar Paris ligt te slapen. Merkur zegt (006-007):

> *Ik zie hem leggen slaepen*
> *(Oft mis ik? neen hy is't) daer onder ginssen boom*.

2. De gesprekken die tijdens de tocht naar de Ida gevoerd worden, nemen bij Loukianos bijna 20% van de omvang van het hele stuk in beslag: er wordt gesproken over de kwaliteiten van Paris als rechter, over de vraag of hij vrijgezel is (Aphrodite), en of hij geïnteresseerd is in oorlogszaken en roem (Athene). Bovendien is er tijdens de tocht sprake van onderlinge stekeligheden: Athene: Aphrodite moet geen ‘onderonsjes’ (zie bijlage *Θεῶν Κρίσις*, 4) met Hermes hebben; Aphrodite: Athene is een ‘knorrepot’ (zie bijlage *Θεῶν Κρίσις*, 4), en Hera (als ze aangekomen zijn op het Gargaron): Aphrodite, jij moet ons nu de weg maar wijzen: ‘jij kent immers de streek waarschijnlijk heel goed, want jij bent vaak hier bij Anchises op bezoek geweest, zeggen ze.’ (zie bijlage *Θεῶν Κρίσις*, 5).

Bij Hooft niets van dit alles, althans niet voordat Paris aangesproken wordt door Merkur: het stuk begint met achttien verzen (slechts 5% van het hele werk) waarin de drie godinnen uitsluitend met Merkur spreken, en niet met elkaar.

3. Nadat ze ‘geland’ zijn, spreekt in Loukianos' versie, Hermes Paris aan: hij vertelt hem wat de bedoeling is en overhandigt hem de appel met inscriptie. Paris leest wat erop geschreven staat - ‘De mooiste moet mij krijgen’ -, en zegt dan dat hij te confuus en te zeer ‘in beslag genomen door wat het dichtstbij is’ om adequaat te kunnen oordelen. Bovendien spreekt hij zijn vrees uit voor de macht van alle drie de godinnen. Als Hermes hem ervan verzekert dat ze geen van allen wraakzuchtig zijn, en dat een besluit van Zeus niet ontdoken kan allen wraakzuchtig zijn, en dat een besluit van Zeus niet ontdoken kan worden, geeft Paris zijn verzet op. Hij geeft hier al te kennen, dat hij - ‘met het oog op de nauwgezetheid van het onderzoek’ - de godinnen naakt wenst te zien. Deze wens wordt prompt overgenomen door Hermes in de vorm van een bevel aan de drie dames: ‘Kleedt je uit, jullie daar.’

Ook in *Paris Oordeel* geeft Paris de wens te kennen dat de godinnen zich ontkleden, maar dit gebeurt daarin pas tegen het einde van

het stuk, in vers 280, ná de uitvoerige pleidooien van Juno, Pallas en Venus. In Hoofts spel valt het werkelijke handelingsverloop in de betekenis zoals De Kruyter die hanteert, daardoor min of meer stil.[38.] In *Θεῶν Κρίσις* is daarvan geen sprake: na Paris' wens en het bevel van Hermes kleden de dames zich - zoals gezegd: in elkaars gezelschap - uit, waarbij vooral Athene en Aphrodite elkaar op niet mis te verstane wijze het nodige toevoegen.[39.] De rechter stuurt, na een eerste overweldigende monstering van de drie godinnen, twee van hen weg, opdat hij, meer geconcentreerd dan bij de eerste aanblik, de schoonheid van iedere godin afzonderlijk in ogenschouw kan nemen. Veel van wat we bij Loukianos aantreffen in de dialogen tussen de godinnen en Paris, vinden we bij Hooft terug in de drie pleidooien, al zijn er ook hier verschillen.

4. Belangrijk in verband met het handelingsverloop lijkt me tenslotte nog het feit dat Loukianos' stuk tamelijk abrupt eindigt, na de schouwing van Aphrodite, met het overhandigen van de appel aan haar, die hem ‘Helena, jong en knap, in niets de mindere van mij’[40.] beloofd heeft. De twee andere godinnen komen bij Loukianos in het laatste kwart van het stuk, in alle opzichten, niet meer aan bod. Dat is bij Hooft wel het geval, al heeft ook hier Venus, van de drie godinnen, het laatste woord.

In tegenstelling tot wat we bij Loukianos aantreffen, aarzelt Paris na de laatste woorden van Venus' pleidooi: ieder van hen dunkt hem de prijs waardig. In *Θεῶν Κρίσις* vraagt Paris dan advies aan Hermes; in *Paris Oordeel* verzoekt Paris van dit ‘rechterampt’ verschoond te worden; als hij werkelijk recht moet doen, moet hij, in zijn ogen, iets onmogelijks vragen, namelijk het zien van hun ‘onbewimpelde’ schoonheid. Vooral op instigatie van de trotse Juno en de zelfverzekerde Venus wordt zijn wens echter ingewilligd. Paris wordt in de gelegenheid gesteld hen ‘ter zijd’ (298) en uitsluitend ‘een' voor een'' (298) te bekijken, en kiest dan (vss. 334-336) uitsluitend op grond van schoonheid - en niet, zoals bij Loukianos: mede op grond van het cadeau - Venus als de schoonste. De bittere reacties en dreigementen (337-341) van de twee afgewezen godinnen komen bij Loukianos niet voor, evenmin als de triomfkreet van Venus (342), de verdwaasde uitroep van Paris (343) en de onheilspellende opmerking van Merkur (344): ‘Daer gaet hy heen. Wie ziet het eindt van dit krakkeel?’.

Het handelingsverloop in *Θεῶν Κρίσις* en *Paris Oordeel* vertoont natúúrlijk parallellen: dat is inherent aan het bewerken van een bestaand verhaal. Het staat verder vrijwel vast dat Hooft het werk van Loukianos gekend heeft: uit brief 174 aan Anna en Tesselschade Visscher[41.] blijkt dat hij op zijn minst diens *Dialogi mortuorum*, diens *Dodengesprekken*, gelezen heeft. Vertaald in de ‘Neder-Duytsche sprake’ zal hij *Θεῶν Κρίσις* niet gekend hebben: de eerste vertaling van een deel van Loukianos' *Διαλογοι*, en dan nog slechts een van dertien *Tsamen-*

Spreeckinghen uit de *Dialogi Mortuorum*, verschijnt in 1613,[42.] de volgende pas in 1679. Belangstelling voor de *Dialogen* van Loukianos was er echter al vanaf de Latijnse vertaling van Erasmus in 1506. Bovendien bestonden er al vanaf 1529 en 1525 vertalingen van het werk in respectievelijk het Frans en het Italiaans,[43.] talen die Hooft eveneens goed beheerste. Daarnaast was er natuurlijk de Griekse tekst, maar het is onzeker of Hooft het Grieks voldoende machtig was om er rechtstreeks uit te kunnen putten voor zijn bewerking van het oordeel van Paris.

Toch twijfel ik er ten zeerste aan of *Paris Oordeel* op grond van bepaalde overeenkomsten met *Θεῶν Κρίσις* wat betreft het handelingsverloop, een ‘imitatio’ van Loukianos' stuk genoemd kan worden: de door De Kruyter gesignaleerde parallellen zijn slechts schijnbare overeenkomsten: beiden volgen uiteraard ‘in grote lijnen de gang van het verhaal’, en het handelingsmoment dat erin bestaat dat de drie godinnen eerst gekleed en daarna naakt, en één voor één voor Paris verschijnen, kent bij Loukianos een ander verloop dan bij Hooft. Bovendien gaat De Kruyter voorbij aan de talrijke, belangrijke verschillen in juist de actie in beide spelen, waarvan ik er hierboven vier genoemd heb. De Kruyter legt in zijn artikel een te sterk accent op de relatie - die er onmiskenbaar is! - met de dramatisering van Loukianos. In Hoofts *Paris Oordeel* zijn immers niet alleen overeenkomsten te vinden met *Θεῶν Κρίσις*, maar ook met een breed scala van werken van auteurs die in verschillende verteltradities thuishoren. *Paris Oordeel* lijkt daarmee enigszins op 'n ‘multi-textual composition’, een aanduiding die Ann Moss gebruikt in verband met de bewerking van het oordeel van Paris door de zestiende-eeuwse Franse auteur Jean Lemaire de Belges.[44.] Onderstaande bespreking van de spottende toon in de dialogen, de stofelementen en de motieven in *Paris Oordeel* zal dat duidelijk maken.

De spottende toon der dialogen

In het stuk van Loukianos kun je inderdaad spreken van schertsende en lichtelijk spottende dialogen, en wel vanaf het begin van het stuk; bijvoorbeeld in 2: Hera: ‘Wat onszelf aangaat, Aphrodite, wij zijn evenmin bang: zelfs nog niet als jouw Ares de taak kreeg om vonnis te wijzen.’, of 4: Aphrodite tegen Hermes: ‘Zie je nou? Ik maak nu geen bezwaren: ik verwijt het jou niet dat je met haar privé praat; knorrepotten doen zoiets, Aphrodite niet.’. Bij Loukianos treffen we vrijwel doorlopend dit soort stekeligheden aan; echter niet bij Hooft, en zeker niet in het begin: in redelijke eensgezindheid zijn de drie godinnen onderweg naar hun rechter, en bovendien zijn ze daarbij, zoals hierboven opgemerkt, niet met elkaar maar uitsluitend met Merkur in dialoog gewikkeld. In de dialogen is slechts in de verzen 288-332 sprake van onderlinge spot. De meest sarcastische opmerkingen treffen we bij Hooft juist niet aan in de dialogen, maar in de pleidooien, de monologen van ieder van de drie

godinnen: bij Juno, vooral aan het slot van haar oratie, in de verzen 074-084; bij Pallas aan het begin, in 089-104, en bij Venus, verweven met haar hele betoog, in de verzen 161-172, 177-187 en 197-236. De Kruyter beschouwt deze ‘schertsende en spottende toon in de dialogen’ als een van de ‘opvallende punten van overeenkomst’ tussen Hooft en Loukianos, waarmee hij suggereert dat deze ironie of dit sarkasme, in geen enkele andere versie van het verhaal voorkomt.

Dit is echter wel degelijk het geval: in de hierboven genoemde bewerking van Joseph van Exeter, *Ylias Daretis Phrygii* (ca. 1190, en voor het eerst in druk verschenen in 1541) treffen we dezelfde spottende toon aan, en bovendien ook - evenals bij Hooft - voornamelijk ingebed in uitvoerige orationes pro domo die de godinnen houden: evenals in *Paris Oordeel* presenteert Juno zichzelf nadrukkelijk als ‘Jupiter's only love’ (II, 241-242), die in al haar trots, heel haar zelfingenomenheid, geen boodschap lijkt te hebben aan wat de twee anderen te bieden hebben. Toch vindt ze het nodig in haar pleidooi op uiterst venijnige wijze uit te halen naar haar beide rivalen: tot Pallas: ‘But they say she has no mother. O shame of the gods! It is for this reason she proudly boasts that she keeps only man in mind and has deserved to be called a virago?’ (II, 268-270), en tot Venus: ‘And you, Venus, you scandal! You, I say, you dispenser of sex, more feminine than is lawful and more lewd than is right (...)’ (II, 275-276). Ook vermeldt zij - evenals in Hoofts versie, en niet in die van Loukianos - de affaire van Venus met Mars en de hilariteit verwekkende afloop daarvan (beiden gevangen in het net van Vulcanus) (II, 293-302).

Ook Pallas hanteert in haar toespraak heel adequaat het wapen van de spot, zij het op een minder directe en minder gechargeerde wijze dan Juno: ‘I am not going to wreck any marriage or catch any husband doing wrong.’ (II, 343), en ook, nadat ze zich verontschuldigd heeft voor het niveau waarop Juno de discussie gebracht heeft: ‘I do not seek this peaceful honour, this beauty prize, with the intention of earning money from low-class acts of vulgar sex.’ (II, 410-412).

Venus, tenslotte, paait eerst Paris (‘Flower of youth’, II, 472), zegt vervolgens dat ze de woorden van haar rivalen niet zal weerleggen, benadrukt daarna waar de wedstrijd werkelijk om behoort te gaan, en gaat dan tot de aanval over, waarbij ook zij het sarkasme niet schuwt: ‘her (i.e. Pallas' - TB) vile ability to lie’ (II, 490); ‘unmarried Pallas’ (II, 505); ‘Is she (i.e. Pallas - TB) to be revered by girls whose sex she rejects?’ (II, 507); en, als sneren in de richting van Juno, ‘the wrinkled deity’ (II, 543): ‘While her weapon is a trembling walking-stick she only has to adopt the faithful character of a nurse.’ (II, 543-544); ‘Jupiter's wife has only herself to blame if she is deserted so often.’ (II, 553), en ‘She would have married under a favourable auspice, enjoying a stable relationship, if the marriage-contract had contained more beauty and less talk.’ (II, 554-555).

Deze reeks voorbeelden van ironie en sarkasme in de pleidooien der godinnen in Joseph van Exeters werk kan met talrijke andere uitgebreid worden, terwijl toch het verhaal zoals hij dat vertelt, in essentie afwijkt van Loukianos' versie: bij Joseph van Exeter is het verhaal van het oordeel een onderdeel van Paris' pleidooi de Trojaanse troepen aan te mogen voeren in de strijd tegen de Grieken, en bovendien wordt het gepresenteerd door Paris als een droom, een motief dat bij Loukianos volledig ontbreekt.

Belangrijker nog dan het bovenstaande, lijkt mij de constatering dat spot, ironie en sarkasme inherent zijn aan het vertellen van de mythe van het oordeel van Paris, in welke versie dan ook: de drie godinnen kunnen hun eigen superieure vorm van schoonheid alleen verduidelijken door die te relateren aan de sarkastisch weergegeven 'schoonheid' van de twee andere.

Het lijkt me dan ook een uiterst voorbarige conclusie *Paris Oordeel* op grond van overeenkomst in 'de schertsende en spottende toon' te beschouwen als een 'imitatio' van Loukianos *Θεῶν Κρίσις*. Vooral ook omdat er méér is dat zich verzet tegen een al te exclusieve toeschrijving van Hoofts schatplichtigheid aan Loukianos: de motieven en stofelementen waarvan beiden gebruik hebben gemaakt.

De motieven en stofelementen

Als ik datgene wat De Kruyter in dit verband opmerkt over de pleidooien buiten beschouwing laat - daarin legt hij immers geen relatie met het werk van Loukianos, en terecht: juist de pleidooien in *Paris Oordeel* laten een enorm verschil zien met *Θεῶν Κρίσις* -, resteert er een drietal motieven en stofelementen waarbij De Kruyter verbanden legt met het stuk van Loukianos. In alle gevallen gebeurt dit echter, mijns inziens, met te veel nadruk, en zonder vermelding van andere werken waaruit Hooft eveneens geput kan hebben. De volgorde waarin ik deze motieven en stofelementen bespreek, is die van De Kruyter.

- De appel bestemd voor de schoonste.

De Kruyter noemt twee verhalen waarin het motief van de appel (of gouden appel) voorkomt: dat van Loukianos en dat in boek 10 van Apuleius' *Metamorphoses*. Omdat hij direct na deze constatering overgaat op een korte bespreking van dit motief bij Hooft, wekt hij de indruk dat Hooft uit een van beide werken, of allebei, dit motief overgenomen heeft. Natuurlijk is dat zeker wel mogelijk, maar Hooft kan hiervoor evenzeer andere bronnen gebruikt hebben: de (gouden) appel als geschenk voor de schoonste, komt namelijk in álle versies voor, en zeker niet alleen in de zogenaamde klassieke versie van het verhaal, waartoe de beschrijving van

Apuleius en de dramatisering van Loukianos behoren. De appel als prijs voor de schoonste is, zoals Ehrhart aangeeft,[45.] in de litteratuur een Alexandrijns motief dat voor het eerst voorkomt in fabel 92 van Hyginus' *Fabulae* (2de eeuw na Chr.). In de beeldende kunst is dit motief echter veel ouder: Christoph Clairmont bespreekt in *Das Parisurteil in der Antiken Kunst*, blz. 102-103, twee Etruskische spiegels uit het einde van de vierde eeuw voor Chr. waarop dit motief afgebeeld is. Een nieuw element is bij Loukianos alléén de inscriptie op de appel: 'De mooiste moet mij krijgen' (*Θεῶν Κρίσις*: 7), een inscriptie die Hooft overigens niet expliciet vermeldt: Merkur: 'Hy is, terwijl zy laegen // Ter tafele, vereert der schoonste van haer drie.' (030-031).

Ook in de allegorische versie is de appel een vast motief in het verhaal van het oordeel van Paris, zeker al vanaf de vierde eeuw na Christus.[46.] Hij wordt daarin veelal opgevat als symbool voor rijkdom, zoals in de *Homilieën* van de pseudo-Clemens, of als symbool voor het universum, zoals in Sallustius' *Περὶ Θεῶν καὶ Κόσμου* (Over de Goden en het Universum). Ook in de derde verteltraditie, die waarin het oordeel voornamelijk voorgesteld wordt als een droom van Paris, de allegoriserende versie, komt de appel als motief voor, en wel vanaf de tweede eeuw na Christus.[47.]

De appel als prijs voor de schoonste, komt dus zeker vanaf de tweede eeuw na Christus in alle bewerkingen van het oordeel voor. De aanwezigheid van dit motief in Hoofts dramatisering heeft derhalve geen enkele bewijskracht in verband met de door De Kruyter vermeende schatplichtigheid van Hooft aan Loukianos.

- Paris wenst de godinnen naakt te zien.

De Kruyter laat het enigszins in het midden of dit motief van Loukianos stamt; hij zegt slechts: 'Het is de satiricus Loekianos (...), die het tot onderwerp maakt van scherts en lichte spot (...).'[48.] Het kader waarin hij dit motief behandelt, suggereert echter wel deze relatie. Ik heb hierboven al gewezen op een belangrijk verschil in de uitwerking van dit motief tussen Loukianos en Hooft, maar ook de suggestie dat het motief dat de drie godinnen (al dan niet op verzoek van Paris) naakt voor hun rechter verschijnen, van Loukianos zou stammen, is niet in overeenstemming met de bronnen: we treffen het vóór Loukianos aan bij Propertius en bij Ovidius.[49.] De versies ná Loukianos handhaven alle dit motief, waarbij als typerend voor de middeleeuwen kan gelden *Historia Destructionis Troiae* van Guido de Columnis (tussen 1270 en 1287)[50.] - Paris spreekt daarin zelf de wens uit de godinnen ontkleed te zien -, en voor de renaissance, Boccaccio's *De Genealogiis Deorum* (ca. 1350-1375).[51.]

Ook wat dit motief betreft kan Hooft dus net zo goed een vroegere of latere bron benut hebben dan Loukianos.

- De gordel van Venus.

Met betrekking tot de gordel of ‘kestos’ van Venus bestaan er twee interpretaties. De gordel is enerzijds toverkrachtig, verlokkend en verleidend; Venus ‘drijft daer mede goochelspel’ (vs. 300). Deze opvatting is inderdaad, zoals De Kruyter opmerkt, ontleend aan Homeros' *Ilias*, 14, 214 e.v., en overgenomen in middeleeuwse en renaissancistische versies van het oordeel, waarin niet slechts haar gordel, maar Venus zélf voorgesteld wordt als een tovenares, een ‘Medea’, 'n heks.[52.] Anderzijds bestaat er een interpretatie waarin de ‘kestos’ van Venus juist opgevat wordt als een gordel die grillige wellust in bedwang moet houden, en aldus moet zorgen voor rust en harmonie in de natuur. Deze functie van de gordel treffen we aan in Boccaccio's *De Genealogiis Deorum* en in Jean Lemaire de Belges' bewerking van het oordeel uit ca. 1510.[53.] Deze tegengestelde functie van Venus' gordel hangt wellicht samen met de complexe aard van de godin zelf: al vanaf Plato's *Symposion* is er onderscheid gemaakt tussen twee facetten van Venus: het weldadige en het vernietigende.[54.]

Jean Lemaire de Belges benadrukt in zijn werk het weldadige aspect van Venus o.a. door haar gordel voor te stellen als het attribuut dat de grenzen van de hartstocht aangeeft, zoals die vastliggen door (natuurlijke) schaamte en wetten van de samenleving.[55.] De eis van Juno, in Hoofts *Paris Oordeel*, dat Venus zich juist van déze riem moet ontdoen, werpt - gezien vanuit de interpretatie van Boccaccio en Jean Lemaire de Belges - dan ook een verrassend nieuw licht op de verzen 299-301: juist door het ontgordelen van deze riem geven zowel Juno als Pallas ruimte aan óngebreidelde hartstochten die Paris wel voor Venus moeten doen kiezen! In deze optiek zijn beide godinnen dus zélf schuldig aan hun eigen ondergang.

Er is in Hoofts werk nog een element dat deze interpretatie kan ondersteunen: de Lucretius-imitatie in de verzen 237-253. Juist in dit gedeelte van haar pleidooi presenteert Venus zichzelf als de godin die zorgt voor harmonie in de natuur, voor rust: ‘Geen' buy zoo bijster baert, geen storm zoo stijf en snuyft, // Oft fluks, op mijne wenk, hy, uyt den weghe, stuyft.’ (243-244), en ‘De Zee, al is 't een schrik te zien haer in den mondt, // Valt vlak, als ik verschijn', en lacht my toe terstondt.’ (247-248). Het lijkt erop dat het laatste deel van Venus' pleidooi bedoeld is om - in tegenstelling tot wat de andere godinnen over haar aanvoeren - juist dit harmonische aspect van haar activiteiten te benadrukken. De erotiek waarvan in deze passage óók sprake is, is een natuurlijk fenomeen dat zijn eigen grenzen nooit te buiten zal gaan, en daardoor voor rust zorgt: ‘Ik tem (onderstreping - TB), door min, zoo wel als 't knijn de trotse leeuwen:’ (241). Bovendien zorgt juist deze vorm van erotiek voor een ongestoorde continuïteit in de schepping: ‘En knoop, door 't teelen, een' eindloozen draedt van eeuwen.’ (242).

Venus' gordel kan dan ook, juist door het opnemen van een groot deel van de beroemde Venus-hymne van Lucretius in het pleidooi van Venus, gezien worden als symbool van de regulerende en aan natuurlijke grenzen gebonden hartstocht. De scène waarin de godin van de liefde gedwongen wordt deze band af te doen, wint daarmee aan betekenis en diepgang en verklaart tevens Paris' uiteindelijke keuze.

Naast deze drie motieven, waarbij De Kruyter een expliciet verband legt tussen Loukianos' dramatisering en Hoofts *Paris Oordeel*, bespreekt hij nog vier andere stofelementen waarbij de relatie tussen *Θεῶν Κρίσις* en het stuk van Hooft veel losser is, of zelfs helemaal ontbreekt. Ik bespreek ze hieronder kort, omdat ook hier De Kruyters constateringen nogal onvolledig en soms zelfs niet juist zijn.

- Een krans van verse rozen.

De Kruyter spreekt hier van ‘een nieuw element, dat blijkbaar door Hooft is toegevoegd.’[56.] In minstens drie andere, gezaghebbende versies van het oordeel komt echter iets dergelijks voor: in boek 2 van zijn *Mythologiae* noemt Fulgentius (eind 5de eeuw na Chr.) als een van de attributen van Venus een ruiker rozen; hetzelfde vinden we in Boccaccio's *De Genealogiis Deorum*, en in de bewerking van Jean Lemaire de Belges.[57.] Vooral de laatste twee werken kan Hooft goed gekend hebben. Bovendien is in de beeldende kunst de ruiker bloemen en ook wel de krans van rozen, Hoofts ‘roozenhoedt’ (vers. 302), een heel gebruikelijk attribuut van Venus, al vanaf de oudheid (vgl. Chr. Clairmont, *Das Parisurteil in de Antiken Kunst*, blz. 108-109.).

- Mercurius jaloers op Paris.

De Kruyter suggereert dat dit element misschien beschouwd kan worden als ‘een amplificatie van Hooft ten aanzien van de overlevering van Loekianos.’[58.] Het ontgaat me echter waarom de jaloezie van Merkur nu juist als zodanig gezien zou moeten worden. In datgene wat Hermes in *Θεῶν Κρίσις* naar voren brengt is immers geen spoor van jaloezie te ontdekken; niet in de oorspronkelijke tekst althans. Daarin zegt Hermes slechts: ‘Kleedt je uit, jullie daar. En jij, kijk goed. Ik heb me omgedraaid.’[59.] Wellicht is het hier meer op zijn plaats te spreken van ‘een nieuw element’ dat door Hooft is toegevoegd.

- Paris droomt.

De Kruyter merkt bij zijn behandeling van dit motief terecht op, dat het al sinds de tweede eeuw na Christus, maar vooral in de middeleeuwen voorkomt in versies van het oordeel van Paris.[60.] Met deze constatering

ondergraaft hij echter zijn hypothese dat *Paris Oordeel* voornamelijk een imitatio en aemulatio van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις* is. Het motief van de droom van Paris, komt immers oorspronkelijk alleen voor in een ándere verteltraditie, namelijk in de rationaliserende. In Loukianos' versie ontbreekt dit motief volledig. Hooft heeft het droommotief als een essentieel spelbepalend element beschouwd: het oordeel kán door Paris slechts uitgesproken worden omdat hij slaapt; zo ook zijn de godinnen slechts bereid zich te ontkleden, juist omdat Paris slaapt, en - last but not least - Paris' verdwazing die hem tot de uiteindelijke uitspraak verleid moet hebben, een verdwazing veroorzaakt door de ‘strikken’ (...) van ‘al te suf een' slaep’ (019-020), wordt door Paris zelf, helemaal aan het einde van het spel, en op een uiterst prominente plaats derhalve, zeer adequaat - antithetisch - voor de toehoorders onder woorden gebracht: ‘Is dat een droom? ik zagh nojt waekende zoo veel.’ (343). Het moge duidelijk zijn, dat juist door het droommotief, Hoofts *Paris Oordeel* zich wezenlijk onderscheidt van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις*.

- De spot van Pallas.

De Kruyter zegt dat men de spot van Pallas, waarbij ze refereert aan de geheime affaire tussen Venus en Mars en aan de vrolijkheid verwekkende afloop daarvan (het net van Vulcanus), ‘alleen bij Hooft’ tegenkomt.[61.] Dit is onjuist: ingebed in een bewerking van het oordeel, treffen we dit motief ook aan (zoals hierboven al gesignaleerd is) in de versie van Joseph van Exeter.[62.].

Naast deze vier elementen die bij Loukianos niet voorkomen, kan nóg een aantal motieven genoemd worden waardoor Hoofts dramatisering zich onderscheidt van die van de Griekse auteur: nog afgezien van de hierboven al genoemde verschillen in het handelingsverloop, die uiteraard óók stofafwijkingen met zich meebrengen, denk ik hierbij vooral aan Juno's argument dat zij de godin van de huwelijkstrouw is (055-058) en haar claim op rijkdom (059-084) (bij Loukianos stelt ze zichzelf alleen voor als degene die macht en heerschappij kan schenken); aan Pallas' argumentatie, die erop neerkomt dat zij wijsheid en dapperheid kan geven (bij Loukianos: alleen dapperheid), en aan Venus' betoog, waarin ze hem zinnelijke lust en een huwelijk voorspiegelt waardoor hij een schoonzoon wordt van de oppergod[63.] (bij Loukianos: alleen het eerste).

Bovendien kunnen nog enkele, kleinere motieven genoemd worden die we ook alleen bij Hooft aantreffen: de ‘hovaerdy’ (015) der mensen, de relatie tussen deugdzaamheid en poëzie (121-126), de verwijzing naar de mythe van Pygmalion (213-216), en Juno's pochende opmerking over hoe ze Ixion, met hulp van Juppijn, een blauwtje heeft laten lopen (288-292). Vrijwel allemaal motieven die aan bod komen in de belangrijkste compositorische afwijking ten opzichte van Loukianos' stuk: de pleidooien.

Zeker ook door motiefkeuze en -behandeling, maar vooral door de prominente plaats en omvang van de pleidooien in Hoofts stuk, verschilt *Paris Oordeel* van *Θεῶν Κρίσις*; in tegenstelling tot Loukianos legt Hooft in zijn spel de nadruk op datgene waardoor de drie godinnen zich in zijn ogen wezenlijk van elkaar onderscheiden: de drie levenswijzen; een distinctie die *Paris Oordeel* verbindt met de allegoriserende traditie van vooral Fulgentius. Deze christelijk-Latijnse auteur uit de vijfde eeuw is de eerste die de drie levensstijlen van de godinnen vereenzelvigt met de drie levenswijzen, zoals die beschreven zijn door - vooral Stoïcijnse - filosofen van het antieke Griekenland.[64.] Het grootste deel van Fulgentius' bespreking van het oordeel is dan ook gewijd aan een uitvoerige uitleg van deze verbintenis. Ook Hooft legt in zijn dramatisering dáárop, door middel van uitvoerige pleidooien, de nadruk. Dat hij daarbij van andere middelen gebruik maakt dan Fulgentius (rhetorischdialectische in plaats van allegorische), hangt uiteraard samen met de fundamenteel verschillende litteraire opvattingen in de tijd van ontstaan van *Paris Oordeel*.

Natuurlijk is hiermee niet beweerd dat Hooft rechtstreeks schatplichtig is aan Fulgentius; wèl echter, dat hij op de hoogte geweest moet zijn van de traditie waarin de klassieke mythe verbonden werd met de drie levensvormen: de vita activa, de vita contemplativa en de vita lasciva. We kunnen hierbij denken aan werken als de veertiende-eeuwse *Ovide moralisé*,[65.] de eveneens veertiende-eeuwse *Ovidius moralisatus* van Pierre Bersuire,[66.] of de laat-vijftiende-eeuse *Ovide moralisé en prose*,[67.] maar natuurlijk ook aan Boccaccio's *De Genealogiis Deorum*[68.] en aan Christine de Pisan's *Epitre d'Othéa*.[69.]

Het is De Kruyters verdienste geweest als eerste uitvoerig gewezen te hebben op het belang van Loukianos' *Θεῶν Κρίσις* (en daarmee op het belang van de klassieke verteltraditie) voor het ontstaan van Hoofts *Paris Oordeel*. Er is onmiskenbaar sprake van *enige* verwantschap - wat betreft enkele motieven, de dramatische vorm en de spottende toon - tussen beide werken. In Hoofts dramatisering zijn echter ook belangrijke elementen aan te wijzen die haar verbinden met de twee andere tradities: vooral het droommotief geeft de relatie aan met de rationaliserende versies van Dares Phrygius en Dictys Cretensis;[70.] de breed uitgesponnen en met groot rhetorisch vakmanschap uitgewerkte pleidooien benadrukken in *Paris Oordeel* datgene waar het stuk in essentie over handelt - de keuze tussen drie levenswijzen -, en leggen aldus een evident verband met de allegoriserende vertellingen.

Hoofts wijze van bewerking van het oordeel lijkt daarmee enigszins op die van de hierboven genoemde zestiende-eeuwse Franse humanist Jean Lemaire de Belges, die in zijn versie van het oordeel op soortgelijke

wijze gebruik maakt van de verschillende verteltradities. Ann Moss spreekt in dit verband dan ook van een ‘multi-textual composition’, die bij de lezer een interactie vereist tussen de woorden van de tekst en de werken waarnaar ze verwijzen.[71.] Lemaire maakte het zijn lezers nog enigszins gemakkelijk door in een aanhangsel deze referentiële bronnen te noemen; bij Hooft blijft dit achterwege: hij presenteert zijn ideeëndrama ‘an sich’, en laat het aan de lezer over zijn eigen keuze te maken, zowel met betrekking tot de interpretatie van de aangeboden motieven als aangaande de juistheid van het vonnis dat Paris uitspreekt. Het ‘open einde’ van Hoofts stuk onderstreept juist dit nieuwe karakter van zijn dramatisering.

Eindnoten:

1. In: E.K. Grootes e.a., *Uyt Liefde geschreven, Studies over Hooft*, Groningen, 1981, blz. 131-147.
2. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 146.
3. Deze mening treffen we ook aan in o.a.:
   - J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*, Rotterdam, (1904), (reprint 1971), dl. I, blz. 464, voetnoot 3;
   - Eric Jan Sluijter, *De ‘Heydensche Fabulen’ in de Noordnederlandse schilderkunst circa 1590-1670*, diss. Leiden, 1986, blz. 214-215;
   - Patricia Pikhaus, *Het tafelspel bij de Rederijkers* (Prijsvraag Letterkunde van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde), 1974, blz. 168, en voetnoot 2, blz. 168, waar zij verwijst naar S.A.P.J.M. Iansen, *Verkenningen in Matthijs Casteleins ‘Const van Rhetoriken’*, Assen, 1971, blz. 54.
4. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 132.
5. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 132.
6. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 146.
7. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 146.
8. Zie bijlage 2 van dit boek: vertaling *Θεῶν Κρίσις*, vertaling F.P.T. Slits.
9. Zie de *Analyse der pleidooien in ‘Paris Oordeel’*, blz. 98 van dit boek.
10. Margaret J. Ehrhart, *The Judgment of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*, Philadelphia (University of Pennsylvania Press), 1987. Het hierna volgende betoog is grotendeels ontleend aan dit werk.
11. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 2.
12. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 23-25.
13. O.a. in Homeros *Ilias* 2, 284; 4, 103; 8, 170 en 410; 12, 19; 14, 238; 24, 25-30.
14. Een bespreking van andere toespelingen op het oordeel in de Romeinse litteratuur, zoals in Propertius 2, 2, 13-14; Vergilius *Aen.* 1, 27 en 7, 321; Horatius *Od.* 3, 3, 19 en Ovidius *AA* 1, 247-248 en 625-626, en *RA* 711-712, laat ik hier vanwege de geringe omvang ervan, achterwege.
15. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 7.
16. Ovidius, *Heroides* 17, 115-122.
17. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 10.
18. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 28.
19. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 31-32 en 34.
20. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 32.
21. Ehrhart heeft, naar ze zelf vermeldt, gebruik gemaakt van: Dares Phrygius, *De Excidio Troiae Historia*, ed. Ferdinand Meiser (Leipzig: Teubner, 1873), blz. 9; R.M. Frazer Jr. trans..
22. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 34.
23. De vijf tragedies van Euripides waarin we min of meer uitgebreide verwijzingen naar het oordeel van Paris aantreffen, zijn: *Iphigeneia in Aulis*, 1299-1309; *Trooiades*, 924-933; *Helena*, 23-30; *Hekabe*, 644-649; en *Andromache*, 274-293.
24. Niet in druk verschenen vertaling.
    Alle andere vertalingen van Griekse en Latijnse teksten in dit hoofdstuk zijn eveneens van Frans Slits.
25. Apuleius, *Metamorphoses* X, 30-32.
26. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 39.

27. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 50.
28. Joseph of Exeter, *Trojan War I-III*, edited with translation and notes by A.K. Bate, Warminster, England, 1986.
29. A.K. Bate, *Joseph of Exeter, Trojan War I-III*, blz. 10.
30. Alle drie de werken komen onder de kop 'Dramat. Bearbeitungen' voor in: Herbert Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, (Rowohlt), s.v. *Paris*.
31. Ann Moss noemt deze vertaling van De Baïf in haar boek *Poetry and Fable, Studies in Mythological Narrative in Sixteenth-Century France*, Cambridge, 1984, blz. 153. Ze spreekt van een zeer precieze vertaling van Loukianos' dialoog. Toch is er in deze vertaling sprake van een opmerkelijk verschil met de oorspronkelijke versie: maar liefst 86 verzen van De Baïfs vertaling komen bij Loukianos niet voor: de monoloog van Paris, nadat *Mercure* de godinnen het bevel gegeven heeft zich te ontkleden (30 verzen), en de direct daarop volgende monoloog van *Mercure* die maar liefst 56 verzen telt. Bovendien worden de dáárop volgende verzen bij Loukianos uitgesproken door *Hera* en niet - zoals bij De Baïf - door *Venus*. (Vgl. *Evvres en rime de Ian Antoine de Baif (...)*, par Ch. Marty-Laveaux, Tome Quatrième, Genève, blz. 151-154.
J.A. de Baïf komt overigens niet voor als vertaler van Loukianos' werk in de lijst van vertalingen van Griekse auteurs vóór 1600, in: R.R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, 1973, blz. 518-519.
32. Beide werken worden behandeld door Ann Moss, a.w., blz. 17-40. Boccaccio's werk werd tussen de eerste druk van 1473 en 1572 viermaal herdrukt.
33. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 195.
34. Vgl. Ann Moss, a.w., blz. 153.
35. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 132.
36. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 133.
37. Zie bijlage 2 van dit boek: vertaling Θεῶν Κρίσις.
38. Zie hiervoor ook: *Het genre van Hoofts zgn. tafelspelen*, § 2.3.4, blz. 28 van dit boek.
39. Zie bijlage 2: vertaling Θεῶν χρίσις, 10.
40. Zie bijlage 2: vertaling Θεῶν χρίσις, 13.
41. H.W. van Tricht, *De Briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, Culemborg, 1976, dl. I, blz. 427, nr. 174.
Zie voor Hooft en Loukianos ook: F. Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*, Assen, 1946, blz. 144-152.
42. W. Boumans, A. Budé, *Klassieke auteurs in vertaling*, Utrecht, 1983, blz. 60.
43. R.R. Bolgar, *The Classical Heritage and its Beneficiaries*, Cambridge, 1973, 518-519.
44. Ann Moss, a.w., blz. 20.
Zij bedoelt hiermee werken waarin impliciet of expliciet, gerefereerd wordt aan 'a cluster of texts expressing a range of commentary on the fable, from the purely factual to the highly figurative.'.
45. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 7.
46. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 18 e.v., waar ook de in de tekst genoemde interpretaties vermeld worden.
47. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 30 e.v.
48. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 141.
49. Propertius, II, 2, 13-14: 'Ga maar aan de kant jullie, godinnen die de herder eens hun kleren zag uittrekken op de toppen van de Ida!' (vert. Frans Slits).
Ovidius, *Heroides* 17, 115-116: 'In de dalen van de hoge Ida hebben drie godinnen zich naakt aan jou vertoond:' (vert. Frans Slits).
50. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 45-48.
51. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 110-111.
52. Bijv. in de *Panegyricus* van de 14de-eeuwse Italiaanse humanist Convenevole da Prato. Dit werk wordt genoemd door Ehrhart, a.w., blz. 180-181.
53. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 197-207.
54. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 203.
55. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 204.
56. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 143.
57. Ann Moss, a.w., blz. 32.
58. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 143.
59. Zie bijlage 2: vertaling Θεῶν χρίσις, 9.
60. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 144.
61. C.W. de Kruyter, a.w., blz. 145.
62. A.K. Bate, *Joseph of Exeter, Trojan War I-III*, blz. 101, vss. 397-400.
63. Ook dit laatste motief is al erg oud: het komt al voor in het *Encomium* op Helena van Isokrates (ca.370 v. Chr.). Vgl. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 5.
64. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 23.
65. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 90-91 en 93.
66. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 94-99.
Alleen in de eerste versie van dit werk komt Fulgentius' allegorie van de drie levensvormen voor.

67. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 93-94.
68. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 110-111.
69. Margaret J. Ehrhart, a.w., blz. 117-120.
70. Enkele andere motieven bij Hooft die uit de rationaliserende traditie zouden kunnen stammen, zijn: het niet noemen van de naam ‘Helena’ door Venus, maar slechts de vermelding van het feit dat zij in Griekenland woont en niemand zich in schoonheid met haar kan meten (vers 257), en de situering van het oordeel in het bredere kader van de hele oorlog om Troje. Dit laatste gebeurt bij Hooft immers in de slotzin: ‘Wie ziet het eindt van dit krakkeel?’ (344).
71. Ann Moss, a.w., blz. 20.

Analyse der pleidooien

Inleiding

Een rhetorische analyse van een tekst kan vele doeleinden dienen: ze kan opgezet zijn om aan te tonen dat de auteur de klassieke rhetorische traditie kent en volgt, ze kan duidelijkheid brengen in de opbouw van een tekst, ze kan verklaren waarom de auteur juist bepáálde onderwerpen ter sprake brengt en andere achterwege laat, of inzicht verschaffen in de argumentele structuur van de tekst, waardoor de thematiek beter begrepen kan worden.

Al deze aspecten mogen echter geen doel-op-zichzelf zijn; uiteindelijk zullen ze alle ertoe bij moeten dragen de tekst voor de hedendaagse lezer te verduidelijken. Onderstaande analyse dient dan ook uitsluitend dit filologische doel. Dat ze geen uitputtende, op alle deelgebieden toegesneden ontleding van de pleidooien geeft, is vanzelfsprekend. Er is hier gekozen voor die rhetorische aspecten die voor de interpretatie van het grootste gewicht zijn: hoe zijn de verschillende pleidooien opgebouwd; op welke wijze proberen de opponenten de aan de orde zijnde *quaestio* te herdefiniëren, en hoe moeten de argumenten geïnterpreteerd worden?

Pleidooien in een rechtszaak

Paris is de rechter: hij is degene die een beslissing moet gaan nemen en hij wordt ook meermalen rechter genoemd. De kwestie waarover hij moet beslissen, is voluit: Is Juno de mooiste van de drie of is Pallas de mooiste of is Venus de mooiste? In technische termen is deze kwestie, wat betreft respectievelijk haar graad van gecompliceerdheid en haar graad van concreetheid, een vergelijkende, bijzondere kwestie.

De belangrijkste bewijsstukken, bij de eerst voor de hand liggende interpretatie van de kwestie, worden gevormd door de godinnen zelf wanneer zij voor hun rechter verschijnen. Pas in tweede instantie spelen de woorden van de drie een rol. Hun pleidooien dienen het onderstrepen van hun eigen schoonheid en het afbreuk doen aan die van de concurrentie, maar ze hebben nog een andere, hier veel belangrijkere functie: het beïnvloeden van de uitkomst van het proces door pogingen tot verandering van de *status* van de kwestie (ze proberen het begrip schoonheid anders te definiëren) en door pogingen tot beïnvloeding van de rechter (ze trachten hem om te kopen of te chanteren).

Dit alles blijkt bij analyse van de pleidooien. Als we daarbij het instrumentarium van de rhetorische theorie uit de klassieke oudheid gebruiken, zien we het nut van deze theorie gedemonstreerd doordat we sneller en beter inzicht krijgen in de wijze van argumenteren van de drie

godinnen, met andere woorden in de manieren van denken van Hooft. Dat ook Hooft zelf deze theorie heeft gekend, is natuurlijk aannemelijk: met dit stelsel van regels en aanwijzingen voor het opbouwen en houden van een redevoering heeft immers iedere middelbare scholier uit de zestiende en zeventiende eeuw kennis moeten maken.

In grove lijnen leert de rhetorika over een gerechtsrede het volgende. Terwijl elke redevoering natuurlijk wel ingedeeld kan worden in drie stukken, begin, midden en slotwoord, is een goede pleitrede opgebouwd uit minstens vier stukken: een inleiding (*exordium*), de mededeling van de feiten (*narratio*), de bewijsvoering (*argumentatio*) en een slotwoord (*peroratio* of *conclusio*).

In het *exordium* gaat het er om, de rechter gunstig te stemmen, dat wil zeggen hem welwillend, oplettend en nieuwsgierig te maken: wat nu nog *captatio benevolentiae* heet. Dit kan men proberen te bereiken door een passende spreuk te lanceren en uit te werken, of door insinuaties te plegen of door heel kort de feiten te vermelden: afhankelijk van de soort zaak die in het geding is, van het beschikbare bewijsmateriaal en van wat de tegenpartij beweerd heeft.

In de *narratio* moet de spreker ten eerste mededelen wat volgens hem of haar de feiten zijn in kwestie; dit betekent dat hij een subjectieve visie kan geven en kan proberen enige feiten in zijn eigen voordeel uit te buiten. Ten tweede moet men zorgen voor een soepele overgang van de inleiding naar de bewijsvoering: via een samenvatting van de *narratio*, en door te verduidelijken waar het volgens de spreker precies om gaat, wat precies de strijdpunten zijn en waarover de bewijsvoering zo dadelijk dus zal handelen. Hier is de plaats om te proberen de *status* van de kwestie te veranderen: bijvoorbeeld van moord met voorbedachten rade naar toebrengen van zwaar lichamelijk letsel, of van schoonheid als lichamelijke kwaliteit naar schoonheid als macht of rijkdom of deugdzaamheid. Dit onderdeel van de *narratio* wordt ook wel als een zelfstandig stuk van de redevoering beschouwd; het heet dan *propositio*. Als je de *propositio* tot zelfstandig stuk maakt, krijg je een vijfdelig pleidooi.

In het volgende deel komt de eigenlijke bewijsvoering, de *argumentatio*; hierin kan men positieve bewijzen aanvoeren voor zijn eigen stellingen (*confirmatio*) en verwachte of gehoorde argumenten van de tegenpartij weerleggen (*refutatio*). In deze zaak is het grote positieve bewijs natuurlijk de verschijning zelf van de godin, en het onderstrepen van eigen schoonheid komt neer op het houden van een lofrede op de eigen schoonheid. De gebruikelijke argumenten in een lofrede zijn: voortreffelijke afkomst en opvoeding, lichamelijke en geestelijke kwaliteiten, en daden, speciaal die daden waaruit de voortreffelijke kwaliteiten blijken. Hier komen natuurlijk aspecten van het demonstratieve genre van de rhetorika aan bod.

Het laatste deel, de *peroratio*, kan gebruikt worden om de hoofdpunten van het voorafgaande nogmaals onder de aandacht te brengen of

om een beroep te doen op emoties van de rechter zoals medelijden, angst, bewondering. In zoverre als ieder der godinnen de rechter poogt over te halen haar de prijs toe te kennen, zijn hier raakpunten met het deliberatieve genre van de rhetorika.[1.]

Uit de aard van de zaak volgt, dat de *narratio* hier wel tamelijk rudimentair zal blijven: de feiten spreken voor zich, zij zijn lijfelijk aanwezig. Alleen wie schoonheid anders opgevat wenst te zien dan in de voor de hand liggende betekenis, heeft een *narratio* nodig, en dan nog bijna alleen het onderdeel *propositio* daarvan. Uit het vonnis blijkt, dat niet de verbale bewijsvoeringen de doorslag hebben gegeven maar de lijfelijke aanwezigheid en, vooral, de omkoperij: geheel in overeenstemming met de traditie. De peroratie legt in *Paris Oordeel* dus meer gewicht in de schaal dan de argumentatie, wat 't nodige zegt over de kwaliteiten van de rechter of - meer nog - over het ontbreken daarvan. Gewapend met deze inzichten, analyseren we nu de pleidooien afzonderlijk.

Pleidooi van Juno (035-088: 54 verzen)

- Exordium: 035-038

Juno herhaalt in eigen woorden wat Mercurius zojuist tegen Paris heeft gezegd. Het zal Paris strelen dat hij voor een zo gewichtige taak is uitverkoren: de *Onsterffelijke drie* verschijnen voor zijn rechterstoel opdat hij eerlijk vonnis wijst.

- Narratio: 039-048

Juno hoeft zich natuurlijk niet meer voor te stellen (vergelijk 024); daarom omschrijft ze zich, en wel als zuster en gemalin van Juppiter. Dit moet de nodige indruk maken op de rechter maar is tevens een handige overgang naar haar poging schoonheid zo te definiëren, dat ook een statige manier van lopen en een natuurlijke wijze van heersen aspecten van schoonheid zijn, en wel de voornaamste. De *propositio* (041-048) is het belangrijkste stuk van deze *narratio*.

- Argumentatio: 049-084

Juno gebruikt drie argumenten voor de stelling dat zij, volgens haar definitie van schoonheid, de schoonste is. Wie uitmunt in kracht of stoutmoedigheid, die streeft naar gezag en heerschappij: hij beschouwt macht kennelijk als het schoonste. Dus helden vinden macht schoonheid. De belichaming van macht is Juno: voor haar zwicht iedereen, uitgezonderd de oppergod (049-054). Deze uitzondering doet natuurlijk veel afbreuk aan het gewicht van dit argument: Juno pocht op iets dat eigenlijk haar echtgenoot toebehoort. Venus zal dan ook niet nalaten dit

op te merken (205), maar deze ‘gemeenschap van goederen’ brengt Juno wel meteen op het terrein van de tweede bewijsgrond.

Haar tweede argument (055-058): als godin van de huwelijkstrouw is zij de behoedster van het menselijk geslacht. Dit argument past in een lofrede op Juno prima, maar hier is de relevantie niet zo groot. Wel neemt Juno hier de kans waar een sneer uit te delen aan Venus (057-058), zoals haar eerste bewijs, over kracht en dapperheid, vooral in Pallas' richting was gezegd.

Als derde argument gebruikt Juno, dat zij de opperste voogdes van alle rijkdom is (059-084), niet alleen van geringe bezittingen maar ook van geld en goud- en zilverschatten: zij beslist wie rijk zal zijn en wie niet (065-066). Pas in de uitwerking van dit argument - een uitwerking die uiteenvalt in drie delen (067-072; 073-077 en 078-084) en die tegelijk een *refutatio* vormt van aanspraken van Pallas en Venus - maakt zij het verband duidelijker dat zij wil zien tussen rijkdom en schoonheid. Pallas zal dan ook meteen sarcastisch hierop reageren: niet zozeer Juno als wel het geld heeft veel te bieden (089). Juno's rijkdom stelt haar in deze kwestie boven Pallas' moed en wijsheid: moed, geweld en wijsheid gehoorzamen aan het geld (067-069), want soldaten kan men kopen aangezien iedereen, ook een soldaat, bij gelijk loon rust prefereert boven strijd (070-072); recht en wijsheid gehoorzamen aan het geld (073) want geld maakt zelfs een deugniet tot man van eer, met alles wat daarmee samenhangt (074-077). Rijkdom stelt Juno in deze kwestie boven Venus' lust: alle bekoorlijks van menselijke begeerten is te koop voor geld (078-079) want een knap iemand is niet zo kieskeurig als de andere partij geld heeft, ook al is die andere partij mismaakt, oud en versleten, dom, slecht of van een lichtzinnige of schandelijke levenswijze (080-084).

Een merkwaardige argumentatie, omdat Juno het begrip ‘schoonheid’ tot tweemaal toe een andere inhoud geeft: nadat Juno eerst macht - hoewel die strict genomen iets is wat zij niet kan geven - tot het voornaamste aspect van schoonheid gepromoveerd heeft, beweert zij nu dat geld de bezitter ervan zowel macht, als een reputatie van deugdzaamheid, als ook lustobjecten verschaft, en dat bovendien rijkdom veel belangrijker is dan lichamelijke schoonheid als het om het verwerven van lustobjecten gaat. Ze gaat weliswaar niet zo ver te beweren dat men onder schoonheid eigenlijk rijkdom dient te verstaan, maar wel tracht ze de vraag waar het om gaat te wijzigen in: Met behulp van wie kan men het gemakkelijkst de meeste schoonheid, de meeste lustobjecten verwerven? Het antwoord op die vraag luidt natuurlijk: met behulp van Juno.

- Peroratio: 085-088

Juno speelt met Paris' emoties (angst voor onwijs gehouden te worden, begeerte naar rijkdom en macht), door enkele punten uit haar rede

nogmaals te benadrukken: 085 gaat terug op 044-047, 086 op 065 en 087-088 op 075-079.

Pleidooi van Pallas (089-160: 72 verzen)

- Exordium: 089-095

Pallas haakt meteen heel sofistisch in op Juno's pleidooi: de aanspraken van Juno op de prijs zijn gebaseerd op haar voogdij over het geld, maar anderzijds heeft zij in haar slotwoord (085) aangegeven dat Paris wijsheid moet betrachten bij de toewijzing van de appel; hetgeen volgens Pallas impliceert dat, ook volgens Juno, wijsheid eigenlijk het criterium van schoonheid is; en wijsheid is, zoals eenieder weet (zodat Pallas dit niet uitdrukkelijk hoeft te zeggen), het specifieke terrein van Pallas. Juno lijkt bereid werkelijk alles te geven om de prijs te krijgen.

- Narratio: 096-110

Dit is geen geefwedstrijd, het is een schoonheidswedstrijd. Pallas vindt - in tegenstelling tot Juno - het niet op háár weg liggen zichzelf in dat kader *opgeblaezen roem* toe te zwaaien (098-099) en paait daarmee de rechter. De rechter zal zelf wel bepalen wat onder schoonheid verstaan dient te worden; híj moet uitmaken in welk domein de hoogste mate van schoonheid ligt: óf in het lichaam; hetzij in de vorm van een arrogante houding en louter vertoon van waardigheid (Juno), hetzij in de vorm van geilheid en sex-appeal (Venus), hetzij in de vorm van ingetogen, evenwichtig gedrag en een onverschrokken, lankmoedige oogopslag (Pallas); óf in het domein van de geest, in de vorm van deugdzaamheid, mildheid en geestkracht. Pallas zelf is deze laatste opvatting toegedaan: het zijn deze kwaliteiten die goden tot echte hemelbewoners maken (110). Pallas' *propositio* (100-110) is een antwoord aan Juno, preludeert op wat er van Venus' kant te verwachten valt, maar is ook een poging schoonheid in háár voordeel te definiëren, als het bezitten van deugden.

- Argumentatio: 111-154

Pallas' stelling is dus, dat de hoogste vorm van schoonheid gelegen is in het domein van de geest. Ze geeft daarvoor een ingewikkeld en abstract bewijs: een loflied van de deugd. Deugdzaamheid is de opperste vorm van schoonheid, want échte lof, waarachtige eer, valt alleen de deugd ten deel. Loze schijn van lof, bijvoorbeeld op grond van macht en rijkdom (Juno's kroon in 112, haar voogdij over geld in 114), is geen waarachtige eer. Iemand met een edel hart, een scherp verstand, en met opvattingen die verrijkt zijn door zelfkennis, schept dan ook geen vreugde in zulke loze schijn: zoiets smaakt hem niet, kwelt zelfs zijn ontwikkeld

oor. Echte lof kan slechts door iemands eigen geweten verschaft worden: wie goed doet, krijgt een innerlijk loflied te horen. Deugd en poëzie gaan dan ook hand in hand. Innerlijke poëzie zingt de lof van ware deugd en zij laat zich daarbij niet overstemmen; sterker nog: zij overstemt zelf alle eenzijdig instrumentale muziek (*ongerijmt geschal* in 126) die inherent is aan naïeve loftuitingen van anderen. Aan andermans lof heeft ware deugd dan ook geen behoefte: zij is zichzelf genoeg (134-136).[2.]

Na dit bewijs beklemtoont Pallas vanaf 137 het belang van de deugd. De schoonste deugden zijn voorzichtigheid (ook wel *voorzienigheid* genaamd, een aspect van wijsheid) en sterkte (dapperheid), die met raad en daad rust en welvaart voor iedereen bevorderen, roem schenken aan regeringen, kortom alles ter wereld tot stand brengen wat de moeite waard is (143-149a). Wie deze twee deugden, voorzienigheid en sterkte, bezit, is machtiger dan alles en iedereen: zie het voorbeeld van Hercules. Dus zelfs het geld staat onder dwang der klingen: een *refutatio* van Juno (153-154).

Achter deze passage over het belang van deugd zit een lange voorgeschiedenis. Pallas is, met haar maagdelijke geboorte en maagdelijke staat, een enigszins ambivalente godheid. Als beschermster van steden is zij de godin van de defensieve oorlog, dus patrones van de dapperheid. Als uit het hóófd van Juppiter geboren dochter van Metis (Μῆτιζ, schranderheid), en omdat haar bekendste stad Athene was - de leerschool van Hellas - en omdat taktiek in een defensieve oorlog een grote rol speelt, is zij de godin geworden van de voorzienigheid, de wijsheid, de rede, de wetenschappen (‘de letteren’). Hier komt bij, dat een in het Latijn vaak voor dapperheid gebruikt woord het woord *virtus* is, dat letterlijk mannelijkheid betekent en zo uitstekend bij Pallas, de ‘mannin’ (026) past; door betekenisuitbreiding ging dit woord ook betekenen: voortreffelijke kwaliteit; door specialisatie op zedelijk terrein is het ten slotte deugd gaan betekenen.

Nu werd in de oudheid de ideale held gekenmerkt door precies de twee eigenschappen dapperheid en wijsheid; daarom is Pallas de godin van de helden. Met haar twee deugden, wijsheid en dapperheid, wordt Pallas in de middeleeuwse litteratuur een topos, bijvoorbeeld toepasbaar bij de keuze tussen verschillende levensvormen, tussen pen of zwaard: priester of geleerde enerzijds, ridder of politicus anderzijds.

Naast voorzienigheid en sterkte zijn matigheid en rechtvaardigheid traditioneel de belangrijke deugden. Deze vier zedelijke of cardinale deugden (in het Latijn: *prudentia, iustitia, temperantia, fortitudo*) vinden we in de oudheid zowel bij Plato, de Stoa als in het Christendom.[3.] Voorzichtigheid (voorzienigheid) is de leidsvrouwe van alle zedelijke deugden; rechtvaardigheid heeft verschillende facetten: rechtvaardigheid ten opzichte van goden, ouders, overige verwanten, meerderen, begunstigers en minderen. Eigenlijk zijn deze vier deugden één: wie één deugd volmaakt bezit, bezit ze alle vier. Dit is het leerstuk van de eenheid van de

deugden, dat reeds door Sokrates verwoord is in de dialogen van Plato.[4.] Wie deugdzaam is, wordt een wijze genoemd: wijsheid, *sapientia*, is deugdzaamheid. Aangezien voorzichtigheid de leidsvrouwe van de deugden is, worden *prudentia* en *sapientia* ook wel geïdentificeerd, zodat voorzichtigheid ook wijsheid genoemd wordt.[5.] In Pallas' pleidooi komen de vier deugden, of hun onderdelen, telkens terug: wijsheid in 094, 122, 139, 147; rechtvaardigheid in 109, 143; matigheid in 105, 122; dapperheid in 109, 139, 148.

In het kort komt Pallas' betoog dus hier op neer: schoonheid is zedelijke schoonheid, dat wil zeggen het bezit van deugden; de belangrijkste deugden zijn wijsheid en dapperheid; dus wie wijs en dapper is, bezit schoonheid: daarom is Pallas de schoonste. Alleen de wijze, de deugdzame, iemand met een oprecht geweten, kan goed oordelen over zedelijke schoonheid. De stem van het geweten brengt de ware poëzie voort; zulke poëzie kan slechts op het domein van de geest betrekking hebben, op deugdzaamheid derhalve.

- Peroratio: 155-161

Pallas gedraagt zich zeer bescheiden, maar stelt toch wel aan Paris een beloning in het vooruitzicht als hij aan haar de prijs toekent. Het loon is deugd, en het is eigenlijk niet zozeer een beloning van Pallas als wel een beloning van Paris' eigen deugdzaamheid: want door Pallas te eren, begeert hij blijkbaar deugd in plaats van onmatig te zijn: gierig (Juno) of geil (Venus). De gedachte dat deugd haar eigen loon is, is een uitwerking van de leer van de eenheid van de deugden. Deze gedachte is wijd verbreid; we vinden haar in de oudheid bij bijvoorbeeld Cicero, Ovidius en Seneca; in de renaissance bij Erasmus.[6.]

Pleidooi van Venus (161-274: 114 verzen)

- Exordium: 161-176

Venus houdt een relatief lange inleiding: zij maakt het meeste werk van het vleien van de rechter, maar weet in hetzelfde kader Juno en Pallas op haar plaats te zetten. Het kader wordt gevormd door de drie levensfasen van de mens, kindertijd, volwassenheid en ouderdom: gelukkig voor Venus is de rechter een jongeling in het begin van zijn volwassenheid, en niet een grijsaard, wat in Juno's voordeel zou zijn, of een onervaren kind, wat in Pallas' voordeel zou zijn.

- Narratio

Een *narratio* ontbreekt: het is immers wel duidelijk waar de zaak over gaat en Venus heeft geen behoefte aan herdefinitie van het begrip

‘schoonheid’. Een overgang naar de *argumentatio* is ook al niet nodig, omdat in de inleiding al kort aandacht is geschonken aan eerst het pleidooi van Juno en daarna dat van Pallas: Venus gaat meteen met Pallas door.

- Argumentatio: 177-254

Venus begint met een *refutatio* van de argumenten van Pallas en Juno die op het herdefiniëren van schoonheid betrekking hebben. Pallas' chaotische en breedvoerige bewijs van deugd als het schoonste is niet bepaald een teken van wijsheid noch van matigheid. Het is vooral gebaseerd op haar vrees de prijs niet te krijgen: zij is de schoonste niet, en dat weet zij (180). Een waar *argumentum ad hominem*, c.q. *ad deam*. Iets dergelijks geldt voor Juno met haar heerschappij: een dwaas, die dat gelooft (187). Een waar *argumentum ab incredibili*. Vervolgens benadrukt Venus de voor de hand liggende interpretatie van de kwestie: schoonheid is lichamelijke schoonheid. Paris moet dus oordelen op grond van zintuiglijke waarneming, oog en tastzin (190-192). Zintuiglijke kennis is kennis die zekerheid verschaft (195).[7.] Gelukkig weet de jeugd dit wel (188), waarmee Paris zich dan weer gevleid kan voelen. Bovendien zal Paris als herder, dus natuurmens, toch wel al op zijn zintuigen vertrouwen.

Vanaf 201 poogt Venus de details van de bewijzen van Juno en Pallas te weerleggen (*refutatio*) door telkens te wijzen op haar eigen loffelijke kwaliteiten en haar weldaden (*confirmatio*, lofrede). Tegenover Juno's heerschappij stelt zij haar zoontje, Cupido, voor wie zelfs Juppiter moet buigen; tegenover haar bescherming van de huwelijkstrouw stelt zij haar eigen gift, lust en verlangen (Juno's bescherming van de huwelijkstrouw is immers wel een mooi ding - *Fraey*, 209 - maar zonder Venus is er weinig sprake van huwelijksgenot); en tegenover Juno's voogdij over de rijkdom, waarmee schoonheid te koop is, zet zij wederom lust en verlangen (221-222). Zo benut Venus telkens de kwaliteiten die de anderen naar voren gebracht hebben: niet door ze botweg te ontkennen, maar door het exclusieve karakter van hun claims te ondermijnen en ze te gebruiken als opstapje naar het bewijzen van haar eigen, grotere waarde.

Tegenover Pallas' patronaat van de dapperheid (de *dwang der klingen*, 153), staat daarom weer diezelfde gift van Venus, lust. Daarmee doet ze het voorkomen, alsof de klingen voor Pallas zouden dienen om iemand tot liefde te dwingen. Ook krijgt Pallas nogmaals het verwijt van onmatigheid (224 en 229). Tegenover het instandhouden van steden en het bevorderen van hun rust en welvaart (*'t Is waer*, 232), stelt Venus het merkwaardige argument dat zij, als schenkster van lust, toch een noodzakelijke voorwaarde is voor het bestaan van steden: steden bestaan immers slechts bij de gratie van mensen die er wonen (233-236). Dit argument leent zich anderzijds wel voor uitbreiding: nieuw leven ontstaat dankzij aantrekkingskracht en voortplantingsdrift; zo kan Venus poseren

als de koningin van de lente.

Het loflied op de lust, en daarmee op de almacht van Venus als bron van leven, schoonheid en vreugde, 233-253, is gebaseerd op Lucretius' *De Rerum Natura*, boek 1, 1-23 (zie bijlage 3). Het merkwaardige is nu, dat aan het vervolg van deze Lucretiuspassage nog twee prachtige argumenten voor Venus en tegen Pallas ontleend hadden kunnen worden. Een voor de stelling, dat Venus degene is die zorgt dat een gedicht aantrekkelijk, mooi, charmant is en een voor de stelling dat juist Venus voor vrede zorgt. Lucretius roept Venus aan als helpster bij het scheppen van zijn gedicht omdat er zonder haar niets kan ontstaan, niets aantrekkelijk is, niets heugelijk (Lucretius, *De Rerum Natura* 1, 21-24). Verder wordt Venus bij Lucretius voorgesteld als liefste lust van de hele natuur, niet alleen van planten, dieren en mensen, maar ook van goden; dit laatste wordt door hem geadstrueerd door middel van verzen over de liaison van Venus en Mars, de god van de oorlog: omdat Mars verliefd is op Venus, daarom kan Venus zorgen voor vrede op aarde (Lucretius, *De Rerum Natura* 1, 29-40).

Venus' uitroep aan het slot van haar loflied is niet meer aan Paris gericht maar aan haar rivalen en aan de lezer. Haar gebruik van het woord *genaede* (254; vergelijk Juno in 086) past in de opgeroepen sfeer: *sant* (236), *heyligheidt* (237), *zeghen* (251).

- Peroratio: 255-274

Venus heeft ook het langste slotwoord. Zij stelt Paris als beloning het hoogste genot in het vooruitzicht: de liefde van Helena, Venus' gelijke in schoonheid en ook zij een dochter van Jupiter. Dit laatste houdt in, dat Paris een schoonzoon wordt van de oppergod; wat kan een sterveling nog meer willen? Bovendien is Helena vergelijkbaar met Juno (Helena is ook koningin) en met Pallas (Helena is ook dochter van Jupiter).

De pleidooien: besluit

De volgorde waarin Hooft de godinnen laat pleiten, is de traditionele: in de litteratuur van de oudheid houden Isokrates, Ovidius, Loukianos en Apuleius de volgorde Juno, Pallas, Venus aan. Ook in de kunst is deze volgorde de normale.[8.] Dit kan samenhangen met de feiten dat Juno de hoogste in hiërarchie is, dat Venus moet winnen en dat de deugd in het midden hoort. Ook het voorstellen van de godinnen aan Paris, 024-027, geschiedt in deze volgorde, evenals het bekijken van de naakte godinnen, 305-327, het vonnis, 334-336, en het reageren van de godinnen op het vonnis, 337-342. Maar er zijn meer motieven voor juist deze volgorde. Het eerste pleidooi, van Juno, is het kortste; het laatste, dat van Venus, het langste. Venus moet immers op twee redevoeringen reageren. Ook bij Loukianus is dit het geval. Venus is degene die de prijs moet

krijgen: uit het oogpunt van lest best behoort zij dus als laatste te spreken (vergelijk 314). Het is leuk voor de toeschouwers, toehoorders of lezers van het tafelspel, dat de godin van de vurige liefde het langste en laatste pleidooi mag houden en zo de kans krijgt, om de argumenten van de 'serieuzere' candidaten vrolijk te overtroeven. Venus had trouwens ook al de openingszin van het hele spel toebedeeld gekregen, en zal van de godinnen ook letterlijk het laatste woord hebben (342).

Kijken we naar de beloningen die de godinnen bereid zijn aan Paris te geven, dan zien we bij Juno en Venus macht en lust: vanaf de oudheid al een ononderbroken traditie. Aan macht zit rijkdom gekoppeld, maar Hooft legt op rijkdom een sterkere nadruk dan gebruikelijk was. Bij Pallas ligt de zaak ingewikkelder: in de oudheid belooft zij Paris oorlogsroem (Euripides: Hellas verwoesten; Ovidius en Apuleius: oorlogsroem, dapperheid; Isokrates en Loukianos: nooit een oorlog verliezen). Dit is in overeenstemming met het ene aspect van de godin, Pallas als patrones van dapperheid, *fortitudo* (*virtus*, in de ene betekenis). Bij Hooft belooft zij behalve dapperheid ook wijsheid: dit is in overeenstemming met het andere aspect van haar, patrones van de wijsheid, *prudentia* of *sapientia*, de belangrijkste deugd (*virtus* in de andere betekenis). Dit is overigens geen uitvinding van Hooft: ook in de middeleeuwen belooft Pallas in vele versies van het Parisoordeel aan Paris deugdzaamheid; wijsheid, in de vorm van zoeken naar kennis en waarheid, reeds bij wijsheid, in de vorm van zoeken naar kennis en waarheid, reeds bij Fulgentius (5e eeuw n.Chr.). In de oudheid moest Paris dus kiezen meestal tussen macht, roem en lust (*opes, gloria, voluptas*), bij Hooft meer tussen macht plus rijkdom, deugd en lust. In andere termen gegoten is deze laatste keuze de keus tussen drie bekende levensstijlen: het actieve leven, *praxis, actio, vita activa*; het contemplatieve leven, *theoria, contemplatio, vita contemplativa*; het losbandige, wellustige leven, *hèdonè, voluptas, vita lasciva, vita inutilis*.

Voor soortgelijke morele keuzen staan helden en mensen in vele andere bekende verhalen. Denk aan Hercules op de tweesprong, Amphion en Zethos, Adam in het paradijs (waar ook een appel een rol speelt), Leah en Rachel, Maria en Martha, Petrus en Johannes. De ritualisering van de keuze van een levensvorm stamt van Prodikos: in Xenophons *Memorabilia* 2, 1, 21-34 vertelt Sokrates het verhaal van Prodikos over Herakles op de tweesprong; hij heeft de keus tussen het smalle pad der deugd en de brede baan van de slechtheid (plezier, zorgeloosheid, eten, drinken en sex). Aristoteles behandelt drie levensvormen op een meer theoretisch niveau: het contemplatieve leven, het actieve, politieke leven (gericht op eer dan wel op deugd), en het leven van plezier.[9.] Al in de oudheid wordt Paris' Oordeel beschouwd als allegorie van zo'n keuze tussen drie levensvormen: Juno staat voor het actieve leven, Pallas voor het contemplatieve, Venus voor het wellustige. In christelijke termen gegoten, bijvoorbeeld door Augustinus, zijn de mogelijke keuzen die van Leah en Rachel (*Genesis* 29-30), van Martha en Maria (*Lukas* 10) of van

Petrus en Johannes, die telkens staan voor respectievelijk het actieve en het contemplatieve leven. Niet door iedereen wordt een exclusieve keuze aanbevolen, noch door iedereen dezelfde keuze. In de middeleeuwen en in de renaissance gaat de discussie in dezelfde termen verder.[10.]

Uit Venus' pleidooi blijkt, dat Paris' keuze ook in verband gebracht kan worden met de drie levensstadia van de mens, kindertijd, tot vijftien jaar (Pallas), volwassenheid (Venus) en ouderdom (Juno). Zo'n eenvoudige indeling van het leven van de mens vinden we ook bij Aristoteles. Het leven is als een dag, begrensd door dageraad en schemering: de bloei van het leven is het gulden midden. Aristoteles beschrijft de gedragingen en houdingen die bij de drie stadia passen.[11.] Hooft heeft hieruit geput, zij het dat Aristoteles de onmondige kindertjes, die Venus aan Pallas toewijst, buiten beschouwing laat; hij spreekt alleen van drie groepen volwassenen. Volgens Aristoteles is de rijpe jeugd wispelturig, goedgelovig en vol hoop, want de toekomst is lang (167-172); ze is moedig en streeft naar fraaie daden en overwinningen; ze denkt alles te weten, ze is in alles excessief; ze is impulsief, hartstochtelijk en ze geeft niet om geld. De ouderen zijn vol twijfel, aarzeling en wantrouwen: ze leven op hun herinnering (het verleden is lang); ze zijn laf en schaamteloos, berekenend en egoïstisch, en ze hebben gebrek aan energie; ze weten hoe moeilijk het is rijkdom te verkrijgen en hoe gemakkelijk die weer kwijt te raken (165-166). De volwassenen houden het midden tussen de rijpe jeugd en de ouderdom; het lichaam is in zijn bloei tussen 30-35 jaar, maar de geest rond de 49 jaar.

Iets van de levensstijl die iedere godin vertegenwoordigt, is terug te vinden in de taal van de pleidooien: Juno is direct, bezigt korte zinnen, spreekt actief, overtuigd van eigen superioriteit; Pallas is analytisch, abstract redenerend, complexe beeldspraken gebruikend; Venus is lief, en vleiend en verleidelijk pratend, terwijl ze een beroep doet op de zintuigen door veelvuldig gebruik van allitteraties en assonanties.[12.] Bovendien gebruikt Pallas opvallend minder vaak de woorden ‘ik’, ‘mij’, ‘mijn’ dan de andere twee.[13.]

Eindnoten:

1. Zie voor de details van de geschetste rhetorische theorie van de gerechtsrede Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München 1960, §§ 59-61, 66-69, 79-89, 108, 144-145, 150-153, 167-169. Een algemeen overzicht van de rhetorika wordt geboden door het boek A.D. Leeman, A.C. Braet, *Klassieke Retorika. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen 1987. De Kruyter spreekt in zijn artikel ‘Ontlening en vernieuwing in “Paris Oordeel”’, blz. 134-135, alleen over het genus deliberativum.
2. Zie over het verband tussen kennis van de deugd en het dichter of redenaar zijn: Cicero, *De Oratore* 2, 84-85, 343-350; een citaat hieruit: si laudationes essent in oratoris officio, quod nemo negat, oratori virtutum omnium cognitionem sine qua laudatio effici non possit esse necessariam. Vertaling: Als loven behoort tot de taken van een redenaar - iets wat niemand ontkent -, dan moet een redenaar kennis hebben van alle deugden: anders kan hij geen lofrede maken.
3. De vier cardinale deugden bij Plato: *Politeia* 427e; *Protagoras* 331; in de Stoa: Seneca, *Epistulae Morales* 113, 24; Diogenes Laertios 7, 92; in het Christendom: Augustinus, *De Civitate Dei* 19, 4, 3-4. Vergelijk Isidorus, *Etymologiae* 2, 24, 5-6.
4. De leer van de eenheid van de deugd: Plato, *Laches* 198-199; *Protagoras* 329-330; 349. Vergelijk Seneca, *Epistulae Morales* 66, 13 en 28-29; een citaat hieruit: ... par omnium virtutum natura est. Vertaling: de natuur van alle deugden is gelijk.

5. Een voorbeeld uit vele: Cicero, *Partitiones Oratoriae* 22, 76: Est igitur vis virtutis duplex; aut enim scientia cernitur virtus, aut actione. Nam quae prudentia, quae calliditas, quaeque gravissimo nomine sapientia appellatur, haec scientia pollet una. Vertaling: De betekenis van deugd is tweevoudig; want zij manifesteert zich of in kennis of in handeling. De deugd die 'voorzienigheid' en 'intelligentie' en met een heel zwaar woord ook 'wijsheid' genoemd wordt, heeft als enige haar werking op het terrein van kennis.
6. Deugd als loon van deugd: Cicero, *De Republica* 1, 6, 8: conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium; Ovidius, *Tristia* 5, 14, 31: siqua tamen pretium sibi virtus ipsa petitum; *Ex Ponto* 2, 3, 12: virtutem pretium ... esse sui; Seneca, *Epistulae Morales* 81, 19: virtutum omnium pretium in ipsis est; Erasmus, *De Conscribendis Epistolis* (in het voorbeeld van een exhortatoria epistola): Ipsa virtus abunde magnum sui praemium est.
7. Venus als volgelinge van de filosoof Epikouros. Vergelijk Lucretius, *De Rerum Natura* 1, 699-700: quid nobis certius ipsis sensibus esse potest, qui vera ac falsa notemus? Vertaling: Want wat kan voor ons zekerder zijn dan juist de zintuigen, om onderscheid te maken tussen waar en onwaar?
8. Christoph Clairmont, *Das Parisurteil in der antiken Kunst*. Zürich 1951, blz. 95. Irmgard Raab, *Zu den Darstellungen des Parisurteils in der griechischen Kunst*. Frankfurt - Bern 1972, blz. 69.
9. Aristoteles, *Ethika Nikomacheia* 1, 5 [1095b - 1096a]. Vergelijk de brede en de smalle weg met hun poorten in Matthaeus 7, 13-14.
10. K.A.E. Enenkel, '*Hercules in bivio* en andere tweesprongen: de geschiedenis van een idee bij Petrarca.' *Lampas* 22 (1989), 111-139.
11. Aristoteles, *Rhetorika* 2, 12-14 [1388b - 1390b]. Vergelijk het raadsel van de sfinx in de mythe van Oidipous.
12. Allitteraties en assonanties van Venus: 167, 189, 201-202, 208, 214-215, 228, 230, 235, 239, 242, 245-246, 248, 259, 265-266; 163-164, 173-175, 177-178, 195, 211-212, 222, 231-233. Zie voor het denkbeeld van de overeenkomst tussen karakter en taalgebruik Ann Moss, *Poetry and Fable. Studies in Mythological Narrative in Sixteenth-Century France* Cambridge 1984, blz. 32-34.
13. De frequenties van 'ik', 'mij' en 'mijn' (en hun varianten) in de drie pleidooien zijn: Juno 8, 4, 4 in 54 verzen; Pallas 3, 3, 0 in 72 verzen; Venus 14, 5, 18 in 114 verzen.

Verantwoording van de wijze van translittereren en annoteren

Ik heb ernaar gestreefd hier een diplomatische uitgave, en wel een zogenaamde studie-uitgave te presenteren, althans van de eerste drie spelen. Daarbij heb ik moeten afzien van het opnemen van een apart variantenapparaat om de eenvoudige reden dat er van de drie spelen die we in handschrift kennen, slechts één tijdens het leven van de auteur in druk verschenen is, namelijk *Mommerij*, in 1611 en 1618. Vergelijking van beide gedrukte teksten leverde slechts spellingvarianten op; de varianten tussen het handschrift en beide zeventiende-eeuwse edities zijn opgenomen bij de manuscriptologische aantekeningen. Beide andere spelen kennen we dus slechts in één versie: de autograaf. *Paris Oordeel* is hier uitgegeven naar de druk van *Gedichten* 1636. Ik heb daarbij gebruik gemaakt van de tekst in *Alle de gedrukte werken*, deel 3, blz. 171-181.

De translitteraties

In de manuscriptologische aantekeningen is bij de translitteraties gebruik gemaakt van het systeem-Hellinga. De meeste edities van zeventiendeeeuwse teksten berusten immers tegenwoordig daarop. Ik heb daarbij echter wel de verbeteringen en aanvullingen overgenomen die voorgesteld zijn door P.J. Verkruijsse[1]. Zijn systeem voldoet in de praktijk uitstekend, al lijkt me een teken als dat voor de open variant onnodig complex: */* a⟪b⟫ */*. Gelukkig echter kwamen in de handschriften die ik bewerkt heb, alle open varianten in de linkermarge voor, zodat ik kon volstaan met ⟪...⟫ en daarbij de opmerking dat het om een open variant ging.

Natuurlijk ben ook ik herhaaldelijk geconfronteerd met de traditionele problemen van de translitteratie van Hooft-autografen: is er sprake van een hoofdletter of kleine letter; zijn twee woorden aaneengeschreven of niet; staat er na een apostrof een spatie; onzekerheden met betrekking tot interpunctietekens; de **y/ÿ/ij-, v/u-** en **j/i**-kwesties. Bij de eerste twee gevallen is mijn twijfel dienaangaande steeds expliciet aangegeven in de manuscriptologische aantekeningen, en wel door middel van respectievelijk **A/a** en **ab⁄cd**.

Indien een woord eindigt met een apostrof heb ik steeds een spatie ingelast voor het volgende woord: in vrijwel alle gevallen komt dit overeen met een duidelijk zichtbare spatie in het handschrift. Als een vorm begint met een apostrof, zoals bij **'t** en **'T**, en de vraag zich voordeed of dit woord al dan niet verbonden was met de daarop volgende taalvorm, heb ik bij afwezigheid van een overtuigende[2] grafische verbinding, steeds gescheiden getranslittereerd.

Onzekerheden aangaande interpunctietekens zijn steeds vermeld,

hetzij als zodanig, hetzij via een opmerking over een ander interpunctieteken in de uitgave van Stoett.

Ook in de kwestie **y/ÿ/ij** heb ik de werkwijze van Tuynman en Zwaan gevolgd, dat wil zeggen: nergens **Y** of **ÿ**, maar overal **IJ** of **ij**[3.]. Anders ligt het volgens Hermkens met de varianten van de medeklinkers **v** en **j**. Hij zegt dat er sprake is van spellingvarianten die in de zeventiende eeuw 'geleidelijk functieverschil kregen.'[4.] Door deze verschillen in de tekst te handhaven 'leveren we interessant materiaal voor de geschiedenis van deze ontwikkeling, niet meer maar ook niet minder.'[5.] Mede daarom heb ik deze werkwijze overgenomen. Ik dien hier trouwens aan toe te voegen dat ik ook bij de klinkers **u** en **i** de spelling **v** en **j** van het handschrift overgenomen heb. Of hierbij sprake is van eenzelfde 'functieverschil' waag ik echter te betwijfelen. Juist deze twijfel is de reden waarom ik hier niet van het handschrift afgeweken ben. Op een ander punt heb ik de translitteratiesysteem van Hellinga-Verkruysse niet gevolgd: de abbreviatuur geef ik aan door een streep onder de opgeloste lettertekens en niet door cursivering ervan. Ik wilde het schriftbeeld niet belasten met een viervoudige functie van de cursivering: citaat, titel, zelfnoemfunctie én abbreviatuur, ook al komen de eerste drie vrijwel alleen maar voor op de commentaarpagina.

Uiteraard hebben al deze opmerkingen slechts betrekking op de uitgave van de drie spelen waarvan we een handschrift bezitten; niet op die van *Paris Oordeel* derhalve.

Overzicht van de gebruikte translitteratietekens

I. Toevoegingen

<a>	a op de regel tussengevoegd
⟪a⟫	a boven de regel toegevoegd
⟨a⟩	a beneden de regel toegevoegd
⦑a⦒	a toegevoegd in de linkermarge
⟪a⟫	a toegevoegd in de rechtermarge

II. Weglatingen

[-a]	a geschrapt
[-*...*]	geschrapt en onleesbaar
[-a]<b>	a geschrapt en b op de regel toegevoegd

	[-a]‹b›	a geschrapt en b boven de regel toegevoegd
III.	<u>Vervanging</u>	
	[a^{+}]<b>	b over a heen geschreven

IV.	Onzekere lezingen	
	a	a is onzeker
	A/a	onzeker of majuskel of minuskel bedoeld is
	ab¦cd	onzeker aaneen geschreven
V.	Andere tekens	
	ende	abbreviatuur (de oplossing is onderstreept)
	...	onleesbaar (zo mogelijk één punt per letter)
	/ /	regelovergang.

Opmerking: door combinatie van tekens ontstaat een scala van mogelijkheden waardoor vrijwel alle wijzigingen in de handschriften weergegeven konden worden. Bij twijfel aan een adequate tekenweergave heb ik de translitteratie steeds voorzien van een aanvullende opmerking.

De annotaties

Elke commentaar bij een oude tekst, een Middelnederlandse of een Nieuwnederlandse, moet verklaringen, ophelderingen en toelichtingen geven van en bij elk woord, elke woordgroep, elke zin die de lezer kan confronteren met onduidelijkheden. Deze commentaar zou, met andere woorden, alle aspecten die de hedendaagse lezer voor vraagtekens plaatsen, moeten omvatten. Hierbij moeten we niet alleen denken aan woordverklaringen maar zeker ook aan opmerkingen van litterair-historische, stilistische, morfologische en taalkundig-historische aard. Uiteraard dient zo'n commentaar ook tot in details controleerbaar, verifieerbaar te zijn. Daartoe is het op z'n minst noodzakelijk dat in de commentaar direct verwezen wordt naar de bron waaruit de bewering geput is. De commentaar en uiteraard ook de presentatie van de tekst en die van de manuscriptologische aantekeningen dient bovendien ‘ergonomisch’[6.] te zijn, dat wil zeggen: de gebruiker ervan zo min mogelijk handelingen te laten verrichten ‘om tot de door hem gezochte informatie te komen’. Om hieraan tegemoet te komen is het tekstgedeelte waarop de commentaar betrekking heeft steeds **vet** afgedrukt en is - zo veel mogelijk - het syntaktische verband gehandhaafd door de ‘omgevende’ verzen niet-vet erbij op te nemen.

De andere criteria die mij voor ogen gestaan hebben bij het opstellen van de commentaar bij Hoofts ‘tafelspelen’ zijn:

- Van elk opgenomen woord en elke in de commentaar vetgedrukte woordgroep wordt in elk geval een in vertaaltechnisch zo verantwoord mogelijke vertaling opgenomen.

- Toelichtingen (achter het kopje ‘Opm.’) zijn onontbeerlijk indien een loutere vertaling niet toereikend is voor een goede interpretatie.

- Het WNT (*Woordenboek der Nederlandsche Taal*) dient zo uitputtend mogelijk gebruikt te worden. Indien onder het geraadpleegde lemma in het WNT een betekenis voorkomt die toegelicht is door middel van een citaat uit een van de vier spelen, dient dit vermeld te worden in de commentaar door: 'WNT', lemma, kolom, 'met dit citaat'; 'WNT', lemma, kolom, 'met verwijzing naar deze plaats', indien bij het trefwoord verwezen wordt naar deze plaats in dit spel, en door 'Vgl. WNT', lemma, kolom, indien bij het trefwoord een citaat of verwijzing naar de plaats ontbreekt. Ook het *Taalkundig Woordenboek op de werken van P.C. Hooft* (afgekort tot TWH) van A.C. Oudemans sr. moet telkens geraadpleegd zijn, evenals de daarbij behorende *Nalezing* (afgekort tot TWHn). Gegevens daaruit worden vermeld op een wijze, analoog aan de bij het WNT gevolgde.
- Bij twijfel aan de juistheid van een vertaling of interpretatie moet de lezer expliciet in kennis gesteld worden van deze twijfel.
- Een aantal woorden komt frequent voor in de teksten van de vier 'tafelspelen', zoals bijvoorbeeld het woord 'nae' in de betekenis van 'naar'. Natuurlijk is een annotatie hierbij niet telkens opnieuw opgenomen: een lezer die zich waagt aan een zeventiende-eeuwse tekst, mag een zeker geheugen toegedicht worden. De mate waarin een dergelijke aanotatie herhaald wordt, dient bepaald te worden door datgene wat wijzelf dienaangaande presteren.

Overzicht van de in de annotaties gebruikte tekens

//	markeert een regelovergang tussen twee verzen;
[ ]	signaleren de toevoegingen in de vertaling die volgens mij voor een correcte vertaling noodzakelijk zijn; deze toevoegingen zijn ofwel uit de directe context gehaald of noodzakelijk gemaakt door een verandering van syntaxis ten opzichte van de vertaalde woordgroep;
( )	bevatten alternatieve vertalingen of verduidelijkingen van een voorafgaand woord of een voorafgaande woordgroep;
(...)	: ronde haken binnen een lemma waartussen slechts puntjes staan, begrenzen een - om praktische redenen - niet opgenomen woord, woorden, woordgroep, woordgroepen;
[...]	: teksthaken waartussen slechts puntjes staan, vervullen dezelfde functie in de vertaling;
...	: puntjes zonder ronde haken binnen een lemma geven weggelaten woorden of woordgroepen aan die in de vertaling wél opgenomen zijn.

Tenslotte zij nog opgemerkt dat de in de toelichtingen aangehaalde werken opgenomen zijn in de bibliografie achterin dit boek.

Eindnoten:

1. P.J. Verkruijsse, *Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens*, Spektator 3, nr. 5, blz. 325-346. Voor een overzicht van zijn voorstellen: zie blz. 337-339.
2. In navolging van de werkwijze van Tuynman-Zwaan op dit punt in: *Proeven van tekst en commentaar voor de uitgave van Hoofts lyriek II. Gedichten voor Huygens*, blz. 24.
3. Zie hierboven, blz. 25.
4. H.M. Hermkens, *Trijntje Cornelis*, eerste deel, volume I, blz. [9].
5. Zie hierboven, blz. [9].
6. Vgl. Lidewey Paris, *Ergonomie en editietechniek: een kennismaking*, niet gepubliceerd artikel, blz. 1; ook voor het volgende citaat.

Teksten:
Manuscriptologische aantekeningen;
Commentaar

Mommerij

*

[0.1.] Mommerij. De Min met het schilt van Medusa[0.1. 0.1. 0.1.]
[0.2.] sonder booch oft pijlen. achter hem[0.2.]
[0.3.] drie minnaers. Wanhopende, Hopende, genietende,
[0.4.] met gouden ketens aende been als slaven.[0.4.]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
0.1. Vanaf het woord **Min** in 0.1. loopt de hand enigszins naar de rechter bovenkant van het blad. Ook de regels 0.2. - 0.4. vertonen deze 'opgaande' lijn.
Bovendien staan de regels 0.3. en 0.4. dichter bij elkaar dan 0.1. en 0.2. Het geheel wekt hierdoor de indruk later - althans later dan de eerste strofe, die in tegenstelling tot de andere strofen op de rechterhelft van het blad staat, direct onder de rechterhelft van onderhavige regie-aanwijzing - toegevoegd te zijn.
De plaats van de eerste strofe op de rechterkant van het blad duidt wellicht op een latere toevoeging ervan; echter nog vóór de vermelding **De Min (...) als slaven** in 0.1. - 0.4.
0.2. **pijlen.[-met sijn toort]:** De minuskel **m** zou er op kunnen wijzen dat de punt achter **pijlen** na de doorhaling toegevoegd is.
0.4. **been:** Het streepje onder dit woord is geen abbreviatuuraanduiding maar de bovenste horizontale haal van de hoofdletter **D in Dat** (vs. 001).

0.1. **Mommerij**: maskerade, voorstelling door gemaskerden.
WNT, mommen (II, Afl.), 1050-1051, met verw. naar dit spel.

0.1. **De Min**: Cupido, Eros.
Opm.: symbool van de zinnelijke liefde; zoontje van Venus en Mars. Met zijn pijlen treft hij goden en mensen, die zich niet aan zijn invloed kunnen onttrekken. (Vgl. Pauly, s.v. Eros, 361-363.)

0.1. **het schilt van Medusa**: het schild van Medusa.
Opm.: de aanduiding in vers 035 *Minervaes schilt* is correcter, al is ook zij nog niet precies genoeg: het *schilt* waar Hooft hier op doelt, is de zgn. *aegis*, het magische, schildachtige wapen van Zeus dat door Hephaistos gesmeed was. Op dit *schilt* was afgebeeld het hoofd van de Gorgo Medusa, wiens aanblik zo afschrikwekkend was, dat het de beschouwer liet verstenen. Het werd ook wel *Minervaes schilt* (vs. 035) genoemd, omdat ook Minerva een dergelijke afbeelding op haar schild had. (Vgl. Pauly, s.v. Gorgo, 852, en Aigis, 164.)
Opm.: Hooft heeft dit schild van Minerva ook laten afbeelden in de pictura van het tweede embleem in zijn *Emblemata Amatoria* van 1611. (Zie de uitgave daarvan door K. Porteman, Leiden, 1983, blz. 81 en 143-145.)

0.2. **[-met sijn toort]**: met zijn toort[s].
Opm.: de toorts wordt in Pauly niet genoemd als een van de klassieke attributen van Cupido; in de dissertatie van J.C. de Haan (*Romeinse elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie*, blz. 81) wel. In de klassieke mythologie is de brandende toorts meestal een van de kentekens van de Griekse huwelijksgod *Hymen* of *Hymenaios*, die aangeroepen werd in de bruiloftszang en daaraan zelfs zijn naam ontleende (Pauly, s.v. *Hymen(aios)*). Zo ook bij Hooft: vgl. o.a. *Bruyloftdicht* Verhee-Kop, vs. 011. (Stoett, I, blz. 73-76). In de renaissancistische iconologie is de voorstelling van Cupido het resultaat van een fusie tussen een demonische figuur (naakt, gevleugeld, met blinddoek en griffioensklauwen, met pijl en boog, en een snoer harten, al dan niet staande op een galopperend paard), een type dat vooral bekend is uit het quattrocento in Italië, en de zgn. putti, die vanaf het trecento in een zuiver decoratieve functie in de kunst binnendrongen. Het resultaat was de typische Cupido van de renaissance: naakt, kinderlijk, gevleugeld, voorzien van pijl en boog, soms met, soms zonder blinddoek, meestal echter zonder toorts. (Vgl. Panofsky, *Iconologie*, blz. 91-100.)

0.4. **been**: benen.
Opm.: archaïsche meervoudsvorm zonder *e(n)*. (Vgl. Van Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst* (1969), I, § 12.

*

1 Genietend[- 001]

001 Dat ghij de strenge Min[001 001]
002 Die niemant wt en sondert[002/005 002 002]
003 Die van verstant en sin[003]
004 Berooft soo menich hondert,
005 Wiens naem op Aerden dondert,[005 005]
006 Sonder sijn wapen siet,[006]
007 En sijt daer van verwondert,[007 007 007/008]
008 Noch van dit wapen niet.[008]

2

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
-001 **1 Genietend**: De aanduiding van het personage dat de strofe uitspreekt, staat rechts boven de strofe; pas vanaf folium 255 staat zij midden boven de strofe. De aanduidingen op de folia 253 en 254 maken op grond van hun plaatsing en hun lettergrootte duidelijk dat zij niet tot de eerste redactie behoren, maar in tweede instantie zijn toegevoegd.
001-008 Deze strofe staat in haar geheel op de rechterhelft van het blad i.t.t. de andere strofen, die midden op het blad staan. Stoett laat in zijn uitgave de verzen 1, 3, 6 en 8 van elke strofe inspringen. Het handschrift biedt hiervoor geen aanwijzing.
006 **[d^{+}<S>onder**
007 **[e^{+}]<E>n**
009 **f/Faem**
010 **[-verwinnend]﹤gesegent﹥**
012 Stoett leest aan het einde van dit vers een punt. In het handschrift is deze punt niet - meer - te zien.

- 001 **Genietend**: Hij, die [de liefde] geniet; hij, wiens [liefde] beantwoord wordt.
001 **ghij**: u, jullie.
Opm.: het publiek wordt toegesproken.
001 **strenge**: strenge.
Opm.: de *Min* zal wel 'streng' genoemd worden omdat niemand aan zijn regiem kan ontsnappen (zie 002).
002/005 Deze regels bevatten een drietal uitbreidende betrekkelijke bijvoeglijke bijzinnen bij *Min*, die aangeven hoe groot de macht van Eros is.
002 **Die niemant**: die niemand.
Opm.: *die* is subject en *niemant* is object.
002 **wt (...) sondert**: ongemoeid laat.
003 **sin**: denkvermogen.
Opm.: het woord *sin* kan ook betrekking hebben op het gemoed en op alles wat dat kan bewegen: op de meer emotionele aspecten van de mens. Van deze kwaliteit zal de *Min* echter de mens niet *berooven* (004); veeleer zal hij juist deze kant benutten, ten koste van de oppositionele zijde: de ratio.
005 **op Aerden**: op [de] aarde.
Opm.: *Aerden*: 3de naamval vrouwelijk enkelvoud.
005 **dondert**: luid weerklinkt.
Vgl. WNT, donderen, 2814, sub 4.
006 **sijn wapen**: zijn wapen.
Opm.: nl. zijn boog en zijn pijlen. (Zie 0.2.)
007 Het woord *En* vormt samen met *niet* in vers 008 de ontkenning *niet*.
007 **daer van**: daarover.
007/008 Strofe 2-6 geeft o.a. de reden waarom men zich niet moet verbazen over het ontbreken van de gewone attributen van *Min* en over de vervanging daarvan door het schild van Medusa: men zou zijn pijlen en boog kunnen roven en hem dus machteloos kunnen maken (027-028), en ook kan hij zich door middel van het schild van Medusa vrijwaren van de bekoring (037-038) van de aangesproken *Joffrouwen* (011).
008 **dit wapen**: dit wapen.
Opm.: nl. het schild van Medusa (zie 0.1.).

009 Door wijt beroemde faem[009]
010 Van v gesegent wesen[010]
011 Joffrouwen, is v naem[011]
012 Ten hemel hooch geresen[012] [012]
013 Cupido creech door desen[013]
014 Lust, v te comen bij,[014]

009 **Faem**: faam, reputatie.
010 **v gesegent wesen**: uw begenadigd uiterlijk, uw begenadigd voorkomen.
Opm.: vgl. ook II, 045 en III, 098 voor *wesen*.
011 **v naem**: uw reputatie.
Vgl. WNT, naam, 1368, sub 2.
Opm.: zie ook vers 005.
012 **hooch**: hoog.
Opm.: *hooch* is hier m.i. een bijwoord bij *geresen*, al blijft ook de mogelijkheid open dat het een adiectief in postpositie is: ten hogen hemel.
012 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
013 **door desen**: hierdoor.
Opm.: zie ook III, 193.
014 **v te comen bij**: bij u te komen.
Vgl. WNT, bijkomen, 2616, sub 2.

*

011 Joffrouwen, is v naem
012 Ten hemel hooch geresen[012]
013 Cupido creech door desen [013]
014 Lust, v te comen bij,[014]
015 Maer, ghij mocht hem belesen[015 015 015]
016 met schoonheits toverij.[016]

Hopende. 3

017 In desen dut, de guit,[017 017 017/018]
018 Sijn moeder raet ginck vragen
019 Die hielep hem daer wt,[019 019]
020 En seij, wat duisent plagen?[020]
021 Soudt ghij de eere wagen[021]
022 van t' geen ghij hebt gewracht,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
012 Stoett leest aan het einde van dit vers een punt.
In het handschrift is deze punt niet - meer - te zien.
014 **te[-n]**
016 **[-Door]⟨met⟩**: De toevoeging boven de regel verklaart wellicht ook de minuskel **m**.
- 017 **Hopende**: Staat op dezelfde hoogte, zij het in de linker marge, als 3. Mogelijk later toegevoegd.
017 **D/de guit**
018 **[-moertgen]⟨moeder⟩**

012 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
013 **door desen**: hierdoor.
Opm.: zie ook III, 193.
014 **v te comen bij**: bij u te komen.
Vgl. WNT, bijkomen, 2616, sub 2.
015 **Maer, ghij mocht hem belesen**: Maar, u zou hem kunnen verleiden.
Opm.: Hier is - zoals ook Stoett annoteert - sprake van een ellips: *Maar [hij vreesde dat] gij hem ...*
015 **mocht**: zou kunnen.
015 **belesen**: bekoren, verleiden, inpakken.
Vgl. WNT, belezen, 1719 sub β en γ.
Opm.: zie ook IV, 167.
016 **met schoonheits toverij**: met [de] betovering van [uw] schoonheid.
WNT, tooverij, 1379, sub 4, met dit citaat.
017 **dut**: twijfel, onzekerheid, weifeling.
WNT, dut (I), 3677, met dit citaat
017 **guit**: ondeugd, guit.
Opm.: mogelijk echter ook: onruststoker (Vgl. *Sang*, Stoett I, blz. 171, vers 003-004. Ook in deze *Sang* is de toorts één van Cupido's attributen.).
017/018 De woordvolgorde wijkt sterk af van die welke gebruikelijk is in het algemeen modern Nederlands: de pv staat in deze hoofdzin op de vijfde zinsplaats; bovendien is er, ondanks een vooropgeplaatste bepaling geen sprake van geïnverteerde woordorde, en zijn onderwerp en pv van elkaar gescheiden door twee andere zinsdelen.
019 **hielep**: hielp.
Opm.: twee syllaben vanwege het metrum.
019 **daer wt**: daaruit.
Opm.: nl. uit de twijfel (zie 017).
Opm.: uit het rijm blijkt dat **w** 'n spellingvariant is van **ui**.
020 **wat duisent plagen**: wel potverdorie!
Opm.: het WNT, plaag, 2045, met dit citaat, geeft geen vertaling maar slechts een aanduiding van de aard van de uitroep: *Evenzoo* (in relatie met de pest -TB) *als bastaardvloek*. Stoett (II, blz. 4) annoteert: *wat drommel!*
021 **de eere**: de reputatie, het aanzien, de eer.
Opm.: de reputatie die *Min* verworven heeft door hetgeen hij bewerkstelligd, tot stand gebracht heeft (zie 022).

In ontallijcke dagen,
Soo licht op eenen nacht?

*

021 Soudt ghij de eere wagen[021]
022 van t' geen ghij hebt gewracht,[022 022]
023 In ontallijcke dagen,[023]
024 Soo licht op eenen nacht?[024 024]

4

025 Als ghij betovert waert[025]
026 Men moght uw toorts uijtdooven[026]
027 uw boogh soo welgesnaert[027 027]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
022 Door het hele vers 022 loopt één van de drie horizontale vouwen in het blad, evenals door 014 en onder 030.
023 **ontallijcke**: Tussen de **ij** en de **ck** staat een tekentje dat naderhand toegevoegd lijkt - door het ontbreken van een spatie tussen de **ij** en **ck** - en dat gelezen kan worden als een 'e' of 'i'. Het is echter ook mogelijk dat er in eerste instantie **ontalliicke** stond en later de eerste **i** veranderd is in **ij**.
025-032 Behalve in 025 en 031 zijn in alle andere verzen van deze strofe correcties aangebracht; in 026-029 met een duidelijk andere - bredere - pen dan waarmee de oorspronkelijke verzen geschreven zijn. Dit geldt ook voor de diacritische '^' in 030. De andere doorhalingen en veranderingen, in 030 en 032, zijn met dezelfde pen geschreven als waarmee de strofe in haar oorspronkelijke versie geschreven is.
Opmerkelijk is dat de drukken van 1611 en 1618 nog ten dele de oorspronkelijke versie hebben. Dit laat veronderstellen dat de veranderingen aan de drukker in 1611 en 1618 niet bekend waren, of dat de wijzigingen van later datum zijn. Hij heeft daarentegen wél de correctie-met-dikkere-pen in 029 overgenomen: **voor een** i.p.v. **eenen**; niet echter de '^' in 030.
026 **[-U koker mocht ¦ men cloven]** ⟪**Men moght uw toorts uijtdooven**⟫
Boven **uijtdooven** is een inktvlek.
027 **[-Groot⟪[-Hooch]⟫ is haer schoonheits aert]**
⟪uw boogh[-*en*]⟪s/zoo⟫ welgesnaert⟫
028 **[-V booch en]⟪En goude⟫**
029 **preeckt[en^{+}]<e>⟪voor⟫ een [-en]**

021 **wagen**: op het spel zetten, in de waagschaal stellen.
Vgl. WNT, wagen (III), 598.
022 **t' geen**: hetgeen.
Opm.: de apostrof achter de 't' fungeert als verbindingsteken, als ligatuur.
022 **gewracht**: tot stand gebracht, bewerkstelligd.
Opm.: metathesis met klinkerverandering t.o.v. *gewerkt*. Zie o.a. ook de annotatie bij IV, 135.
023 **ontallijcke**: ontelbare, talloze.
Vgl. WNT, ontallijk, 1806.
024 **licht**: lichtvaardig, gemakkelijk.
WNT, licht (III), B,5,1950, met dit citaat.
024 **op eenen nacht**: tijdens één [enkele] avond (nacht).
Opm.: uit het feit dat *Min* als een van de personages aanwezig is en tijdens het spel ruimschoots de gelegenheid heeft - hij komt immers pas in vers 121 aan het woord! - de aanwezige dames te *begapen* (034) - bovendien staat hij ook nog vooraan (zie 0.2.: *achter hem*) - zou men kunnen concluderen dat *Mommerij* inderdaad voor een opvoering tijdens een (feestelijke) avond is geschreven.
025 **waert**: zoudt zijn.
026 **moght**: zou kunnen.
027 *uw boogh soo welgesnaert* is samen met *goude pijlen* (028) object bij *rooven* (028). *Men* en *moght* uit vers 026 is in dit vers samengetrokken.
027 **soo welgesnaert**: zo goed (strak) gespannen.
Vgl. WNT, gesnaard, 1765, en WNT, snaren **(I)**, 2261, sub 1. Opm.: adiectiefgroep in postpositie.

028 En goude pijlen rooven,[028 028]
029 Sij preeckte voor een doven,[029]

028 **goude**: gouden.
Opm.: *goude* is een stoffelijk bijvoeglijk naamwoord.
De *-en* uitgang werd hierbij veelal als buigingselement opgevat.
Daarom gebruikt Hooft - in aansluiting bij de spreektaal - vaak de *-e* voor het meervoud, bij vrouwelijke en onzijdige woorden.
(Vgl. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*, § 48, blz. 47 en Hermkens, *Instructiegrammatica*, § 2.2.3.1., blz. 85.)
Opm.: Hooft hanteert hier een gebruik dat een dertigtal jaren later door Van Heule (*Nederduytsche Spraeckonst*, I, 2, blz. 24) verwoord zal worden.
028 De beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
029 **doven**: dove.
Opm.: de *-n* in *doven* is een genus-*n*. Bovendien wordt in rijmpositie aan de mannelijke en onzijdige datief vaak een *-n* toegevoegd. (Vgl. Hermkens, a.w., blz. 77.)

*

029 Sij preeckte voor een doven,
030 Hoe seijd' hij, cant geschiên[030]
031 Hij wildet niet geloven
032 Maer moest het gaen besien[032 032]

Wanhopend.

5

033 Soo ghij haer enckel wilt[033 033 033]
034 Seij Venus gaen begapen[034]
035 Soo neempt Minervaes schilt[035 035]
036 Gaet haer daer mee betrapen[036 036]
037 Dat ellick een voort slapen[037/038 037 037 037/038]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

029 **preeckt[en^{+}]<e>‹voor› een [-en]**
030 **Hoe [-conde dat]‹seijd' hij, cant›**
De komma achter **hij** komt niet voor in Stoett.
032 **[-Hij wilde'het niet geloven]‹Maer moest het gaen besien›**
033-040 Twee zaken in deze strofe zouden op haast kunnen duiden:
- het doorgehaalde **seij** in het eerste vers;
- de interlineaire toevoeging van het vierde vers.
Zowel de grootte van de lettertekens als de interlineaire spatie duiden op een toevoeging van vers 036 ná vers 037.
033 **Soo ghij haer enckel wilt [-seij]**
036 De hele regel is interlineair toegevoegd.
037 **Dat [-ij] ellick een [-int]‹voort› slapen**
[-ij]: inzet van **ijeder**?
040 Door het hele vers loopt een van de drie vouwen in het blad, evenals tussen 047 en 048, en door 056.

030 In beide zeventiende-eeuwse drukken staat *seyd' hy* tussen ronde haakjes. Bovendien eindigt daar het vers telkens met een vraagteken.
032 **het**: het.
Opm.: een sylleptische verwijzing; geldt ook voor *-t* in 030 en *-et* in 031. Wellicht bedoelt de auteur: of het waar was wat zijn moeder hem verteld had.
032 **gaen besien**: gaan waarnemen, gewaarworden.
WNT, bezien, 2468, sub 8, met dit citaat.
033 **Soo**: indien, als.
033 **haer**: hen.
Opm.: nl. de *Joffrouwen* van vers 011.
033 **enckel**: in alle geval, met alle geweld, beslist.
Vgl. WNT, enkel **(II)**, 4135, sub 3.
034 **begapen**: [met open mond] bekijken, bewonderen.
035 **Soo neempt**: neem dan.
Opm.: *neempt*: imperatiefvorm met epenthesis van labiale ploffer tussen *m* en *t*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 39, blz. 34.)
035 **Minervaes schilt**: [het] schild van Minerva.
Opm.: zie de annotatie bij 0.1.: het *schilt van Medusa*.
036 **haer**: hen.
Opm.: nl. de *Joffrouwen* van vers 011.
036 **betrapen**: overvallen, verrassen.
Vgl. WNT, betrapen, 2241, sub 2.
037/038 Deze beide verzen fungeren - via *daer mee* (036) - als één bijvoeglijke bepaling bij *schilt* (vs. 035).
037 **ellick een**: iedereen.
037 **voort**: voor het.
Opm.: 't voorzetsel *voor* hoort bij het werkwoord *bevrijt* (038).
037/038 **slapen // In toverij**: [de] slaap van de betovering.

In toverij bevrijt,[038]
Laet hier v eijgen wapen[039]
Soo raeckt ghij dat niet quijt.[040]

6.

Dat Backhuis seij de Min[041]
Heeft wonderlijcke crachten

Opm.: Hooft bedoelt: het niet-waakzaam zijn door toedoen van de bekoring, betovering die uitgaat van de *Joffrouwen* (011).

038 **bevrijt**: beschermt [tegen], behoedt [voor].
Vgl. WNT, bevrijden, 2362, sub 1.

039 **v eijgen wapen**: uw eigen wapen.
Opm.: *wapen* kan zowel enkelvoud als meervoud zijn. Blijkens het verwijzende *dat* in vers 040 is het hier enkelvoud. Met *wapen* wordt hier uiteraard pijl-en-boog bedoeld.

040 **Soo**: Dan.
Opm.: zie ook *Soo* in vers 035, al is *Soo* daar wel hervattend gebruikt en in dit vers niet.

041 **Backhuis**: gelaat, gezicht.
Vgl. WNT, bakkes, 893, sub 1.
Opm.: het WNT beschouwt *bakhuis* als een jongere vorm van *bakkes*.
Opm.: bedoeld is gezicht van Medusa (zie ann. bij 0.1.).

*

(Wanhopend.)

041 Dat Backhuis seij de Min[041/042]
042 Heeft wonderlijcke crachten[042]
043 T' verkeert de menschen in[043]
044 Steenrootsen die t betrachten[044 044 044 044 044]
045 Set dat wt v gedachten
046 Seij sij, van daer ist vert,[046 046]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

041-048 Drie correcties lijken mij - op grond van een andere dikte van de pen - niet uit dezelfde fase als die waarin de oorspronkelijke versie geschreven werd:
- De wijziging van **jongmans** in **menschen** (vs. 043);
- de wijziging van **dat** in **dit** (vs. 048);
- de wijziging van **verhart** in **verhert** (vs. 048).

De drukken van 1611 en 1618 hebben de oudste versie.

043 **T' verkeert de [-jongmans]‹menschen› in [-st]**

T': Stoett leest hier: 'T'. Het handschrift geeft echter duidelijk een - wat lang uitgevallen - apostrof áchter de 'T' te zien.

043 **[-st]**: Niet erg duidelijk omdat de doorhaling gedeeltelijk samenvalt met doorgedrukte inktvlekken van het later bovengeschreven **Betaelt** in 082 op het volgende folium. Blijkbaar zijn de bladen op elkaar gelegd voordat de inkt droog was. Zo ook heeft de correctie **[-jongmans]‹menschen›** in 043 voor enkele vlekjes gezorgd tussen 081 en 082.

043 Waarschijnlijk wilde de auteur **steenrootsen**, het eerste woord van het volgende vers, schrijven.

045 Het puntje boven de **w** is het laatste elementje van de eindhaal van de bovengeschreven **n** van **Steenrootsen** in vers 044.

045 **Seij sij, van daer‹[-van]› ist vert**,: Vergissing. Dit **van** stond immers al in het vers.

047 **schoonh<u>eit</u>**: De oplossing van de abbreviatuur is gebaseerd op de orthografie van dit zelfst. nw. in vers 016.

048 **d[a^{+}]<i>t**

048 **verh[a^{+}]<e>rt**

041/042 Door het ontbreken van interpunctietekens is er in deze verzen sprake van een syntactische homonymie. Blijkens de context en de beide zeventiende-eeuwse drukken, waarin wel rusttekens staan, is *de Min* hier onderwerp van *seij*.

042 **<u>wonderlijcke</u>**: wonderbaarlijke, vreemde.

043 **<u>verkeert</u>**: verandert.

044 **<u>steenrootsen</u>**: steenrotsen.
Opm.: de rekking van de 'o' tot 'oo' komt bij o.a. Hooft veelvuldig voor (ook in de tafelspelen).

Zie o.a.: II, 056, 148, 144, 012, 195 en III, 072.

044 **<u>t</u>**: het.
Opm.: verwijst naar *T'* in 043, en daardoor naar *Backhuis* in 041.

044 **<u>betrachten</u>**: aanschouwen, bekijken.
Vgl. WNT, betrachten, 2238, sub 2.

044 **<u>die 't betrachten</u>**: die 't bekijken.
Opm.: deze werkwoordelijke groep fungeert als bijvoeglijke bepaling bij *menschen* (043).

044 Beide 17de-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.

046 **<u>sij</u>**: zij. (Venus)

046 **<u>van daer ist vert</u>**: 't is verre van dat[!]
Opm.: *vert* met paragoge van *t*.
Komt meer voor in het zeventiende-eeuws (Vgl. Weijnen, a.w., § 39) en hoeft derhalve niet verklaard te worden als een gevolg van rijmdwang o.i.v. *verhert* (048). Eerder is in *verhert* sprake van rijmdwang: het handschrift bevatte immers in eerste instantie *verhart*; naderhand (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers) is deze vorm veranderd in *verhert*. Dat Hooft hiermee tevens de Hollandse vorm door de Brabantse (Antwerpse) verving, is volgens mij bijzaak.
Opm.: beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een dubbelpunt.

047 Haer schoonheit can versachten[047 047]
048 Soo seer als dit verhert.[048 048 048]

047 **Haer**: hun.
Opm.: bedoeld wordt de schoonheid van de in vers 011 aangesproken *Joffrouwen*.
047 **versachten**: week maken.
Opm.: dit *week maken* is letterlijk en figuurlijk (willoos, slap maken) bedoeld.
048 **Soo seer**: evenzeer.
048 **dit**: dit [Backhuis].
048 **verhert**: [laat] verharden, [doet] verstenen.
Opm.: m.i. is er in *verhert* niet zozeer sprake van voorkeur voor de Brabantse vormvariant van *verhart* (zie o.a. Hermkens, a.w., § 1.5.1., blz. 65) als wel van een geval van rijmdwang onder invloed van *vert* in vs. 046.
Opm.: beide zeventiende-eeuwse drukken hebben nog *verhart*.
Opm.: zie ook de opmerking bij de tweede annotatie bij 046.

*

048 Soo seer als dit verhert.

7

Genietend.

049 Soo haest dit had verstaen,[049/052]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

048 **d[a^{+}]<i>t**

048 **verh[a^{+}]<e>rt**

- 049 ⸤[-Genietend] ⸤[-Hopende]⸥⸥ ⸤Genietend⸥

De persoonsaanduiding **Genietend**. staat in de linkermarge, half onder het doorgehaalde **Genietend**.

De pen waarmee de laatste aanduiding **Genietend**. geschreven is, lijkt breder dan die van de twee doorgehaalde persoonsaanduidingen.

De drukken van 1611 en 1618 hebben hier **Ghenietende**.

Natuurlijk kan deze aanduiding ook gebaseerd zijn op de allereerste versie: het doorgehaalde **Genietend**.

049-052 De eerste helft van deze strofe is - waarschijnlijk vrijwel direct: de pen waarmee de wijzigingen zijn aangebracht lijkt dezelfde als die van de oorspronkelijke versie - gewijzigd, al verandert er uiteindelijk alleen één woord in 051, en vers 052. De interlineaire spaties - op dit blad: ca. 9-10mm. - doen een oorspronkelijke redactie vermoeden, die als volgt luidt:

049 **Soo haest dit had verstaen**,
050 **Den lecker onbedwongen**
051 **Hij volchden het vermaen**
052 **Van sijne moeders tongen**,

Aangezien Hooft in *Mommerij* nergens rime riche hanteert, zullen 053-056 wel ná bovengenoemde wijzigingen opgeschreven zijn. Beide drukken hebben in 052 de laatste versie: **Is vrolijck opghespronghen**:.

049 **[-H] Soo haest [-dit] ⸤[-het]⸥ ⸤dit⸥ had verstaen, [-Cup]**
050 **[-Den lecker onbedw*o*ongen,] ⸤[-Is vrolijck opgesprongen]⸥**
051 **[-Hij] ⸤Hij⸥ volchden [het^{+}]<haer> vermaen ⸤Den lecker onbedwongen⸥**
052 **[-Van sijne moeders tongen,] ⸤Is vrolijck opgesprongen,⸥**

049/052 De woordorde in deze vier verzen kan om een aantal redenen - zeker vanuit hedendaags standpunt - nogal ongebruikelijk genoemd worden:

- het onderwerp van de zin *Soo haest ... onbedwongen* staat op de laatste zinsplaats (vgl. Hermkens, a.w., § 3.4., blz. 151);
- ondanks de vooropplaatsing van *Soo haest ... onbedwongen* is er, in de rest van de zin sprake van rechte woordschikking, en niet, zoals enigszins te verwachten viel, van geïnverteerde woordschikking;
- de samentrekking van *Hij* (vóór *Is*, volgens hedendaagse normen, althans) in vers 052, benadrukt alleen maar het ongebruikelijke van de rechte woordorde in 051.

Waarschijnlijk is er in deze verzen sprake van een constructie die in hedendaags Nederlands met een zgn. balansschikkingszin weergegeven dient te worden (vgl. Weijnen, a.w., § 102; Hermkens, a.w., § 3.5.4. en V.d. Toorn, *Ned. Grammatica*, § 3.6.), al zijn er enkele verschillen waar te nemen tussen de beschreven typen en de constructie in deze verzen:

- meestal heeft de eerste helft van de constructie de woordschikking van de hoofdzin. In de verzen 049-050 lijkt de woordvolgorde echter meer op die van de bijzin, immers: de pv is derde zinsdeel; het onderwerp laatste zinsdeel (al sluiten ook deze beide zinsplaatsen in het zeventiende-eeuws de hoofdorde niet uit), en pv en onderwerp zijn gescheiden door een werkwoordelijk deel van het gezegde (*verstaen*). (N.B.: ook in het voorbeeld dat Hermkens geeft van een zeventiende-eeuws equivalent van een balansschikking, beginnend met de bijwoordelijke groep *Zoo haest* (a.w., 3.5.4, sub b) heeft het eerste deel van de constructie de woordschikking van de bijzin.)
- Meestal zijn de bijzinnen die de woordorde van de hoofdzin vertonen in deze context afhankelijk van een negatie. Dat lijkt in de bijzin van 051-052 niet het geval te zijn. Weijnen (a.w., § 102) merkt echter op dat *Deze typen bijzinnen* ook voorkomen *afhangend van 'nauw', 'zoo haest niet' enz.*: blijkbaar kan de negatie ook in meer verhulde vorm voorkomen in deze

050 Den lecker onbedwongen
051 Hij volchden haer vermaen
052 Is vrolijck opgesprongen,

typen. Bovendien beschrijven zowel Weijnen als Hermkens (t.a.p.) expliciet een type *Zonder de ontkenning 'en'*.
De beschrijving van de constructie die als pendant fungeert van wat in het hedendaagse Nederlands *balansschikkingszin* genoemd wordt, lijkt derhalve nog enigszins onvolledig, en voor uitbreiding in díe zin vatbaar dat ook een type als voorkomend in de verzen 049-052 ertoe kan behoren (althans in poëtisch taalgebruik): een constructie beginnend met *Soo haest*, zonder expliciete negatie, gevolgd door een werkwoordelijke groep zonder inversie en met hoofdzinswoordschikking.

*

7

Genietend.

049 Soo haest dit had verstaen,[049 049]
050 Den lecker onbedwongen[050]
051 Hij volchden haer vermaen[051 051 051]
052 Is vrolijck opgesprongen,[052]
053 Want nae sijn moeders tonge,[053 053]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

049-052 De eerste helft van deze strofe is - waarschijnlijk vrijwel direct: de pen waarmee de wijzigingen zijn aangebracht lijkt dezelfde als die van de oorspronkelijke versie - gewijzigd, al verandert er uiteindelijk alleen één woord in 051, en vers 052. De interlineaire spaties - op dit blad: ca. 9-10mm. - doen een oorspronkelijke redactie vermoeden, die als volgt luidt:

049 **Soo haest dit had verstaen**,
050 **Den lecker onbedwongen**
051 **Hij volchden het vermaen**
052 **Van sijne moeders tongen**,

Aangezien Hooft in *Mommerij* nergens rime riche hanteert, zullen 053-056 wel ná bovengenoemde wijzigingen opgeschreven zijn. Beide drukken hebben in 052 de laatste versie: **Is vrolijck opghespronghen**:.

049 **[-H] Soo haest [-dit] ⟨[-het]⟩ ⟨dit⟩ had verstaen, [-Cup]**
050 **[-Den lecker onbedw*o*ongen,] ⟨[-Is vrolijck opgesprongen]⟩**
051 **[-Hij] ⟪Hij⟫volchden[het+]<haer>vermaen**
⟨Den lecker onbedwongen⟩
052 **[-Van sijne moeders tongen,] ⟨Is vrolijck opgesprongen,⟩**
053 **tonge*n***: ik ben er niet helemaal zeker van of het hierboven weergegeven interpunctieteken achter **tonge** inderdaad een komma is: het zou ook gelezen kunnen worden als een - onderbroken - haaltje van een finale -*en* combinatie. In dat geval is het rijm met **opgesprongen** ook correcter.

049 **Soo haest (...) // Hij volchden**: Nauwelijks [...] of hij volgde op.
Opm.: in mijn vertaling een zgn. balansschikkingszin.
049 **dit**: dit.
Opm.: verwijst vooral naar de inhoud van de verzen 047 en 048.
050 **Den lecker onbedwongen**: de niet in toom te houden kwajongen.
Vgl. WNT, lekker, 1526, sub 4.
Vgl. WNT, onbedwongen, 945, sub 1 en 2b.
Opm.: *Den: Den lecker onbedwongen* is hier subject.
De genus-*n* komt hier voor buiten de gebruikelijke, fonetisch-gunstige situatie, d.w.z. niet in combinatie met een erop volgende klinker, of h, d, t, b, r.
(Zie voor voorbeelden: Hermkens, a.w., § 2.7.1, blz. 104.)
051 **volchden**: volgde op.
Opm.: de slot-*n* in *volchden* is een zogenaamde hiaatvullende *n* (voor 'h').
051 **haer**: haar.
Opm.: verwijst naar Venus.
051 **vermaen**: raadgeving, aanwijzing.
052 Deze zin is nevengeschikt aan de constructie in vers 051; vormt dus samen met vers 051 het tweede deel van wat in het algemeen modern Nederlands vertaald kan worden door middel van een balansschikkingszin.
053 **nae**: overeenkomstig.
Opm.: *Nae* en *naer* komen in het zeventiende-eeuws zonder betekenisverschil naast elkaar voor.
053 **sijn moeders tonge**: [de] woord[en] van zijn moeder.
Opm.: bezittelijke voornaamwoorden die deel zijn van een bijvoeglijke voorbepaling blijven vaak onverbogen; ze vertonen dan uitgespaarde flexie.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.5.1., blz. 98.)

Het soontgen gaeren doet,[054]
All ist een dertel jongen
Brootdroncken opgevoet.

054 **soontgen**: zoontje.
Opm.: het verkleiningssuffix *-tge(n)* treft men vooral aan bij Bredero en Hooft.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 60, blz. 54.)
(Zie verder voor de vorm op *-gen*: G.G. Kloeke, *Verzamelde Opstellen*, blz. 95-96.)

*

053 Want nae sijn moeders tonge,
054 Het soontgen gaeren doet,[054]
055 Al ist een dertel jongen[055]
056 Brootdroncken opgevoet.[056]

8

Wanhopend.

057 Wijlieden met ons drien
058 Sijn dus een Heer sijn knechten[058]
059 Wat hij ons wil gebien[059]
060 Dat staet ons wt te rechten[060 060]
061 Ten baet geen tegenvechten[061 061]
062 dees ketens schoon van gout,[062]
063 Heeft hij ons aen gaen hechten[063]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
055 **Al*l***.
057-064 De strofe staat wat meer naar links op het blad dan de drie vorige strofen, die op hetzelfde blad staan. Ook de negende strofe vertoont een afwijkende plaatsing. In beide strofen is de interlineaire spatie bovendien kleiner dan in de vorige drie: ca. 6 - 9/10 mm. De plaatsing op de bladspiegel en de interlineaire spatie doen vermoeden dat strofe 8 en 9 later toegevoegd zijn. Beide strofen vormen ook inhoudelijk enigszins een afzonderlijke eenheid.

061 **baet**: De pen heeft gevlekt bij de '**t**' van **baet**.
062 **[-Aen]** ‹**dees**› **ketens**: De interlineaire toevoeging verklaart de minuskel **d**.
ketens: De s lijkt toegevoegd te zijn.
063 **[-vast]** ‹**aen**›: Deze verandering zal wel samenhangen met die in vers 062.
064 **En [-soo gevangen]** ‹**voor sijn slaven**› **hout**

054 **doet**: handelt, doet.
055 **dertel**: overmoedige.
Vgl. WNT, dartel, 2299-2300, sub 1 en 3.
056 **Brootdroncken**: ongebonden.
Opm.: *Brootdroncken* is vrijwel synoniem met *dertel* (055).
058 **een Heer sijn knechten**: de dienaren van één heer.
059 **gebien**: gebieden, bevelen.
Opm.: -*bien* evenals *drien* in 057 monosyllabisch.
060 **Dat**: dat.
Opm.: verwijst naar de inhoud van vers 059.
060 **staet ons wt te rechten**: moeten wij [binnenkort] uitvoeren, verrichten.
Vgl. WNT, staan, 67 en 109.
061 **Ten baet geen tegenvechten**: tegenstribbelen helpt niet.
Opm.: het proclitische *T* is voorlopig onderwerp; *geen tegenvechten* is eigenlijk onderwerp.
061 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een puntkomma.
062 **schoon van gout**: mooie, gouden.
Opm.: twee aparte bijvoeglijke nabepalingen.
063 **Heeft (...) aen gaen hechten**: is [...] aan komen leggen.
Opm.: het werkwoord *gaen* wordt hier met *hebben* vervoegd. Weijnen maakt wel melding van deze mogelijkheid (a.w., § 88), echter slechts onder de restrictie dat *gaen* dan gevolgd moet worden door een imperatief. Blijkbaar moet de beschrijving met dit type (*hebben* + *gaen* + infinitief) uitgebreid worden.

064 En voor sijn slaven hout.[064] [064]

9

Hopende

065 Den aert is driederleij.[065] [065]

066 Van al ons meesters slaven,

064 In deze aan de verzen 062 en 063 nevengeschikte zin moet als samengetrokken verondersteld worden *hij* en *ons* uit vers 063.
In beide gevallen is er sprake van een zgn. overspannen samentrekking: *hij* komt immers in 064 op een andere plaats ten opzichte van de pv te staan dan in vers 063, en het ingevulde *ons* in 064 fungeert als lijdend voorwerp, terwijl *ons* in 063 meewerkend voorwerp is.

064 **<u>En voor sijn slaven hout</u>**: en [hij] houdt [ons] voor zijn slaven; en [hij] beschouwt [ons] als zijn slaven.

065 **<u>Den aert</u>**: de aard, de geaardheid.
Opm.: *Den* met genus-*n* (vóór een klinker).

065 **<u>driederleij</u>**: van drie soorten.
Opm.: met epenthetische *-d*, wellicht om euphonische redenen of naar analogie van bv. *alderleij* (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1., blz. 66) en de vorming van de rangtelwoorden (Vgl. WNT, lei (VI), 1470).
Opm.: het WNT behandelt *drieërlei* uitsluitend als een attributief gebruikt bijvoeglijk naamwoord.

Hier is het echter ontegenzeglijk predicatief gebruikt.

*

065 Den aert is driederleij.[065]
066 Van al ons meesters slaven,[066 066 066]

W

067 Want sommich met geschreij[067/071 067/072]
068 In wanhoop leijt begraven

H

069 En sommich gaet hem laven[069]
070 Met hoop die strijdend' leeft[070 070]

G

071 En som geniet de gaven
072 Die wederminne geeft.[072]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
065-072 De strofe staat onderaan het blad, in de rechtermarge. Zoals bij de vorige strofe, is hier de interlineaire spatie kleiner dan bij strofe 5, 6 en 7.
- 073 De dubbelpunt achter **Wanhopend Minnaer** is ongewoon.
066 **Van al ons meester ⟨de M/ min sijn⟩ slaven, ons meesters** is ónderstreept: open variant.
De drukken van 1611 en 1618 hebben hier **'de Min sijn'**
067 **[-int] ⟨met⟩**
067 **geschr*eij***. Staat helemaal tegen de rand van het blad.
068 **[-Moet hem met tranen laven] ⟨In wanhoop leijt begraven⟩**
070 **Met hoop [-die moeijten heeft,] ⟨die strijdend' leeft⟩**
073-0.7. De laatste twee bladen van het handschrift vertonen ten opzichte van de eerste twee enkele afwijkingen: - De strofenummering ontbreekt vanaf 10. De nummering op de eerste twee folia is waarschijnlijk aangebracht ná de invoegingen op deze bladen, om fouten in de volgorde te voorkomen; - achter de persoonsaanduiding is het woord **Minnaer** toegevoegd; - de lay-out is ruimer van opzet geworden dan die bij de eerste twee bladen na de invoegingen.

074 **[-Moet] ⟨en⟩ [-lijck[*t*]<e>[*.*]<w>el] ⟨evenwel⟩ moet [-be]minnen**
Dit suggereert de volgende genese: **- Moet lijckewel; - en lijckewel moet [-be]minnen; - en evenwel moet minnen**.
De vervanging van **Moet** door **en** moet vanwege het metrum de sofortkorrektur **[-be]minnen** met zich mee gebracht hebben. **lijckewel** kan ook al in de tweede fase vervangen zijn door **evenwel**.

065 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
066 Dit hele vers fungeert als bijvoeglijke bepaling bij *Den aert* uit het vorige vers.
066 **al**: al.
Opm.: *al* fungeert als bepaling bij *sijn slaven*.
Omdat *al* hier door de kern van de woordgroep gescheiden is van het substantief waarop het betrekking heeft, is *al* onverbogen.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.10.8, blz. 118.)
066 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een dubbelpunt.
067/071 **sommich (...) sommich (...) som**: de een [...] de ander [...] weer ['n] ander.
WNT, som (III), 2505, ad 2, met dit citaat.
Opm.: Bij beide woordvormen merkt het WNT op dat ze ook in het enkelvoud kunnen voorkomen.
Hermkens' opmerking *'sommige' is altijd meervoud* (a.w., § 2.10.7, blz. 116) lijkt me, mede gegeven deze verzen, die immers telkens het gewraakte onbepaald voornaamwoord combineren met een enkelvoudige pv, wat te apodictisch.
067/072 De personages gebruiken alle drie in de hun hier toegedichte clausen het woord dat het personage naamgeeft.
069 **hem**: zich.
070 **Met hoope**: aan [de] hoop.
070 **die strijdend' leeft**: die, zolang ze strijdt, in leven blijft.
072 **wederminne**: beantwoorde liefde, wederliefde.

Wanhopend Minnaer:

073 Ick wanhoop van genot,[073]
074 en evenwel moet minnen[074 074 074 074]
075 Soo seer is desen Godt,[075]

073 **wanhoop van**: wanhoop aan.
074 **en**: maar.
074 **evenwel**: niettemin, nochtans.
WNT, evenwel, 4302, sub b, met dit citaat.
Opm.: *evenwel* ondersteunt het tegenstellende karakter van *en* in 074.
074 **en evenwel moet minnen**: maar niettemin moet [ik] liefhebben.
Opm.: vanuit hedendaags standpunt een geval van incorrecte samentrekking: in vs. 073 is immers sprake van de rechte woordorde; in vs. 074 van geïnverteerde woordorde, als de samentrekking opgelost wordt.
074 In beide zeventiende-eeuwse drukken staat er aan het einde van dit vers een dubbelpunt.
075 **Soo seer**: zozeer.
Opm.: het handschrift geeft geen uitsluitsel over de vraag waarop *Soo seer* betrekking heeft; de woordgroep kan immers door het ontbreken van enig interpunctieteken aan het einde van vers 074 verwijzen naar de tegenstelling die opgesloten ligt in de verzen 073-074, maar ook - door de komma aan het einde van vers 076 - kan zij in principe vooruit wijzen naar de antithese in de verzen 077-080, al zou dat rhetorisch gezien nogal merkwaardig zijn wegens de parallellie van respectievelijk 073-076 en 077-080.
Beide zeventiende-eeuwse drukken geven door een punt aan het einde van vers 076 aan, dat degene die de teksten gereedmaakte voor de drukken van 1611 en 1618 *Soo seer* interpreteerde als verwijzend naar de verzen 073-074.

*

(Wanhopend Minnaer)

075 Soo seer is desen Godt,[075]
076 Een meester van mijn sinnen,[076]
077 Ick weet dat ick can winnen,
078 Mijn lief tot geener wr,[078]
079 Nochtans can niet van binnen[079 079]
080 Blusschen t' ontsteken vuijr.[080 080]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
075 Soo seer is desen Godt, [-een]
077 Ick weet ⟪dat⟫ ick can [-niet] winnen,

075 **desen Godt**: deze god.
Opm.: bedoeld wordt Cupido.
Opm.: *desen* met genus-*n* buiten de fonetisch-gunstige situatie.

076 **sinnen**: gemoed, verlangens, emoties.
Opm.: dat hier niet zozeer aan *zintuigen* als wel aan innerlijke, emotionele gewaarwordingen gedacht moet worden, blijkt uit het tegenstrijdige karakter van wat *Wanhopend Minnaer* rationeel beseft (*Ick wanhoop van genot* (073) en meer nog: *Ick weet dat ick can winnen //Mijn lief tot geener wr* (077-078)) en wat hij emotioneel ervaart (074 en 079-080). Blijkbaar heeft hij geen vat meer op zijn emoties.

078 **tot geener wr**: op geen [enkel] tijdstip, nooit.
Opm.: *geener*: 3de naamv. vrouwelijk enkelv.
Opm.: Weijnen noemt de spelling 'w' voor 'uu' *zeldzaam*.
Hij zegt dat ze in anlaut *een heel enkele maal* voorkomt (a.w., § 5, blz. 14). Toch geven de eerste drie tafelspelen van Hooft een volkomen ander beeld: de spelling 'wt' (ik neem het voorbeeld dat Weijnen geeft) komt in totaal eenentwintig maal voor; de spelling 'uut', 'uyt' of 'uit' helemaal niet. (Zie de concordantie.) Het vierde spel laat ik buiten beschouwing omdat we daar geen autograaf van kennen.
De woorden *uur* en *uren* komen in de 'tafelspelen' slechts eenmaal voor: in dit vers en in II, 194. Beide keren met de spelling **w**.

079 **Nochtans**: toch, nochtans.

079 **niet**: niets.
Opm.: *niet* fungeert in 079-080 als onderwerp.

080 **t'**: het.
Opm.: de apostrof achter de 't' fungeert als verbindingsteken, als ligatuur.
Zie ook de vss. 022 en 043.

080 **ontsteken**: ontstoken.
Opm.: van *steken* komt vaak het voltooid deelwoord *gesteecken voor; zo ook van ontsteken ontsteken* (Vgl. Weijnen, a.w., § 43, blz. 39.).
Zie ook: II, 073.

*

079 Nochtans can niet van binnen
080 Blusschen t' ontsteken vuijr.

081 Die geesten die den Hel[081 081 081]
082 Betaelt met swaere pijnen[082]
083 En lijen weet ick wel[083 083 083]
084 Geen smert als Min den mijnen[084 084 084 084]
085 Alle quellagién schijnen,[085]
086 bij wanhoop haer noch schóón,[086 086 086 086]
087 Ick moet door Min verdwijnen[087]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
081 **Die**: De **i lijkt** tussengevoegd.
082 **[-Vergelt] ⟨Betaelt⟩**
082 Boven **swaere** enkele inktvlekken die waarschijnlijk ontstaan zijn door het te snel tegen elkaar leggen van de folia 254 en 255: de inkt van het in 043 bovengeschreven **menschen** was nog niet droog. Zo ook heeft het in dit vers bovengeschreven **Betaelt** vlekken veroorzaakt in de rechtermarge van 043.
084 **[-gelijck den] ⟨als Min den⟩**
085 **Alle**: Bij de aanzet van de eerste '**l**' is de inkt verdikt, alsof Hooft eerst een andere letter of lettercombinatie wilde schrijven.
085 **quellagién**: Het accentteken lijkt me hier nogal ongewoon, als het tenminste geïnterpreteerd moet worden als een diacritische aanduiding.
086 **[-Haer] bij [-de] wanhoop ⟨haer noch⟩ sch□□n** De plaats van de doorhalingen alsmede het aantal syllaben laat als oorspronkelijke versie veronderstellen: **Haer bij de wanhoop sch□□n**
089 **lee[f+]<v>**: assimilatie vóór klinker.
081 *Die geesten (...) swaere pijnen* is onderwerp bij *lijen* in 083.
081 **die**: die.
Opm.: *die* fungeert hier als meewerkend voorwerp. Hooft volgde echter pas in een later stadium de grammatici die in deze functie een *-n* voorschreven; *die* is de gewone gesproken vorm in het Hollands.
081 **den Hel**: de hel.
Opm.: *den Hel* fungeert hier als onderwerp; *den* met genus-*n*. Voor Hooft was *Hel* een mannelijk woord.
082 **Betaelt**: laat boeten.
Vgl. WNT, betalen, 2199, sub 4.
083 **En**: ontkenningspartikel, in combinatie met *Geen* (084).
083 **lijen**: verduren.
083 **wel**: zeker.
084 **smert**: smart, pijn.
Opm.: *smert* is een Brabantse vormvariant van *smart*.
084 **Min**: [de] liefde.
Opm.: *Min* is hier subject van een samengetrokken *Betaelt* (082).
084 **den mijnen**: de mijne [laat] [boeten]
Opm.: *den mijnen* is een sylleptische verwijzing naar *Die geesten* (081).
Opm.: *den mijnen* meewerkend voorwerp.
084 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een puntkomma.
085 **quellagién**: kwellingen, smarten.
086 **bij wanhoop**: [vergeleken] bij [de] wanhoop.
086 **haer**: hun.
Opm.: nl. de *geesten* (081).
086 **sch□□n**: mooi, schoon.
Opm.: met accenttekens voor de zgn. 'holachtige' uitspraak. (Vgl. H.M. Hermkens, *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1973, blz. 27.)
086 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een puntkomma.
087 **verdwijnen**: versmachten, wegteren, verkwijnen.
Vgl. WNT, verdwijnen, sub I, 1, a, β.
Vgl. Oudemans, *Taalkundig woordenboek*, verdwijnen, blz. 366.

088 En wanhoop is mijn lóón.

Hopende Minnaer.

089 Ick leev op hope van[089]

090 Mijn lief eens te genieten,[090]

089 **op hope van**: in de hoop.
Opm.: het voorzetsel *van* is in deze combinatie voor het zeventiende-eeuwse Nederlands vrij gewoon.
Vgl. WNT, hoop (II), 1074.

090 **Mijn lief eens te genieten**: [dat] [ik] [het genot] [van] mijn geliefde eens [mag] smaken.
Vgl. WNT, genieten (II), B,2,b,α, 1546.

*

Hopende Minnaer.

089 Ick leev op hope v<u>an</u>
090 Mijn lief eens te genieten,[090]
091 Om daer te raken aen[091 091]
092 Tsint mij de Min quam schieten,[092 092 092]
093 en heb ick noijt verdrieten[093 093]
094 Arbeijt noch moijt ontsien,[094 094 094 094]
095 Jae mijn begeerten lieten[095]
096 Mij noijt Perijckel vlien.[096 096]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
089 **lee[f+]<v>**
090 **M/mijn**
092 ⟨Tsint mij de M/min quam schieten,⟩
Door de interlineaire toevoeging van vers 092, is het niet duidelijk of vers 091 eindigt met een komma: de eerste verticale haal van de 's' van **schieten** valt namelijk samen met de eventuele komma.
093 ⟨en heb ick noijt⟩ [-Laet ick mij nu] verdrieten
Door de interlineaire toevoeging van vers 092 was het niet mogelijk de wijziging boven de doorgestreepte plaats te schrijven; vandaar hier de toevoeging in de marge.

090 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
091 **<u>daer (...) aen</u>**: dat.
Opm.: omdat in het zeventiende-eeuws het werkwoord *raken* in deze betekenis verbonden is met het voorzetsel *aen*, terwijl dit bij het algemeen modern Nederlands equivalent van dit woord niet het geval is, vindt er in de vertaling van het aanwijzend voornaamwoordelijk bijwoord ook een verandering van woordsoort plaats.
091 **<u>te raken aen</u>**: te verkrijgen, te bereiken.
Vgl. WNT, raken (I), B,4,203.
092 Dit hele vers moet beschouwd worden als een nadere bepaling bij *noijt* in vers 093 en 096. De enigszins getordeerde zinsbouw moet op rekening geschreven worden van het feit dat vers 092 waarschijnlijk pas later toegevoegd is (zie de manuscriptologische aantekeningen bij vers 092).
092 **<u>Tsint</u>**: vanaf de tijd dat.
092 **<u>quam schieten</u>**: getroffen heeft.
Opm.: het hulpwerkwoord *quam* heeft hier een louter omschrijvende functie.
Vgl. WNT, komen (III), 5203.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 88, blz. 82.)
093 **<u>en</u>**: ontkenningspartikel.
093 **<u>verdrieten</u>**: smart.
Opm.: *verdrieten* is geen meervoud van *verdriet* maar een gesubstantiveerde infinitief. Bovendien zou *verdrieten* als meervoudig substantief slecht passen bij *Arbeijt* en *moijt*.
Vgl. WNT, verdrieten, 1446.
Opm.: Zie ook: III, 021.
094 **<u>Arbeijt</u>**: moeite.
Vgl. WNT, arbeid, 2, 581 e.v.
094 **<u>moijt</u>**: verdrietelijkheid.
Vgl. WNT, moeite, 956.
094 **<u>ontsien</u>**: duchten, schromen voor, vrezen.
Vgl. WNT, ontzien, 2067.
094 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een dubbelpunt.
095 **<u>Jae</u>**: zelfs.
Opm.: *Jae* moet hier geïnterpreteerd worden als een versterkend woord bij het hoogtepunt van de reeks: *verdrieten-Arbeijt- moijt-Perijckel*.
096 **<u>Perijckel</u>**: onheil, ongeluk.
WNT, perikel, 1209, met dit citaat.
096 **<u>vlien</u>**: ontvluchten, ontlopen.
Opm. *vlien* met uitval van intervocalische *-d*.

*

095 Jae mijn begeerten lieten
096 Mij noijt Perijckel vlien.

097 Wanneer ick overpeijs[097]
098 Wat lust mij soud' gebeuren,[098 098 098]
099 Indien dat sij een reijs[099 099]
100 Verhooren mocht mijn treuren[100 100 100]
101 Soo can ick niet bespeuren[101 101 101 101/104]
102 Of sij is dubbel waert[102 102]
103 Dat niemant haer te veuren[103]
104 Sijn Lijf en leven spaert.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
102 ⟨Of *s*[-ij*.*] ⟨ij⟩ is [d*o*bbel w+]<dubbel ⁄ w>aert⟩
De verdikkingen in **dubbel** en in de '**w**' van **waert** zijn waarschijnlijk alleen bedoeld ter verduidelijking.
104 **[-of]** ⟨**en**⟩

097 **overpeijs**: overdenk.
Opm.: de vorm *overpeijs* of *overpeis* komt in het middelnederlands en zeventiende-eeuws voor naast *overpeijns* of *overpeins*.
Vgl. WNT, overpeinzen, 1929.

098 **Wat lust**: Welk genot.
Opm.: *Wat* (onz.) is kern; *lust* (vr.) is bepaling daarbij.

098 **soud'**: zou.
Opm.: 3de persoon enkelv. praeteritum conjunctief (potentialis) van *zullen*.
Opm.: de *-e* is geëlideerd vanwege het aantal lettergrepen.

098 **gebeuren**: te beurt vallen, overkomen.
Vgl. WNT, gebeuren, 402-403.

099 **Indien dat**: indien, als.
Opm.: het woord *dat* is een relatief partikel dat oorspronkelijk inderdaad fungeerde als eerste element van een relatieve bijzin. (Vgl. WNT, indien, 1552.)
Opm.: van de zeven maal dat in de tafelspelen *indien* gebruikt, wordt, is dit de enige keer waarin het vergezeld is van *dat*.
sij: zij. (nl. *Mijn lief* (090).)

099 **reijs**: keer.

100 **verhooren**: aanhoren.

100 **mocht**: kon, zou.
Opm.: *mogen* betekent doorgaans *kunnen*; soms kan het echter ook *zullen* of zelfs *moeten* (Zeeuws) betekenen.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 88, blz. 81-82.)

100 **mijn treuren**: mijn smart.
Opm.: de infinitief wordt hier gebruikt als substantief.
Vgl. WNT, treuren, 2,b, 2672.

101 **Soo**: dan.
Opm.: *Soo* heeft hier een hervattende functie.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 75, blz. 65-66.)

101 **niet**: niet.

101 **bespeuren**: vinden, opmerken.
Vgl. WNT, bespeuren, 2073.

101/104 Ook de constructie van deze verzen is niet eenvoudig. Misschien is er ook hier sprake van een zgn. balansschikkingszin. Waarschijnlijker is echter de interpretatie waarin *of* een gewoon onderschikkend voegwoord is. De parafrase van deze verzen luidt dan: Ik kan niet begrijpen of ze het wel verdiend heeft, dat niemand zijn leven voor haar over heeft. (Zo'n ondank verdient ze niet!)

102 **Of sij**: of zij.

102 **is dubbel waert**: [het] tweemaal (dubbel) waard is.

103 **haer te veuren**: voor haar.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 76, blz. 69.)

*

103 Dat niemant haer te veuren
104 Sijn Lijf en leven spaert.[104] [104]

Genietend' Minnaer

105 Daer is geen hoger stant[105]
106 Dan Liefs genot in trouwe,[106] [106] [106]
107 In wederminne brant[107]
108 Het harte van mijn vrouwe,[108]
109 Wanneer dat ick aenschouwe[109] [109]
110 Waer in mijn siele rust;[110]
111 Neen seker ick en houwe[111] [111] [111]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

104 **[-of]** ﴿**en**﴾

- 105 **Minnaer**: Door een vergissing of een inktvlekje heeft de eerste '**n**' van deze minnaar een pootje te veel.

106 **L/liefs** ⁄ **genot**
[-met] ﴿**in**﴾

112 **Da[t^{+}]<t>**: De '**t**' is slechts duidelijker gemaakt.

113 **[-D*a*t]** ﴿**Ons**﴾ **willen [-van ons tw[ij^{+}]<e>en]** ﴿**onderling**﴾
[-D*a*t]: Het lijkt mij uitgesloten dat de laatste letter van het doorgehaalde **[-D*a*t]** een 's' (bv. van 'Dees') is geweest. De finale 's' in dit handschrift wordt immers vooral gekenmerkt door een verticale haal naar boven, na de ronding, met veelal een kleine afronding naar links aan de top:
Van een dergelijke haal naar boven is hier niets te zien. Dit houdt in dat **willen** door Hooft eerst geïnterpreteerd is als een enkelvoudig zelfstandig naamwoord. Gelet op de meervoudige persoonsvorm in vers 114, zullen de correcties van vers 113 dus wel aangebracht zijn direct ná het schrijven van vers 113; vóór 114 derhalve.
De vervanging van **twijen** door **tween** hangt samen met de oorspronkelijke rijmklank **een** in vers 115. Bovendien leverde de diphtong **twijen** een lettergreep te veel op.
De wijziging van **van ons tween** in **onderling** heeft dan de correctie van **niet dan een** // **Dingen t'** (115-116) door **maer een ding** // **Te** (115-116) met zich meegebracht.

104 **Lijf en leven**: leven.
Opm.: *Lijf* en *leven* zijn synoniem.
104 **spaert**: ontziet.
Opm.: *Dat niemant (...) spaert* (103-104): dat wil zeggen dat iedereen zijn leven voor haar over heeft.
105 **stant**: [innerlijke] gesteldheid.
WNT, stand, 648, met dit citaat.
106 **Liefs genot**: [het] genieten van [de] geliefde.
Opm.: in het besef dat deze liefde wederzijds is.
Zie de vss. 107-110.
106 **in trouwe**: in getrouwheid, óf: voorwaar, waarachtig, waarlijk.
Opm.: beide interpretaties zijn hier mijns inziens mogelijk. In het eerste geval is er sprake van een bijvoeglijke bepaling die het kernwoord van de woordgroep nader bepaalt. In het tweede geval is er sprake van een uitroep die de bewering moet benadrukken. In de vertaling moet de bewering echter op de uitroep volgen.
106 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
107 **wederminne**: wederliefde.
108 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een punt.
109 **Wanneer dat**: wanneer.
Opm.: *dat* fungeert hier als expletief onderschikkend voegwoord.
109 **aenschouwe**: aanschouw, kijk naar.
110 **Waerin**: [haar] in wie.
Opm.: betrekkelijk voornw. bijwoord met ingesloten antecedent.
111 **seker**: zeker.
Opm.: *seker* fungeert hier als versterkend woord bij *Neen*.
111 **ick (...) houwe**: ik houd, ik beschouw.
111 **en**: ontkenningspartikel in combinatie met *geen* (vs. 112).

112 Dat voor geen aertsche lust.[112] [112]

113 Ons willen onderling[113]
114 Sijn in malkaer gevlogen

112 **Dat**: dat.
Opm.: *Dat* verwijst naar de inhoud van de verzen 106 en 107-110; kortom: naar het ervaren van het wederkerige van de liefde.
112 **voor geen aertsche lust**: voor (als) een onaards genot.
113 **Ons willen onderling**: onze wederzijdse wil.
Opm.: dat Hooft *willen* - in tweede instantie (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers) - interpreteerde als een meervoudig substantief, blijkt uit de daarbij behorende pv *Sijn* in vers 114, en uit *sij* in vers 115, al blijft het natuurlijk ook mogelijk dat het het tweezijdige karakter van dit *willen* benadrukkende adiectief in postpositie hem deze pv ingegeven heeft.

Opm.: *ons* blijft vaak onverbogen (vgl. Weijnen, a.w., § 50, blz. 48). Dit is niet alleen in het Brabants zo (vgl. Huygens' Antwerps), maar óók bij Hooft: vgl. vs. 117 *Ons harten; ons heussche bruit* (II, 132) en bijvoorbeeld *Ons krachten en getal* (Stoett, blz. 148, vers 87). De opmerking van Weijnen (t.a.p.) dat *Vondel en Hooft* wat betreft de buiging van dit bezittelijk voornaamwoord *het hedendaagse gebruik hebben*, lijkt me te algemeen.

*

113 Ons willen onderling[113/116]
114 Sijn in malkaer gevlogen[114]
115 Soo dat sij maer een ding[115 115]
116 Te samen en vermoogen,[116 116 116]
117 Ons harten beij gebogen,[117 117/118]
118 Gedraeijt te samen sijn[118]
119 Mijn siel in haer getogen,[119 119 119]
120 En haere siel in mijn.[120]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
115 **[-niet dan een] ⟨maer een ding⟩**
116 **[-Dingen t'] ⟨Te⟩**
118 **[-*O*ns hart] ⟨Gedraeijt te⟩**

113/116 Hooft bedoelt in deze verzen blijkbaar dat de afzonderlijke wil van beide gelieven zozeer tot één wil geworden is, dat ze slechts sámen iets kunnen, tot iets in staat zijn.
Deze interpretatie houdt in dat *maer* (115) betrekking heeft op *Te samen* (116) en niet op *een* (115), dat dan ook mijns inziens onbeklemtoond gelezen dient te worden.

114 **malkaer**: elkaar.
Opm.: ontstaan uit Mnl. *manlijc anderen*.
Vgl. WNT, elkander, 4078.

115 **maer**: slechts.

115 **een ding**: iets.
Vgl. WNT, ding (I), 2632, ook al is er hier geen sprake van een verbinding met een voorafgaand bijvoeglijk naamwoord, zoals bv. *mooi*.

116 **en**: ontkenningspartikel, behorend bij *maer* (vs. 115).

116 **vermoogen**: kunnen.

116 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een dubbelpunt.

117 **Ons harten beij**: beide onze harten.
Opm.: zie voor het onverbogen zijn van *Ons* de tweede opmerking bij de annotatie van vers 113.

117/118 **gebogen, // Gedraeijt te samen sijn**: zijn gelijkgericht gemaakt [en] in elkaar gedraaid.
Opm.: Vgl. II, 180.

118 Beide zeventiende-eeuwse drukken hebben aan het einde van dit vers een dubbelpunt.

119 In dit vers moet een pv *is* verondersteld worden die besloten ligt in *sijn* uit 118: overspannen samentrekking naar de vorm.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 5.6.5, blz. 173.)

119 **haer**: haar.
Opm.: verwijst naar *mijn vrouwe* (vs. 108).

119 **getogen**: getrokken.
Opm.: Vgl. vers 110.
Opm.: Vd-vorm van de inf. *tijgen*.

120 **in mijn**: in mij.
Opm.: de vorm met *-n* treft men vooral bij Hollandse auteurs aan.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.3., blz. 89 en Weijnen, a.w., § 3, blz. 11.)

*

119 Mijn siel in haer getogen,
120 En haere siel in mijn.

Min.

121 Joffrouwen fraeij getoijt,[121]
122 Om beij de quaen te mijen[122 122]
123 V ijsich hart ontdoijt[123 123]
124 Elck gae sijn jonsten vlijen[124 124]
125 Tot die stantvastich vrijen[125 125]
126 Alsoo dat ghij door een
127 Gemene heerschappie
128 Maeckt slaven van v t'ween.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

122 **Om[t] [-droeve quaet] ﹤beij de quaen﹥**
Hooft heeft, om aan te geven dat de '**t**' niet bij de gecorrigeerde versie hoort, een verticaal streepje tussen de '**m**' en de '**t**' gezet.
123 **ijsich**: De neerwaartse haal van de 's' valt gedeeltelijk samen met de 'i'. Ter onderscheiding heeft de auteur 'n horizontaal streepje gezet.
124 **[-En wilt *u*] ﹤Elck gae sijn﹥**

121 **fraeij getoijt**: mooi opgemaakte, fraai geklede; zeer schone.
Opm.: het werkwoord *tooien* kan behalve uiterlijke opsmuk in de vorm van sieraden of kleding ook natuurlijke schoonheden aanduiden.
WNT, tooien (I), 1130, met dit citaat.
Opm.: in verband met het genre van het spel is hier natuurlijk ook de betekenis *fraai verklede* zeer wel mogelijk.

122 **beij de quaen**: beide ongelukkige toestanden.
Vgl. WNT, kwaad (II), I, 2.
Opm.: Hooft bedoelt hiermee vermoedelijk datgene wat *Wanhopend Minnaer* en *Hopende Minnaer* representeren. Dat hijzelf ook enige moeite heeft gehad met de vermelding van de *Hopende Minnaer* in deze context, blijkt uit het handschrift, waar immers in eerste instantie op deze plaats *Omt droeve quaet te mijen stond*. Zowel voor het *wanhopen aan* als het *hopen op* het genieten van de geliefde dienen de *Joffrouwen* blijkbaar op te passen.

122 **te mijen**: uit de weg te gaan, te ontlopen.
Opm.: *mijen* met uitval van intervocalische -*d*.

123 **V ijsich hart**: uw koele hart.
WNT, ijzig (I), 2,b, 1448, met dit citaat.

123 **ontdoijt**: [laat] ontdooien, [laat] week worden.
Vgl. WNT, ontdooien, 1833.

124 **Elck gae (...) vlijen // Tot**: [Laat] ieder [van u] [...] aanpassen aan.
WNT, vlijen (I), A,I,4, 2096, met dit citaat.
Opm.: het WNT vermeldt de verbinding *vlijen tot* alleen bij het zgn. 'Wederk.' gebruik van dit zelfstandige werkwoord (zie kolom 2102, 5b). Het werkwoord is hier echter niet noodzakelijk-wederkerend gebruikt, blijkens het ontbreken van een reflexief pronomen.

124 **sijn jonsten**: zijn genegenheden.

125 **die**: [hen] die.
Opm.: *die* is hier een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.
Opm.: de verwijzing van *die* levert enige problemen op: in de directe context staat geen woord of woordgroep waarop *die* betrekking kan hebben. Het ligt dan ook voor de hand te veronderstellen dat *die* niet binnen de tekst verwijst naar een personage, maar, in de wereld van het publiek, naar alle trouwe minnaars.

125 **stantvastich**: trouw, op trouwe wijze.
WNT, standvastig, B,2, 733-734, met dit citaat.

*

Min.

Joffrouwen fraeij getoijt,
Om beij de quaen te mijen
V ijsich hart ontdoijt
Elck gae sijn jonsten vlijen
Tot die stantvastich vrijen
Alsoo dat ghij door een[126] [126]
Gemene heerschappie[127] [127]
Maeckt slaven van v t'ween.[128]

[0.5.] In Amsterdam.

[0.6.] Op de foij van Mons[r] Hovijn,[0.6.]

[0.7.] gespeelt. 1602.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

126 **Alsoo dat [-hij]** ⟪**[-die]**⟫ ⟪**ghij**⟫

128 **Maeckt**: De '**t**' is vetter dan de rest van 't woord en mogelijk toegevoegd.

0.5-0.7. Deze regels staan in de rechter benedenmarge.
Het schriftbeeld laat vermoeden dat deze aantekening later toegevoegd is.

126 **Alsoo dat**: zodat.
Vgl. WNT, alzoo, I,b, 335.

126 **ghij**: u.
Opm.: meervoud: de geliefde én de minnaar.

127 **Gemene**: gemeenschappelijke.

127 **heerschappie**: heerschappij.
Opm.: het achtervoegsel *-ie* was blijkens het rijm tweelettergrepig. Uit het feit dat *heerschappie* rijmt op o.a. *vrijen* blijkt dat *ij en i* ongeveer gelijk van klank waren.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 68.)

128 **Maeckt slaven van v t'ween**: u onderling [tot] slaven maakt.
Opm.: *slaven*, omdat immers de wil van de een gebonden is aan die van de ander, en andersom (zie de vss. 113-116).
Opm.: *t'ween*: de apostrof fungeert als verbindingsteken.
Opm.: de spelling *t'ween* geeft aan dat het woord monosyllabisch uitgesproken werd.

0.6. **foij**: afscheidsfeest.
WNT, fooi (I), 1, 4622, met dit citaat.
Opm.: een afscheidsfeest gegeven door Hovijn, vanwege zijn vertrek uit Amsterdam? Ging hij op Grand Tour?

Bruiloft-spel

*

[0.1.] BRUILOFT-SPEL.
[0.2.] Min, Heusheit, Nacht.[0.2.]

M
001 Wt den besonden throon der Goden hooch van waerden,[001 001 001]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
- Om de tien regels is in het Amsterdamse handschrift een regelnummer aangebracht. Ik heb die hier moeten laten vervallen omdat de zetspiegel mij niet toestond ze op te nemen. De nummering is in arabische cijfers, waarbij 160 tot en met 190 vermeld zijn als respectievelijk 60, 70, 80, 90.
Om dezelfde reden heb ik hier de aanduidingen der personages moeten vervangen door letteraanduidingen: **M** voor *Min*; **H** voor *Heusheit* en **N** voor *Nacht*.
Hooft bedient zich overigens zelf ook vanaf vers 081 van deze letteraanduidingen, op één uitzondering na, namelijk vóór vers 144, waar *Nacht* voor het eerst het woord neemt.
0.1. De haal boven de 'o' van 'BRUILOFT' moet gelezen worden als een deel van de bovenste horizontale lijn van de kapitale 'F' van 'BRUILOFT'; niet als een diacritisch teken derhalve.
0.2. De tekens die tussen de drie personages in staan, lijken meer op inlastekens, zoals die voorkomen vóór een bovengeschreven woord (zie bv. de verzen 112 en 113), dan op komma's.

Dat Hooft hier waarschijnlijk toch komma's bedoeld heeft, blijkt uit het leesteken aan het einde van vers 009, dat hetzelfde karakter heeft als de hier bedoelde aanduidingen, en dat toch niet anders geïnterpreteerd kan worden dan als een komma.

[h^{+}]<H>eusheit
003 **[-ding]** ⟪**luck**⟫

0.2. **Heusheit**: onbaatzuchtigheid, altruïsme, deugdzaamheid.
Vgl. WNT, heusheid, 715-716, (vooral sub 2).
Opm.: *Heusheit* legt zelf haar *tijtels* (085) uit; geeft haar eigen kwalificaties in vooral de vss. 079, 083, 086-101, 109-114, 121 en 129: zij brengt mensen tot elkaar; zij is *van hooch en eelder Aert*, en omschrijft zichzelf enkele malen als (*Een*) *lust om goet te doen* (vss. 083 en 092); zij is almachtig en gelukbrengend; slechts *heusheit* zorgt ervoor dat een mens openstaat voor 'n ander (vs. 121) en zich met die ander verbindt.
Opm.: de behandeling van dit lemma in het WNT is nogal karig.
Opm.: dat we ons *Heusheit* als een vrouwelijk personage moeten voorstellen blijkt, behalve uit de aanduiding *godin* in vers 084, ook uit de regie-aanwijzing in het zgn. Berlijnse handschrift: *Heuscheijt, een vrou cierlijck ghecleet brengt twee harten in een* (r. 0.2.). Dit handschrift biedt ons ook de verschijningsvorm van *Min* en *Nacht*, respectievelijk: *een man met vleughelen, pijl, booch, en kooker* (Vgl. *Mommerij*: zonder zijn *toorts*) en een *man met een globe opt hooft daer licht door schijnt*.

001 **Wt**: [van]uit
Opm.: Vgl. voor de spelling *Wt* de annotaties bij I, 078.

001 **besonden**: met zonlicht bestraalde.
WNT, bezonnen (II), 2496, met dit citaat.

001 **hooch van waerden**: zeer aanzienlijke, hoogwaardige.
Opm.: bijvoeglijke bepaling bij *Goden* (001).
Opm.: *waerden*: 3de naamval enkelvoud van het vr. substantief *waerde*.
Vgl. WNT, waarde (I), 219, sub b.
Opm.: het rijmwoord *waerden* heeft hier een andere oude derde naamval opgeroepen: *Aerden* (002).

002 En wt mijn Moeders schoot coom ick gedaelt op Aerden;[002 002 002 002]
003 Een overselsaem luck van eenen Godt te sien[003 003]
004 Gebeurt vlieden, en ghij valt niet op v knien?

002 **wt**: vanaf.
002 **mijn Moeders schoot**: [de] schoot van mijn moeder.
Opm.: *mijn* vertoont zgn. uitgespaarde flexie.
Vgl. hiervoor o.a. Hermkens, *Instructiegrammatica*, § 8.1.4, blz. 213.
002 **coom ick**: kom ik.
Opm.: de rekking van *o* tot *oo* vóór een finale *m* is in dit stuk normaal. Vgl. de vss. 012, 056, 144 en 148.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier *com ick*.
002 **op Aerden**: op aarde.
Opm.: *Aerden*: derde naamval vrouwelijk enkelvoud.
003 **overselsaem**: zeer zeldzaam, uitzonderlijk.
Vgl. WNT, overzeldzaam, 2242.
003 **luck**: toeval, voorval, gebeurtenis.
WNT, luk, 3306, met dit citaat.

*

003 Een overselsaem luck van eenen Godt te sien[003]
004 Gebeurt vlieden, en ghij valt niet op v knien?[004 004 004]
005 Onkunde maeckt onmin, het mach v daer wel deeren,[005 005]
006 Maer neen ghij kent mij wel al waert maer aen mijn kleren.[006 006 006 006]
007 Altsamen hebt ghijlie mijn crachten wel gesmaeckt[007 007 007]
008 Want mijn vergulde schicht vast alle menschen raeckt[008]
009 Behalven luttel die 't achter t journael ontduicken,
010 Oft achter t' schuldtboeck dat sij voor een schilt gebruicken,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
003 **[-ding]** ⟪**luck**⟫
005 **Onkenne** ⟪**Onkunde**⟫
Onder 'Onkenne' staat een streep: open variant.
008 **[-int gemeen mijn]** ⟪**mijn vergulde**⟫

003 **van eenen Godt te sien**: een god te zien.
Opm.: de bijvoeglijke nabepaling in de vorm van een infinitiefconstructie met *van te* (en zonder *om*) is in het zeventiende-eeuws niet ongebruikelijk.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 7.2.2.1.1, blz. 208.)
Opm.: *eenen Godt* is object van *te sien*.

004 **Gebeurt**: overkomt, valt te beurt.
Vgl. WNT, gebeuren, 403, sub 2.

004 **vlieden**: u.

004 **knien**: knieën.
Opm.: uit het feit dat *knien* in rijmpositie met *sien* geplaatst is, moet geconcludeerd worden dat het woord als een monophtong uitgesproken is. De metriek (12 syll.) geeft dat ook aan.

005 **Onkunde maeckt onmin**: onwetendheid veroorzaakt ongeliefdheid.
Opm.: vergelijk *onbekend maakt onbemind*.
Opm.: het WNT vermeldt in de *Aanmerkingen* bij het lemma *Onkennis* (kolom 1707) dit citaat uit *Bruiloft-spel als Onkenne (of onken) maakt onmin*. Daarbij is echter over het hoofd gezien dat in het Amsterdamse handschrift *Onkenne* onderstreept is en in de marge als alternatief staat: *Onkunde* (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers).
Opm.: in het Berlijnse handschrift is de uitspraak *Onkennis maeckt onmin* onderstreept; waarschijnlijk ter markering van het sententie-achtige karakter ervan.

005 **het mach v daer wel deeren**: daar zal [bij] u het gebrek wel liggen (daar zal het [bij] u wel aan liggen).
Opm.: *Min* bedoelt dat *Onkunde maeckt onmin* er de oorzaak van is dat de aangesprokenen niet op hun knieën vallen.

006 Dit vers bevat een zelfcorrectie t.o.v. de vss. 003-005.

006 **wel**: terdege, goed.

006 **waert**: zou het [...] zijn.

006 **maer**: alleen maar, slechts.

007 **Altsamen**: allemaal.
Opm.: door de vooropplaatsing van *Altsamen* krijgt dit woord extra nadruk.
Opm.: *Altsamen* met elisie van *e* vanwege het metrum.
Opm.: let op de rijke variatie in de vormen van de aangesproken groep binnen de verzen 004-007: *vlieden* (004) - *ghij* (004) - *v* (005) - *ghijlie altsamen* (007).

007 **wel**: terdege.

007 **gesmaeckt**: leren kennen, ondervonden.
WNT, smaken, 2033, met dit citaat.

008 **mijn vergulde schicht**: mijn gouden pijl.
WNT, schicht, 549, met dit citaat.
Opm.: zie de annotatie bij I, 028 en II, 105.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *vergulden*.

*

007 Altsamen hebt ghijlie mijn crachten wel gesmaeckt
008 Want mijn vergulde schicht vast alle menschen raeckt[008 008]
009 Behalven luttel die 't achter 't journael ontduicken,[009 009 009 009 009]
010 Oft achter t' schuldtboeck dat sij voor een schilt gebruicken,[010 010]
011 Want waer ick eenich hart te seer becommert vind[011-012 011]
012 Met aertsche sorgen, daer coom ick niet gaeren in.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

008 **[-int gemeen mijn] ⟨mijn vergulde⟩**

009 Boven de '**e**' van **journael** staat eenzelfde teken als boven de '**u**' van hetzelfde woord; het staat alleen iets hoger. Inzage in het handschrift maakt duidelijk dat het hier gaat om een modern balpeninktstreepje!

011 **te [-t*.*] seer**: Er zal wel '**te**' gestaan hebben.

008 **vast alle menschen**: bijna alle mensen.
WNT, vast, 690, sub B, 8, met dit citaat.
Het WNT merkt hierbij op dat deze betekenis en dit gebruik (als bijwoord van wijze) van *vast* in *de 17de E. alleen aangetroffen (is) bij Hooft (...) en in den Statenbijbel*.

008 **raeckt**: treft.
WNT, raken (I), 196, sub A,1, met dit citaat.

009 **Behalven**: uitgezonderd.
Vgl. WNT, behalve, 1464.
Opm.: de *-n* in *Behalven* laat de oorspronkelijke betekenis herkennen: *bi + halven*: ter zijde [gesteld].
Vgl. WNT, behalve, 1462.

009 **luttel**: enkelen.
Vgl. WNT, luttel (II), 3373.

009 **'t**: hem.
Opm.: *'t* verwijst naar *mijn vergulde schicht* (008); een sylleptische verwijzing, waarbij de gedachte aan de handeling van het schieten een rol gespeeld zal hebben in de totstandkoming van *'t*.

009 **'t journael**: het journaal.
WNT, journaal, 448, met dit citaat.
Opm.: 'n koopmansboek dat als basis dient voor 't zogenaamde grootboek.
Opm.: in het Berl. hs. is *Journael* onderstreept.

009 **ontduicken**: [eraan] ontkomen, ontvluchten [door weg te duiken].
Opm.: deze betekenis van *ontduicken* komt niet voor in het WNT, maar kan wel uit de daar vermelde betekenissen afgeleid worden.

010 **t' schuldtboeck**: het grootboek.
WNT, schuldboek, 1199, met dit citaat.
Opm.: een koopmansboek dat een overzicht geeft van schulden en vorderingen.
Opm.: *t'*: de apostrof fungeert als ligatuur.
Opm.: in het Berl. hs. is *schultboeck* onderstreept.

010 **voor een schilt**: als een schild.
Opm.: *voor* is in het zeventiende-eeuws het gewone voorzetsel aan het begin van een bepaling van gesteldheid.
Vgl. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*, § 107, blz. 104.

011-012 In het Berl. hs. staan voor beide verzen dubbele komma's, waarschijnlijk ter aanduiding van het sententie-achtige karakter.

011 **eenich**: welk dan ook, een of ander.
Vgl. WNT, eenig, 3833.

*

011 Want waer ick eenich hart te seer becommert vind[011 011]
012 Met aertsche sorgen, daer coom ick niet gaeren in.[012]
013 Te quetsen t laech gemoet heeft mijn altijts verdroten[013 013 013 013 013]
014 Want ick ben van geen Veldt- oft Bosgod wt gesproten[014 014]
015 Maer wt het brave saet en cloecke lendens van
016 Den Crijchsgodt, die mij bij de sachte Venus wan

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
011 **te [-t*.*] seer**: Er zal wel 'te' gestaan hebben.
013 **Te**: Boven de horizontale streep van de 'T' staat een krul die wellicht het resultaat is van een te ver doorschieten van de pen.
014 **Want ick ben [-wt] ﹤van﹥ geen [-Pan] ﹤Veldt-﹥ [-noch] ﹤oft﹥ Bosgod wt ¦ gesproten**

Het translitteratiesysteem dat twee *afzonderlijke* doorhalingen consequent apart vermeld wil zien, zou hier een verkeerde suggestie kunnen wekken omtrent de chronologie der doorhalingen en die der correcties. De juiste volgorde zal immers wel zijn:
[-Pan][-noch] ﹤Veldt- of﹥

011 **becommert**: belast, bezwaard.
Vgl. WNT, bekommeren, 1619-1621.
011 Het Berl. hs. heeft in plaats van *vind* als rijmwoord *vin*. Het rijm met *in* (012) wordt daardoor zuiverder. De versmelting van *-nd* tot *-n* is een geval van assimilatie dat in het zeventiende-eeuwse Hollands frequent voorkomt.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 37, blz. 33.)
012 **coom ick (...) in**: kom ik in.
Opm.: met mijn pijl.
Opm.: vgl. de annotatie bij *coom ick* (002).
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *com ick*.
013 **quetsen**: verwonden.
013 **t laech gemoet**: [iemand met] 'n weinig verheven gevoelsleven. Vgl. WNT, gemoed, 1432: *Soms wordt **gemoed**, vergezeld van een bnw., nagenoeg bij wijze van persoonsverbeelding, overdrachtelijk gebezigd ter aanduiding van den persoon die een zoodanig gemoed bezit*.
Opm.: vergelijk het Latijnse *animus*, dat op dezelfde wijze gebruikt kan worden.
Opm.: blijkens de directe context zijn lieden die zich al te zeer bezighouden met *aertsche sorgen*, veroorzaakt door journaal of grootboek, bij uitstek de bezitters van zo'n *laech gemoet*. De mededeling in vers 014 *Want ick ben van geen Veldt- oft Bosgod wt ¦* **gesproten** geeft bovendien aan dat deze handelslui hoogstens aan het schrikken gemaakt zouden kunnen worden, indien *Min* zich zou verlagen tot het uitstrekken van zijn activiteiten in hun richting; deze eigenschap, die vooral satyrs bezitten, heeft *Min* door afkomst niet!
013 **mijn**: mij.
Opm.: *mijn*: hiaatvulling vóór klinker (Hollands).
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.3.1, blz. 89.)
013 **altijts**: altijd.
Opm.: *altijts*: met adverbiale *-s*.
Zie ook o.a.: II, 183.
013 **verdroten**: [is] [mij] onaangenaam geweest.
Vgl. WNT, verdrieten, 1442.
Opm.: vgl. IV, 125.
014 **van (...) wt gesproten**: voortgekomen uit.
Vgl. WNT, spruiten, 3089, sub 3.
014 **Veldt- of Bosgod**: veld- of bosgod.
Opm.: Hooft duidt hier op de Griekse en Romeinse halfgoden, de satyrs of faunen, die verliefden aan het schrikken maakten, en bekend stonden om hun geile aard.
Opm.: het Berl. hs. bevat hier een merkwaardige vergissing: door het weglaten van *wt* kwam de afschrijver een lettergreep te kort. Hij vulde die aan door aan *bosghod* het suffix *-in* toe te voegen. Daardoor ging hij echter voorbij aan de betekenis van *gesproten*, dat hier blijkens de vermelding van *Ares* of *Mars, den Crijchsgodt*, specifiek betrekking heeft op de mannelijke inbreng in het verwekkingsproces.

*

013 Te quetsen t laech gemoet heeft mijn altijts verdroten
014 Want ick ben van geen Veldt- oft Bosgod wt gesproten
015 Maer wt het brave saet en cloecke lendens van[015 015 015]
016 Den Crijchsgodt, die mij bij de sachte Venus wan[016 016 016]
017 Die heeft mijn onder haer beweechlijck hart gedragen,[017 017 017]
018 En d' aldergrootste Goon dat sijn mijn naeste magen,[018 018 018]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

014 **Want ick ben [-wt] ⟨van⟩ geen [-Pan] ⟨Veldt-⟩ [-noch] ⟨oft⟩ Bosgod wt ⁄ gesproten**

Het translitteratiesysteem dat twee afzonderlijke doorhalingen consequent apart vermeld wil zien, zou hier een verkeerde suggestie kunnen wekken omtrent de chronologie der doorhalingen en die der correcties. De juiste volgorde zal immers wel zijn:
[-Pan][-noch] ⟨Veldt- of⟩
015 **[-Ick reken mijn geslacht van Faunus noch van Pan,] Maer wt het brave saet, [-des Crijchs godts, die mij wan,] ⟨en stercke ⟨grove⟩ ⟨cloecke⟩ lendens van⟩**
De interlineaire spatie geeft aan dat 't oorspronkelijke vers 015 doorgestreept is vóórdat de versie die begint met '**Maer** ...' geschreven werd.
⟨**cloecke**⟩: Deze variant staat boven **Faunus** en **noch** in de eerder doorgehaalde regel. Ik heb haar daar niet opgenomen, omdat het hele vers 015 in één haal doorgestreept is, en omdat **cloecke** beschouwd moet worden als een open variant van **stercke** en **grove** in de volgende regel.
015 ⟨**cloecke**⟩: De initiale 'c' - gevormd uit het eerste van de diacritische tekens boven **Faunus** heeft een merkwaardig haaltje naar beneden:
016 Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt die in het handschrift echter niet - meer - te zien is.

015 **brave**: flinke, kloeke, wakkere.
Vgl. WNT, braaf II, 935, sub C, 1.
015 **cloecke**: flinke, kloeke, wakkere.
015 **lendens**: lendenen.
Vgl. WNT, lende (I), 1547-1548.
016 **Den Crijchsgodt**: de oorlogsgod, de krijgsgod.
Opm.: Mars of Ares.
Opm.: in het Berl. hs. is *CrijchsGod* onderstreept.
016 **de sachte Venus**: de zachte (tedere, lieftallige) Venus.
Opm.: *sachte* staat hier antithetisch t.o.v. *stercke, grove* en *cloecke* in vers 015 (zie de manuscriptologische aantekeningen bij vers 015).
016 **wan**: verwekte.
017 **Die**: die.
Opm.: *Die* is hier een aanwijzend voornaamwoord waarmee Venus wordt aangeduid.
017 **mijn**: mij.
Opm.: *mijn* met hiaatvullende *-n* vóór klinker (Hollands).
Opm.: zie ook *mijn* in vers 013.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *mij*.
017 **beweechlijck**: [snel] bewogen, [snel] ontroerde.
Opm.: het WNT geeft hier een breed scala van mogelijkheden (WNT, beweeglijk, 2389-2390). De context (*de sachte Venus*; de oppositie met *brave* en *cloecke*) laat mij kiezen voor de betekenis die het WNT onder 5 noemt: *licht aandoenlijk*.
018 **d' aldergrootste Goon**: de allerhoogste goden.
Opm.: hiermee worden de Olympische goden bedoeld.
Opm.: prolepsis: door de geïsoleerde vooropplaatsing krijgt dit zinsdeel extra nadruk.
Opm.: *aldergrootste* met epenthesis van *d* tussen *l* en *er*.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 65-66.)
In *Bruiloft-spel* is de epenthesis van *d* in deze positie normaal, zie de vss. 040, 093, 118 en 183.
018 **dat**: die, dat.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord. In het moderne Nederlands is *dat* hier ook nog mogelijk.

Opm.: het Berl. hs. heeft hier *die*.
018 **magen**: bloedverwanten.

019 Ick ben de groote Min die ghij voor oogen siet
020 Ghij roept mij dickwils aen, en kent ghij mij nu niet?

Vgl. WNT, maag (I), 3-4.
Opm.: vgl. ook: IV, 015 en 046.

*

019 Ick ben de groote Min die ghij voor oogen siet[019 019 019]
020 Ghij roept mij dickwils aen, en kent ghij mij nu niet?[020 020]
021 Daer sijnder veel van v, die, tis niet lang geleden[021 021 021 021]
022 Met grote ootmoedicheit mij storten haer gebeden.[022 022 022 022]
023 Dat ick versachten soud haer lijden en getreur.[023 023]
024 Sij loosden sucht op sucht voor liefs gesloten deur[024]
025 Maer las! den Noorden wint die voerdse sijne wegen,[025 025]
026 Haer tranen vlooten neer met de gemene regen,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
019 Achter **siet** staat een haaltje dat gelezen zou kunnen worden als een komma. M.i. is het echter een onderdeel van de streep boven de '**ij**' van **mij** die er staat ter vervanging van de twee puntjes.
022 **[-boden] ⟨storten⟩**
Stoett heeft aan het einde van dit vers een komma.
Het rustteken dat in het handschrift te zien is, wijkt echter geenszins af van dat aan het einde van het volgende vers: een - ook voor Stoett - evidente punt.
024 **Sij [-smeeckten te vergeefs] ⟨[-sonden] ⟨loosden⟩ sucht op sucht⟩**
025 **L/las!**
wegen: Op de eerste 'e' een inktvlek van een andere kleur.

019 **groote**: machtige, [boven allen] verheven.
Vgl. WNT, groot (I), 1053.
019 *ghroote Min* is in het Berl. hs. onderstreept.
019 **die ghij voor oogen siet**: die u voor [uw] ogen ziet [staan].
Opm.: het antecedent van *die* is *Ick*.
020 **dickwils**: dikwijls.
Opm.: *dickwils* met reductie van *ij* tot *i* in zwakbetoonde syllabe.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 36, blz. 32.)
020 Het Berl. hs. heeft voor het tweede *mij* in dit vers: *mijn*.
021 **Daer**: er.
021 **sijnder**: zijn er.
Opm.: *sijnder*: met reductie van *ae* tot *e*.
021 **veel van v**: velen onder u.
021 *tis niet lang geleden*: intercalatie binnen de relatieve bijzin *die ... getreur* (021-023).
022 **ootmoedicheit**: nederigheid, onderworpenheid.
022 **mij**: [voor] mij, [aan] mij.
022 **haer gebeden**: hun smeekbeden.
022 De punt aan het einde van dit vers is merkwaardig: de zinsconstructie loopt door naar het volgende vers. De punt staat hier voor onze komma of puntkomma.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.1, blz. 16.)
023 **Dat**: opdat.
Opm.: logisch verbindend voegwoord met finale functie.
023 **soud**: zou.
Opm.: de *e* is geëlideerd vanwege het metrum.
024 **loosden**: slaakten.
WNT, loozen, 2927, met dit citaat.
Opm.: de situatie van de afgewezen minnaar, zoals die hier geschilderd wordt in de verzen 024-032, vertoont veel gelijkenis met die in de zgn. *paraklausithyron*, een klaaglied van de verstoten minnaar voor de deur van de weigerachtige geliefde.
Opm.: dit motief komt ook - in soortgelijke bewoordingen als hier in de verzen 024-027 - voor in: *Ick loos de suchten die mijn bange borst verstoppen*, (Stoett I, blz. 22, vss. 1-4), dat door Leendertz Jr. gedateerd wordt vóór 1603 (P. Leendertz Jr., *Bibliographie Hooft*, blz. 51). Het is derhalve niet duidelijk in welk van beide werken sprake is van ontlening.
025 **las!**: helaas!
025 **den Noorden wint**: de noordenwind.
Opm.: *den*: uiteraard geen casus-*n*: *den Noorden wint* is immers onderwerp. Bovendien volgde Hooft in deze periode de grammatici nog niet, die vóór mann. woorden voorschreven: *de* in de nominativus en *den* als verbogen vorm. De *n* in *den* is 'n niet fonetisch-geconditioneerde genus-*n*.
Opm.: *den Noorden wint* is proleptisch vooropgeplaatst.

027 En niemant las ser wt. Doen bad men mij wel aen

*

024 Sij loosden sucht op sucht voor liefs gesloten deur
025 Maer las! den Noorden wint die voerdse sijne wegen,[025 025 025]
026 Haer tranen vlooten neer met de gemene regen,[026 026 026 026]
027 En niemant las ser wt. Doen bad men mij wel aen[027 027 027]
028 Dat ick v te vergeefs daer niet soud laten staen.[028 028]
029 T ¦ gedenckt die gene wel, die lange naere nachten[029 029 029]
030 Inde betraende stoep met kermen overbrachten,[030]
031 T gedenckt de gene wel die met een ootmoet ging
032 In plaets van sijn liefs mont kussen den kouden ring.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
025 **L/las!**
wegen: Op de eerste '**e**' een inktvlek van een andere kleur.
026 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen komma.
027 **la[*.*+]<s>**: Wilde Hooft eerst **lasser** schrijven?
027 **D/doen**
029 **T ¦ gedenckt d<i>e gene wel**
030 Het rustteken aan het einde van dit vers lijkt meer op een komma dan op een punt. Stoett heeft hier een punt.

025 **die**: die.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord, en hervat onderwerp.
025 **voerdse**: voerde ze, nam ze mee.
Opm.: het enclitische -*se* verwijst naar *sucht op sucht* (024).
Opm.: de *d* in *voerdse* geeft aan dat we hier te maken hebben met de verleden-tijdsvorm. De tegenwoordige-tijdsvorm zou in de spelling tot verscherping van *d* tot *t* geleid hebben.
025 **sijne wegen**: zijns weegs, met zich mee.
026 **Haer tranen**: hun tranen.
Opm.: van *veel van v* (021).
026 **vlooten neer**: stroomden neer.
Opm.: van *vlieten*, sterk ww. van de IIe klasse.
Opm.: het Berl. hs. heeft het minder correcte *vlooden*: vluchtten.
026 **met**: [samen] met, [tegelijkertijd] met.
026 **de gemene regen**: de gewone regen.
027 **las ser wt**: zocht ze er uit.
Opm.: in het Berl. hs. is dit veranderd in: *las die op*, echter met behoud van de oorspronkelijke betekenis: verzamelde ze.
Vgl. WNT, oplezen, 1001, II.
Opm.: *se* verwijst naar *Haer tranen* (026)
027 **Doen**: toen.
Opm.: *Doen: toen* is ontstaan door assimilatie uit mnl. *end doe*; de -*n* is in sandhi ontstaan.
027 **bad (...) aen**: richtte [...] smeekbeden tot.
Vgl. WNT, aanbidden, 68, en supplement, aanbidden, 26, sub 1.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier: *baed (...) aen*.
028 **Dat**: opdat.
Opm.: zie ook vers 023.
028 **soud**: zou.
Opm.: zie ook vers 023.
029 **T gedenckt**: het heugt.
Opm.: *gedencken* is hier een onpersoonlijk werkwoord.
Vgl. WNT, gedenken, 591.
029 **die gene**: diegenen.
Opm.: blijkens de persoonsvorm *overbrachten*, meervoud.
029 **naere**: benauwende, donkere.
Vgl. WNT, naar (I), 1379, sub 2b.
030 **Inde betraende stoep**: in de door tranen [bevochtigde] stoep.
Opm.: het gebruik van het voorzetsel *In* wordt duidelijk als men zich realiseert dat het vroeger regel was dat een *stoep* van een hekwerk en een zitbank was voorzien. Bij het betreden van de *stoep* ging men dus een omheinde ruimte binnen; men kon dus een *stoep* inderdaad in- en uitgaan.
Vgl. WNT, *stoep* (III), 1772.

*

029 T gedenckt die gene wel, die lange naere nachten
030 Inde betraende stoep met kermen overbrachten,[030]
031 T gedenckt de gene wel die met een ootmoet ging[031 031 031]
032 In plaets van sijn liefs mont kussen den kouden ring.[032 032]
033 Doen was ick al haer hoop, tot mij wast dat zij creten,[033 033]
034 En t' schijnt nu rechtevoort dat ser niet van en weten[034 034 034 034]
035 Elck claecht int heimelijck mij staedich sijn ellent[035]
036 Int openbaer en wil mij niemant staen bekent.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
030 Het rustteken aan het einde van dit vers lijkt meer op een komma dan op een punt. Stoett heeft hier een punt.
031 **T/gedenckt**
032 **sijn liefs [-hant] ⟨mont⟩**
033 Ik ben niet erg zeker van de komma aan het einde van dit vers.
034 **dat ſ ser**
Ik kan de krul bovenaan de 's' niet lezen als een apostrof, zoals Stoett doet.
M.i. is ze louter een versierend elementje van de 's': ſ.
Zie ook de 's' in **Ambrosia** (vers 053).

030 **overbrachten**: doorbrachten.
Vgl. WNT, overbrengen, 1636, sub III, 2 en 3.
031 **de gene**: degene.
Opm.: blijkens *ging*, enkelvoud.
031 **met een ootmoet**: nederig.
Vgl. WNT, ootmoed, 232.
031 **ging**: ging.
Opm.: *ging* is hulpwerkwoord bij *cussen* (032).
032 **sijn liefs mont**: de mond van zijn geliefde.
Opm.: *sijn*: uitgespaarde flexie.
032 **den kouden ring**: de koude klopper.
WNT, ring (I), 495, I, 2, b, δ, met dit citaat.
Opm.: dit motief treffen we ook aan in Hoofts *Emblemata Amatoria*. (Zie: K. Porteman, *P.C. Hooft Emblemata Amatoria*, emblema X (blz. 97), en de toelichting daarbij op blz. 159.)
033 **al haer hoop**: heel hun hoop.
033 **tot mij wast dat zij creten**: mĳ riepen ze [al jammerend] aan.
Vgl. WNT, krijten, 261.
Opm.: *tot mij wast dat*: een vorm van prolepsis die ook in hedendaags Nederlands nog voorkomt, bv.: *voor hém is 't dat ik het heb gedaan*.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier: *tot mij was dat sij creeten*.
034 **En**: maar.
Opm.: Vgl. WNT, en (I), 4108, sub 14.
Opm.: dit *En* lijkt wel enigszins op het zgn. *pathetische 'en'*, dat Michels aantrof in Vondels *Roskam*, (vss. 140-141) (*Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken*, blz. 35), en dat door Verdenius beschreven is in Ntg. XXXVII, blz. 108 e.v.: ook *En* in vers 034 is *een rhetorisch middel om een contrastpositie te accentueren*. Het grote verschil met het door Verdenius beschreven type ligt echter in het feit dat er in vers 034 geen sprake is van een vraag, en zelfs niet van een uitroep die geïnverteerde woordorde heeft. Bovendien vervult in dit vers *En* niet alléén de *contrastpositie; En* is hier in combinatie met *nu* adversatief gebruikt.
034 **rechtevoort**: op dit ogenblik.
WNT, rechtevoort, 594, met dit citaat.
034 **ser (...) van**: ze daarvan.
Opm.: *-er van* verwijst naar *tot mij ... creten* (033).
034 **niet (...) en**: niets.
035 **int heimelijck**: in 't verborgene, in stilte.
Vgl. WNT, heimelijk, 475-476, sub 2.
Opm.: de ongebruikelijke combinatie van *Int* met *heimelijck* is wellicht tot stand gekomen op grond van stilistische overwegingen (parallellisme met *Int openbaer* in vers 036).

*

034 En t' schijnt nu rechtevoort dat ser niet van en weten
035 Elck claecht int heimelijck mij staedich sijn ellent[035 035]
036 Int openbaer en wil mij niemant staen bekent.[036 036 036]
037 Maer ick vergeef v dit dat ghij mijn openbaerlijck[037 037 037]
038 Dus loochent altesaem, v schult is cleen, want waerlijck[038 038 038 038 038]
039 De gene die gevoelt int harte mijnen Aert[039 039]
040 Doet alderbest dat hij mijn heimelijck bewaert

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
Over deze verzen is in het handschrift niets opmerkelijks te vermelden.

035 **staedich**: telkens.
WNT, stadig, 435, met dit citaat.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *ghestaedich*.

035 **ellent**: droevige toestand.
Vgl. WNT, ellende, 4083, sub 2.
Opm.: de toonloze *e* wordt vaak geapokopeerd; hier waarschijnlijk omwille van het metrum.

036 **Int openbaer**: openlijk, onverholen.

036 **en (...) niemant**: niemand.
Opm.: *niemant* is hier subject.

036 **wil mij (...) staen bekent**: wil [ervoor] uitkomen [dat hij] mij kent.
Vgl. WNT, bekend, 1567, ad 2.

037 **dit**: dit.
Opm.: *dit* is hier voorlopig lijdend voorwerp; *dat ghij ... altesaem* is eigenlijk lijdend voorwerp.

037 **mijn**: mij.
Opm.: *mijn*: Hollandse vorm (vóór klinker).
Opm.: het Berl. hs heeft hier *mij*.

037 **openbaerlijck**: in tegenwoordigheid van anderen.
Vgl. WNT, openbaarlijk, 553.

038 **Dus**: aldus, op deze wijze.
Opm.: zoals aangeduid in de verzen 034 en 036.

038 **loochent**: verloochent.
WNT, loochenen, 2697, met dit citaat.

038 **altesaem**: allen te zamen.
Vgl. WNT, altezamen, 295-296.

038 **v**: uw.
Opm.: naast de vorm *uw* komt ook *u* of *v* voor (Vgl. Weijnen, a.w., § 50, blz. 48). In handschriften worden *u* en *v* niet consequent onderscheiden, met name niet wanneer het persoonlijke en bezittelijke voornaamwoorden betreft.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 63.)

038 **cleen**: gering, klein.
Opm.: *cleen* in plaats van *cleijn* (zoals in het Berl. hs., vers 038) is een Vlaamse vormvariant, die ook aangetroffen wordt bij Hollandse auteurs als Hooft.
(Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 67.)

039 **mijnen Aert**: mijn wezen, mijn gesteldheid.
Vgl. WNT, aard (II), 235-236, supplement.
Opm.: *mijnen Aert* is hier lijdend voorwerp.

039 Het Berl. hs. heeft in dit vers een - merkwaardige - andere redactie: *die gheene die gheuoelt int harte van mijn aert*.

*

039 De gene die gevoelt int harte mijnen Aert
040 Doet alderbest dat hij mijn heimelijck bewaert[040 040 040 040]
041 Want vele die haer Min te vrooge lieten blijcken,[041 041 041]
042 Sagen een ander gaen met haer beminde strijcken:[042]
043 De wijn t secreet, de Min verliesen haere cracht[043 043]
044 Werdensij voor haer tijt int openbaer gebracht.[044 044 044]
045 T ¦ schijnt aen v wesen dat ghij lust hebt om te vragen[045]
046 Wat ijver mijn heeft wt den hemel cunnen jagen
047 Hier in v bruiloftsael met schilderij becleet,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

040 **heimelijck**: de bovenste haal van de eerste 'e' strekt zich op merkwaardige wijze ver uit: tussen de 'e' en de 'i' tot direct achter de '**m**'.

041 **[*m*$^{+}$]<M>in**
vrooge: Stoett heeft: 'vroege'; het Berlijnse hs.: **vroeghe**

042 In het handschrift is het niet duidelijk of er een dubbelpunt of slechts een punt aan het einde van dit vers staat. Stoett heeft een punt.

043 **[m^{+}]<M>in [-t secreet]**

044 **Werdens[e^{+}]<ij>**

045 **T/schijnt**

040 **alderbest**: [er] ['t] beste [aan].
Opm.: *alderbest* met epenthetische *d*.
Vgl. vers 018.

040 **dat**: als, indien.
Opm.: logisch verbindend voegwoord met conditionele functie.

040 **mijn**: mij.
Opm.: Hollandse vorm vóór *h*.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *mij*.

040 **bewaert**: voor zich houdt, geheimhoudt.
Vgl. WNT, bewaren, 2382, sub 13.

041 **vele**: velen.

041 **haer**: hun.

041 **te vrooge**: te vroeg.
Opm.: Hollandse vormvariant voor *vroeg*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 22, blz. 28).

042 **gaen (...) strijcken**: er vandoor gaan.
WNT, strijken, 44 met dit citaat.
Opm.: *gaen* is hulpwerkwoord bij *strijcken*; *een ander (...) strijcken* is een accusativus cum infinitivo afhankelijk van het verbum sentiendi *Sagen* (042). De woordvolgorde binnen deze infinitiefconstructie wijkt nogal af van die in hedendaags Nederlands, waar het hulpwerkwoord meestal vlak vóór het zelfstandig werkwoord staat.

043 **secreet**: geheim.
WNT, secreet (I), 1268, met dit citaat.
Opm.: in het Berl. hs. zijn in dit vers de woorden *wijn, secreet*, en *Min* onderstreept. Bovendien staan er voor de verzen 043 en 044 dubbele komma's ter markering van het sententie-achtige karakter van deze verzen.

043 In dit vers is sprake van nevenschikking tussen *De wijn, t secreet* en *de Min*.
haere cracht (hun kracht) in hetzelfde vers heeft daarom betrekking op alle drie de genoemde zaken.

044 **Werdensij**: [als] zij [...] worden.
Opm.: *Werdensij ... gebracht*: conditionele bijzin.
Opm.: naast de bekende stamtijden, komen in het 17de-eeuws voor: *werden - wart (ward, wardt, wiert, wierd) - worden (wierden) - geworden* (sterk werkwoord van de IIIe klasse).

044 **haer**: hun.

044 **int openbaer gebracht**: open gemaakt, bekend gemaakt, onthuld.
Opm.: het beeld kan in het moderne Nederlands niet gehandhaafd blijven.

045 **T schijnt aen v wesen**: 't blijkt uit uw gezicht[suitdrukking].
Opm.: hier m.i. niet, zoals in I, 010 en III, 098, 'voorkomen', maar gelaatsuitdrukking.

*

045 T schijnt aen v wesen dat ghij lust hebt om te vragen
046 Wat ijver mijn heeft wt den hemel cunnen jagen[046 046 046 046]
047 Hier in v bruiloftsael met schilderij becleet,[047]
048 Ghij denckt een roemer wijns acht ick oft leckre beet[048 048 048 048 048]
049 Om op een anders kost mijn dertel keel te saden[049 049]
050 Neen seker, met die lust en ben ick niet beladen.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

046 **Wa[-*w*]t ijver**

047 **[-Ter bruiloft hier] ⟨[-Alhier] Hier in v⟩ [-aertsche] ⟨bruiloft⟩sael**

De translitteratie laat de volgende fasen in de genese van dit versdeel veronderstellen:
- Ter bruiloft hier
- Alhier ter bruiloft
- Hier in v aertsche sael
- Hier in v bruiloftsael

048 **[-oft ander een]⟨[-wel]⟨acht ick oft⟩⟩ leck[er^{+}]<re> beet**

Ook hier kunnen de fasen in het ontstaan van het versdeel gereconstrueerd worden:
- oft ander een leckerbeet
- oft wel een leckerbeet
- acht ick oft leckre beet

Natuurlijk is het ook mogelijk dat de wijziging **leckerbeet** in **leckre beet** al in fase twee plaatsvond.

De eerste versie zal wel verworpen zijn omdat ze een lettergreep te veel opleverde.

046 **Wat ijver**: welk verlangen, welke begeerte, welke aandrift.
046 **mijn**: mij.
Opm.: *mijn*: Hollandse vorm vóór *h*.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *mij*.
046 **wt**: uit.
046 Het Berl. hs. heeft *comen* in plaats van *cunnen*.
047 **met schilderij becleet**: met wandkleden bedekt.
Opm.: het WNT vermeldt dit citaat onder de betekenis *Iets geschilderds, geschilderde voorstelling* (WNT, schilderij, 670). Men zou hierdoor kunnen denken aan muurschilderingen. Het woord *becleet* laat mij echter denken aan wandtapijten, wandkleden, al is het natuurlijk mogelijk dat *becleet* hier in een verzwakte betekenis is gebruikt, wat de mogelijkheid van schilderingen op doek of paneel openlaat.
048 De zinsconstructie in dit vers is gecompliceerd door de aanwezigheid van de intercalatie *acht ick*. Bovendien is er sprake van zinsvervlechting door de elliptische lijdend- voorwerpszin *een roemer wijns oft leckre beet*. In hedendaags Nederlands staat er: U denkt - denk ik - [dat] [het] [het verlangen naar] een beker wijn of [naar] 'n lekker hapje [is geweest].
048 **een roemer wijns**: een beker wijn.
Opm.: *wijns*: genitivus partitivus.
048 **acht ick**: denk ik, meen ik.
Vgl. WNT, achten, 628.
048 **leckre beet**: ['n] lekker hapje.
WNT, lekkerbeet, 1526-1527, met dit citaat.
Opm.: in het handschrift is het oorspronkelijke *leckerbeet* in tweede of derde instantie gewijzigd in *leckre beet* (zie de manuscriptologische aantekeningen.).
048 Het Berl. hs. heeft hier een evidente verschrijving waardoor de samenhang met de verzen 046-047 verstoord wordt: *brencgt* i.p.v. *denckt*.
049 **op een anders kost**: op kost[en] van een ander.
Opm.: het WNT, kost (I), 5758, merkt bij dit lemma op dat het *in de oudste periode van het Nieuwnederlands bij voorkeur in het enkelv.* voorkwam.
Opm.: *een anders kost: een* vertoont uitgespaarde flexie.
049 **dertel**: genotzuchtige.
Opm.: het WNT vermeldt (dartel, 2300) deze betekenis niet expliciet. Wel geeft het onder 2) *Weelderig, wulpsch* aan dat *dartel* ook - *In toepassing op spijzen en dranken of het genot daarvan* gebruikt wordt.
Opm.: *dertel*: zuidelijke vormvariant voor *dartel*
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 65).
Het Berl. hs heeft hier *dartel*.

*

048 Ghij denckt een roemer wijns acht ick oft leckre beet
049 Om op een anders kost mijn dertel keel te saden[049]
050 Neen seker, met die lust en ben ick niet beladen.[050 050 050]
051 Want ick gaen alle daech ter tafel met Juppijn[051 051]
052 En drinck de nectar, dus hout vrij v rijnsche wijn[052 052 052 052]
053 Die eens Ambrosia proeft veracht v costel spijsen.[053 053 053 053]
054 Mijn coompst moet dan al wt een ander oorsaeck rijsen[054 054]
055 Een ander oorsaeck ist waerom ick hier beneên
056 In plaets van shemels vloer het Aertrijck coom betreen.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
050 **seker <,>**
051 **[-eet]﹤gaen﹥**
[-aen] ter

049 **te saden**: te verzadigen.
050 **Neen seker**: zeker niet.
050 **die lust**: dat verlangen, die begeerte.
Opm.: *die lust* verwijst naar het verlangen 'n beker wijn of 'n lekker hapje op kosten van een ander te komen nuttigen.
050 **en (...) niet beladen**: niet behept, niet bezwaard.
Vgl. WNT, beladen, 1661-1663.
051 **ick gaen**: ik ga.
Opm.: *gaen* met hiaatvullende *-n* vóór klinker.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *ghae*.
051 **Juppijn**: Jupiter.
Opm.: in het Berl. hs. is *Jupijn* onderstreept.
052 **de nectar**: de nectar.
Opm.: de drank van de goden op de Olympus.
Opm.: in het Berl. hs. is *Nectar* onderstreept.
052 **hout vrij**: houd gerust.
052 **v rijnsche wijn**: uw Rijnse wijn.
Opm.: het hedendaagse *Rijnwijn* heeft in navolging van het Duitse *Rheinwein* in de loop van de 19de eeuw het oorspronkelijke *Rijnsche wijn* verdrongen.
Vgl. WNT, rijnschwijn, 359-360.
052 Het Berl. hs. heeft hier: *dus spaert vrij u rince wijn*.
053 **Die**: wie.
Opm.: betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.
053 **eens**: één keer.
Vgl. WNT, eens (I), 3849.
053 **Ambrosia**: ambrosia.
Opm.: het voedsel der onsterflijkheid, dat alleen voor de goden bestemd was. Oorspronkelijk waren *nectar* vers (052) en *Ambrosia* hetzelfde (vgl. Homeros, *Odyssee*. 9, 359). Later wordt met *Ambrosia* het (vaste) voedsel, met *nectar* de drank aangeduid.
Opm.: in het Berl. hs. is *Ambrosa* (!) onderstreept.
053 **costel**: kostelijke.
Opm.: het WNT geeft dit citaat bij de betekenis *Duur, veel kostend* (WNT, kostel, 5758). In verband met *spijsen* lijkt mij deze vertaling echter weinig adequaat.
054 **Mijn coompst**: mijn komst.
Opm.: de rekking van *o* tot *oo* komt meer voor in dit spel; zie o.a. vss. 002 en 012.
Opm.: *coompst*: epenthesis van labiale ploffer tussen *m* en *s*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 39, blz. 34.)
054 **al wt een ander oorsaeck**: uit een heel andere oorzaak.
Opm.: *al* is hier een versterkend woord bij *ander*.
Vgl. WNT, al, 62 e.v.
Opm.: *ander* blijft dikwijls onverbogen (zie ook vs. 055).

*

054 Mijn coompst moet dan al wt een ander oorsaeck rijsen[054]
055 Een ander oorsaeck ist waerom ick hier beneên[055]
056 In plaets van shemels vloer het Aertrijck coom betreen.[056 056 056]
057 Want ick vertoon mij bij de sterffelijcke menschen
058 Om bruit en bruidegoom soo veel gelucks te wenschen[058 058]
059 Als sij geselschap hebben in den nieuwen staet[059]
060 Ick can haer geen geluck wenschen in meerder graet[060 060]
061 Dewijl ontallijck veel de geen sijn die ick wonden[061 061 061 061]
062 En van mijn heerschappij seer wenich vrij bevonden

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
055 **beneên**: De circumflex staat niet alleen boven de laatste 'e', maar strekt zich uit van de tweede 'e' tot aan het einde van de slot-'**n**'.
Deze circumflex komt niet terug in het woord dat toch paarsgewijs rijmt op **beneên: betreen** (vs. 056).
059 ﴿**[-60]**﴾
ges[*..*+]<el>schap

054 **rijsen**: voortkomen.
WNT, rijzen (II), 458, met dit citaat.

055 **beneên**: beneden.
Opm.: uitval van intervocalische *d*.

056 **In plaets van shemels vloer**: in plaats van de hemelse vloer.
Opm.: deze woordgroep staat op een ongewone zinsplaats: in hedendaags Nederlands zou deze bijw. bep. óf achter *ick* in 055 staan óf achter *het Aertrijck* in dit vers.

056 **coom**: kom.
Opm.: vgl. 052, 012 en 002.

056 **betreen**: betreden.
Opm.: uitval van intervocalische *d*.

058 **bruit en bruidegoom**: bruid en bruidegom.
Opm.: *bruidegoom*: de rekking van *o* vóór *m* komt in dit spel in dit woord - op één uitzondering na - telkens voor. Slechts bij syncope van - *de* treffen we eenmaal *bruigoms* aan.
Opm.: in het Berl. hs. is de volgorde omgekeerd en zijn beide zelfstandige naamwoorden onderstreept. Bovendien heeft dit hs. *bruidegom*.

058 **soo veel gelucks**: zó veel geluk.
Opm.: *gelucks*: genitivus partitivus.
Opm.: in vers 059 staat de bepaling die *soo veel* specificeert: *Als ... staet*.

059 **in den nieuwen staet**: in de nieuwe [burgerlijke] staat.
Opm.: wat *Min* bedoelt met *den nieuwen staet* wordt niet expliciet uitgelegd, maar gelet op het feit dat we hier te maken hebben met een *bruiloft-spel*, zal er wel de huwelijkse staat mee aangeduid worden.

060 **haer**: hun.
Opm.: verwijst naar *bruit en bruidegoom* (058).

060 **in meerder graet**: in hogere mate.
Vgl. WNT, graad, 501, sub d.
Opm.: *in meerder graet* is bijvoeglijke bepaling bij *geluck*.
Opm.: *in meerder graet* geeft hier blijkens de verzen 061 en 062 eerder een hoeveelheid dan een hoedanigheid aan.

061 **Dewijl**: omdat.
Opm.: *dewijl*: ontstaan uit *de wijle dat*.

061 **ontallijck veel**: [met] ontelbaar velen.
Vgl. WNT, ontallijk, 1806.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier: *ontellijck*.

061 **de geen (...) die**: degenen die.
Opm.: *de geen (...) die ick wonden* is onderwerp bij *sijn*.

061 **wonden**: wondde.
Opm.: *die ick wonden* is een bepaling bij *de geen*.
Opm.: *wondn*; de *-n* heeft hier een zuiver fonische functie: ze staat in hiaat- en (bovendien) rijmpositie.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 7.1.3, blz. 188.)

*

060 Ick can haer geen geluck wenschen in meerder graet
061 Dewijl ontallijck veel de geen sijn die ick wonden
062 En van mijn heerschappij seer wenich vrij bevonden[062 062 062 062]
063 Ick overwinne t' al en mijne pijlen snel[063 063]
064 Raken des hemels cruin en d' afgront van den hel[064 064]
065 De stroomen daer Juppijn gewoon is bij te sweren
066 En die hij noijt mocht sien, mijn stralen licht passeren,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

062 **[z^{+}]<m>ijn**

s[ij^{+}]<e>er
be*v*onden

062 Dit vers vormt samen met het vorige een nevenschikkend samengestelde bijwoordelijke bijzin. In dit vers is *Dewijl* uit 061 samengetrokken. Vers 061 en 062 vormen samen de reden waarom *Min* het bruidspaar *geen geluck (...) in meerder graet* (060) kan wensen: ik wens jullie zoveel geluk als er verliefden zijn. Dat lijkt misschien ietwat pinnig van mij, maar dat is het niet: het is juist oneindig veel geluk, want er zijn oneindig veel verliefden (heden en verleden); immers slechts een klein overzichtelijk groepje is niet tot deze staat geraakt.

062 **van mijn heerschappij**: van mijn macht.
Opm.: deze woordgroep is een bepaling bij *vrij*.

062 **seer wenich**: zeer weinigen.
Opm.: *wenich*: Vlaamse vormvariant van *weinich* die ook bij Hollandse auteurs voorkomt, vooral bij Hooft.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 67.)
Opm.: *seer wenich* is onderwerp bij *[sijn] bevonden* (062).

062 **bevonden**: [zijn] [er] aangetroffen.
Vgl. WNT, bevinden, 2335, sub 1.
Opm.: *bevonden* is hier een voltooid deelwoord. Dat betekent dat *sijn* uit vers 061 hier - overspannen - samengetrokken is en dat *seer wenich* fungeert als onderwerp. De andere mogelijkheid (*ick* uit de relatieve bijzin *die ick wonden* (061) is samengetrokken; *seer wenich* is object; de *-n* in wat dan pv wordt *bevonden*, is geen meervoudsindicator maar heeft slechts een zuiver fonische functie) lijkt me minder waarschijnlijk.
Opm.: de lezing van Stoett: *beconden* (en zijn verklaring van dit woord) lijkt mij onjuist, al laat het handschrift wel enige twijfel toe.

063 **t' al**: alles.
Opm.: *t' al* is niet één woordgroep met *t'* als lidwoord: *t'* is object, *al* is daarbij een predikatieve toevoeging.
Opm.: ik sluit de mogelijkheid dat *t'* al hier *het heelal* betekent niet volslagen uit.
Vgl. WNT, al, 60.
Opm.: de apostrof achter de *t* is een ligatuur, een verbindingsteken.

063 **snel**: snelle.
Opm.: adiectief in postpositie.

064 **des hemels cruin**: de top van de hemel.
Vgl. WNT, kruin, 410, sub 4.

064 **d' afgront van den hel**: de afgrond van de hel.
Opm.: in semantische zin is er sprake van 'n identiteitsrelatie: de afgrond die de hel is: genitivus identitatis. Formeel is er hier geen sprake van een genitivus.
Vgl. WNT, afgrond, 999, sub d.
Opm.: de grondbetekenis van *afgrond* is *eene ruimte die geen grond heeft, eene bodemlooze diepte* (WNT, afgrond, 997).

*

063 Ick overwinne t' al en mijne pijlen snel
064 Raken des hemels cruin en d' afgront van den hel
065 De stroomen daer Juppijn gewoon is bij te sweren[065 065 065]
066 En die hij noijt mocht sien, mijn stralen licht passeren,[066 066 066]
067 De grootste tem ick eerst en maeck mij onderdaen,[067 067 067]
068 De wijsheit-minnaers grijs bidden mij dickwils aen[068 068]
069 De princen aertsche goon met al haer anhanck prachtich[069 069]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
065 **daer**: De '**a**' is met een bredere pen duidelijker gemaakt.
067 **maeck**: De '**ae**' is met een bredere pen duidelijker gemaakt.
068 **dickwils**: De '**c**' en de '**w**' zijn met een bredere pen duidelijker gemaakt.
069 **Des werelts princen trots ﴿*.e* princen aertsche goon﴾ Des werelts princen trots** is onderstreept: open variant. *.e*: Er zal wel '**D/de**' gestaan hebben.
goon: De slot-'**n**' is sterker vervaagd dan de rest van het woord.
prachtich: Het is onzeker of de '**ch**' weergegeven wordt met het tekentje (een schuin streepje) onder de '**ti**', of dat de laatste twee letters weggevallen zijn.
De eerste mogelijkheid lijkt mij de meest waarschijnlijke vanwege de vorm van het ondergeschreven teken.
al ⁄ machtich

065 *De stroomen ... mocht sien* (065-066) is lijdend voorwerp bij *passeren*.
065 **stroomen:** de stromen, de rivieren.
Opm.: van de onderwereld. Er waren vier rivieren in de onderwereld: Acheron, Kokytos, Phlegethon en Styx.
Opm.: goden die zweren *bij de Styx:* al volgens Homerus (vgl. *Il.* 14, 271 en 15, 37; *Od.* 5, 185 en 10, 514).
065 **daer (...) bij:** waarbij.
066 **En die hij noijt mocht sien:** en die hij nooit kon zien.
Opm.: Jupiter was immers onsterfelijk.
066 **stralen:** pijlen.
WNT, straal (I), 2043, met dit citaat.
066 **licht:** gemakkelijk.
Opm.: ook *licht* als adiectief in postpositie is hier mogelijk: lichte, snelle pijlen.
067 **De grootste:** de machtigsten.
Opm.: waarschijnlijk: meervoud, evenals de andere personen die in de verzen 067-070 worden genoemd.
067 **mij:** [aan] mij.
Opm.: de Hollandse vorm *mijn*, die elders (bv. in 070) in dit stuk frequent verschijnt, is hier wellicht vermeden om verwarring met het possessivum *mijn* te voorkomen.
067 **onderdaen:** onderdanig.
Opm.: bij Hooft is zelfs de superlatief *onderdaenste* zeer gewoon. (Vgl. WNT, onderdaan, 1257, ad 1.)
068 **De wijsheit-minnaers grijs:** de grijze filosofen.
Opm.: in het Berl. hs. is deze woordgroep onderstreept.
Opm.: er zijn allerlei anekdoten in omloop over door de liefde dwaas geworden filosofen (o.a. Lucretius).
068 **bidden (...) aen:** vereren, verzoeken [mij] [om een gunst].
Opm.: de betekenissen die het WNT onder *Aanbidden* (26, 1 en 3, suppl.) vermeldt, zijn hier beide mogelijk.
069 **De princen aertsche goon:** de vorsten, aardse goden.
Opm.: *aertsche goon* is een bijstelling bij *princen*.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier nog de oorspronkelijke versie: *de weerelts Princen trots*.
Opm.: vgl. *Granida*, vs. 293.
Opm.: vgl. *Achilles en Polyxena*, vs. 213.
069 **met al haer anhanck prachtich:** met heel hun hooghartig gevolg.
Vgl. WNT, aanhang, 161, sub 1; WNT, prachtig, 3820, sub 1.
Opm.: wellicht speelt hier mee de topos van de deugdeloosheid van het hof: een uit de oudheid stammende opinie die in de zestiende eeuw grote populariteit verwierf door Antonio de Guevara's *Menosprecio de corte y alabança de aldea* van 1539. (Zie hierover: S.F. Witstein, *Hoofts 'Achilles en Polyxena'* in: *Een Wett-steen vande leught*, blz. 134.)

070 Buijgen voor mijn haer knien, en noemen mijn al machtich,

Opm.: zie ook vers 087: **verkeert**.

*

069 De princen aertsche goon met al haer anhanck prachtich
070 Buijgen voor mijn haer knien, en noemen mijn al machtich,[070 070]
071 Juppijn ontsiet mij selfs al ist hem clene lof[071 071 071 071]
072 Ick ben den grote schrick van al het vrolijck hof.[072 072]
073 Ick heb de bruidegoom sijn vierich hart ontsteken,[073]
074 En dat de bruit hem mint, voor mijne winst ick reken,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
069 **Des werelts princen trots ⟪*.e* princen aertsche goon⟫ Des werelts princen trots** is onderstreept: open variant. ***.e*:** Er zal wel '**D/de**' gestaan hebben.
goon: De slot-'**n**' is sterker vervaagd dan de rest van het woord.
prachtich: Het is onzeker of de '**ch**' weergegeven wordt met het tekentje (een schuin streepje) onder de '**ti**', of dat de laatste twee letters weggevallen zijn.
De eerste mogelijkheid lijkt mij de meest waarschijnlijke vanwege de vorm van het ondergeschreven teken.
al/machtich
071 **mij:** De pen heeft enigszins gevlekt bij de laatste verticale haal van de '**ij**'.
072 **hof:** Op de '**o**' staat een diacritisch tekentje: **hòf**. Waarschijnlijk duidde Hooft hiermee de zgn. holachtige uitspraak aan.
073 Vóór vers 073 is een inktvlek te zien van een andere kleur dan die van het handschrift.

070 **mijn:** beide keren in dit vers met -*n:* Hollandse vormen, respectievelijk: hiaatvulling vóór *h* en vóór klinker.

070 **al machtich:** allesvermogend, volstrekt onbeperkt in macht.
Vgl. WNT, almachtig, 217, sub 1.

071 **ontsiet:** vreest, ducht.
Vgl. WNT, ontzien, 2066.

071 **selfs:** zelfs [Jupiter].
Opm.: dat *selfs* opgevat moet worden als versterkend woord bij *Juppijn* (071) en niet als bepaling bij de tweede helft van dit vers, wordt ondersteund door de komma áchter *selffs* in het Berlijnse handschrift.

071 **hem:** [voor] hem.

071 **clene:** geringe.
Opm.: *al ist (...) lof*: al is dat tot zijn schande.

072 **den grote schrick:** de grote verschrikking, de grote 'boeman'.
WNT, schrik (I), 1058, sub 5, met dit citaat.
Opm.: het is opmerkelijk dat *grote* in tegenstelling tot *den* geen genus-*n* heeft.

072 **van al het vrolijck hof:** van heel het vrolijke hof.
Opm.: met *het vrolijck hof* wordt het hof op de Olympus bedoeld: de liefdesaffaires die *Min* daar bekokstoofde, zorgden daar voor onrust, ruzies en tweedracht; 'n enkele keer (Venus en Mars; zie *Paris Oordeel*, vss. 328-332) voor *Homerisch gelach*!

073 **de bruidegoom sijn vierich hart:** de bruidegom zijn vurig hart.
Opm.: er zijn wat betreft de analyse van de bouw van deze woordgroep twee mogelijkheden:

- het syntagma valt uiteen in twee aparte woordgroepen: *de bruidegoom (indirect object), en sijn vierich hart* (object);
- het syntagma fungeert in zijn geheel als object, en behoort naar de binnenbouw tot het type *m'n vader z'n boeken*, waarbij *hart de kern is, en vierich* en *de bruidegoom sijn* bijvoeglijke voorbepalingen zijn. (Vgl. P.C. Paardekooper, *Beknopte ABN-syntaxis*, blz. 150.) De Vooys (*Nederlandse Spraakkunst*, § 178, blz. 318) merkt bij zijn bespreking van deze woordgroep op: *Het gebruik van deze konstruktie gaat in onze taal veel verder terug dan men zou menen*. Naast voorbeelden uit het Middelnederlands (*die here sijn wegen*) noemt De Vooys specimina uit het werk van Huygens, de jonge Vondel, Bredero en vooral van Cats.
De aanwezigheid van het bezittelijk voornaamwoord *sijn* in *de bruidegoom sijn vierich hart* geeft mij een lichte voorkeur voor de beschrijving als één woordgroep: indien er sprake was van twee afzonderlijke woordgroepen, dan lijkt mij de aanwezigheid van het bez. vnw. als eerste woord van het object, terwijl de persoon die daarmee aangeduid wordt in het er direct aan voorafgaande zinsdeel genoemd is, voor het 17de-eeuws minder gebruikelijk dan die van het bepaalde lidwoord *het*.

*

073 Ick heb de bruidegoom sijn vierich hart ontsteken,[073]
074 En dat de bruit hem mint, voor mijne winst ick reken,[074 074 074]
075 En van soo menich die 'ck mijn onderdanen noem[075-076 075]
076 Is dit verwonnen paer niet van mijn slechste roem.[076 076]

H

077 Altevermeten Min, wat gaedij doch bedrijven[077]
078 Met desen groten lof alleen v toe te schrijven?

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
073 Vóór vers 073 is een inktvlek te zien van een andere kleur dan die van het handschrift.

074 **winst:** Het puntje op de "**i**" ontbreekt.

073 **ontsteken**: ontstoken, [laten] ontbranden.
Opm.: van *steken* komt vaak het volt. deelw. *gesteecken* voor; zo ook van *ontsteken, ontsteken*. (Weijnen, a.w., § 43, blz. 39.)

074 Het Berl. hs. bevat hier in de eerste vershelft een zódanig afwijkende variant, dat de veronderstelling dat een ander handschrift dan het Amsterdamse, de legger voor het Berl. hs. is geweest, alleen al hierdoor geloofwaardig wordt. Het Berl. hs. heeft hier: *dat de bruijdeghom mint*.

074 **voor mijne winst**: als (voor) mijn verdienste.

074 **ick reken**: beschouw ik, houd ik.
Vgl. WNT, rekenen (I), 1850, sub 3.

075-076 De zinsconstructie in deze verzen is nogal complex: *van soo menich ... noem* (075) is een bepaling bij *niet van mijn slechste roem* (076), waarbinnen *van mijn slechste roem* in semantisch opzicht fungeert als genitivus possessivus. De semantische relatie in *van soo menich ... noem* moet gekwalificeerd worden als een partitivus.

075 **soo menich**: zo velen.
Opm.: het WNT, menig, 534, sub B, 3, vermeldt hierbij: *Zelden is het gebruik in den zin van het mv*.
Hermkens (a.w., blz. 116) is stelliger: *'Menig' is alleen combineerbaar met een enkelvoudig substantief*.
Toch moet *menich* hier, blijkens de verbinding met *onderdanen* (via *die*) opgevat worden als meervoud. Wellicht kan een predicatief gebruikt *menich* eerder geïnterpreteerd worden als meervoud dan een attributief gebruikt *menich*. De voorbeelden die het WNT en Hermkens geven, betreffen alle een attributief gebruik van *menich*.

076 **verwonnen**: overwonnen.

076 **slechste**: geringste, minste.
Opm.: de *t* van *slecht* is door volledige assimilatie verdwenen.
(Vgl. Hermkens, a.w., blz. 71.)
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *minste*.

077 **Heusheidt**: onbaatzuchtigheid.
Opm.: zie voor de interpretatie van *Heusheidt* de eerste opmerking in de annotatie bij 0.2. *Heusheidt*.

*

H

077 Altevermeten Min, wat gaedij doch bedrijven[077 077]
078 Met desen groten lof alleen v toe te schrijven?[078 078]
079 Daer van mij t' meeste deel met reden toebehoort.[079 079 079]

M

080 Wie sijdij die mij stout compt steuren in mijn woort?[080 080 080 080]

H

081 O Min ghij kent mij wel soo 't v belieft te weten,[081 081]
082 Ick ben de gene die de menschen Heusheit heten[082 082]
083 Een lust om goet te doen, van hooch en eelder Aert.[083 083]

M

084 Heusheit is een godin voorwaer wel lovens waert[084]
085 Legt ons v tijtels wt dewijl ghij hebt begonnen

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
078 **schrijven**: De “v” is vetter geschreven dan de rest van het woord.
080 Het vraagteken aan het einde van dit vers zou ook een uitroepteken kunnen zijn.
077 **Altevermeten**: al te drieste, al te aanmatigende.
Opm.: het Berl. hs. heeft *Alte* en *vermetel*.
077 **gaedij**: gaat gij.
Opm.: -*dij* is een middelnederlandse vorm die in de tafelspelen van Hooft alleen in enclitische vorm voorkomt (zie ook vers 080). De *d* in *dij* is ontstaan door assimilatie vóór klinker.
078 **Met**: door.
Opm.: het voorzetsel *met* vormt het eerste deel van de infinitiefconstructie *Met ... schrijven*, en hoort derhalve niet bij *bedrijven* uit vers 077.
078 Het Berl. hs. heeft aan het einde van dit vers geen vraagteken.
079 Dit hele vers is bijvoeglijke bepaling bij *lof* (078).
079 **t' meeste deel**: 't grootste deel.
079 **met reden**: te recht, op goede gronden.
Vgl. WNT, reden, 894.
080 **sijdij**: zijt gij.
Opm.: vgl. de opmerking bij 077, *gaedij*.
080 **stout**: vrijpostig, aanmatigend, brutaal.
Vgl. WNT, stout, B, 16.
080 **compt**: komt.
Opm.: met epenthesis van de *p*, al kan men dit ook als een zuivere spellingvariant beschouwen.

(Vgl. Hermkens, a.w., blz. 74.)
080 **steuren**: storen.
Opm.: *steuren* is een gepalataliseerde variant van *storen*.
081 **soo**: als, indien.
081 **'t**: dat.
Opm.: verwijst naar de eerste vershelft van 081.
082 **Heusheit**: onbaatzuchtigheid.
082 **heten**: noemen.
Vgl. WNT, heeten (II), 409, sub c.
083 In dit vers is *Een lust ... doen* bijstelling bij *Heusheit* (082).
083 **van hooch en eelder Aert**: van hoge en edele aard.
Opm.: *hooch*: wellicht is er samentrekking in het morfeem -*er*; *eelder*, van *eel* met epenthetische *d* en datief-uitgang (vrouwelijk, enkelvoud. Gewoonlijk is *aard* mannelijk.)
Het Berl. hs. heeft hier de onverbogen vorm *eedel*.
084 **wel lovens waert**: die [het] zeker waard is te prijzen.
Opm.: verholen participiumconstructie die fungeert als bijvoeglijke bepaling bij *godin*.
Opm.: *lovens waert*: genitivus causae.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier: *wel prijsens waert*.

*

M

084 Heusheit is een godin voorwaer wel lovens waert
085 Legt ons v tijtels wt dewijl ghij hebt begonnen[085 085 085]

H

086 Almachtich, vol gelucks, gesegent, onverwonnen[086 086 086]
087 Den rechten edeldoom, maer menich hof verkeert[087 087 087]
088 Met mijn verheven naam onwaerdich sich vereert.[088 088]
089 Heusheidt verwint het al mij wederstaen geen crachten,[089 089]
090 Dat ick het niet en waer men sou Juppijn niet achten

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
086 De laatste komma is vetter geschreven dan de andere in dit vers.
087 **Den [-waeren] ⟨rechten⟩ edeldoom**
hoewel het ⟨maer menich⟩: 'hoewel het' is ónderstreept, niet dóórgestreept: open variant.

085 **tijtels**: hoedanigheden, kwalificaties, eigenschappen.
Vgl. WNT, titel (I), 224, sub 6.

085 **dewijl**: omdat, aangezien.
Opm.: ontstaan uit mnl. *de wijle* (accus.) *dat*.

085 **hebt begonnen**: [al] bent begonnen.
Opm.: het werkwoord *beginnen* wordt in het zeventiende-eeuws vaak met *hebben* vervoegd. (Vgl. Weijnen, a.w., § 88, blz. 80.)
Opm.: *Heusheidt* is immers al begonnen met het opsommen van haar hoedanigheden: zie vers 083.

086 **vol gelucks**: vol geluk.
Opm.: *gelucks*: genitivus partitivus afhankelijk van *vol* (086).

086 **gesegent**: zegenrijk.
Vgl. WNT, gezegend, 2174, sub c.

086 **onverwonnen**: onoverwinbaar, nog nooit overwonnen.
Vgl. WNT, onverwonnen, 2151, sub 2.

087 **Den rechten edeldoom**: de echte, waarachtige adel.
Vgl. WNT, recht (I), 495, sub c.
Vgl. WNT, edeldom, 3780.
Opm.: *Den* met genus-n voor *r*, en *rechten* met genus-n voor klinker.
Opm.: *edeldoom* met rekking van *o* vóór *m* (zie ook vers 058).
Opm.: *Heusheidt* noemt in de verzen 083 en 086 in totaal vijf of zes *tijtels* op, en vat die in vers 087 samen in *Den rechten edeldoom*.

087 **verkeert**: ontaard, verdorven, verbasterd.
Vgl. WNT, verkeerd, 125, sub B, 1 en 2.
Opm.: *verkeert* is hier een adiectief in postpositie.
Opm.: wellicht speelt hier - zoals Stoett opmerkt - de oorspronkelijke betekenis van het woord *Heusheidt* mee: *hovescheit*: de aan het hof, de hoven gebruikelijke vormelijkheid (WNT, hoofschheid, 1002, sub 1).
Opm.: zie ook de opmerking over de deugdeloosheid van het hof in vers 069: **met al haer anhanck prachtich**.

087 Het Berl. hs. heeft hier nog de oorspronkelijke versie: *hoewel het hof verkeert*. Ook hier (vgl. de manuscriptologische aantekeningen bij vers 069) betreft het echter een versie die in het Amsterdamse handschrift niet reëel dóórgestreept is maar slechts ónderstreept.

088 **onwaerdich**: zonder [dat] waard [te zijn].
Opm.: *onwaerdich* is hier bepaling van gesteldheid.

088 **sich vereert**: beschenkt zichzelf.
Vgl. WNT, vereeren, 1725, sub 1.

089 **verwint**: overwint.

089 **het al**: alles.
Opm.: zie ook de eerste opm. bij *t' al* in 063.

*

089 Heusheidt verwint het al mij wederstaen geen crachten,[089 089]
090 Dat ick het niet en waer men sou Juppijn niet achten[090 090]
091 Want niet en maeckt hem waert om eeren sonderling,[091 091 091]
092 Als lust om goet te doen het alderschoonste ding.[092 092]
093 Want dees hem nae den algemenen welvaert haken,[093]
094 En alles watter is om beters wille maken

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

091 **Want [-geen dinck]‹niet en›**

093 **Want dees hem [-deed*.*] nae [-die]‹den al›gemenen**

algemenen: Gelet op de spatie tussen **algemenen** en **welvaert** zou de laatste '**n**' van **algemenen** later op de regel toegevoegd kunnen zijn.

089 **wederstaen**: weerstaan.

089 Het Berlijnse handschrift heeft hier de Hollandse vorm *mijn*.

090 **Dat ick het niet en waer**: als ik er niet zou zijn.
Vgl. WNT, het (I), 686, sub 11.
Opm.: zie ook IV, 255 en II, 099.
Opm.: *het* fungeert hier als plaatsonderwerp (*het* = *er*). Het WNT merkt (t.a.p.) op dat het gebruik van *het* als plaatsonderwerp voorkomt *In de vroegere taal (het Mnl.) en thans nog in Zuid-Ndl*. De hierboven vermelde plaatsen geven aan dat het ook nog in het (vroege) zeventiende-eeuws voorkomt.

090 Het Berlijnse handschrift heeft achter *waer* een komma.

091 **niet**: niets.

091 **om eeren**: om [te] eren.

091 **sonderling**: in het bijzonder, bovenal, ten zeerste.
Vgl. Oudemans, *Taalkundig Woordenboek op de werken van P.C. Hooft*, s.v. *zonderling*.

092 **lust**: [het] verlangen.
Vgl. vers 083.

092 **het alderschoonste ding**: de meest verheven, loffelijke zaak.
Vgl. WNT, schoon (II), 829, sub 4.
Opm.: *het alderschoonste ding* is een bijstelling bij *lust om goet te doen* (092). Het ontbreken van een komma (óók in het Berlijnse handschrift) achter *doen* is - vanuit hedendaags standpunt - opmerkelijk.
Opm.: *alderschoonste*: met epenthesis van *d* tussen *l* en *er*.
Opm.: de *lust om goed te doen* valt door deze kwalificatie goeddeels samen met *de loffelijke deughd* waarop Pallas zich in *Paris Oordeel* (vs. 111) laat voorstaan, die immers ook als *'t alderschoonste schoon* betiteld wordt.

093 **dees**: deze.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord, verkorte vorm van *deze*; verwijst naar *lust om goet te doen* (092). (Vgl. De Vooys, a.w., § 39, blz. 96.) De geapocopeerde vorm is Brabants en komt zowel in het vr. enkelvoud als in het meervoud frequent voor in de tafelspelen van Hooft (zie de concordantie).
Opm.: de persoonsvorm die met *dees* congrueert, staat in vers 096: *dee*. Het Berl. hs. heeft *deen* (093) als persoonsvorm bij *dees*: blijkbaar interpreteerde de afschrijver *dees* als meervoud. Hij maakte derhalve een semantisch onderscheid tussen *lust om goet te doen* (092) en *het alderschoonste dingh* (093).
Vers 092 heeft hij (zij?) dan gelezen als een apokoinou: *Want niet en maeckt hem waert om eeren sonderlingh // als lust om goet te doen [en] te doen het alderschoonste dingh*,.
Bovendien had de afschrijver blijkbaar bezwaar tegen de tangconstructie in het Amsterdamse handschrift: hij haalde de pv immers naar voren. Het is uiteraard ook mogelijk dat hij een tekst gekopieerd heeft waarin de achterplaatsing-via-correctie (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers) (nog) niet aangebracht was.

*

091 Want niet en maeckt hem waert om eeren sonderling,
092 Als lust om goet te doen het alderschoonste ding.
093 Want dees hem nae den algemenen welvaert haken,[093 093 093 093]
094 En alles watter is om beters wille maken[094 094 094 094]
095 De vruchtbaer aerde met de monster-rijcke see
096 En de rontsomme lucht met vier omringen dee

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
093 **Want dees hem [-deed*.*] nae [-die]‹den al›gemenen**
algemenen: Gelet op de spatie tussen **algemenen** en **welvaert** zou de laatste '**n**' van **algemenen** later op de regel toegevoegd kunnen zijn.

093 **hem**: hem.
Opm.: verwijst naar *Juppijn* (090).

093 **nae**: naar.

093 **welvaert**: geluk.
Opm.: vgl. IV, 144.
Opm.: merkwaardig is hier het mannelijke genus.

093 **haken**: [heftig] verlangen.
Vgl. WNT, haken (III), 1547-1548.
Opm.: de infinitief *haken* is afhankelijk van *dee* in 096.

094 Hier is samengetrokken: *dees* (093), *hem* (093) en *dee* (096).

094 Het Berl. hs. verbindt *die alghemeene weluaert* (093) met *alles watter is* (094) door middel van *van*, terwijl het Amsterdamse hs. een onderscheid aanbrengt tussen beide door *En*.

094 **is**: is, bestaat.

094 **om beters wille**: vanwege [het] goede, om [het] goede [te bereiken].
Vgl. WNT, bestwil (om -), 2192: *om een goed doel te bereiken*.
Opm.: elders merkt het WNT op: *Somtijds wordt 'om' in deze toepassing* (het aangeven van iemands beweegredenen -TB) *versterkt door de bijvoeging van 'wil', waarbij dan de zaak, die de beweegreden der handeling is, in den 2den nv. staat ...* (WNT, om, 139). Het uitzonderlijke van de woordgroep *om beters wille* is dan vooral gelegen in de ongewone comparatief *beters* die echter - bv. metri causa - de auteur ingegeven kan zijn naar het voorbeeld van *om bestwil*.

De vertaling *om bestwil* (Stoett) geeft niet aan waar het in dit vers om gaat: het verlangen om goed te doen liet Jupiter verlangen naar ieders geluk (in de toekomst! Toen Jupiter de aarde schiep, waren er immers nog geen mensen op aarde!); om het goede te bereiken gaf dit verlangen hem in om alles wat bestaat, te scheppen. (Zie de verzen 094 tot en met 098.)
Opm.: het Berl. hs. heeft in plaats van *om beters wille: om betersints*. Als woordgroep komt *betersints* niet voor in het WNT; wellicht moet *betersints* als twee aparte woorden gelezen worden. Het woord *sints* betekent dan: vanaf [dat] moment; het woord *beter* moet door de komma achter *is* in 094 (waardoor een scheiding ontstaat met de eerste vershelft) betrekking hebben op - op z'n minst - de objecten die in het volgende vers genoemd zijn: *De vruchtbaer Aerde* en de *Monsterighe Zee*, waardoor er in het Berl. hs. sprake is van een volkomen ander syntaktisch en semantisch verband dan in handschrift A. Blijkbaar heeft de afschrijver die in het Berlijnse handschrift aan het werk is geweest, zijn voorbeeld - indien dat tenminste hs. A of een getrouwe kopie daarvan geweest is - hier niet begrepen. De verkeerde lezing van de verzen 093 en 094 heeft in hs. B wellicht ook geleid tot de merkwaardige persoonsvorm *dee* in vers 096.

*

093 Want dees hem nae den algemenen welvaert haken,
094 En alles watter is om beters wille maken
095 De vruchtbaer aerde met de monster-rijcke see[095-096 095 095]
096 En de rontsomme lucht met vier omringen dee[096 096 096]
097 En scheppen tot cieraet van shemels ruime woning[097 097]
098 De goede goden al die hij verheert als coning.[098 098 098]
099 Waer ick het niet geweest hij had v niet gemaeckt[099]
100 Daerom v roemen hooch O Min een wenich staeckt.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

097 **[-Ick deed hem maken in [de^{+}]<En scheppen tot cieraet van><s>hemels [-des]**: De finale ‘s’ is op de regel veranderd in 'n initiale ‘s’: wordt: .
098 **hij**: Boven de ‘ij’ staat een circumflex.

098 **[C^{+}]<c>oning**
Het is echter moeilijk om te bepalen of de minuskel over de majuskel heen geschreven is, of andersom.
Omdat de bovenste ronding van de minuskel vetter is dan die van de majuskel, kies ik voor de hier getranslittereerde lezing.
099 **had**: De ‘**h**’ is enigszins afwijkend van de gewone vorm.

095-096 In deze verzen worden de vier elementen - aarde, water, lucht en vuur - genoemd als zaken die Jupiter schiep.
Opm.: de vier elementen worden ook genoemd in *Achilles en Polyxena*, vss. 403-404.
Opm.: in het Berlijnse handschrift zijn deze vier elementen in kapitalen geschreven en onderstreept, alsmede - in drie van de vier gevallen - hun epitheton.

095 **vruchtbaer**: vruchtbare.
Opm.: met apocope van -*e* terwille van het metrum.

095 **monster-rijcke**: rijk aan [zee]monsters, monsterrijke. WNT, monster (I), 1084, met dit citaat.

Opm.: het Berl. hs. heeft hier *Monsterighe*.

096 **de rontsomme lucht**: de lucht er omheen. WNT, rondom (I), ad 3b, met dit citaat.

096 **vier**: vuur, licht.

096 **omringen dee**: omringde.
Opm.: de persoonsvorm *dee* is hier hulpwerkwoord (bij vier infinitieven) van omschrijving, en kan onvertaald blijven.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier eveneens als persoonsvorm *dee*. Dit is merkwaardig omdat - in tegenstelling tot de versie in hs. A - in vers 093 al een woord gebruikt is dat (samengetrokken) kan fungeren als persoonsvorm in dit vers: *deen*. Blijkbaar interpreteerde de kopiist van hs. B *dees* van vers 093 ditmaal - evenals in hs. A - als enkelvoud.

097 Vóór *scheppen* is samengetrokken *dees, hem* (093) en *dee* (096).

097 **shemels ruime woning**: de ruime woning van de hemel.
Opm.: *shemels*: genitivus identitatis: de ruime woning die de hemel is.

098 **De goede goden al**: al de goede goden.
Opm.: *al* staat hier op een merkwaardige plaats. Wellicht staat het hier in postpositie vanwege het metrum.

098 Nog afgezien van de wijziging van *al* in *me*, bevat het Berl. hs. in de tweede vershelft een sterk afwijkende versie: *die sijn verheert als Coningh*.

098 **die hij verheert**: over wie hij heerst.
Opm.: *verheert*, zie ook III, 188.

099 **het**: er.
Opm.: zie ook vers 090.
Vgl. WNT, het (I), 686 sub 11.
Opm.: zie ook: II, 090 en IV, 255.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier (enclitisch) -*er*.

*

099 Waer ick het niet geweest hij had v niet gemaeckt
100 Daerom v roemen hooch O Min een wenich staeckt.[100 100]
101 In s' hemels saele blinckt den lof van mijne segen.[101 101]

M

102 Aengaend' v heerlijckheidt die spreeck ick geensins tegen[102 102 102 102]
103 Geniet v eijgen eer dan laet mijn oock de mijn,[103 103 103 103]
104 Dees bruit en bruidegoom die mijn verwonnen sijn[104 104]
105 Ick hebse doch gequetst met mijnen gulden schichte.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

099 **had**: De '**h**' is enigszins afwijkend van de gewone vorm.

101 **s' hemels**: Stoett heeft: ''s hemels'.
De slot 's' zou blijkens de geringe spatie en de afwijkende aansluiting met de voorafgaande '**l**', op de regel toegevoegd kunnen zijn.

102 **[-daer heb ick niet veel]﴾die spreeck ick geensins﴿ tegen geensins**: De 'i' heeft geen puntje.
Stoett heeft aan het einde van dit vers een komma.

103 **Geniet**: De pen heeft enigszins gevlekt bij de finale 'et'-combinatie.

100 **v roemen hooch**: uw trots gepoch, gebluf.
Vgl. WNT, roemen (I), 713.

100 **staeckt**: beteugel. (imperatief)
Vgl. WNT, staken, 489, sub 11: *Paal en perk stellen of zetten, inperken*.

101 **s' hemels saele**: de hemelse woning, verblijfplaats.
Vgl. Mnd. Hwb., *sale*.
Opm.: *s' hemels*: genitivus identitatis (vgl. 097).
Opm.: *s'*: de apostrof is een verbindingsteken, 'n ligatuur.

101 **blinckt**: glanst, schittert.

102 **Aengaend' v heerlijckheidt**: wat uw luister (uw roem) betreft.
Vgl. WNT, heerlijkheid I, 370 (sub 1) en 373 (sub 9).
Opm.: *Min* zal hier wel niet zozeer de macht (één van de betekenissen van *heerlijckheidt*) van *Heusheidt* op het oog hebben, die hij immers aanvecht, als wel - in aansluiting op wat *Heusheidt* in vers 101 zelf genoemd heeft *den lof van mijne segen* - haar aanzien, haar luister, haar roem, haar faam, haar reputatie.

102 **die**: die.
Opm.: *die* is hervattend object.

102 **spreeck (...) tegen**: ontken.
Vgl. WNT, tegenspreken, 1325-1326, sub 5.

102 Het Berl. hs. heeft in plaats van *geensins: ghans niet*: in het geheel niet.

103 **Geniet**: ontvang, neem [tot u], houd.
Vgl. WNT, genieten II, 1543-1544.
Opm.: Dit *Geniet* kan niet zonder meer gelijkgesteld worden aan ons *Geniet van: Geniet* in dit vers drukt uit dat men iets bij voortduring kan bezitten; ons *Geniet van* betekent dat datgene wat in het voorwerp dat met *van* begint wordt uitgedrukt, de bron, de oorzaak is van het genieten. (Vgl. WNT, genieten, 1548.)

103 **eer**: reputatie, aanzien.
Vgl. I, 021.

103 **dan**: maar.
Vgl. WNT, dan (I), 2274, sub 2.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 109, blz. 110.)

103 **laet mijn oock de mijn**: laat [aan] mij ook de mijne.
Opm.: het Berl. hs. heeft voor 't eerste *mijn: mij*.

104 **Dees**: deze.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord, verkorte vorm van *deze*.

104 **die**: die.
Opm.: 104 is lijdend voorwerp; *se* in 105 is hervat lijd. vw.

*

104 Dees bruit en bruidegoom die mijn verwonnen sijn[104]
105 Ick hebse doch gequetst met mijnen gulden schichte.[105 105 105]

H

106 Ja; maer als ghij een pijl wt uwen koker lichte[106 106]
107 Besaechdij wel sijn scharp eer dat ghij t' wagen dorst[107 107 107 107 107]
108 En dit docht v te weeck te sijn tot s' bruigooms borst,[108]
109 In d' heusheidt van de bruit ghij ginckt het punt verstalen
110 Als die ter werelt condt geen harder temper halen

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

106 **koker**: De eerste '**k**' is enigszins afwijkend van de gewone vorm.
maer als ⟪ghij⟫

107 **Besaechdij [-sijne punt]⟪wel sijn sch[e^{+}]<a>rp⟫**
Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.

108 **En d[*a*$^{+}$]<i>t**, of omgekeerd.
[-voor]⟪tot⟫

104 **mijn verwonnen**: mijn overwonnenen.
Opm.: het subst. *verwonnen* is gevormd van het vd. *verwonnen*.
Opm.: het is ook mogelijk dat in *mijn* sprake is van een zgn. dativus auctoris en dat *verwonnen* derhalve geïnterpreteerd moet worden als een voltooid deelwoord. De vertaling luidt dan: [door] mij overwonnen.

105 **doch**: immers.
Opm.: ons huidige *toch* is een variant die ontstaan is in sandhi, na stemloze medeklinker, vermoedelijk in de combinatie *end doch*.
Vgl. WNT, toch (I), 265, en Mnl. Wb. 2, 636.

105 **gequetst**: verwond.

105 **met mijnen gulden schichte**: met mijn gouden pijl.
Opm.: zie o.a. ook II, 008. Blijkbaar interpreteerde Hooft hier *schichte* als mannelijk. In 125 echter als vrouwelijk.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *schichten*, meervoud dus, en in vers 106 *den pijl*.

106 **als**: toen.
Opm.: *als* is hier een voegwoord met temporele functie.

106 **lichte**: haalde, nam.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *lichten*: de *-n* is geen meervouds *-n* maar heeft een zuiver fonische functie.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 7.1.3., blz. 188.)

107 **Besaechdij**: bekeek u.
Vgl. WNT, bezien, 2467, sub 5.
Opm.: *Besaechdij*: met assimilatie van *-t-*.

107 **wel**: goed, ter dege.

107 **sijn scharp**: zijn punt.
WNT, scherp (I), 497, met dit citaat.
Opm.: het Berl. hs. heeft *sijn scherp*; de vormvariant *scherp* komt vooral voor bij zuidelijke auteurs en bij noordelijke auteurs die een voorkeur hebben voor Brabantse vormen, zoals Huygens. (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 65.)

107 **t'**: het.
Opm.: *t'* verwijst sylleptisch naar 't *quetsen* met zijn *gulden schichte* in vers 105.
Opm.: de apostrof in *t'* is een verbindingsteken, 'n ligatuur.

107 **dorst**: durfde.
Opm.: 2de persoon enkelvoud praeteritum van *dorren*, of van *durven*: de vorm *dorst(e)* komt immers in het praeteritum van beide werkwoorden voor.
Vgl. WNT, dorren (I), 3159.

108 **dit**: dit.
Opm.: *dit* verwijst naar *scharp* in vers 106.

*

H

106 Ja; maer als ghij een pijl wt uwen koker lichte
107 Besaechdij wel sijn scharp eer dat ghij t' wagen dorst
108 En dit docht v te weeck te sijn tot s' bruigooms borst,[108 108]
109 In d' heusheidt van de bruit ghij ginckt het punt verstalen[109 109 109 109]
110 Als die ter werelt condt geen harder temper halen[110 110 110]
111 Met dus verstaelde pijl ghij s' bruigooms hart doorschoot[111 111]
112 En dat de pijl opt hart niet luchtich af en stoot
113 Maer maeckte een wijde wont, en wert met bloed besprengt/ras
114 Dat quam door dien het gout met mijne cracht gemengt/was,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

108 **En d[*a*$^{+}$]<i>t**, of omgekeerd.
[-voor]⟨tot⟩
109 **verstalen**: De laatste '**e**' is weggevallen; de haal van de *n* is echter wel zichtbaar.
110 **[-Ghij cont]⟨Als die⟩**
Boven de '**m**' van **temper** een kleine inktvlek.
Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.

108 **docht**: scheen [u], kwam [u] voor.
Opm.: praeteritum van het onregelmatige werkwoord *dunken*.

108 **tot**: voor.
Vgl. WNT, tot (I), 1590, sub 3.
Opm.: Hooft voelde blijkbaar nog het verschil tussen *voor* en *tot*: in het handschrift is *voor* doorgehaald en vervangen door *tot*. Wellicht gaf *tot* duidelijker dan *voor* het doel, de bestemming aan.

109 **d' heusheidt**: onbaatzuchtigheid, deugdzaamheid.
Opm.: vgl. de annotaties bij *heusheidt* in 0.2.
Opm.: *In d' heusheidt van de bruit* is bijwoordelijke bepaling bij *ginckt (...) verstalen*.

109 **ghij ginckt**: ging u.
Opm.: het achterwege blijven van geïnverteerde woordvolgorde is in het 17de-eeuws in deze constructie tamelijk gewoon.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 3.1.1.2, blz. 142.)
Opm.: het is opmerkelijk dat het Berl. hs. hier wèl inversie heeft: *ghinckt ghij*.
Opm.: *ginckt* met epenthesis van *ck* onder invloed van de -*t*.

109 **het punt**: de punt [van de pijl].
Opm.: Hooft vatte *punt* in deze betekenis blijkbaar op als een onzijdig substantief.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier - minder precies - *de pijl*.

109 **verstalen**: staal[hard] maken.

110 **Als die**: omdat (aangezien) u.
Opm.: *Als* is hier een onderschikkend voegwoord. Vgl. WNT, als, 256-257, sub IV.2, waar expliciet de verbinding met een volgend betrekkelijk voornaamwoord besproken wordt. Uit de aldaar aangehaalde voorbeelden blijkt dat het betrekkelijk voornaamwoord dat volgt op *als* vertaald kan worden als een persoonlijk voornaamwoord (vgl. Lat.: *ut qui*.). Het antecedent van *die* is hier *ghij* in vers 109.
Opm.: zie ook de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers: *Ghij cont* is doorgestreept en vervangen door *Als die*.

110 **condt**: zou kunnen.
Opm.: 2de pers. ev. praet. coniunct. van *cunnen*.

110 **temper**: hardheid.
WNT, temper, 1480, sub 2, met dit citaat.

111 **dus**: zodanig, aldus.
Opm.: dit bijwoord verwijst naar de behandeling die de pijlpunt gekregen heeft, en die genoemd wordt in vers 109.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *dees*.

111 **s' bruigooms hart**: het hart van de bruidegom.
Opm.: de apostrof achter de *s* is 'n verbindingsteken, 'n ligatuur.

*

111 Met dus verstaelde pijl ghij s' bruigooms hart doorschoot
112 En dat de pijl opt hart niet luchtich af en stoot[112-114 112 112 112]
113 Maer maeckt' een wijde wont, en wert met bloed besprengt/ras[113 113 113 113-114]
114 Dat quam door dien het gout met mijne cracht gemengt/was,[114 114 114 114]
115 Dus den voornemen lof hoort mijn van dese daet.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
112 **[-Opt welcke]〈En〉 dat de pijl 〈opt hart〉**
113 **en 〈wert〉**
Tussen **besprengt** en **ras** staat een schuin streepje ter markering van het dubbelrijm.
114 Tussen **gemengt** en **was** staat een schuin streepje ter markering van het dubbelrijm.
Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.

112-114 In 112 begint een nieuwe zin: *En dat de pijl (...) vermengd was*. De woordvolgorde in de onderwerpszin die het eerste deel hiervan vormt, wijkt enigszins af van die welke in hedendaags Nederlands gebruikelijk is: de onderwerpszin *dat de pijl ... besprengt ras* (112-113) bevat drie nevengeschikte elementen waarvan alleen het eerste de woordvolgorde van de bijzin heeft. Bijzinnen die de woordschikking van de hoofdzin vertonen, zoals hier het 2de en 3de element van de nevenschikking in de onderwerpszin, zijn echter in het 17de-eeuws niet ongewoon (vgl. o.a. Hermkens, a.w., § 3.3., blz. 149-155).

112 **luchtich**: gemakkelijk, vlug.
WNT, luchtig (I), 3179, sub 4, met dit citaat.
Opm.: het WNT heeft in het lemma boven kolom 3179 een zetfout: *LUGHTIG* in plaats van - zoals in de andere kolommen - *LUCHTIG*.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *lichtlijck*.

112 **niet (...) en**: niet.

112 **af (...) stoot**: afstuitte.
Opm.: de normale praeteritumvorm in het zeventiende-eeuws van *stoten* is *stiet*. Wellicht is hier sprake van rijmdwang, al blijft het natuurlijk mogelijk dat Hooft de zwakke verledentijdsvorm (hier dan echter met apocope van *e*) al kende. Dat hier de tegenwoordige tijdsvorm bedoeld zou zijn, is, gelet op de context, niet waarschijnlijk.

113 De tweede vershelft in het Berlijnse handschrift luidt: *en d' eert met bloet besprengh ras*.
Opm.: *besprengh* staat helemaal tegen de rand van het blad: voor de finale *-t* was geen plaats meer; *ras* is dan ook onder de regel toegevoegd.
Opm.: het is opvallend dat het Berlijnse handschrift hier praesensvormen gebruikt. Wellicht onder invloed van het ongebruikelijke *stoot* in vers 112.

113 **besprengt**: bespat, besprenkeld.
Vgl. WNT, besprengen, 2087.

113 **ras**: snel, meteen.

113-114 In deze verzen is sprake van dubbelrijm of pseudo-dubbelrijm (vgl. H.M. Hermkens, *Trijntje Cornelis*, Dl. 1, Vol. I, pag. [52]). Dubbelrijm werd frequent gebruikt door Hoofts tijdgenoten, maar komt in zijn poëzie slechts zelden voor en doet hier aan als een relict uit de rederijkerspoëzie.

114 **Dat**: dat.
Opm.: hervat onderwerp.

114 **door dien**: doordat.
Opm.: *door dien* komt uit *door* en *dat* (aanw.vnw.), 3de nv. ev.

114 **het gout**: het goud.
Opm.: nl. van de pijlpunt.

114 **gemengt**: vermengd.

*

113 Maer maeckte een wijde wont, en wert met bloed besprengt/ras
114 Dat quam door dien het gout met mijne cracht gemengt/was,
115 Dus den voornemen lof hoort mijn van dese daet.[115 115]

M

116 Oneedel is 't gemoet dat heusheit tegenstaet.[116 116]
117 Dees lof deel ick met v; maer ick sal d' eere houwen[117]
118 Dat ick verwonnen heb verr' d' alderheuscht der vrouwen[118 118 118]
119 Een soo volmaeckte bruit, dit staet ghij immers toe.[119 119 119]

H

120 Hola het is wel ver van daer dat ick dat doe,[120 120 120]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
114 Tussen **gemengt** en **was** staat een schuin streepje ter markering van het dubbelrijm. Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.
115 **[-eer]⟨lof⟩**
den: De slot '**n**' is kleiner dan normaal. Waarschijnlijk omdat pas toegevoegd is bij de verandering van **eer** (vr.) in **lof** (m.).
116 **[T'is^{+}]<Oneedel>**
116 **tegen / staet**
117 **[-eer]⟨lof⟩**
121 **ha[t^{+}]<r>te**

115 **den voornemen lof**: de voornaamste lof.
Opm.: *den voornemen lof* vormt samen met *van dese daet* het onderwerp in vers 115.
Opm.: *den* met genus -*n* buiten de fonetisch gunstige condities.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft *voornhaemen*.
115 **hoort mijn**: behoort mij [toe], komt mij [toe].
Opm.: *mijn*: datiefvorm, afhankelijk van *hoort*.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier *mij*.
116 **'t gemoet**: degene, ('t innerlijk).
Opm.: zie ook de annotaties bij vers 013.
116 **tegenstaet**: [zich] verzet [tegen].
WNT, tegenstaan, 1328, met dit citaat.
117 **Dees lof**: deze lof.
Opm.: nl. van het *overwinnen* (door hem flink gewond te doen raken!) van de bruidegom.
Opm.: *Dees* is de correcte vorm bij het oorspronkelijke *eer* (vr.) (zie de manuscr. aantek.), echter niet bij het mann. *lof*.
118 **verwonnen**: overwonnen.
118 **verr'**: verreweg.
Vgl. WNT, ver (II), 1926, sub 3.
Opm.: *verr'* is hier een versterkende bepaling bij de superlatief *alderheuscht*.
118 **d' alderheuscht**: de onbaatzuchtigste, de deugdzaamste.
Opm.: zie de annotaties bij *Heuscheit* in 0.2.
Opm.: *alderheuscht* met epenthesis van *d*.
119 **staet (...) toe**: erkent, geeft [...] toe.
Vgl. WNT, toestaan, 701-703, sub 5,c.
119 **immers**: toch wel.
119 Het Berl. hs. heeft aan het einde van dit vers een vraagteken.
120 Het Berl. hs. heeft hier een vers dat sterk afwijkt van dat in het Amsterdamse handschrift: *Hola tis wel u eer, door mij ist dat ickt doe*.
120 **Hola**: hola!
Opm.: uitroep die bedoeld is om Min aan te sporen zich te matigen. Vgl. WNT, hola, 877, sub 2.
120 **ver van daer**: verre daarvan.
Opm.: *Heusheit* bedoelt hiermee dat het *in het geheel niet* zo is dat zij toe zal staan dat alleen Min *d' alderheuscht der vrouwen* (118) overwonnen heeft.
Vgl. WNT, ver (II), 1922, sub 11. 't WNT noemt deze constructie, waarin *ver van daer* gevolgd wordt door dat waarvan 't een ontkenning is *minder gewoon*. Opm.: zie ook I, 046.

121 Want sonder heusheit was haer harte niet om winnen.[121]

121 **niet om winnen**: niet te winnen, niet te veroveren.
Opm.: in het 17de-eeuws komt de verbinding *om* + infinitief zonder *te*, frequent voor. (Vgl. Weijnen, a.w., § 90, blz. 83.)

*

H

120 Hola het is wel ver van daer dat ick dat doe,
121 Want sonder heusheit was haer harte niet om winnen.

M

122 Wat suldij hijer nu weer doch voor een wtcoomst vinnen?[122 122 122 122 122 122]
123 Dat dese daet v mee ten deel gerekent wert.[123 123 123 123 123]

H

124 V schichte nam sijn keer dwers deur des bruigoms hart[124 124]
125 Waers' eenen temper nieu ind' heusheit heeft gecregen[125]
126 Daer sijn hart vol af is, en voorts met een bewegen,[126 126 126]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

121 **ha[t^{+}]<r>te**

124 **[-Maer als][v^{+}]<V> schichte**
sijn [-keer]﴿[-ganck]﴿keer﴾﴾

dwer[t^{+}]<s> deur des bruigoms ﴿hart﴾
Boven **hart** staat een haaltje dat aangeeft dat dit woord bij dit vers hoort.

125 **[D^{+}]<W>aers'**
gecregen: De laatste '**g**' lijkt verduidelijkt te zijn door hem wat groter dan de rest van het woord te schrijven.

127 **int*'* hart**

122 **suldij**: zult gij.
122 **hijer**: hier.
Opm.: Min bedoelt: wat dit punt, deze kwestie, betreft.
122 **nu weer doch**: nu toch weer.
122 **wtcoomst**: uitweg, oplossing
Vgl. WNT, uitkomst, 918 (en vgl. bet. 3 in kolom 916), bet. 6: antwoord op, oplossing van een kwestie, vraagstuk, probleem.
122 **vinnen**: vinden.
Opm.: met assimilatie van *d*: Hollands, of als gevolg van rijmdwang met *winnen*.
122 Het Berlijnse handschrift heeft aan het einde van dit vers geen vraagteken.
123 **Dat**: zodat, zó dat.
123 **dese daet**: deze daad.
Opm.: het winnen van de bruid.
123 **mee**: mede.
123 **wert**: wordt.
Opm.: sterk werkwoord van de IIIe klasse. De gewone vorm in de o.t.t. is *wert, werd* of *werdt*. In de o.v.t. gebruikte men meestal het Brabantse *wierd, wier, wiert* of *wert, werd(t)*. De *a* in de o.v.t. is relatief zeldzaam in het zeventiende-eeuws.
(Vgl. o.a. Hermkens, a.w., § 2.12.2.5, blz. 135.)
Opm.: zie ook *wert* in vers 199.
123 Het Berlijnse handschrift heeft aan het einde van dit vers een vraagteken.
124 **nam sijn keer**: ging.
WNT, keer (I), 1960, sub 2°, met dit citaat.
124 **dwers**: dwars.
Opm.: zuidelijke vormvariant van *dwars*.
125 **eenen temper nieu**: een nieuwe hardheid.
Vgl. WNT, temper, 1480, sub 2.
Opm.: zie ook vers 110.
Opm.: *nieu*: adiectief in postpositie.
126 **Daer (...) af**: waarvan.
Opm.: nl. van *heusheit*.
126 **voorts**: vervolgens.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier *voort*.
126 **met een bewegen**: in één beweging.

127 Vlooch sij tot diep int hart des bruits en hechten daer[127]
128 Door een gemene wont beij d' harten aen malcaer

127 **des bruits**: van de bruid.
Opm.: de merkwaardige, mannelijke casusvorm is wellicht verklaarbaar als ontstaan onder invloed van Spiegels *Twe-Spraack*, die immers de paradigmata voor mannelijk en vrouwelijk gelijk maakte.

*

125 Waers' eenen temper nieu ind' heusheit heeft gecregen
126 Daer sijn hart vol af is, en voorts met een bewegen,
127 Vlooch sij tot diep int hart des bruits en hechten daer[127]
128 Door een gemene wont beij d' harten aen malcaer[128 128]
129 Die ick terstont soo vast ginck in malcander dreijen[129 129]
130 Dat haer den vluggen tijt oock niet sal cunnen scheijen.[130 130 130 130 130]
131 Wt de Bruits heusheidt dus des bruigooms wonde spruit,[131 131 131 131]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

128 **beij[-d] d'harten**
Stoett heeft aan het einde van dit vers een komma.
129 **vast**: de 's' is verduidelijkt.
131 **[-Dus bruigooms overwin wt bruits beleeftheit] ⟨wt ⟨de⟩ Bruits [-bele][-*hete* wond] heusheidt dus des bruigooms wonde⟩ spruit**,
De doorhalingen maken het hier weer mogelijk de genese van dit vers te volgen:
- Dus bruigooms overwin wt bruits beleeftheit spruit,
- Dus bruigooms *hete* wond wt bruits beleeftheit spruit,
- Wt Bruits [-bele] heusheidt dus des bruigooms wonde spruit,
- Wt de Bruits heusheidt dus des bruigooms wonde spruit,
De komma aan het einde van dit vers is onzeker; Stoett heeft hier geen interpunctieteken.
132 Boven de '**E**' van **En** een inktvlek.
133 **van ons wie <b'>hoortmen**
Van het vraagteken aan het einde van het vers is alleen een aantal stippeltjes te zien in het handschrift, omdat het in de vouw van het blad geschreven is.

127 **hechten**: hechtte.
Opm.: de *-n* heeft hier een louter fonische functie.
128 **gemene**: gemeenschappelijke.
128 Het Berl. hs. heeft in plaats van *beij d' harten*: *twee harten*.
129 De verzen 129 en 130 vormen een bijv. bep. bij *harten* (128).
129 **dreijen**: draaien.
Opm.: bij Hooft wordt veelvuldig de spellingvariant *ei* aangetroffen voor *aai*: de Amsterdammer sprak *ei* uit als *a(a)i*.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 60 en § 1.5.1, blz. 67.)
130 **haer**: hen.
130 **vluggen**: snelle, gevleugelde.
Opm.: Hooft stelt ook in zijn beroemde sonnet *Geswinde grijsart die op wackre wiecken staech*, (van 17 febr. 1610) de tijd voor als een *gevleugelde* grijsaard. (Zie ook: E. Panofsky, *Iconologische studies*, blz. 62.)
130 **oock**: zelfs.
130 In het Berl. hs. is *vlugghen tijt* - waarschijnlijk ter markering van het sententie-achtige karakter - onderstreept.
Opm.: **den vluggen tijt**: personificatie voor de kracht die alles verandert. Vgl. Hoofts *Geswinde grijsart* (Stoett I, blz. 98).
130 **scheijen**: scheiden.
Opm.: *scheijen* - onder invloed van rijmdwang met *dreijen* (129) - met uitval van intervocalische *d*.
131 **de Bruits heusheidt**: de deugdzaamheid van de bruid.
Opm.: *de Bruits*: met uitgespaarde (mannelijke) flexie.
131 Het Amsterdamse handschrift heeft in een eerdere, doorgehaalde versie (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers) *beleeftheit* in plaats van *heusheidt*. *Beleeftheit* betekent hier dan: mededogen, goedheid of zachtaardigheid die het gevolg is van *hoogere beschaving; Lat. humanitas* (WNT, beleeftheid, 1688, sub 1 en 2). Uit het feit dat Hooft waarschijnlijk pas in derde instantie het woord *beleeftheit* schrapte, zou men kunnen concluderen dat hij *beleeftheit* minstens als partieel synoniem met *heusheidt* opvatte.
131 Het Berl. hs. heeft *dees bruijts* in plaats van *de Bruits*, en *dan* in plaats van *dus*.
131 **spruit**: komt [...] voort.

En sbruigooms heusheit die verwan ons heussche bruit.[132] [132] [132]
Nu oordeelt selfs, van ons wie b' hoortmen meest te prijsen?[133] [133] [133]

M
Tot eigen achterdeel moet ick dit vonnis wijsen.

132 **die**: die.
Opm.: hervat onderwerp.
132 **verwan**: overwon.
132 **heussche**: deugdzame.
133 **selfs**: zelf.
133 **van ons wie**: wie van ons.
Opm.: de nabep. is vooropgeplaatst, mogelijk metri causa.
133 Het Berl. handschrift heeft hier een nogal afwijkende versie: *nu oordeelt van ons twee, wie hoortmen meer te prijsen?*

*

131 Wt de Bruits heusheidt dus des bruigooms wonde spruit,
132 En sbruigooms heusheit die verwan ons heussche bruit.
133 Nu oordeelt selfs, van ons wie b' hoortmen meest te prijsen?

M

134 Tot eigen achterdeel moet ick dit vonnis wijsen.[134 134]
135 Ghij hebt soo veel als ick tot dese daet gewracht,[135 135]

H

136 Omt voort te voeren wt gebreeckt niet als de Nacht[136 136 136 136]
137 Tot wien t' verwonnen paer haer bedevaerden strecken.[137 137]

M

138 Die can nae dat mij dunckt sijn coomst niet lang vertrecken[138 138 138]
139 Soo hij op de gebeen van de gelieven let[139 139]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

133 **van ons wie <b'>hoortmen**
Van het vraagteken aan het einde van het vers is alleen een aantal stippeltjes te zien in het handschrift, omdat het in de vouw van het blad geschreven is.

136 **[n^{+}]<N>acht**
138 **vertrecken**: De slot "**en**" is weggevallen.
140 **nae[-r][-dat]‹het› waertgewenschte bedt**
141 **hooch / begeerde**
141 Van het vraagteken aan het einde van de regel is alleen de punt en de bovenste ronding te herkennen.

134 **Tot eigen achterdeel**: tot [mijn] eigen nadeel, schade.
Vgl. WNT, achterdeel, 649, sub 2.
134 **dit vonnis wijsen**: dit vonnis vellen.
135 **tot dese daet**: voor deze daad.
Opm.: nl. het veroveren van de bruid.
135 **gewracht**: gedaan.
Opm.: *gewracht*: metathesis met klinkerverandering t.o.v. *gewerkt*. Zie ook o.a. de annotatie bij I, 022.
136 Het Berlijnse handschrift heeft *Om* in plaats van *Omt*.
136 **voort**: verder.
136 **gebreeckt niet als**: ontbreekt niets dan.
136 Het Berl. hs. heeft *dan* in plaats van *als*.
137 **t' verwonnen paer haer bedevaerden**: 't overwonnen paar hun bedevaarten, de bedevaarten van het overwonnen paar.
Opm.: de apostrof achter de *t* is 'n verbindingsteken.
Opm.: *bedevaerden* is kern; *t' verwonnen paer haer* bijv. bep.
Opm.: zie voor een soortgelijk syntagma: vers 073.
Opm.: zie voor *bedevaert* ook *Achilles ende Polyxena*, vss. 1350-1351, evenals *Theseus ende Ariadne, vs. 937*.
137 **strecken**: [zich] richten.
Vgl. WNT, strekken, 2172, sub C,5.
Opm.: d.w.z.: naar wiens heiligdom zij op weg zijn.
138 **nae dat mij dunckt**: naar het mij voorkomt.
138 **coomst**: komst.
Opm.: rekking van *o* tot *oo* vóór *m(st)*.
Speciaal in vormen die afgeleid zijn van *komen* is deze rekking gewoon. (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 70.)
138 **vertrecken**: uitstellen.
Vgl. WNT, vertrekken, 1216, sub VI, 22.
139 **Soo**: als, indien.
139 **gebeen**: smeekbeden.
Opm.: *gebeen* met uitval van intervocalische *d*.

140 Om haer te leijden nae het waertgewenschte bedt.[140 140 140]
141 Och hooch ¡ begeerde nacht en wilt niet langer merren?[141 141 141]

H

142 Sijn schaduachtich hooft besaeijt met gulden sterren
143 Siet waer hij dat vertoocht ten eijnde vande sael.

140 **haer**: hen.
140 **waertgewenschte**: hoog begeerde.
Opm.: niet in WNT, niet in Oudemans, althans niet als één woord.
Opm.: het Berl. hs. heeft: *waert ghewenschte*.
140 *Om haer (...) bedt* is afhankelijk van *de gebeen van de gelieven*.
141 **en (...) niet**: niet.
141 **wilt**: wil.
Opm.: imperatief, beleefdheidsvorm.
141 **merren**: dralen, talmen.
Vgl. WNT, marren, 262, sub 2.
Opm.: de vorm *merren* kan niet beschouwd worden als een zuidelijke vormvariant van *marren*: beide werkwoorden gaan terug op twee verschillende Oudgermaanse werkwoorden. (vgl. WNT t.a.p.

*

141 Och hooch begeerde nacht en wilt niet langer merren?[141]

H

142 Sijn schaduachtich hooft besaeijt met gulden sterren[142-143 142 142]

143 Siet waer hij dat vertoocht ten eijnde vande sael.[143 143 143]

N.

144 Ick coom hier om de bruit en bruidegoom te hael[144]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

141 **hooch/begeerde**

Stoett heeft aan het einde van dit vers een uitroepteken. In het handschrift is een punt te zien met daarboven een half rondje: ˙̃

Dit doet mij eerder aan een vervaagd vraagteken dan aan eer uitroepteken denken, ook al is volgens hedendaagse begripper aan het einde van dit vers een uitroepteken meer op z'n plaats dan 'n vraagteken.

142 **[-*d*ij]<Sijn>**

De punt aan het einde van dit vers zal wel een vergissing zijn. Stoett heeft hier geen interpunctieteken.

143 Vóór de regel: **[-H]**

[-Maer][s^{+}]<S>iet waer hij [-sich]﹤dat﹥ vertoo[n^{+}]<ch>t

De eerste redactie van dit vers zal wel geweest zijn:

- **Maer siet waer hij sich vertoont ten eijnde vande sael**.

De wijziging van **vertoont** in **vertoocht** hangt m.i. samen met de vervanging van het reflexieve **sich** door het demonstratieve **dat**.

145 **[-haer]﹤soo﹥ volmaeckte vreuchden**

tijt: Bij de eerste 't' heeft de pen gevlekt; bovendien is die '**t**' ook enigszins afwijkend van de gewone vorm.

146 **Als sij haer ﹤schone﹥ siel**

eedel deuch[t^{+}]<d>en

141 Aan het einde van dit vers staat in het Amsterdamse handschrift waarschijnlijk een vraagteken; in het Berlijnse handschrift een komma. Dit laatste manuscript heeft bovendien een uitroepteken achter *Nacht*.
Opm.: een vraagteken aan het einde van een vragende uitroep (maar daar is hier geen sprake van) is voor het zeventiende-eeuws niet ongewoon (vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.5, blz. 40).

142-143 In het Berl. hs. worden de verzen 142 en 143 ook nog door *Min* gezegd.

142 **Sijn schaduachtich hooft**: zijn beschaduwd (donkere) hoofd.
WNT, schaduwachtig, 205, met dit citaat.
Opm.: bij de aanduiding van de personages wordt in het Berlijnse handschrift hs. bij *Nacht* vermeld: *een man met een globe opt hooft daer licht door schijnt*.
Opm.: Toch is niet erg duidelijk hoe we ons de uitdossing van *Nacht* nu moeten voorstellen: was de héle globe verlicht, of viel het licht slechts naar buiten door kleine gaatjes die de sterren moesten verbeelden? Waarschijnlijk toch het laatste. Alleen in het laatste geval immers kan gezegd worden dat het *hooft* beschaduwd is. In het eerste geval kan er hoogstens gesproken worden van het feit dat de globe schaduw veroorzaakt.

142 **besaeijt met gulden sterren**: bezaaid met gouden sterren.
Opm.: deze bepaling maakt duidelijk dat we bij *globe* (Berl. hs., 0.2) niet moeten denken aan een wereldbol maar aan een hemelglobe.

143 **dat**: dat.
Opm.: hervat object.

143 **vertoocht**: toont, laat zien.
Vgl. WNT, vertoogen (I), 1118, sub I,1.
Opm.: het Berlijnse hs. heeft: *siet waer dat hij vertoocht*.
Opm.: zie voor dit werkwoord ook *Theseus ende Ariadne*, vss. 346, 985, 1096 en 1319.

143 **ten eijnde vande sael**: achter in de zaal.

144 **te hael**: [op] te halen.
Opm.: een - in onze ogen - storend voorbeeld van rijmdwang.

145 Vercondich haer den tijt van soo volmaeckte vreuchden[145 145 145]
146 Als sij haer schone siel verciert met eedel deuchden[146]
147 En hij sijn cloecke borst met onbevleckte trouw.

145 **Vercondich**: kondig [...] aan.
145 **haer**: hun.
145 **soo**: zulke, zeer.
Opm.: *soo* is hier louter een versterkend woord bij *volmaeckte*.
146 **Als**: wanneer.
Opm.: de verzen 146 en 147 geven een nadere omschrijving van *den tijt* uit vers 145. *Als* is hier geen conditioneel voegwoord: blijkens alles wat in het voorafgaande over de *heusheidt* van zowel bruid als bruidegom gezegd is, bezitten zij bij voortduring de eigenschappen waarvan in de verzen 146-147 sprake is.

*

N

144 Ick coom hier om de bruit en bruidegoom te hael
145 Vercondich haer den tijt van soo volmaeckte vreuchden
146 Als sij haer schone siel verciert met eedel deuchden[146]
147 En hij sijn cloecke borst met onbevleckte trouw.[147 147]
148 Ick coom haer metter daet te maken man en vrouw.[148 148 148]
149 Ick ben de duistre nacht die met soo groot verlangen
150 Van het vermoeijt geslacht der aerde word' ontfangen.[150 150]
151 Ick ben des daechs verpoos die sijne commer sust[151 151 151]
152 En levert in sijn plaets een aengenaeme rust,[152]
153 Sonder de welck, den loop des levens op soud' houwen.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

146 **Als sij haer ⟪schone⟫ siel**
eedel deuch[t+]<d>en

148 **maken**: De **'k'** is verduidelijkt.

149 **die**: De **'e'** is afwijkend van de gewone vorm.

150 **aerde**: Door een klein horizontaal streepje door de laatste haal van de slot **'n'**, heeft Hooft deze letter weg laten vallen.

151 **verpoos [-als] die**
sijne: De **'e'** lijkt tegelijk met het schrappen van **als** op de regel tussengevoegd te zijn.

146 **verciert**: siert, tooit.
Opm.: spelling met *c* ter onderscheiding van *versieren* = verzinnen.

147 **cloecke**: flinke, wakkere.
Vgl. WNT, kloek (I), 4179 en 4181, sub 8 en 15.

147 **borst**: gemoed, hart.
Vgl. WNT, borst (II), 593, sub 4.

148 **Ick coom (...) te maken**: Ik kom [om] [...] te maken.
Opm.: de infinitiefconstructie zonder *te* en met *om* is in het 17de-eeuws blijkbaar frequenter dan die zonder *om* en met *te*. Weijnen (a.w., § 90, blz. 83-84) geeft alleen voorbeelden van de eerstgenoemde soort; Hermkens (a.w., § 7.2.2.1.1, blz. 207-208) noemt de constructie zonder *om* en met *te* wel, maar in een ander syntaktisch verband. Misschien heeft Hooft hier *om* om (!) eufonische redenen vermeden (*Ick coom [om]* ...), en vanwege het metrum. Ook de merkwaardige plaats van *haer* is wellicht verklaarbaar uit metrische overwegingen.

148 **haer**: hen.

148 **metter daet**: daadwerkelijk.
Opm.: natuurlijk speelt in déze context de letterlijke betekenis (door [middel van] de daad) ook mee, zeker als deze woorden gesproken worden door de *Nacht*.

150 **Van het vermoeijt geslacht der aerde**: door het vermoeide mensdom.
Vgl. WNT, geslacht, 1752-1753.
Opm.: in *Paris Oordeel* komt *geslacht der aerde* ook voor (vs. 233) alsmede *'t geslacht van hier beneden* (vs. 014).
Opm.: *vermoeijt*, omdat dat één van de omstandigheden is waarin de nacht *met groot verlangen* door de mensen ontvangen wordt.

150 **word'**: wordt.

151 **des daechs verpoos**: de verpozing van de dag.
Opm.: genitivus obiectivus.

151 **sijne**: zijn.
Opm.: *sijne* kan betrekking hebben op *daechs* en op *geslacht*.

151 **sust**: [laat] ophouden, stilt.
WNT, sussen, 590, sub 2b, met dit citaat.

152 **in sijn plaets**: in plaats daarvan.
Opm.: *sijn* verwijst naar *commer* (151).

*

152 En levert in sijn plaets een aengenaeme rust,
153 Sonder de welck, den loop des levens op soud' houwen.[153 153]
154 Mijn eeren jongelinck en jong verliefde vrouwen[154 154 154]
155 Die jonn' ick beter goet als sachte slaep oft droom.[155 155]
156 Gelijck ick jonnen sal aen bruit en bruidegoom.[156]
157 Die wensch' ick dat malcaer soo vriendelijck onthalen,[157 157 157]
158 Dat ick de beurt des daechs wtstelle met mijn dralen[158-162 158]
159 Dewijl ick mij vergaep aen de bevallicheit[159 159]
160 Van haer omhelsen strack, en tedre mallicheit[160]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

154 **en [-teeder ionge]﹤jong verliefde﹥ vrouwen [-teeder]**
Het is niet meer te achterhalen of er nog een **'e'** achter de **'r'** gestaan heeft. Het lijkt mij echter weinig waarschijnlijk omdat:
- de spatie tussen **teeder** en **ionge** daarvoor wat krap is;
- een extra **'e'** een vers van 14 syllaben op zou leveren.

156 **Gelijck ﹤ick﹥ jonnen sal**
jonnen: De **'j'** is bovenaan gevlekt en enigszins verdikt.

158 **des daech[t^{+}]<s> [-te cort doe]﹤wtstelle﹥**

160 **te[*e*$^{+}$]<d>re**

153 **de welck**: welke.
Opm.: betrekkelijk voornaamw. met als antecedent *rust* (152).

153 **den loop des levens**: de loop, de voortgang van het leven, de levensloop.
WNT, loop (I), 2818, met dit citaat.
Opm.: *den* met genus -*n* die niet fonetisch geconditioneerd is, d.w.z. niet voorkomt vóór klinker of h,d,t,b en r.
Opm.: het Berlijnse hanschrift heeft hier *den loop des hemels*.

154 **Mijn**: mij.
Opm.: Hollandse vorm met hiaatvulling vóór klinker.

154 **jongelinck**: jongeling.
Opm.: vormvariant van *jongeling*.

154 **jong verliefde vrouwen**: jonge, verliefde vrouwen.
Opm.: Hooft combineert in het subject een enkelvoudig (*jongelinck*) en een meervoudig (*jong verliefde vrouwen*) begrip; waarschijnlijk om metrische redenen.

155 **jonn'**: gun.

155 **beter goet**: [iets] [nog] beters.

156 **Gelijck**: zoals [...] [ook].

157 **Die wensch' ick dat (...)**: Ik wens dat zij [...]
Opm.: in dit vers is sprake van zinsvermenging: *Die* is een onderdeel van de bijzin die begint met *dat malcaer*, terwijl *Die* op grond van de plaats die het inneemt, tot de hoofdzin gerekend zou moeten worden.
Die is hier voorop geplaatst om het extra nadruk te geven.

157 **malcaer**: elkaar.
Opm.: ontstaan uit Mnl. *manlijc anderen*.

157 **vriendelijck**: liefdevol.

158-162 Deze verzen zijn een bepaling bij *soo* in vers 157.

158 **de beurt des daechs**: de opkomst, het aanbreken van de dag.
Vgl. WNT, beurt, 2289, sub B,1.
Opm.: zie ook: III, 003.

159 **Dewijl**: terwijl, omdat.
Opm.: beide vertalingen zijn hier m.i. mogelijk.

159 **de bevallicheit**: het gracieuze, de charme.

160 **haer omhelsen strack**: hun innig omhelzen.
WNT, strak, 2102, met dit citaat.
Opm.: *strack* is een adiectief in postpositie.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier het bijwoord *straxs*.

161 Van sachte jockerij, met anders siel te suigen[161 161 161 161]
162 Door vochte kuskens die den brant haers harten tuigen.

161 **jockerij**: gescherts, gedartel.
WNT, jokkerij, 328, Afl., met dit citaat.
161 **met**: door.
Vgl. WNT, met, 617-618, sub 22.
161 **anders siel**: [de] ziel van de ander.
161 **te suigen**: [in] te zuigen.

*

160 Van haer omhelsen strack, en tedre mallicheit
161 Van sachte jockerij, met anders siel te suigen
162 Door vochte kuskens die den brant haers harten tuigen.[162] [162]
163 Comt Heusheidt ende Min laet ons gaen tsamen veur,[163]
164 Sij sullen volgen strax nae des bruits camerdeur,[164] [164] [164]
165 Daer sullen wij te bedd' haerlieden helpen t samen.[165]

H

166 Eer dat wij gaen van hier soo soudet wel betamen[166] [166]
167 Dat wij tot stichting hun vereerden eene gaef.[167] [167] [167]

M

168 Voor haere sielen beijd' in deuchden rijck en braef,[168]
169 Weet ick geen nieuwe deucht daer nodich in te drucken[169]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

162 **die de[*.*+]<n> brant haers har[*.s.n*+]<ten> tuigen**

163 **[h+]<H>eusheidt**

163 **tsamen**: de **t** lijkt later toegevoegd te zijn.

164 **Sij sullen volgen [-ons]﹤strax﹥**

165 De hele regel is interlineair toegevoegd.

166 **souet**: Het diacritisch teken boven de '**u**' is - zoals op wel meer plaatsen in dit handschrift in één haal verbonden met de '**u**': ﻮ

169 Stoett heeft aan het einde van dit vers een komma.

162 **vochte**: vochtige.

162 **die den brant haers harten tuigen**: die het bewijs zijn van het [liefde-]vuur van hun hart.
Vgl. WNT, tuigen (I), 3752-3753, sub 5.
Opm.: *haers*: tweede naamval enkelvoud.
De vorm *harten* (tweede naamval enkelvoud van het onzijdige substantief *harte*, correspondeert volledig met dit *haers*. In de vertaling is een meervoudig *harten* uitgesloten, omdat het bezittelijk voornaamwoord dan had moeten luiden: *harer*.

163 **gaen (...) veur**: voor[uit] gaan.
Opm.: *veur*: vormvariant van *voor*: palataliseringsvorm.
Opm.: de merkwaardige woordvolgorde zal wel ontstaan zijn onder invloed van het metrum en het rijm.

164 **Sij**: zij.
Opm.: bruid en bruidegom.

164 **nae**: naar.

164 **des bruits camerdeur**: de deur van de kamer van de bruid.
Opm.: *des bruits*: de mannelijke casusvorm is wellicht ontstaan onder invloed van Spiegels *Twe-Spraack*. (Zie ook vss. 127, 131 en 198.)
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier groepsflexie: *de bruijts camerduer*.

165 **haerlieden**: hen.
Opm.: verzwaarde vorm van *haer*.

166 Het woord *soo* is in dit vers expletief gebruikt.

166 **soudet**: zou het.
Opm.: ontstaan uit *soude't*.

167 **tot stichting**: tot verheffing, tot stichting.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft hier *tot stichticheijt*.

167 **vereerden**: zouden aanbieden.
Vgl. WNT, vereeren, 1725, sub 1.
Opm.: zie ook: IV, 031.

167 **eene gaef**: een geschenk.

168 **beijd' (...) braef**: [die] beide [...] voortreffelijk [zijn].
Vgl. WNT, braaf (II), 940.

169 **daer nodich in te drucken**: [die] daarin gedrukt zou moeten worden.
Opm.: *daer ... in*: in *haer sielen* (168).

H

170 Tis waer; nochtans op dat haer luck niet mach mislucken[170 170 170]
171 In voor, in tegenspoet, hoe dat het hun dan gaet,
172 Wij sullen schencken haer d' afbeelding van haer staet

170 **nochtans**: evenwel, echter.
170 **haer luck**: hun fortuin, hun lot.
Vgl. WNT, luk, 3304, sub 1.
170 **mislucken**: wenden, keren, verkeerd aflopen.
Opm.: de eerste twee betekenissen komen niet voor in het WNT; in verband met *luck* lijken deze vertalingen mij echter de meest correcte.

*

H

170 Tis waer; nochtans op dat haer luck niet mach mislucken
171 In voor, in tegenspoet, hoe dat het hun dan gaet,[171]
172 Wij sullen schencken haer d' afbeelding van haer staet[172 172 172]
173 Die tegenwoordich is, op dat sij die voor oogen[173 173-174]
174 Hebbende t' aller stont, daer wt niet wijcken mogen[174]
175 Maer blijven eewelijck stantvastich bij den sin[175 175]
176 Die in haer heeft gewracht de heusheit en de Min.[176 176]

M

177 Wel schenckt wat v belieft daer ben ick gans niet tegen.[177]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

172 **d'afbeeldin[h^{+}]<g>**
Ook de '**f**' lijkt over een andere letter - een '**l**'? - heen geschreven te zijn.
173 ‹is›
die: Op de plaats van het puntje van de '**i**' is een ronde inktvlek te zien die een veeg veroorzaakt heeft over de rest van de letter.
175 **bij**: De '**b**' heeft een afwijkende vorm.
175 **den**: de **n** is verduidelijkt.
176 **heusheit**: Het is opmerkelijk dat **heusheit** met minuskel en **Min** met majuskel geschreven is.

178 **d[*..*$^{+}$]<ees>**
dees: De dubbel '**ee**' en de '**s**' zijn wat vetter dan de '**d**'. Bovendien zijn er nog enkele sporen te zien van een paar lettertekens die onder de vettere letters schuilgaan.

179 **beij [d^{+}]<g>ewont**
Dat er aan het begin van het tweede woord eerst een '**d**' gestaan heeft, blijkt, nog afgezien van de kenmerkende haal naar linksboven, ook uit het gesloten zijn van de bovenste ronding van de '**g**':
normaliter immers is zij open: (zie bv. **mogen** vs.174).
schicht: De pen heeft gevlekt bij de '**t**'.
180 **in een/gedraeijt**

171 **hoe dat het hun dan gaet**: hoe het hun dan [ook] vergaat.
Opm.: *hoe ... gaet* is hier een nadere specificatie van *In voor, in tegenspoet*.
Opm.: *dat* is hier expletief gebruikt.
172 Ondanks de vooropgeplaatste bepaling heeft dit vers de rechte woordorde: *Wij sullen*.
(Zie voor voorbeelden van deze constructie: Hermkens, a.w., § 3.1.1.2, blz. 142)
172 **haer**: hun.
172 **d' afbeelding van haer staet**: de voorstelling van hun toestand.
Opm.: dat we bij *afbeelding* niet moeten denken aan een concreet soort 'afbeelding' maar veeleer aan een symbool wordt duidelijk in de verzen 179-180, waarin gesproken wordt van het overhandigen van twee verbonden harten die door een pijl doorboord zijn.
173 **die tegenwoordig is**: die actueel is, zoals die zich nu vertoont.
Opm.: deze woordgroep kan natuurlijk ook vertaald worden als een bijvoeglijke vóórbepaling: huidige, actuele.
173-174 **die (...) stont**: [als] [zij] die voortdurend voor ogen hebben.
Opm.: coniuncte participiumconstructie.
Opm.: *die* verwijst naar *d' afbeelding .../...* is (172-173).
174 **daer wt niet wijcken mogen**: [zich] niet daar vandaan zullen verwijderen.
Opm.: *daer wt* verwijst naar de *staet//Die (...) is* (172-173).
175 Vóór *blijven* is *mogen* (174) samengetrokken.
175 **sin**: geneigdheid, intentie, bedoeling.
176 **in haer**: in hen.
176 **gewracht**: bewerkstelligd, te weeg gebracht.
Opm.: *gewracht*: metathesis met klinkerverandering ten opzichte van *gewerkt*.
177 **gans niet**: volstrekt niet, helemaal niet.

H

178 Dit sijn de tekens, dees, van onser beijden segen,[178]
179 Twee harten beij gewont met eenen heusschen schicht[179-180 179 179]
180 Vast aen malcaer gehecht, in een ¡gedraeijt wel dicht.

178 **van onser beijden segen**: van [de] zegen van ons beiden.
Opm.: *beijden* is hier onverbogen; *onser*: gen. van 't pers. vnw.
Opm.: het Berlijnse hs. heeft hier *van onse beijder seeghen*.

179-180 *beij gewont ... schicht* en *Vast ... gehecht* en *in eengedraeijt ... dicht* zijn die nevengeschikte bijvoeglijke nabepalingen bij *Twee harten*, telkens in de vorm van een coniuncte participiumconstructie.

179 Het Berlijnse handschrift heeft *t' saem gewracht* in plaats van *beij gewont*.

179 **met eenen heusschen schicht**: door één pijl [van] deugdzaamheid.
Opm.: zie ook vers 132.
Opm.: *heusschen* in de betekenis *echte* komt in het zeventiendeeeuws niet voor.
Vgl. WNT, heusch, 714, sub 3.

*

H

178 Dit sijn de tekens, dees, van onser beijden segen,
179 Twee harten beij gewont met eenen heusschen schicht
180 Vast aen malcaer gehecht, in een gedraeijt wel dicht.[180]

M

181 Laet dees v spiegel sijn vrouw bruit en al v dagen[181] [181]
182 Wilt desen staet van nu in v gedachten dragen[182]
183 Blijft altijts die ghij sijt, dits d' alderhoochste wensch[183] [183]
184 Die daer geworden can den sterffelijcken mensch.[184] [184] [184]

H

185 En ghij heer bruidegoom sult stadelijck gedencken[185] [185]
186 Den ijver die v deed de bruit v trouwe schencken.[186] [186] [186]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

179 **beij [d^{+}]<g>ewont**
Dat er aan het begin van het tweede woord eerst een '**d**' gestaan heeft, blijkt, nog afgezien van de kenmerkende haal naar linksboven, ook uit het gesloten zijn van de bovenste ronding van de '**g**':
normaliter immers is zij open: (zie bv. **mogen** vs. 174).
schicht: De pen heeft gevlekt bij de '**t**'.
187 **aert**: De aanzet van de '**e**' is vetter dan de rest van het woord.
189 **H**
Er zijn pogingen gedaan deze '**H**' te veranderen in een '**N**'; pogingen die daarna weer ongedaan zijn gemaakt.
Op grond van alléén het letterteken is het nu onduidelijk of er een kapitale '**H**' of '**N**' staat.
Op grond van vers 191, kies ik uiteraard voor een '**H**'.

180 **wel dicht**: zeer dicht, zeer hecht.
181 **dees**: deze.
Opm.: deze twee harten.
181 **en al v dagen**: en heel uw leven.
Opm.: deze bijwoordelijke bepaling maakt deel uit van de volgende zin: *Wilt ... dragen* (182).

In het Berl. handschrift is *en* vervangen door *in*; bovendien is er achter *daeghen* een komma gezet, waardoor *in al u daeghen* onderdeel is van de constructie *Laet ... daeghen* (181).
182 **desen staet van nu**: deze huidige toestand.
Opm.: vgl. de verzen 172-173.
183 **altijts**: altijd.
Opm.: *altijts* met adverbiale *s*.
Opm.: het Berl. hs. heeft *altijt*.
183 **d' alderhoochste**: de allerhoogste.
Opm.: *alderhoochste*: met epenthesis van *d*.
Zie ook de vss. 018, 040, 092 en 118.
184 **Die daer**: die er.
Opm.: het Berlijnse handschrift heeft *dier hier*: die er hier.
184 **geworden can**: te beurt kan vallen.
Vgl. WNT, geworden, 2137, sub 1.
184 **den sterffelijcken mensch**: [aan] de sterfelijke mens.
185 *sult* drukt een vriendelijk bevel, een opdracht uit.
185 **stadelijck**: voortdurend.
WNT, stadelijk, 412, met dit citaat.
186 **Den ijver**: de liefde, het verlangen.
186 **deed**: liet.
186 **de bruit**: [aan] de bruid.

187 Laet die geduerich sijn gelijck den eelen aert[187 187 187 187]
188 En heusheit van de bruit sijn allen ijver waert.[188 188]

H

189 Indien ghij dit onthout v sal van beijde sijden[189]
190 De soete vrede met de sachte rust verblijden,

187 **die**: die.
Opm.: *die* verwijst naar *ijver* (186).
187 **geduerich**: duurzaam, standvastig.
Vgl. WNT, gedurig, 649, sub 1 en 2.
187 **gelijck**: omdat.
Vgl. WNT, gelijk, 1179, sub III.
187 **den eelen aert**: de edele geaardheid, inborst, aard.
Opm.: *eelen* met uitval van intervocalische *d*.
188 **heusheit**: deugdzaamheid, onbaatzuchtigheid.
Opm.: zie de annotaties bij 0.2.
188 De persoonsvorm *sijn* staat niet op de laatste plaats van de bijzin. Deze woordvolgorde is in het zeventiende-eeuws niet ongewoon.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 3.3.2, blz. 150.)
189 **dit**: dit.
Opm.: verwijst naar de inhoud van de verzen 185-188.

*

H

189 Indien ghij dit onthout v sal van beijde sijden[189-190 189]
190 De soete vrede met de sachte rust verblijden,[190]
191 Indien ghij stadich eert de grote Min en mijn[191 191]
192 Elck sal van anders lust niet om versaden sijn[192 192 192]

M

193 Een vreuchde niet bekent bij de gemene lieden[193 194]
194 Sal maken dat het schijnt dat d' wren v ontvlieden[194]
195 Voor haer gesette tijt, en d' ouderdoom bedaert[195 195]
196 Sal v gerustelijck thuijs comen metter vaert. [196 196]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
189 **H**
Er zijn pogingen gedaan deze '**H**' te veranderen in een '**N**'; pogingen die daarna weer ongedaan zijn gemaakt.
Op grond van alléén het letterteken is het nu onduidelijk of er een kapitale '**H**' of '**N**' staat.
Op grond van vers 191, kies ik uiteraard voor een '**H**'.
192 Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.
195 **Voor haer [-*be.*] gesette tijt**

189-190 **v sal (...)//(...) verblijden**: [dan] zal [...] u // [...] verblijden.
189 **van beijde sijden**: van beide kanten.
Opm.: van de kant der bruid en van die van de bruidegom.
190 **De soete vrede**: de heerlijke (zoete) vrede.
Opm.: *De soete vrede* is hier subject.
191 **stadich**: zonder ophouden.
Vgl. WNT, stadig, 433.
Opm.: zie ook - met een enigszins andere betekenis - *staedich* in vs. 035.
191 **mijn**: mij.
Opm.: Hollandse vorm met *-n*.
192 **Elck sal**: zal ieder [van u].
Opm.: in tegenstelling tot de verzen 189-190, waarin sprake is van dezelfde constructie als in 191-192 (een vooropgeplaatste conditionele bijzin, gevolgd door de hoofdzin), heeft er hier geen inversie plaatsgevonden.
192 **van anders lust**: wat betreft [de] liefde tot [de] ander.
Vgl. WNT, van (I), 407, sub A, XIV, 35,b.
192 **niet om versaden sijn**: niet te verzadigen zijn [van].
Opm.: de infinitiefconstructie *niet om versaden* komt hier voor zonder het voorzetsel *te*. Voor een ander voorbeeld van een infinitiefconstructie met *om* en zonder *te*, als naamwoordelijk deel van het gezegde, zie Hermkens, a.w., § 7.2.2.1, blz. 206.
193 **gemene lieden**: gewone mensen.
194 **Sal maken**: zal teweegbrengen.
Vgl. WNT, maken, 123, sub 7.
194 **ontvlieden**: ontsnappen, ontglippen.
195 **Voor haer gesette tijt**: vóór [de afloop van de] [voor] hen vastgestelde tijd.
Vgl. WNT, gezet, 2195, sub 1.
Opm.: *haer* verwijst naar *d' wren* (194).
Opm.: Min bedoelt hier dat het dan zal lijken alsof de tijd sneller verloopt dan 'normaal'.
195 **d' ouderdoom bedaert**: de kalme, rustige ouderdom.
Opm.: *bedaert*: adiectief in postpositie.
196 **gerustelijck**: ongemerkt.
Opm.: deze betekenis komt niet voor in het WNT, dat hier (Gerustelijk, 1699) alleen *Op eene rustige, kalme wijze* en *Zonder bezwaar, zonder aarzelen, onbevreesd* heeft. De direkte context (*metter vaert* (196) en *dat het schijnt ... gesette tijt* (194-195)) maakt echter Stoetts vertaling hier aannemelijker.
196 **thuijs comen**: ten deel vallen.
Vgl. WNT, thuis (I), 1817, 1, 4.
Opm.: het Berl. hs. heeft hier *toecomen*.

*

196 Sal v gerustelijck thuijs comen metter vaert.[196]

N

197 Dit wenschen w' alle drije en gaen v twe verbeijden,[197 197 197]
198 In des bruits camer om v t saem te bedt te leijden,[198]
199 Geluckich die int lest te bedde wert gebracht[199 199 199]
200 Van Min en Heusheit, en de lang verlangde Nacht.[200 200]

[0.3.] EINDE.[0.3]
[0.4.] Gespeelt ter bruiloft.[0.4-0.7 0.4-0.7]
[0.5.] van
[0.6.] Catharina Quekels. met campen.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
197 **w' alle**: Tussen de '**w**' en de '**a**' staat een omgekeerd invoegteken: **v**.
198 **t /saem**
200 **Van [m^{+}]<M>in**
0.7. **Anna [b^{+}]<B>annings**.
0.4-0.7. De aantekenig onder **EINDE** van het spel zou - gelet op de hand en de penvoering - van Hooft zelf kunnen zijn en - zoals Stoett beweert - 'er later onder geschreven' kunnen zijn vanwege de volgende zaken:
- de kapitale '**G**' van **Gespeelt** komt in deze vorm in de res van dit handschrift niet voor;
- de '**f**' wijkt enigszins af van de normale '**f**' in dit handschrift.

196 **metter vaert**: vlug.
197 **w' alle drije**: wij, alle drie; wij met ons drieën.
Opm.: *drije* is een spellingvariant van *drie*.
Dat *drije* hier éénlettergrepig is, blijkt uit het metrum.
197 Vóór *gaen* is - overspannen - samengetrokken *w'* of *w' alle drije*.
197 **verbeijden**: wachten op.
WNT, verbeiden, 401, met dit citaat.
198 **des bruits camer**: de kamer van de bruid.
Opm.: *des bruits* met mannelijke casusvorm, waarschijnlijk onder invloed van Spiegels *Twe-Spraack*.
Zie ook de verzen 127, 131 en 164.
Opm.: het Berl. hs. heeft *dees bruijts camer*.
199 **die**: alwie, degene die.
Opm.: de enkelvoudige (blijkens *wert*) vorm *die*, heeft betrekking op ieder die wat in 199 en 200 meegedeeld wordt, te beurt valt, en niet alleen (sylleptisch) op bruid en bruidegom.
199 **int lest**: ten slotte, op 't eind.
WNT, lest **(I)**, 1625, sub IV, met dit citaat.
199 **wert**: wordt.
Opm.: sterk werkwoord van de IIIe klasse. De gewone vorm in de o.t.t. is *wert, werd* of *werdt*. In de o.v.t. gebruikte men meestal het Brabantse *wierd, wier, wiert of wert, werd(t)*. De *a* (*wart*) in de o.v.t. is relatief zeldzaam in het 17de-eeuws. (Vgl. Hermkens, a.w., § 2.12.2.5, blz. 135.)

Opm.: zie ook vers 123.
200 **Van**: door.
200 Dit vers wordt in het Berlijnse handschrift gezegd door de drie personages:
Huesheijt. Van Huesheijt
Min.
en van Min,
Nacht
en langh verlangde Nacht.
0.3 Het Berlijnse handschrift heeft hier *Finis*.
0.4-0.7 Het Berl. handschrift heeft hier de kenspreuk *Verandren cant*.
0.4-0.7 Catharina Quekels huwde de 17de october 1602 Cornelis van Campen.
(Vgl. Stoett I, voetnoot blz. 17.)
Opm.: J. van Mi(e)rop was volgens Van Tricht (*Briefwisseling* I, blz. 480) 'een oude kennis' van Hooft, die in 1604 in het huwelijk trad (*Briefwisseling* I, t.a.p.).

[0.7.] Anna Bannings. met Mirop.

De Gewonde Venus

*

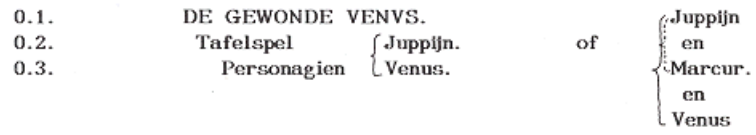

0.1.	DE GEWONDE VENVS.			{ { Juppijn
0.2.	Tafelspel	{ Juppijn.	of	{ { en
0.3.	Personagien	{ Venus.		{ { Marcur.
				{ en
				{ Venus

J

001 Wanneer mijn ooghen, daer 't al glas voor is, bespieden,[001 001]
002 'T geschiedendt, en 't geschiede', en wat noch sal geschieden,[002 002 002]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
- In het handschrift zijn in de kantlijn om de tien regels regelnummers aangebracht. Evenals bij het vorige spel heb ik die aanduiding hier moeten laten vervallen vanwege de breedte van de zetspiegel. Daarom ook heb ik hier de aanduiding der personages vervangen door letteraanduidingen: **J** voor *Juppijn*; **M** voor *Marcur* en **V** voor *Venus*.
0.1. De eerste '**V**' van **VENVS** is overgetrokken.

0.3. **M[e^{+}]<a>rcur**
0.3. De aanduiding van drie sprekende personages zou inderdaad (zoals Stoett beweert) later toegevoegd kunnen zijn, en wel op grond van de volgende zaken:
- De namen van de drie personages zijn kleiner geschreven dan die bij de eerste vermelding van de spelers;
- de namen van de drie personages staan helemaal in de rechter bovenhoek, tegen de rand van het blad;
- er is sprake van twee verschillende soorten marginale aanduidingen van de sprekende personages: een eerste soort waarbij de naam voluit geschreven is, die tamelijk dicht tegen het begin van het vers aan geschreven is, en een tweede soort waarbij de naam slechts aangeduid is met de eerste drie letters of zelfs met alleen maar de beginletter. Bovendien staan deze laatste aanduidingen aanzienlijk verder naar links in de linkermarge dan die van de eerste soort;
- verder is het opmerkenswaard dat onder de accolade vóór de groep van (zie voor het vervolg van deze aantekening blz. 232)

001 **daer 't al glas voor is**: waarvoor alles [als] glas is.
Opm.: zie ook II, 063.

001 **bespieden**: waarnemen, zien.
Vgl. WNT, bespieden, 2073-2074, sub 1 en 2.
Opm.: zonder de peioratieve bijgedachte die het hedendaagse *bespieden* kent.

002 **'T geschiedendt**: wat geschiedt, wat gebeurt.
Opm.: zelfstandig gebruikt participium praesentis.

002 **'t geschiede'**: wat geschied [is], wat gebeurd [is].
Opm.: de apostrof in *geschiede'* is een verbindingsteken.

002 **wat noch sal geschieden**: wat [er] nog zal geschieden, wat [er] nog zal gebeuren.
Opm.: in dit vers worden respectievelijk het heden, het verleden en de toekomst genoemd. Stoett verwijst hier naar Vergilius' *Georgica* IV, 391-392: *novit namque omnia vates quae sint, quae fuerint, quae mox ventura trahantur*: want de dichter-ziener weet alles wat is, wat geweest is en wat spoedig moet geschieden. Bovendien verwijst hij naar Homerus' *Ilias*, 1, vs. 70: *Te midden van hen stond Kalchas, zoon van Thestor op, de beste vogelwichelaar ter wereld, die heden, verleden en toekomst kende (...)* (De wil van Zeus, Homerus' *Ilias*, vert. dr. Jan van Gelder, 1977).

003 En dat Natuir niet is als beurt van quaên en goên:[003 003 003 003 003]

003 Dit vers vormt binnen de bijzin *Wanneer (...) goen* (001-003) samen met vers 002 het object van *bespieden* in 001.

003 **Natuir**: [de] natuurlijke ordening.
Opm.: Hooft bedoelt hier - bij monde van *Juppijn* - met *Natuir* niet alles wat de mens om zich heen ziet en nog niet door hem gewijzigd is, maar het beginsel van alle scheppende kracht.

Vgl. WNT, natuur, 1612, sub 13.
Dit scheppende beginsel wordt dikwijls als een persoonlijke oppermacht voorgesteld, ook elders in Hoofts werk: *Aenschouwt (...) het bescheiden werken // Des geestige natuirs (...)* (Stoett I, blz. 31).
Opm.: *Natuir* staat hier in contrast met de grilligheid van Prometheus' schepping.
Opm.: de spelling *Natuir* is een spellingvariant van *Natuur*.

003 **niet is als**: niets [anders] is dan.

003 **beurt**: [de] afwisseling.
WNT, beurt, 2289, sub B,1, met dit citaat.

003 **quaên en goên**: slechte en goede [zaken], [gebeurtenissen].
Opm.: gelet op wat in de verzen 004-016 over de mensen wordt opgemerkt, ligt het niet voor de hand dat *Juppijn* met *quaên* en *goên* mensen bedoelt: het laatste epitheton kan blijkens de genoemde verzen geen betrekking op hen hebben.

*

J

001 Wanneer mijn ooghen, daer 't al glas voor is, bespieden,
002 'T geschiedendt, en 't geschiede', en wat noch sal geschieden,
003 En dat Natuir niet is als beurt van quaên en goên:[003]
004 Prometheus, denck jck dan, maeckten ons wat te doen,[004 004 004]
005 Als hij van potaerdt 't eerst der dieren heeft geschapen,[005 005 005]
006 Die binnen varkens, en buiten gelijcken aepen.[006 006]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
(vervolg van de manusce. aantekening bij 0.3. op blz. 230) van drie personages, een kleinere accolade schuilgaat die slechts de eerste twee namen omsluit (nl. die van **Juppijn** en **Marcur**). Waarschijnlijk wilde Hooft daarmee aangeven dat de rol van Juppijn ook gezegd kon worden door twee personages. De punt in het handschrift achter Marcur zou daar ook op kunnen duiden. Wellicht omdat hierdoor het misverstand zou kunnen ontstaan dat het hele spel door slechts Juppijn en Marcur gezegd kon worden, is daarna **en Venus** toegevoegd, en de accolade verlengd zodat ze de drie namen omsloot.
Tenslotte dient nog opgemerkt te worden dat bij de verdeling van de tekst over de drie personages, de rol van Venus ongeschonden is gebleven; m.a.w.: het nieuwe personage Marcur neemt uitsluitend fragmenten van de oorspronkelijke tekst van Juppijn voor zijn rekening.
001 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen komma.
003 De circumflex staat zowel bij **quaên** als bij **goên** niet alleen boven de **e** maar boven **ae**.
003 De dubbelpunt aan het einde van dit vers heeft de functie van onze komma.
(Vgl. Hermkens, *Instructiegrammatica*, § 1.1.2, blz. 18.)
004 De woordvolgorde in dit vers wijkt af van de hedendaagse: *Prometheus* is deel van de lijdend voorwerpszin *maeckten (...) aepen* (004-006).
Er is hier sprake van zgn. zinsvervlechting.
004 Het woordje *dan* hervat de bijw. bijzin *Wanneer (...) goen* (001-003).
004 **maeckten ons wat te doen**: berokkende ons [heel] wat [last], deed ons [heel] wat aan.
Opm.: de eigenlijke betekenis van *maken* is hier zodanig verzwakt dat ze in de vertaling achterwege kan blijven en dat er gesproken kan worden van een hulpwerkwoord van omschrijving.
Vgl. WNT, maken, 122-123, sub 6,a.
Vgl. WNT, doen (IV), 2717, sub 11.
Opm.: *maeckten*: de *-n* is een zogenaamde hiaatvullende *n* vóór klinker.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 7.1.3, blz. 188.)
005 **Als**: toen.
005 **potaerdt**: aarde, klei.
WNT, potaarde, 3724, sub 3, met dit citaat.
Opm.: al in Aristophanes' *Aves* (vs. 686) komt de mythe voor dat Prometheus de mensen geschapen zou hebben. Bij Aisopos (383 H) vinden we de opvatting dat Prometheus in het begin te veel dieren geschapen zou hebben en daarom te weinig klei over had voor de schepping van de mens. Op bevel van Zeus moest hij toen dieren veranderen in mensen. Het resultaat was echter dat deze schepsels weliswaar een menselijk uiterlijk hadden maar een dierlijke ziel. (Vgl. Pauly, *Lexikon der Antike*, Prometheus, 1175.)
Opm.: potaarde, de materie waaruit Prometheus de mensen maakte aan wie hij de hoedanigheden van dieren gaf, geldt als een weinig kostbare grondstof.
005 **'t eerst der dieren**: [als] 'hoogste' van de dieren.
Opm.: de mythe van de schepping der mensen door Prometheus (zie hierboven) verhaalt dat de mensen *als laatsten* geschapen werden.
Het is dan ook aannemelijk dat Hooft hier *'t eerst* ironisch bedoelt, in de zin van **als 'hoogste'**.
006 **Die**: [zij] die.
Opm.: *Die* is hier een betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.
006 **binnen (...) buiten**: innerlijk [...] uiterlijk.
Vgl. WNT, binnen, 2716, sub 3.
Vgl. WNT, buiten (IV), 1803, sub. 16, b.
Opm.: vgl. de eerste opm. bij **potaerdt** (005).

*

004 Prometheus, denck jck dan, maeckten ons wat te doen,
005 Als hij van potaerdt 't eerst der dieren heeft geschapen,
006 Die binnen varkens, en buiten gelijcken aepen.[006]
007 Hobbollich, ongelijck t' een t' aer, nu dus, soo dan,[007 007 007]
008 Soo grillich, datse nau een Godt begrijpen can,[008 008 008]
009 Sijn 'smenschen werken meest; t'hans vliedt hij dat hij jaechden,[009 009 009 009]
010 En heden hem verdriet, dat gister hem behaechden,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
009 **[-hij]⟨t'hans⟩ vliedt [-dat] hij [-t'hans]⟨dat hij⟩ jaechden**,
006 **Hobbollich**: dwaas, zinneloos, eigenzinnig, lastig.
Vgl. WNT, oubollig, 1521, sub A, 1 en 2.
007 **ongelijck t' een t' aer**: elkander ongelijk.
Vgl. WNT, ongelijk, 1611, sub A,2.
Vgl. WNT, een, 3802, sub 3,a.
Opm.: *t' een t' aer* verwijst sylleptisch naar *'smenschen werken* in vers 009. Het is een sylleptische verwijzing vanwege de tegenstelling enkelvoud (*t' een t' aer*) - meervoud (*'smenschen werken*).
Opm.: *aer*: syncope van -*nd*-, wellicht vanwege het metrum.
Opm.: de apostrofs achter de *t*'s zijn verbindingstekens, ligaturen.
007 **nu dus, soo dan**: nu zo, dan [weer] zus.
007 De komma aan het einde van dit vers heeft de functie van onze puntkomma: wat in vers 008 gezegd wordt, is een gevarieerde herhaling van wat in het vorige vers door *Juppijn* al naar voren is gebracht.
008 **se**: ze.
Opm.: verwijst naar *'smenschen werken* in vers 009.
008 **nau**: nauwelijks.
008 De plaats van het onderwerp *een Godt* wijkt af van die in hedendaags Nederlands: het onderwerp wordt door een onbeklemtoond voornaamwoord en een bijwoord van het voegwoord *dat* gescheiden.
Vooral de woordvolgorde: voegwoord - onbekl. vnw. - onderwerp is in de zeventiende-eeuwse bijzin heel gewoon (vgl. Hermkens, a.w., § 3.4, blz. 151).
De tussenvoeging van het bijwoord *nau* heeft waarschijnlijk metrische redenen.
009 **'semenschen werken**: [de] daden van de mens.
Opm.: *'smenschen*: genitief enkelvoud.
009 **meest**: meestal.
Vgl. WNT, meest, 419, sub 3.
009 **t'hans**: straks, binnenkort.
Vgl. WNT, thans, 1756, sub 1, a en b.
Opm.: *thans* kan o.a. ook betekenen *zoëven, daarnet* en *nu, op dit ogenblik*. De opeenvolging van *t'hans, heden* en *gister* (in de verzen 009-010) maakt echter duidelijk dat hier met *t'hans* een aanduiding van een gebeurtenis in de (nabije) toekomst bedoeld is.
009 **vliedt hij**: mijdt hij, schuwt hij.
Vgl. WNT, vlieden, 1885-1886, sub II, 9 en 10.
Opm.: *hij* verwijst naar *'smenschen*.

*

007 Hobbollich, ongelijck t' een t' aer, nu dus, soo dan,
008 Soo grillich, datse nau een Godt begrijpen can,
009 Sijn 'smenschen werken meest; t'hans vliedt hij dat hij jaechden,[009]
010 En heden hem verdriet, dat gister hem behaechden,[010 010 010 010 010 010]
011 Hij weet niet wat hij wil; sijn sinnen sonder vree[011 011]
012 Dwerrelen met de wint in havenloose zee:[012 012]
013 En leeren door beraedt niet wijcken d' een voor d' ander,[013 013 013 013]
014 Maer quetsen blindelings haer stootende malcander.[014 014]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
009 **[-hij]﹤t'hans﴾ vliedt [-dat] hij [-t'hans]﹤dat hij﴾ jaechden**,
012 **Dwerrelen**: Twee verschillende 'r''s: ꝛ and ꝛ.
012 Het onderste puntje van de dubbelpunt is uitgevlekt waardoor het bij vluchtige lezing een komma lijkt.

009 **jaechden**: [zojuist][nog] najaagde.
Opm.: de *-n* in *jaechden* is geen meervouds-*n*, maar heeft - hier in rijmpositie - een zuiver fonische functie, evenals de *-n* in *behaechden* in vers 010.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 7.1.3, blz. 188.)
010 **hem**: hem.
Opm.: meew. vw.
010 **verdriet**: [is][hem] onaangenaam.
Opm.: ik heb hier voor deze vertaling gekozen vanwege de tegenstelling met *behaechden* in vers 010.
010 *dat **(...)** behaechden* is subject van *verdriet*.
010 **dat**: [dat] wat.
Opm.: *dat* is hier betr. vnw. met ingesl. antec.
010 **hem**: hem.
Opm.: meew. vw.
010 De komma aan het einde van dit vers heeft de functie van onze puntkomma.
011 De puntkomma achter *wil* heeft de functie van onze dubbelpunt: er volgt een nadere toelichting.

(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.3, blz. 20-21.)
011 **sijn sinnen sonder vree**: zijn rusteloze gezindheden (verlangens).
Opm.: *sijn sinnen sonder*: alliteratie.
012 **Dwerrelen met de wint**: dwarrelen met de wind [mee].
WNT, dwarrelen, 3712, met dit citaat.
012 De dubbelpunt aan het einde van dit vers heeft geen aankondigende of verklarende functie, maar staat hier voor onze komma.
013 Het subject bij *leeren* is *sijn sinnen sonder vree* (011).
013 De plaats van *niet* zorgt voor enige dubbelzinnigheid in dit vers: het is op grond van de woordvolgorde niet duidelijk of de ontkenning bij *wijcken* of bij *leeren* hoort. Vers 014 maakt echter aannemelijk dat *niet* bij *leeren* hoort.
013 **door beraedt**: door overleg.
Vgl. WNT, beraad, 1833, sub A.
013 **d' een voor d' ander**: voor elkaar.
Opm.: *d' een voor d' ander* heeft betrekking *op sijn sinnen sonder vree* in vers 011.
Opm.: een infinitiefconstructie zonder *te*, in de functie van lijd. voorw. is voor het 17de-eeuws vrij gewoon (vgl. Hermkens, a.w., § 7.2.2.1, blz. 205).
014 Het subject bij *quetsen* is *sijn sinnen sonder vree* in vers 011.
014 **haer**: zich[zelf].
Opm.: hoewel *zich* en wellicht daarom ook wel - althans in vroegzeventiende-eeuwse teksten - *haer* kan voorkomen als wederkerig voornaamwoord (vgl. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*, § 52, blz. 49), ligt het hier toch meer voor de hand *haer* te interpreteren als een wederkerend voornaamwoord vanwege de aanwezigheid van *malcander* in hetzelfde vers. Het lijkt me uitgesloten dat een zo nadrukkelijk (in rijmpositie) gebruikt wederkerig voornaamwoord de steun nodig zou hebben van een eerder in het vers voorkomend reflexief *haer*. Dit heeft als consequentie dat *haer* geen deel uitmaakt van de participiumconstructie *stootende malcander* in 014.
Opm.: louter syntaktisch bezien, kan de participiumconstructie ook bestaan uit *blindelings haer stootende*. Deze begrenzing is echter alleen dán zinvol als *haer* opgevat mag worden

*

013 En leeren door beraedt niet wijcken d' een voor d' ander
014 Maer quetsen blindelings haer stootende malcander.[014 014]

M

015 Haer lust nu dit, nu dat, en al omhelsen sij 't,[015 015 015]
016 maer als 't op 't knijpen comt soo sijn sij s allet quijt.[016 016 016]

als wederkerig voornaamwoord; *haer* (014) en *malcander* (014) moeten dan geïnterpreteerd worden als twee afzonderlijke wederkerige vnw's. De vertaling zou dan luiden: maar [zij] verwonden elkaar [omdat] [zij] blindelings [met] elkaar in botsing komen. Het ontbreken van vindplaatsen van *haer* als wederkerig voornaamwoord in vroegzeventiende-eeuwse teksten, laat mij echter vooralsnog kiezen voor de opvatting waarin de participiumconstructie bestaat uit *stootende malcander*.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
015 De **t** van **'t** lijkt overgetrokken te zijn.
016 **[-En]**‹**maer**›
Het bovengeschreven zijn van **maer** verklaart ook de minuskel.
alle*t*
Stoett heeft hier ‘alles’.

014 **Maer quetsen blindelings haer**: maar [zij] verwonden zich[zelf] blindelings.
Opm.: *quetsen* kan hier ook infinitief zijn, nl. als *leeren* uit 013 hier samengetrokken verondersteld wordt.

014 **stootende malcander**: [omdat][ze][met] elkaar in botsing komen.
WNT, stooten, 1936, sub B,1, met dit citaat.

015 **Haer**: hun.
Opm.: 3de naamval meervoud.
Opm.: *Haer* verwijst hier blijkens de verzen 015-022 niet meer naar *sinnen*, maar naar *menschen*: het oorspronkelijke beeld wordt daarmee losgelaten.

015 **lust**: behaagt, bevalt.

015 **al**: allen, allemaal.
Vgl. WNT, al, 55, sub a.
Opm.: *al* moet hier opgevat worden als 'n bep. bij *sij* (015).
Opm.: de plaats van al (vóór het werkwoord) maakt het onwaarschijnlijk dat *al* hier in de betekenis van *reeds* gebruikt is (vgl. WNT, al, 70, sub 6).

016 **als 't op 't knijpen comt**: als het er op aan komt.
Vgl. WNT, knijpen, 4643, sub C.

016 **soo**: dan.

016 **s allet**: alles daarvan.
Opm.: *s*: 2de naamval enkelvoud van het enclitisch gebruikte aanwijzende voornaamwoord *dat*.
Opm.: *allet*: het lijkt me mogelijk dat de middelnederlandse accusatiefvorm *allet* hier gehandhaafd is ter vermijding van een dubbele genitief: *s* en *alles*.
(Vgl. WNT, alles, 198, en Hermkens, a.w., § 2.10.8, blz. 117.)

*

M

015 Haer lust nu dit, nu dat, en al omhelsen sij 't,
016 maer als 't op 't knijpen comt soo sijn sij s allet quijt.

J

017 Soo sij in juiste schael haer werken overwoegen[017 017 017 017 017]
018 Dewijl sijse' in haer hart, noch ongeboren, droegen,[018 018 018]
019 En sagen deuchts genoecht, sij souden haer beraên[019 019 019]
020 Wel een verscheiden tredt, maer eenen wech te gaen,[020]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

016 **[-En]** ⟪**maer**⟫
Het bovengeschreven zijn van **maer** verklaart ook de minuskel.
alle*t*
Stoett heeft hier ‘alles’.
018 **sij** ⁄ **se'**
on[-begonnen]⟪**geboren**⟫
019 **[-En oochden op de deucht,]**⟪**En sagen deuchts genoecht,**⟫
019 **beraên**: de circumflex strekt zich over de **a** en de **e** uit.
020 **we[*.*$^{+}$]<c>h**

017 **Soo**: als, indien.
017 **sij**: zij.
017 **in juiste schael**: op de juiste weegschaal.
WNT, schaal (I), 132, sub 11, met dit citaat.
017 **haer werken**: hun daden, hun handelingen.
Opm.: zie ook vers 198.
017 **overwoegen**: zouden overpeinzen.
Opm.: 3de pers. meerv., coniunctief praet. van *overwegen*.
Opm.: de combinatie van *in juiste schael* met een vorm van *overwegen* komt meer voor in het werk van Hooft: vgl. *Granida*, vss. 1158-1159.
Opm.: de verl.-tijdsvorm *overwoegen* komt in Hoofts werk frequent voor (o.a. *Granida*, vers 1159; *Tac.*, 246; *N.H.*, 555 en 712), ook in rijmpositie met een echte *oe*-klank (bv. in het gedicht *Volmaekte mondt, konze kussen*, vss. 17-18, Stoett I, blz. 234), zoals hier.
Vgl. WNT, wegen (II), 517, waar opgemerkt wordt dat de oude imperf.-vormen *wach, wagen* in de 16de eeuw al bijna volledig vervangen zijn door *woeg(en).* Onder invloed van de part.-vorm *gewogen* ontstaat dan vanaf 't begin van de 19de eeuw *woog, wogen* als verl.-tijdsvorm.
018 **Dewijl**: terwijl.
018 **sijse'**: zij ze.
Opm.: *se'* verwijst naar *werken* in 017.
Opm.: de apostrof in *se'* is een ligatuur, een verbindingsteken.
018 **noch ongeboren**: [terwijl][ze] nog niet geboren [zijn], [terwijl][ze] nog niet ten uitvoer gebracht [zijn].
Opm.: de participiumconstructie *noch ongeboren* fungeert als een bepaling van gesteldheid bij *se'* in vers 018, dat, op zijn beurt, verwijst naar *werken* in vers 017, en bij *droegen* aan het einde van vers 018.
019 **sagen**: zouden zien.
Opm.: vóór *sagen* is *Soo sij* uit 017 samengetrokken.
019 **deuchts genoecht**: [de] voldoening der deugdzaamheid.
Vgl. WNT, geneugte, 1526, sub 1.
Opm.: *deuchts genoecht*: genitivus originis.
019 **sij souden haer beraên**: [dan] zouden zij [in] zichzelf het plan opvatten (ertoe geneigd zijn).
Vgl. WNT, beraden (II), 1838, sub 4,c.
020 **een verscheiden tredt**: [op] een verschillende [wijze][van] lopen.
WNT, tred(e), 2213, sub 8,a,α, met dit citaat.
Opm.: achter *tredt* is samengetrokken *te gaen* (020).

*

J

017 Soo sij in juiste schael haer werken overwoegen
018 Dewijl sijse' in haer hart, noch ongeboren, droegen,
019 En sagen deuchts genoecht, sij souden haer beraên
020 Wel een verscheiden tredt, maer eenen wech te gaen,[020]
021 En mickend' op de deucht, die minst heeft van verdrieten,[021 021]
022 Haer pijlen buitens doels niet in de lucht verschieten.[022 022]
023 Nu soecktmen wijt en sijdt sich selven diemen mint,[023]
024 Maer die de Deuchde zoeckt is die sich selven vindt.[024 024 024 023-024]
025 Die gaet een effen wech binnen gemeten palen,[025]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

020 **we[*.*$^{+}$]<c>h**

021 **[om^{+}]<van>**

022 verschieten: 'n inktvlekje boven de '**h**'

023 **[-Dus]⟨nu⟩**

024 **vin[t^{+}]<dt>**

020 **eenen wech**: dezelfde weg.
Opm.: de weg namelijk die naar hetzelfde doel leidt: de deugd (zie de vss. 019 en 021).

021 **mickend' op de deucht**: [terwijl][zij] op de deugd mikken.
Opm.: conjuncte participiumconstructie die fungeert als een bepaling van gesteldheid.
Opm.: vóór *mickend'* is *sij souden* uit vers 019 samengetrokken.

021 **die minst heeft van verdrieten**: die in de geringste mate smart [in zich] heeft.
Opm.: *verdrieten* is hier een gesubstantiveerde infintief.
Zie ook I, vers 093.
Opm.: *minst* in vergelijking met andere doelen waarop gemikt wordt, andere doeleinden die men nastreeft.
Opm.: *minst*: in het 17de-eeuws zonder *'t*.

022 **Haer**: hun.

022 **buitens doels**: [ver] van [het] doel verwijderd.
Opm.: *buitens doels*: met adverbiale *s*.
Vgl. WNT, buiten (IV), 1812, sub 31.

023 **sich selven**: zichzelf.
Opm.: object; mannelijk enkelvoud van het wederkerend voornaamwoord *sich* met het versterkende *self*. Zie ook vers 024: *sich selven*.
Opm.: *sich* dat in de loop van de 17de eeuw de objectsvorm van het persoonlijk voornaamwoord als reflexief pronomen verdrong, treffen we in deze spelling vrijwel uitsluitend in dit spel aan (nl. viermaal). In *Bruiloft-spel* komt het slechts eenmaal voor (nl. in vers 088), en in *Mommerij* in het geheel niet. In *Paris Oordeel* komt alleen de spelling *zich* (frequent) voor.
Zie de concordantie.

024 **die**: [hij] die.
Opm.: betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.

024 **de Deuchde**: de deugd.
Opm.: *Deuchde*: vanwege het metrum.
Opm.: vgl. *Paris Oordeel*, vss. 156-160.

024 **die**: [degene] die.
Opm.: betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.

023-024 Hooft bedoelt met deze verzen dat men zichzelf zoekt, gedreven door eigenliefde, maar dat alleen degene die de deugd zoekt, zichzelf vindt.
'Zichzelf zoeken' en 'zichzelf vinden' zal hier dan wel betekenen: tot echte zelfkennis trachten te komen.

025 **Die**: die.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord, verwijzend naar *die de (...) selven vindt* (024).

*

024 Maer die de Deuchde zoeckt is die sich selven vindt.
025 Die gaet een effen wech binnen gemeten palen,[025 025 025]
026 Dien salmen in sijn ganck niet dickwils achterhalen,[026 026 026]
027 Wt sijn verscheiden doen, doch gelijckvormich, blijckt[027 027]
028 Dat hij seer selden van den wech der Deuchden wijckt[028 028]

M

029 Maer dees sijn dun gesaeit, men vinter naulijx seven,[029 029 029]
030 Die Brutus of sijn oom gelijcken in haer leven.[030]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
026 **sijn [-doen]‹ganck›**
Misschien veranderd omdat **doen** ook in 027 voorkwar bovendien wordt zo de metafoor van vers 025 voortgezet.
028 Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.

025 **gaet**: bewandelt.
025 **effen**: vlakke.
Vgl. WNT, effen, 3950, sub A,1.
Opm.: Hooft denkt bij deze *wech* naar de deugd blijkbaar toch niet aan het smalle, oneffen pad dat Hercules op de tweesprong koos (vgl. Moormann, *Van Achilleus tot Zeus*, s.v., Herakles, blz. 126).
025 **binnen gemeten palen**: met [duidelijk] afgebakende grenzen.
WNT, paal, 20, sub 7, met dit citaat.
026 **Dien**: die.
Opm.: 4de naamval mannelijk van het aanwijzend vnw. *die*.
026 **ganck**: tocht.
Vgl. WNT, gang, 208, sub 2.
026 **achterhalen**: inhalen.
Vgl. WNT, achterhalen, 666, sub 1.
027 **verscheiden doen**: verschillende gedragingen.
Vgl. WNT, doen (I), 2704, sub 3.
027 **doch gelijckvormich**: [die] toch gelijksoortig [zijn].
Opm.: verholen conjuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *doen* (027).
028 **van (...) wijckt**: afwijkt van.
028 In het handschrift was achter *wijckt* geen ruimte meer voor een punt.
029 **dees**: dezen.
Opm.: *dees* verwijst naar de mensen van wie sprake is in de verzen 024-028.
Opm.: *dees*, aanwijzend voornaamwoord, verkorte vorm van *deze* (vgl. De Vooys, *Nederlandse Spraakkunst*, § 39, blz. 96).
De geapocopeerde vorm met rekking van de *e* komt zowel in het enkelvoud als in het meervoud frequent voor in Hoofts tafelspelen (zie de concordantie).
029 **naulijx**: nauwelijks.
Opm.: zie ook vers 060.
029 **seven**: zeven.
Opm.: misschien heeft Hooft hier aan de zgn. Zeven Wijzen gedacht, die voor het eerst bij Plato (in diens *Protagoras*) voorkomen en later o.a. bij Ploutarchos (vgl. Moormann, *Van Alexandros tot Zenobia*, s.v. Solon, blz. 212).
030 **Brutus**: Brutus.
Opm.: bedoeld wordt Marcus Iunius Brutus (85-42), een van de samenzweerders tegen Caesar. Hij komt uit de geschiedbronnen naar voren als een idealist die zich tot deelneming aan het complot tegen Caesar laat overhalen ter verdediging van de republikeinse instellingen. Vooral in Lucanus' epos *Pharsalia* (midden van de 1ste eeuw na Chr.) wordt Brutus getekend als de edele voorvechter van de republikeinse idealen. (Vgl. Moormann, a.w., s.v. Brutus, blz. 62-63.)

*

M

029 Maer dees sijn dun gesaeit, men vinter naulijx seven,
030 Die Brutus of sijn oom gelijcken in haer leven.[030 030 030]

J

031 Den Roomschen Kaij int brein door minnedranck ontstelt,[031 031 031]
032 Vercoopt sijns susters knechts huisraet cleenoodje, om gelt,[032]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
031 **K/kaij**.
Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
032 **Vercoopt sijn<s> susters knechts ⟪huisraet⟫ cleenoodje**

030 **sijn oom**: zijn oom.
Opm.: bedoeld wordt Marcus Porcius Cato Uticensis (95-46): fel tegenstander van Caesar; een van de leiders van de conservatieve senaatspartij. Door Cicero wordt Cato *gravissimus atque integerrimus vir* genoemd (Cicero, *Pro Murena*, 3); ook wordt hij geschetst als een voorvechter van de sobere oud-Romeinse zeden en als een vertegenwoordiger van de traditionele Romeinse staatsordening. Ook Lucanus spreekt in zijn *Pharsalia* (42-43) bewonderend over de stoïcijn Cato.

030 **gelijcken**: lijken op.

030 **in haer leven**: in (wat betreft) hun leven[swijze].

031 **Den Roomschen Kaij**: de Romeinse dwaas.
WNT, kei, 2057, sub 2, met dit citaat.
Opm.: *Den* met genus-*n* vóór *r*.
Opm.: bedoeld is Cajus Caesar, Romeins keizer (37-41), bijgenaamd Caligula. Vooral Suetonius (*The Lives of the Caesars*, IV, *Gaius Caligula* geeft gruwelijke details van Caligula's levenswijze (vgl. Moormann, *Alexandros*, s.v. Caligula, blz. 72-73).

031 **int brein (...) ontstelt**: [die] [...] gestoord [was].
Opm.: conjuncte participiumconstructie die aansluit als een bep. bij *Kaij* (031).
Vgl. WNT, ontstellen, 1988, sub 4.

031 **door minnedranck**: door ['n] liefdesdrank.
Vgl. WNT, min, 749, sub Samenst.

032 **sijns susters knechts huisraet cleenoodje**: [de] slaven, [de] huisraad [en] [de] kostbaarheden van zijn zuster.
Vgl. WNT, knecht, 4525, sub 5,b.
WNT, kleinood, 3822, sub II, A, met dit citaat.
Het WNT bevat op de aangehaalde plaats een vergissing: *chierraet* in plaats van *huisraet*. Deze vergissing moet echter op het conto van P. Leendertz (*Gedichten*, Amst., 1871-1875) geschreven worden, die *cierraet* opgenomen heeft.
Opm.: het ontbreken van een komma achter *huisraet* kan te wijten zijn aan het bovengeschreven-zijn van *huisraet* (zie de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers).

Opm.: zoals Stoett (*Gedichten II*, blz. 22) vermeldt, denkt Hooft hier waarschijnlijk aan Suetonius, *Caligula*, 39: *When he was in Gaul and had sold at immense figures the jewels, furniture, slaves, and even the freedmen of his sisters (...)* (geciteerd uit: Suetonius, *The Lives of the Caesars*, I, Loeb Classical Library, translated by J.C. Rolfe).

*

J

031 Den Roomschen Kaij int brein door minnedranck ontstelt,
032 Vercoopt sijns susters knechts huisraet cleenoodje, om gelt,
033 Hij hellept de gemeent ten naesten bij op ¡rollen,[033 033 033 033]
034 Soo suicht hij al het haer met ongehoorde tollen,[034 034 034 034]

M

035 En al verquist hijt of smijt het te grabbel weer,[035 035 035 035]

J

036 Noijt wasser beter slaef, noijt wasser slimmer heer.[036 036 036]
037 Den Phereschen tyran en can sich niet bedwingen,[037]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

033 **[*En*+]<Hij>**
op/rollen
034 **het**: Bij de aanzet van de **'h'** 'n inktvlek; mogelijk gaat er onder deze inktvlek nog een **'l'** schuil van het vorige woord: 'al'.
035 **ver[-slempt]⟪quist⟫**
037 **tyran**: Boven de 'y' staat een tekentje dat enigszins lijkt op een diacritisch teken. Ik twijfel echter, omdat dit tekentje precies samenvalt met de verticale vouw die over het hele blad heen loopt. In deze vouw zijn op diverse plaatsen dergelijke inktstippen of -streepjes te zien.

033 **hellept**: helpt, zorgt [ervoor].
Opm.: met notering, metri causa, van de svarabhaktivocaal.
033 **de gemeent**: de staat, het rijk.
033 **ten naesten bij**: zo ongeveer, zowat, bijna.
Vgl. WNT, 1392, naast, sub d.
033 **op rollen**: in opschudding (in oproer) [te brengen].
WNT, rol (I), 929, sub 2 ˙, met dit citaat.
034 **Soo**: zozeer.
034 **suicht hij**: zuigt hij [leeg].
034 **al het haer**: alles [wat] van haar [is].
Opm.: *het haer* verwijst naar *de gemeent* in vers 033.
034 **met ongehoorde tollen**: met ongehoorde belastingen (heffingen).
Vgl. WNT, tol (II), 938-953.
035 **al**: volledig, helemaal.
Vgl. WNT, al, 62, sub 1,b.
035 **hijt**: hij het.
Opm.: het enclitische *het* verwijst - evenals *het* verderop in dit vers - naar *al het haer* in 034.
035 **te grabbel**: te grabbel.
Opm.: Caligula gooide het geld letterlijk *te grabbel*, nl. vanaf het dak van de basilica Iulia in Rome. (Vgl. Suetonius, a.w.)
035 **weer**: opnieuw.
036 **wasser**: heeft er bestaan.
036 **beter slaaf**: [iemand] meer [een] slaaf, vollediger [een] slaaf.
036 **slimmer**: slechter.
WNT, slim, 1774, sub 2, met dit citaat.
Opm.: vgl. Suetonius, a.w., 10.2.
037 **Den Phereschen tyran**: de tyran van Pherae.
Opm.: bedoeld wordt Alexander, tyran van Pherae in Thessalië.
De verzen 037-040 zijn gebaseerd op Plutarchus' *Vita Pelopidae*, 29, 5-6 en 28, 2-3: *Once when he was seeing a tragedian act the 'Trojan Women' of Euripides, he left the theatre abruptly, and sent a message to the actor bidding him to be of good courage and not put forth any less effort because of his departure, for it was not out of contempt for his acting that he had gone away, but because he was ashamed to have the citizens see him, who had never taken pity to any man that he had murdered, weeping over the sorrows of Hecuba and Andromache*, en over zijn wreedheid: *(...) sometimes he buried men alive, and sometimes dressed them in the skins of wild boars or bears, and then set his hunting dogs upon them and either tore them in pieces or shot them down, making this his diversion* ... (Vertaling: Loeb

*

037 Den Phereschen tyran en can sich niet bedwingen,[037]
038 Siet hij een treurspel aen, of traenen hem ontspringen,[038 038]

M

039 Daer hij door sijn bevel, met bittre wreetheit/ul gróót,[039 039]
040 Laet brengen alle daech soo menich mensch ter dóódt.[040 040]

J

041 D' Agrigentinen rijck die slempen van haer haven,[041 041 041 041]
042 Al waenden s' heden doot, morgen te sijn begraven,[042]

editie, *Plutarch's Lives*, vol. V). Alexander van Pherae werd in 358 v. Chr. vermoord (Vgl. Pauly, s.v. *Pherae*).

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

037 **tyran**: Boven de '**y**' staat een tekentje dat enigszins lijkt op een diacritisch teken. Ik twijfel echter, omdat dit tekentje precies samenvalt met de verticale vouw die over het hele blad heen loopt. In deze vouw zijn op diverse plaatsen dergelijke inktstippen of -streepjes te zien.

038 Tussen **treurspel** en **aen** staat een schuin streepje ter scheiding van beide woorden.

039 In ben enigszins onzeker over de oplossing van de abbreviatuur in **wreetheit**: De combinatie: zou op grond van het laatste letterteken -**heen** doen vermoeden, ware de circumflex aanwezig.
Het ontbreken daarvan laat mij vooralsnog Stoetts lezing volgen.

037 **en (...) niet**: niet.

038 **Siet hij een treurspel aen**: [wanneer] bij een treurspel aanschouwt.
Opm.: bijzin met hoofdzinsvolgorde, die heel gebruikelijk is bij conditionele, en concessieve bijzinnen en bij bijwoordelijke bijzinnen van vergelijking, maar veel minder bij temporele bijzinnen, zoals hier.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 3.5, blz. 152-153.)

038 Het gebruik van *of* in de zin *of (...) ontspringen* wordt veroorzaakt door de ontkenning *en (...) niet* in 037. Hier is sprake van een zgn. balansconstructie met *of*.
Zie o.a. ook IV, annotatie bij vers 062.

039 **Daer**: terwijl [toch].
Opm.: adversatief gebruikt onderschikkend voegwoord.
Vgl. WNT, daar, 2190-2191, sub 2.

039 **met bittre wreetheit gr□□**: met grote, bittere wreedheid,
Opm.: *bittre*: elisie van *e*.
Opm.: *gróót*: adiectief in postpositie.

040 **alle daech**: iedere dag.
Vgl. WNT, dag (I), 2220, sub 4,β.
Opm.: *daech* met lange *a*-klank die te verklaren is uit een oorspronkelijke datief sing.: *allen dage*.

040 **soo menich mensch**: menig mens.
Vgl. WNT, menig, 534, sub B,1.
Opm.: *soo* is hier versterkend gebruikt.

041 **D' Agrigentinen rijck**: de rijke Agrigentijnen.
Opm.: Agrigentum, het tegenwoordige Agrigento, was een zeer belangrijke Griekse vestiging op Sicilië met een bloeiende export van o.a. graan en paarden. Zijn grootste bloei valt in de vijfde eeuw voor Chr. De dikwijls genoemde weelde van de stad heeft betrekking op deze periode.
(Vgl. Pauly, a.w., s.v. Agrigentum.)

041 **die**: die.
Opm.: *die* (aanw. vnw.) is herhaald onderwerp.

041 **slempen van**: brassen [ten koste] van, uit.
Vgl. WNT, slempen (I), 1672.
Opm.: *slempen* is in het 17de-eeuws een onovergankelijk werkwoord.

041 **haer haven**: hun bezittingen.
Vgl. WNT, have, 127, sub 1.

042 **Al**: alsof.
Vgl. WNT, al, 88, II, sub 2.

*

J

041 D' Agrigentinen rijck die slempen van haer haven,
042 Al waenden s' heden doot, morgen te sijn begraven,[042 042]

M

043 En bouwen huisen swaer diemen van als versiet,[043 043 043]
044 Al sleet den mensch van sieckt noch van de jaren niet.[044 044 044 044]

J

045 Den stouten crijsman van Antigonus gaet wagen,[045 045]
046 Sijn lijf, dewijl hij quijnt, in stormen en in slaegen,[046 046]

Vgl. Oudemans, a.w., s.v. Al, 1.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
046 **Sijn [-leven onvertsaecht]⟨lijf, dewijl hij quijnt,⟩ quijnt**: De '**q**' is verduidelijkt.
Stoett heeft aan 't einde van dit vers een punt.

042 **waenden s'**: ze waanden.
042 Achter *doot* is *te sijn* samengetrokken.
043 **huisen swaer**: stevige huizen.
Opm.: *swaer*: adiectief in postpositie.
043 **van als**: van alles.
Opm.: *als*: gen. van *al*; deze variant van *alles* is hier waarschijnlijk gebruikt vanwege het metrum.
043 **versiet**: voorziet.
044 **Al**: alsof.
Opm.: vgl. vers 042.
044 **sleet**: zou verzwakken.
Vgl. WNT, slijten, 1761, sub 3,a.
044 **den mensch**: de mens.
Opm.: genus-*n* buiten de fonetisch gunstige condities.
044 **van**: door.
Opm.: zie ook verderop in dit vers.
045 **Den stouten crijsman**: de dappere soldaat.
Opm.: beide *n*' tjes zijn merkwaardig: ze fungeren niet als casusexponenten: *Den stouten crijsman* is immers subject; hoogstens zijn ze genusindicatoren, echter - evenals in vers 044 - buiten de fonetisch gunstige condities: vóór mannelijke woorden die beginnen met een klinker of h,d,t,b,r.
Opm.: *crijsman*: met volledige assimilatie van *g*.
045 **Antigonus**: Antigonos.
Opm.: waarschijnlijk bedoelt Hooft met *Den stouten crijsman van Antigonus* de stichter van de stad Antigoneia, een klassieke stad in het tegenwoordige Syrië. Antigonos, een Macedonische veldheer, werd na de dood van Alexander de Grote een van zijn diadochen, opvolgers. Omdat hij voor de restauratie van Alexanders rijk en de alleenheerschappij vocht, werd hij voortdurend aangevallen. Met de slag bij Ipsos in 301 v. Chr., waarin Antigonos viel, kwam er een einde aan de strijd. (Vgl. Pauly, s.v. Antigoneia en Antigonos.) Ploutarchos verhaalt uitgebreid over deze Antigonos in zijn *Vita Eumenis* (vooral in XIV-XVIII (zie de Loeb-uitgave, *Plutarch's Lives*, vol. VIII)), al is daarin nergens sprake van de tegenstelling in Antigonos' gedrag die Hooft in de verzen 045-048 vermeldt. Bij Ploutarchos is er wel sprake van het feit dat Antigonos' tegenstander, Eumenes, ziek is. Diodorus Siculus (Diodooros van Agyrion) vertelt in zijn *Βιβλιοθήκη* (XIX, 24-32) uitgebreid over deze diadochenstrijd. Wellicht heeft Hooft het voorval dat ten grondslag ligt aan de verzen 045-048 bij hem gevonden.
046 **Sijn lijf**: zijn leven.
046 **dewijl**: terwijl.

*

J

045 Den stouten crijsman van Antigonus gaet wagen,
046 Sijn lijf, dewijl hij quijnt, in stormen en in slaegen,[046 046 046]

M

047 Genesen sijnde, gaet hij nae den strijt vertsaecht[047 047 047]
048 En seit t gesonde Lijf en is niet goedt gewaecht.[048 048]

J

049 Pericles sich onttreckt, om cleenachting te vlieden,[049 049 049 049]
050 T geselschap van de beste', en wilde dat de lieden[050]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

046 **Sijn [-leven onvertsaecht]﹤lijf, dewijl hij quijnt,﹥ quijnt**: de **'q'** is verduidelijkt.
Stoett heeft aan 't einde van dit vers een punt.

047 **Genesen**: De kapitale **'G'** wijkt af van die in *Mommerij* en in *Bruiloft-spel*: tegenover in de eerste twee spelen. Hij lijkt wèl erg veel op de **'G'** in het onderschrift bij *Bruiloft-spel*, dat waarschijnlijk later toegevoegd is.

048 **L/lijf**

050 **de lieden**: aaneen geschreven.

051 **W[o^{+}]<e>rp[-en]﹤ende﹥[-haer] haer oogen met [-eerbiedicheit]﹤[-uit] verwondering﹥ op hem**,

046 **quijnt**: ziek is.
Vgl. WNT, kwijnen, 782, sub 1.

046 **stormen**: aanvallen.
Vgl. WNT, storm, 1984, sub 2.

046 **slaegen**: [veld]slagen.

047 **Genesen sijnde**: [wanneer] [hij] genezen [is].
Opm.: conjuncte participiumconstructie die fungeert als een bepaling van gesteldheid.

047 **nae**: naar.

047 **vertsaecht**: bevreesd, moedeloos.
Opm.: *vertsaecht* is hier bepaling van gesteldheid.
Opm.: *vertsaecht* met epenthesis van *t*.

048 **seit**: zegt.
Opm.: 3de pers. enkelv. o.t.t. van *segghen*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 44, blz. 42.)

048 **'t gesonde Lijf en is niet goedt gewaecht**: het is niet goed het gezonde lichaam in de waagschaal te stellen.

049 **Pericles**: Perikles.
Opm.: Atheens staatsman; hij leefde van ca. 495-429; bewerkstelligde ook in cultureel opzicht een leidende positie voor Athene in de vijfde eeuw voor Chr. In politiek opzicht streefde hij een verregaande demokratie na. Meestal wordt er door geschiedschrijvers een zeer positief beeld van Perikles geschilderd. De kritiek waarvan in de verzen 049-056 sprake is, kan ontleend zijn aan de fragmenten van de komedieschrijvers Eupolis en Kratinos, aan *Acharniërs* of *Vrede* (resp. vss. 530 en 606) van Aristophanes, aan Plato's *Gorgias* of Aristoteles' *Staat der Atheners* (cap. 26-28). Ook bij Ploutarchos (*Perikles*, XXX-XXXII) treffen we kritische opmerkingen aan.

049 **sich onttreckt**: onttrekt zich [aan].

049 **cleenachting**: minachting, geringschatting.
WNT, kleinachting, 3789, sub B,1, met dit citaat.

049 **te vlieden**: te ontvluchten, te ontgaan.

050 **T geselschap van de beste**: [aan] het gezelschap van de 'besten'.
Opm.: *de beste* is een letterlijke vertaling van het Griekse *ἀρίστοι*. Hiermee wordt de heersende klasse, de aristokraten, aangeduid.
Opm.: de apostrof in *beste'* is een ligatuur, een verbindingsteken dat hier aangeeft dat de laatste lettergreep van *beste* samenvalt met die van *en*.

051 Werpende haer oogen met verwondering op hem,[051-052 051]

051-052 Deze verzen bevatten twee nevengeschikte coniuncte participiumconstructies die als een bijvoeglijke bepaling aansluiten bij *lieden* (050).

051 **Werpende**: [doordat] [ze] [...] zouden opslaan.

*

J

049 Pericles sich onttreckt, om cleenachting te vlieden,
050 T geselschap van de beste', en wilde dat de lieden
051 Werpende haer oogen met verwondering op hem,[051 051 051]
052 En tot sijn lof alleen verheffende' haere stem,[052 052 052]
053 Hem tijdeloose mensch bijnae de eere booden[053 053]
054 Die sij gewent sijn aen de doodeloose gooden;[054 054]

M

055 En in sijn grootsheit vleit als oolijck, laech en flaeuw,[055 055 055 055 055]
056 Hij de' heffe des gemeents, d' ambachten en het graeuw.[056 056 056]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

051 **W[o^{+}]<e>rp[-en]≪ende≫[-haer] haer oogen met [-eerbiedicheit]≪[-uit] verwondering≫ op hem**,
055 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
056 De **'w'** van **graeuw** staat helemaal aan de rand van het blad en is daardoor slecht herkenbaar; bovendien staat er mogelijk boven de **u** van **graeuw** een circumflex.

051 **haer**: hun
051 **verwondering**: bewondering.
051 **op hem**: naar hem.
052 **tot sijn lof alleen**: uitsluitend tot zijn lof.
Opm.: *sijn* verwijst naar *Pericles* (049).
052 **verheffende'**: [doordat] [ze] [...] zouden verheffen.
Opm.: de apostrof in *verheffende'* is een ligatuur.
052 **haere**: hun.
Opm.: *haere* verwijst naar *de lieden* (050).
053 **tijdeloose**: vergankelijke.
WNT, tijdeloos (II), 63, sub 2, met dit citaat.
053 **bijnae**: welhaast, op weinig na.
Vgl. WNT, bijna, 2628, sub2.
Opm.: *bijnae* is hier een bepaling bij *Die sij (...) gooden* (054).
054 **Die sij gewent sijn**: die zij gewoon zijn [te bieden].
054 **doodeloose**: onsterfelijke.
WNT, dood (I), 2836, sub Afl., met dit citaat.
055 **sijn grootsheit**: zijn hooghartigheid, zijn arrogantie.
Vgl. WNT, grootschheid, 1135, sub 3,b.
055 *als (...) flaeuw* kan niet anders geïnterpreteerd woorden dan als een bepaling bij *Hij* in vers 056; indien *als (...) flaeuw* betrekking zou hebben op *de' heffe des (...) graeuw* (056) kan er immers geen sprake meer zijn van *vleien*.
055 **als (...) flaeuw**: als [was] [hij] [...] haf.
Vgl. WNT, flauw, 4519, sub A,4.
055 **oolijck**: onaanzienlijk, van geringe stand.
Vgl. WNT, oolijk, 10, sub I,A,1.
Opm.: de betekenis die Stoett hier geeft (*slecht, gemeen*) lijkt mij - gelet op de directe context (vgl. *laech* in 055 en vs. 056) - te weinig specifiek.
055 **laech**: [van] geringe [afkomst].
Vgl. WNT, laag (VI), sub A, II,3,a.
056 **de' heffe des gemeents**: de geringste volksklasse.
Vgl. WNT, hef, 419, sub c.
Opm.: *des gemeents*: Hooft flecteert hier waarschijnlijk volgens de voorstellen van Spieghels *Twe-spraack*.
Opm.: de apostrof in *de'* moet wel, gelet op de regel die de rijmklank geeft (twaalf lettergrepen) (055), een elisieteken zijn.
056 **d' ambachten**: de handwerkslieden.
Opm.: metonymia.
056 **het graeuw**: de plebs, het gepeupel.
Vgl. WNT, grauw (II), 608, sub D.

*

M

055 En in sijn grootsheit vleit als oolijck, laech en flaeuw,
056 Hij de' heffe des gemeents, d' ambachten en het graeuw.
057 Sulck eenen, alsser wat int oorloch is te winnen,[057 057 057]
058 Schijnt op sijn vijandt bits, en t Vaderlant te minnen,[058 058]
059 Dien 't lant, ten tijden als 't op een betalen gaet,[059 059 059]
060 Van tollen, naulijx int negende lidt bestaet.[060 060 060]

J

061 Een ander van een wijf verdraecht het vuilste schelden[061]

Opm.: de verzen 049-056 hebben wellicht te maken met o.a. (zie hierboven) de volgende plaats in Ploutarchos' levensbeschrijving van Perikles: *But he feared, as it would seem, to encounter a suspicion of aiming at tyranny, and when he saw that Cimon (...) was held in extraordinary affection by the party of the 'Good and True'* (vgl. de opmerking hierboven over de *ἀρίστοι* - TB), *he began to court the favour of the multitude (...)* (Loeb-editie, Ploutarchos, *Perikles*, VII, 2-3).

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

056 De **'w'** van **graeuw** staat helemaal aan de rand van het blad en is daardoor slecht herkenbaar; bovendien staat er mogelijk boven de **u** van **graeuw** een circumflex.
057 Het woord **Sulck** is gevlekt door de vouw in het blad.
058 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
059 **[-wanneer het]⟨ten tijden als 't⟩ op een [-tol] betalen gaet**: Sofortkorrektur: **Van tollen** komt immers in het volgende vers voor.
059 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
061 **van een [-vrouw]⟨wijf⟩**: Voor Hooft had **wijf** blijkbaar al in 1607 een peioratieve klank.

Omdat **vuilste** en **schelden** erg dicht op elkaar zijn geschreven, is er geen woordeindespatie te zien.

057 **Sulck eenen**: zo iemand.
Opm.: *eenen*: onbepaald voornaamwoord; Zuidnederlandse vorm met genus-*n* als subject. (Vgl. Hermkens, a.w., § 2.10.2, blz. 114-115.)
Opm.: met dit onbepaald voornaamwoord verwijst Hooft niet alleen naar het tegenstrijdige in Perikles' gedrag maar ook naar dat in de gedragingen van de figuren die genoemd zijn in de verzen 031-056.
057 **int oorloch**: in de oorlog.
Opm.: gewoonlijk is *oorloch* vrouwelijk; een enkele maal echter ook onzijdig.
(Vgl. Zwaan, *Uit de Geschiedenis der Nederlandse Spraakkunst*, 1939, blz. 17.)
057 **te winnen**: te verdienen.
058 **op sijn vijandt bits**: [erg] gebeten [te zijn] op zijn vijand, [erg] vinnig [te zijn] jegens zijn vijand.

Vgl. WNT, bits, 2745, sub 4.
058 In dit vers is vóór *t Vaderlant* de pversoonsvorm *Schijnt* uit het begin van dit vers samengetrokken.
059 **Dien**: voor wie.
Opm.: betrekkelijk vnw., 3de naamval, mannelijk, enkelvoud.
059 **ten tijden als**: op tijden wanneer.
059 **'t op een betalen gaet**: 't op betalen aankomt.
Vgl. WNT, gaan, 87, sub ϒ.
060 **tollen**: belastingen.
Vgl. WNT, tol (II), 938-953.
Opm.: zie ook vers 034.
060 **int negende lidt**: in de negende graad.
WNT, lid (I), 2022, sub 20, met dit citaat.
Opm.: *Marcur* bedoelt hiermee dat zo iemand in deze omstandigheid er nauwelijks blijk van geeft enige verwantschap te voelen met zijn land.
060 Het onderwerp bij *bestaet* is *'t lant* (vers 059).
061 Het ligt een beetje voor de hand - gelet op het voorkomen in de voorafgaande verzen van klassiek-historische figuren - in dit vers bij *Een ander, wijf* en *schelden* te denken aan Sokrates

062 En dwingt sijn gramschap sonder 't minste te vergelden,

en zijn vrouw Xanthippe, die o.a. in de *Moralia* van Ploutarchos wordt voorgesteld als een kijvende helleveeg. Ook vers 062 zou heel goed betrekking kunnen hebben op Sokrates' reactie op het gedrag van zijn vrouw; de verzen 063-065, die eveneens verwijzen naar *Een ander*, verzetten zich echter tegen de opvatting dat met *Een ander* Sokrates bedoeld is: Sokrates stond juist bekend om zijn gelijkmoedigheid, zijn onverstoorbaarheid en zijn afkeer van primair, emotioneel reageren.

*

J

061 Een ander van een wijf verdraecht het vuilste schelden[061]
062 En dwingt sijn gramschap sonder 't minste te vergelden,[062 062 062]

M

063 Wt vrees van quaet gerucht, aen deuchd hij niet en denckt,[063 063]
064 Want hij met buldren t'hans hemel en aerde mengt[064 064]
065 Als hem sijn broeder schijnt ijet te verongelijcken:[065 065]
066 Hoe wilt souwt worden had dat vollick Coninckrijcken,[066 066 066 066]
067 Soo dat haer macht nae wil wat conde rechten an;[067 067]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

061 **van een [-vrouw]‹wijf›**: Voor Hooft had **wijf** blijkbaar al in 1607 een peioratieve klank.

Omdat **vuilste** en **schelden** erg dicht op elkaar zijn geschreven, is er geen woordeindespatie te zien.

063 **vrees**: De **'r'** is duidelijker gemaakt, waardoor de eerste **'e'** van dit woord vrijwel is verdwenen.

Ik twijfel over het interpunctieteken aan het verseinde; het is ook mogelijk dat er een puntkomma staat.

064 Boven de **-en** van **buldren** 'n flinke inktvlek.

067 **[y^{+}]<w>at**

061 **vuilste**: gemeenste, laagste.
062 **dwingt**: bedwingt.
Vgl. WNT, dwingen, 3744, sub A,1.
062 **sijn gramschap**: zijn boosheid, zijn toorn.
062 **sonder 't minste te vergelden**: zonder [ook] [maar] het minste [hiervan] te vergelden.
Opm.: met [hiervan] in de vertaling wordt bedoeld: van het schelden.
063 *Wt vrees van quaet gerucht* is een bepaling bij *denckt* (063)
063 **quaet gerucht**: slechte naam.
Vgl. WNT, gerucht, 1688-1689, sub b, *α*.
064 **t'hans**: kort daarna.
Vgl. WNT, thans, 1756, sub 1.
064 **mengt**: brengt in opschudding (in beweging).
Opm.: deze betekenis komt niet in het WNT (mengen, 527-530) voor; zij is echter wel af te leiden uit de betekenis die aldaar sub 4 genoemd wordt: *slaags raken*, zij het dat er daarbij sprake is van een reflexief gebruik van het werkwoord *mengen*.
065 **ijet**: een beetje, enigszins.
Vgl. WNT, iets, 1382, sub 3.
065 **te verongelijcken**: tekort te doen, onheus te bejegenen.
Vgl. WNT, verongelijken, 1711, sub 2 en 2,c.
066 **wilt**: dol, gek, chaotisch.
066 **souwt**: zou het.
Opm.: enclisis van *het*.
066 **had (...) Coninckrijcken**: [indien] [...] koninkrijken zou bezitten.
Opm.: de conditionele bijzin heeft - ook in hedendaags Nederlands - dikwijls de woordvolgorde van de hoofdzin.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 3.5.1, blz. 152-153.)
066 **vollick**: volk.
Opm.: met notering van de svarabhaktivocaal, metri causa.
Opm.: de spellingvariant *i* voor de svarabhaktivocaal komt overeen met de Noordhollandse kleur ervan.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.2.1, blz. 73.)
067 **haer**: hun.
Opm.: Hooft verwijst hier sylleptisch naar *vollick*. Zo'n verwijzing is bepaald geen uitzondering, eerder regel. (Vgl. H.M. Hermkens, 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in: *Studies voor Damsteegt*, Leiden, 1981, blz. 74-75.)
067 **nae wil**: naar willekeur.

*

066 Hoe wilt souwt worden had dat vollick Coninckrijcken,
067 Soo dat haer macht nae wil wat conde rechten an;[067 067]
068 Gelijck als Heindrick den Engelschen bulleman,[068 068 068].
069 Die Coninginnen maeckt, door minnelijck versotten,[069-070]
070 Beweecht, en doet haer t'hans onthalsen op schavotten.[070 070 070 070]

J

071 Sulck eenen spreeckt met roem van sijn gemeen geslacht,[071]
072 Die int besonder elck of sot of duivel acht.

Opm.: nog niet in het WNT, maar de betekenis is af te leiden uit - vooral - de volgende drie verzen.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

067 **[y^{+}]<w>at**

068 **He[nd^{+}]<in>drick: Heindrick** klonk wellicht wat spottender.

069 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken. Het is ook mogelijk dat de komma die getranslittereerd is een onderdeeltje is van de beginhaal van de slot-n van schavotten (070).

067 **conde**: zou kunnen.
Opm.: *konnen* behoort tot de zgn. praeterito-praesentia: onregelmatige werkwoorden die klinkerwisseling hebben in het praesens en een praeteritum als bij de zwakke werkwoorden (vgl. A. van Loey, *middelned. spraakkunst*, § 66, blz. 87).
Opm.: de infinitiefvorm *connen* is middelnederlands.

067 **rechten an**: aanrichten, veroorzaken, uitvoeren.
Vgl. WNT, aanrichten, 279.
Opm.: de klinkerwisseling *e - i* is in het 17de-eeuws vrij gewoon (vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 67).

068 **Gelijck als**: zoals.
Opm.: het woordje *als* moet hier beschouwd worden als correlatief van het voegwoord van vergelijking *Gelijck*, waardoor de gelijkstelling nog duidelijker wordt uitgedrukt.
Vgl. WNT, gelijk, 1176-1178.

068 **Heindrick**: Hendrik.
Opm.: bedoeld wordt uiteraard koning Hendrik VIII (1509-1547), koning van Engeland, die zesmaal getrouwd was en twee van zijn vrouwen ter dood liet brengen.

068 **den Engelschen bulleman**: de Engelse bullebak (boeman).
Vgl. WNT, bulleman (II), 1882, sub 2, met dit citaat.
Opm.: *den* en *Engelschen* met genus-*n*, resp. vóór klinker en *b*

069-070 **door minnelijck versotten // Beweecht**: [omdat] [hij] door [de] dwaasheid [van] [het] verliefd-zijn bewogen [was].
Opm.: de in de vertaling gegeven betekenis van *minnelijck* komt niet voor in het WNT (minnelijk, 777-778 sub A, Bnw.). De context wijst echter in deze verzen duidelijk in deze richting.
Opm.: de komma aan het einde van vers 069 moet wellicht geïnterpreteerd worden als de beginhaal van de slot-*n* van *schavotten* in vers 070 (zie de manuscriptologische aantekeningen bij vers 069): *Beweecht* is immers - indien een verholen *zijnde* buiten beschouwing blijft - kern van de participiumconstructie *door minnelijck versotten // Beweecht*.
Vgl. WNT, verzotten, 2540, sub 2.

070 **doet**: laat.

070 **haer**: hen.

070 **t'hans**: kort daarna.
Vgl. WNT, thans, 1756, sub 1.

070 **onthalsen**: onthoofden.
Vgl. WNT, onthalzen, 1861.

071 **Sulck eenen**: zo iemand.
Opm.: *eenen*: onbep. vnw.; Zuidnederlandse vorm met genus-*n* als subject.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.10.2, blz. 114-115.)

*

J

071 Sulck eenen spreeckt met roem van sijn gemeen geslacht,[071]
072 Die int besonder elck of sot of duivel acht.[072 072 072 072]
073 Die door den ouderdoom behoorden te bedaeren,[073 073]
074 Doen dit, wat sal dan doen, in d' onbedachte jaeren,[074 074]
075 De jeuchde die den naem vant wispeltuiren draecht?[075]

M

076 Antinous die vrijt; hij quijnt, hij queelt, hij claecht,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

073 **Di[*n*$^{+}$]<e>**

071 **sijn gemeen geslacht**: zijn geslacht in het algemeen.
Vgl. WNT, gemeen, 1361, sub I,A, 2.

072 **Die**: die.
Opm.: *Die* is hier object.
Er is in dit vers sprake van een syntaktische homonymie: *Die* kan subject of object zijn; hetzelfde geldt voor *elck*. Voor de verantwoording van de keuze: zie de volgende aantekening bij *int besonder*.

072 **int besonder**: afzonderlijk, apart [beschouwd].
Vgl. WNT, bijzonder, 2681, sub II,3.
Opm.: *int besonder* is hier mijns inziens een bepaling bij *Die*: de tegenstelling *gemeen - int besonder* functioneert anders nauwelijks: *Sulck eenen* (071) pronkt op zijn *gemeen geslacht*, terwijl hijzelf - los van zijn roemrijk voorgeslacht - door iedereen geminacht of verafschuwd wordt. Bovendien gaat het in de directe context niet over *elck*, maar over figuren als *Heindrick* van Engeland: op grond van de gedragingen die in de verzen 069 en 070 genoemd worden, moet hij door iedereen wel als *sot* of als *duivel* gekwalificeerd worden.
Opm.: *be̲sonder*: vormvariant met gereduceerde vocaal van *bijzonder* (vgl. Weijnen, a.w., § 36, blz. 32).

072 **elck**: iedereen.
Vgl. WNT, elk, 4076, sub 1,a.
Opm.: *elck* is hier subject.

072 **of sot of duivel acht**: óf [als] dwaas óf [als]['n] duivel beschouwt.
Opm.: het is natuurlijk ook mogelijk *sot* hier te beschouwen als een zelfstandig naamwoord, maar nodig is het niet: nevenschikking tussen ongelijkwaardige taalelementen komt in het zeventiende-eeuws zeer courant voor.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 5.3., blz. 164-165.)

073 **Die**: [zij] die.
Opm.: blijkens de persoonsvormen *behoorden* en *Doen* (074): meervoud.

073 **ouderdoom**: [gevorderde] leeftijd.
Vgl. WNT, ouderdom, 1552, sub 1.
Opm.: *ouderdoom* met rekking van *o* vóór *m*.
(Vgl. ook: II, o.a. vss. 058, 073 en 104.)

074 **dit**: dit.
Opm.: *dit* verwijst naar de gedragingen die besproken zijn in de verzen 031-072.

074 **onbedachte**: onnadenkende, onbezonnen.
Vgl. WNT, onbedacht, 926-927, sub 1 en 2.

075 **De jeuchde**: de jeugd.
Opm.: in auslaut wordt meestal *ch* geschreven (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 61); *jeuchd̲e* met paragoge van *e*, waarschijnlijk vanwege het metrum; *jeuch̲de*: gezien afleidingen als *jeugdig* heeft dit woord een 'onderliggende' *d*.

*

074 Doen dit, wat sal dan doen, in d' onbedachte jaeren,
075 De jeuchde die den naem vant wispeltuiren draecht?[075]

M

076 Antinous die vrijt; hij quijnt, hij queelt, hij claecht,[076 076 076]
077 Hij smeeckt hij lonckt hij looft en soeckt met duisent kunsjens,[077 077 077 077 077]
078 Te scheuren van sijn lief eenige cleene gunsjens,[078 078 078 078]
079 En weet wel, zoo sij hem daer in is te geval,[079]
080 Dat van haer heusheit hem de walge steken sal.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
077 **Hij [-s*....*]‹*...*[-*.....*] smeeckt› hij lonckt hij looft [-hij *wee*t]‹en soeckt› met duisent kunsjens** Onder **smeeckt** een haal die aangeeft dat dit woord achter **Hij** gelezen moet worden.
Stoett heeft achter ‘lonckt’ en ‘looft’ een komma; aan het verseinde echter niet.
075 **vant wispeltuiren**: [van] [het] wispelturig (onbestendig) [zijn].
Opm.: in hedendaags Nederlands vervalt in geval van zelfnoemfunctie meestal het lidwoord.

Opm.: Vóór *r* komt in plaats van *uu* de spellingvariant *ui, uj* of *uy* voor.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 64.)
076 **Antinous**: Antinoos.
Opm.: de meest bandeloze van de vrijers van Penelope. De eerste pijl die Odysseus na thuiskomst afschiet, doodt hem (vgl. Pauly, s.v. Antinoos).
076 **quijnt**: heeft [liefdes]verdriet.
Vgl. WNT, kwijnen, 783, sub 2,a.
076 **queelt**: zeurt, lamenteert.
Vgl. WNT, kweelen, 743, sub 4.
077 **smeeckt**: vleit.
Vgl. WNT, smeeken, 2084-2085, sub A,1.
077 **lonckt**: lonkt.
WNT, lonken, 2686, sub 1, met dit citaat.
077 **looft**: belooft.
Vgl. WNT, loven, 3104, sub 5.
Opm.: natuurlijk is het ook mogelijk dat Hooft hier *prijst* bedoelt; de context (o.a. *gunsjens* in 078) geeft mij een lichte voorkeur voor *belooft*.
077 **soeckt**: probeert, tracht, begeert.
077 **kunsjens**: fratsen, malligheden.
Vgl. WNT, kunst, 557-558, sub 5,a en 5,b,*β*.
Opm.: *kunsjens* met volledige assimilatie van *t*.
078 **Te scheuren**: los te krijgen.
078 **van sijn lief**: van [de] door hem beminde.
Opm.: *van sijn lief*: deze woordgroep heeft dezelfde functie als een genitivus subiectivus.
078 **cleene**: kleine, geringe.
Opm.: Vlaamse vormvariant voor *ei*, die ook geregeld bij Hollandse auteurs voorkomt, vooral bij Hooft (vgl. II, 038 en 071, en III, 032 en 049, en IV, 061).
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 67-68.)
078 **gunsjens**: blijken van genegenheid.
Vgl. WNT, gunst, 1290, sub B,1.
Opm.: zie ook vers 082.
079 **wel**: terdege, goed.

*

077 Hij smeeckt hij lonckt hij looft en soeckt met duisent kunsjens,
078 Te scheuren van sijn lief eenige cleene gunsjens,
079 En weet wel, zoo sij hem daer in is te geval,[079 079 079]
080 Dat van haer heusheit hem de walge steken sal.[080 080]

J

081 Jonckvrouwen die v siet geviert en aengebeden,[081 081]
082 Van hoopen vrijers, kiest v jonsten te besteden,[082 082 082 082]
083 Met zegen, aen de geen die Jonst het harte treckt,[083]
084 En vloeckt die gecklijck zoeckt het geen dat hij begeckt.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

083 **[*j*$^{+}$]<J>**

079 **zoo**: indien, als.
Opm.: deze plaats is de enige in de eerste drie tafelspelen waar de initiale *s* als *z* wordt gespeld; alle andere plaatsen treffen we aan in *Paris Oordeel*.

079 **sij**: zij.
Opm.: verwijst naar *sijn lief* (078): Penelope.

079 **te geval**: ter wille.
Vgl. WNT, geval, 1900, sub B,3.

080 **heusheit**: toegeeflijkheid, goedgunstigheid.
Opm.: deze betekenis komt in het WNT bij *Heuschheid* niet voor; zij kan echter wel afgeleid worden uit de betekenis die aldaar sub 2 genoemd wordt: *blijk van vriendelijke gezindheid*.
Opm.: de behandeling van dit lemma in het WNT is nogal karig (zie ook mijn tweede opmerking bij II, 0.2).

080 **hem de walge steken sal**: hij zal walgen.
Vgl. WNT, walg, 738, sub 1.
Opm.: *walge* is hier subject.

081 **geviert**: het hof gemaakt.
Vgl. WNT, vieren (I), 352, sub c.

081 **aengebeden**: aanbeden.
Vgl. WNT, aanbidden, 69-70, sub 3, en Suppl., 26.
Opm.: sterk werkwoord van de Vde klasse. Het WNT onderscheidt een scheidbaar samengesteld *aanbidden* met de klemtoon op *aan*, en een onscheidbaar samengesteld *aanbidden* met de klemtoon op *bid*. Het voltooide deelwoord van het scheidbaar samengestelde werkwoord is *áángebeden*, dat van het onscheidbaar samengestelde werkwoord: *aanbéden*. In het hedendaagse Nederlands bestaat alleen nog het onscheidbaar samengestelde *aanbídden*.

082 **Van**: door.

082 **kiest**: verkies, kies [ervoor], verlang.
Vgl. WNT, kiezen, 2846-2847, sub III, A en B.

082 **v jonsten**: uw blijken van genegenheid.
Vgl. WNT, gunst, 1290, sub B,1.
Opm.: zie ook vers 078.
Opm.: blijkens de verzen 078 en 082 gebruikt Hooft *gunst* en *jonst* door elkaar. Het WNT geeft aan (t.a.p.) dat in de spreektaal in de 17de eeuw beide woorden gescheiden waren: *gunst* kwam voor in Noordelijke dialekten, *jonst* in Zuidelijke.

082 **te besteden**: te schenken.
Vgl. WNT, besteden, 2115-2116.

083 **die Jonst het harte treckt**: [bij] wie liefde het hart meesleept.
Vgl. WNT, trekken, 2519-2520, sub 41.
Vgl. WNT, hart (I), 22-23, sub C,1.
Opm.: *die*: belanghebbend voorwerp.
Opm.: *die*: het ontbreken van de casus-*n* in de derde naamval mannelijk is voor het zeventiende-eeuws heel gewoon.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.9.1, blz. 110.)

*

J

081 Jonckvrouwen die v siet geviert en aengebeden,
082 Van hoopen vrijers, kiest v jonsten te besteden,
083 Met zegen, aen de geen die Jonst het harte treckt,
084 En vloeckt die gecklijck zoeckt het geen dat hij begeckt.[084 084 084 084 084]

M

085 Ghij vrijers die soo seer sijt met v hart verlegen,[085 085]
086 Dat ghij 't verschencken wilt, jck waerschouw v daertegen[086 086]
087 Te sien wie ghij 't vertrouwt, en dat ghij het verhangt[087 087 087 087 087]
088 Daer 't geen onthael geveinst of bitter en ontfangt;[088 088 088]
089 Maer daer het werd gestooft in sachte weerliefds handen,[089]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

083 **[*j*+]<J>**
084 **het / geen**
086 **jck / waerschouw**
087 **en dat ghij [-'t niet]﹤het﹥ verhangt**

084 **vloeckt**: verfoei, verwens.
WNT, vloeken, 2271, sub c, met dit citaat.
084 **die**: [hem] die.
084 **gecklijck**: op dwaze wijze.
Opm.: niet in WNT.
084 **zoeckt**: begeert.
Opm.: zie ook vers 077.
Opm.: *zoeckt* met initiale *z*, evenals in vers 024; alle andere plaatsen in dit stuk beginnen met *s* (vgl. de concordantie).
084 **begeckt**: bespot.
Vgl. WNT, begekken, 1375.
085 **soo seer**: zozeer.
Opm.: bepalingaankondigend demonstrativum.
(Vgl. Van den Toorn, *Nederlandse Grammatica*, § 5.7.3, blz. 222-223.)
085 **sijt (...) verlegen**: belast (bezwaard) zijn [...]
Vgl. WNT, verlegen, 770, sub 3,b,*α*.
086 **verschencken**: wegschenken.
086 **waerschouw (...) daertegen**: raad [...] aan.
Vgl. WNT, waarschuwen, 392, sub 2.
Opm.: *waerschouw* is een vormvariant van *waerschuw*. (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 72.)
Opm.: de vertaling *raad [...] aan* heeft als consequentie dat het zeventiende-eeuwse voornaamwoordelijke bijwoord *daertegen* onvertaald blijft.
087 **Te sien**: uit te kijken, op te passen.
Vgl. Van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*, s.v. zien.
087 **wie**: [aan] wie.
Opm.: meewerkend voorwerp.
087 **'t**: het.
Opm.: verwijst naar *hart* in vers 085.
087 **vertrouwt**: toevertrouwt.
087 **verhangt**: vasthecht, hangt.
Vgl. WNT, verhangen, 2385-2386, sub 1 en 2.
088 **Daer**: daar waar.
088 **geveinst of bitter**: huichelachtig of pijnlijk (grievend).
Vgl. WNT, bitter, 2748, sub B,1.
Opm.: *geveinst* en *bitter* zijn hier beide adiectieven in postpositie.
088 Het woord *en* vormt samen met *geen* de ontkenning.
089 **daer**: daar waar.

*

087 Te sien wie ghij 't vertrouwt, en dat ghij het verhangt
088 Daer 't geen onthael geveinst of bitter en ontfangt;
089 Maer daer het werd gestooft in sachte weerliefds handen,[089 089 089]

J

090 Daer 't in statige Trouws onbrekelijcke banden[090]
091 Met ijver eindeloos worde gesloten vast;[091 091 091]

M

092 En niet ten derden daech stincke' als een kermisgast.[092 092]
093 Aglauros spijt het, dat sij ijemant bet hoort loven[093 093]
094 Als haer, en soeckt met cracht sulcke te gaen te boven,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

090 **[-*E*n]⟨Daer 't⟩**
Dat er waarschijnlijk **En** gestaan heeft, geeft de schuine haa aan die aansluit op de linkerpoot van de **'n'**.
Deze schuine haal is een element van de kapitale **'E'** (cfr. **E** vs. 079).

093 **[-meer]⟨bet⟩**

089 **werd**: wordt.
Opm.: sterk werkwoord van de IIIe klasse. De gewone vorm in de o.t.t. is *wert, werd* of *werdt*.

(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.12.2.5, blz. 135.)

089 **gestooft**: gekoesterd.
Vgl. WNT, stoven (I), 2037, sub b.

089 **in sachte weerliefds handen**: in [de] zachte handen van [de] wederliefde.
Opm.: *weerliefds* is geflecteerd volgens de voorstellen van Spieghels *Twe-spraack*: mannelijke vorm (met *-s*) bij een vrouwelijk woord; bij een vooropgeplaatste genitief is deze flexie zelfs de gebruikelijke. (Vgl. Hermkens, a.w., § 2.1.1, blz. 77.)

090 **in statige Trouws onbrekelijcke banden**: in [de] onverbrekelijke banden van onwankelbare trouw.
Vgl. WNT, stadig, 433, sub b.
Vgl. WNT, onbrekelijk, 1169, sub 2.
Opm.: *statige* vertoont hier uitgespaarde flexie; *Trouws* heeft weer (zie hierboven) de mannelijke vorm met *-s*.

091 **ijver eindeloos**: nooit ophoudende liefde.
Vgl. WNT, ijver, 1422-1423, sub 1.

091 **worde**: zal worden.
Opm.: derde persoon enkelvoud coniunctivus o.t.t. (vgl. *stincke'* in vers 092).
Opm.: de vorm met *o* in de eerste categorie van dit sterke werkwoord is in het 17de-eeuws nog relatief zeldzaam.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.12.2.5, blz. 135.)

091 **vast**: hecht.

092 **ten derden daech**: op de derde dag.
Opm.: met een lange *aa* die te verklaren is uit een oorspronkelije 3de naamval: *ten derden daghe*.

092 **stincke'**: zal [gaan] vervelen.
WNT, stinken, 1731, sub 2, met dit citaat.
Opm.: ook het WNT haalt - evenals Stoett - hier Sartorius aan (*Adag.* III, 9, 55). Stoett vermeldt bovendien Publius Servilius' *Sententiae*, blz. 147.
Opm.: *stincke'*: derde persoon enkelv. coniunct. o.t.t.
Opm.: de apostrof in *stincke'* is een verbindingsteken.

093 **Aglauros**: Aglauros.
Opm.: dochter van Kekrops en Aglauros (ook wel: Agraulos).
Ovidius (*Met.*, 2, 708 e.v.) vertelt hoe Aglauros vanwege haar jaloezie op haar door Hermes beminde zuster Herse in een steen veranderd werd. (Vgl. Pauly, s.v. Aglauros (2).)

093 **spijt het**: ergert het, verbittert het.
Vgl. WNT, spijten, 2800, sub 1.

*

093 Aglauros spijt het, dat sij ijemant bet hoort loven[093]
094 Als haer, en soeckt met cracht sulcke te gaen te boven,[094 094 094 094]
095 En als sijt niet en can, soo soeckt sijt inden schijn,[095 095 095 095]
096 Wil arger, ende souw wel beter willen sijn:[096]
097 Daerover is sij nu manierlijck en aenminnich,[097 097 097 097]
098 Van wesen en gelaet, nu weder góóns en vinnich,[098 098 098 098]
099 Eens selfden vrijers nu vriendin, nu vijandin:[099 099]

J

100 Sij soeckt de liefde niet, maer roem of nots gewin.[100]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
093 **[-meer]﹤bet﹥**
094 Een inktvlek boven de '**a**' van **gaen**.
097 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen komma. Het zou kunnen zijn dat de komma doorgestreept is, al lijkt het teken dat er nu staat toch wel erg veel op de evidente komma aan het versinde van 098.
099 Stoett heeft aan het einde van het vers een punt.
100 ﹦[-L/liefde]﹦ Sij soeckt de [-vriendschap]﹤liefde﹥ niet Liefde is eerst in de kantlijn toegevoegd als open variant van het onderstreepte **vriendschap**. Daarna is het woord in de kantlijn doorgestreept, en is **vriendschap** boven de regel gecorrigeerd tot **liefde**. Beide doorhalingen in dit vers zijn zowel onderstreept als dóórgestreept.
101 **[-Of isse[-*..*] met een]﹤Wel een verliefde﹥ vlaech [-verlieft t' eenige]﹤Heeft Merope bij﹥ tijen**, De plaats tussen de asterisken is waarschijnlijk een Sofort korrektur.

093 **bet**: meer.
094 **Als haer**: dan haar[zelf].
094 **soeckt**: probeert, poogt.
094 **sulcke**: deze.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord, verwijst naar *ijemant* (waarmee hier Herse bedoeld wordt).
094 **te gaen te boven**: te overtreffen.
095 **sijt**: zij het.
Opm.: met enclisis van *het*.
095 **soo**: dan.
095 **soeckt**: neemt [haar] toevlucht [tot].
095 **inden schijn**: tot gespeeld, onecht gedrag.
Vgl. WNT, schijn (I), 613, sub 7, a.
Opm.: vgl. 097-099.
096 **arger**: slechter.
Opm.: bij Hollandse auteurs komt in plaats van de korte *e* geregeld korte *a* voor vóór *r* (+ consonant).
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 67.)
097 **Daerover**: daarom.
097 **nu**: nu [eens], de ene keer.
097 **manierlijck**: welgemanierd.
WNT, manierlijk, 205, sub 1, met dit citaat.
097 **aenminnich**: aanminnig, innemend, beminnelijk.
098 **Van wesen en gelaet**: wat betreft gelaat en voorkomen.
Vgl. WNT, gelaat, 1026, sub I,1,a en I,2.
Vgl. Heersche, Hermkens, *Woordenschat*, s.v. *wezen*.
098 **nu weder**: dan weer, de andere keer.
098 **g□□ns**: gemelijk, stuurs.
WNT, goonsch, 417-418, sub a, met dit citaat.
098 **vinnich**: boosaardig, gemeen.
Vgl. WNT, vinnig, 879, sub A,I,2.
099 **Eens selfden vrijers**: van dezelfde minnaar.
099 **nu (...) nu**: nu [eens] [...] dan [weer].
100 **nots gewin**: [het] voordeel (plezier) van het genot.
Vgl. WNT, not (II), 2172, sub 1, waar opgemerkt wordt dat *not* reeds in de 17de eeuw weinig meer voorkwam; alleen Spieghel en Hooft gebruiken het herhaaldelijk.

M

101 Wel een verliefde vlaech Heeft Merope bij tijen,[101 101 101]
102 Maer haer lust niettemin haer vrijer te sien lijen,

101 **vlaech**: bui.
WNT, vlaag (I), 1306, sub 10,a,*β*, met dit citaat.

101 De hoofdletter bij *Heeft* is veroorzaakt door de correcties in dit vers. Zie de manuscriptologische aantekeningen.

101 **Merope**: Merope.
Opm.: een van de Pleiaden, de zeven dochters van Atlas; echtgenote van Sisyphos. Een van haar zusters was Elektra (zie vers 109 e.v.).
Het feit dat een van de zeven sterren in het sterrenbeeld der Pleiaden met het blote oog nauwelijks waarneembaar is, legde men o.a. uit als gevolg van de schroom van Merope zich in het gezelschap van haar zusters te wagen: zij werd immers als enige slechts door een sterveling bemind (nl. Sisyphos, zie vers 112). (Vgl. H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Hamburg, 1983.)

*

M

101 Wel een verliefde vlaech Heeft Merope bij tijen,[101]
102 Maer haer lust niettemin haer vrijer te sien lijen,[102 102]
103 Gelijck al waer sij daer opt hoochste mee vereert;[103 103 103]
104 Dat ijemant vleesch en bloedt om haerentwil verteert.[104 104]
105 En bidt hij haer int laest sijn knagend leedt te stillen,[105 105 105 105]
106 Sij seijt, hebdij mij lief soo lijdt om mijnent willen,[106 106 106 106]
107 Maer datse', om sijnent wil, hem lievende' helpen moest,[107]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

101 **[-Of isse[-*..*] met een]﴿Wel een verliefde﴾ vlaech [-verlieft t' eenige]﴿Heeft Merope bij﴾ tijen**, De plaats tussen de asterisken is waarschijnlijk een Sofort korrektur.
102 **[-Soo lust het haer nochtans]﴿Maer haer lust niettemin﴾ Soo**: De kapitale **'S'** is slechts met moeite herkenbaar omdat zij verbonden is met de beginkrul van de erboven geschreven majuskel **'M'**.
104 **ijemant** begint met een **y** met puntjes.
104 **haerent ¡' wil**

105 En bidt hij [-dat s']﴿haer﴾ int laest ﴿sijn﴾ knagend lee[t+]<d>t [-wil]﴿te﴾ stillen,

106 **S[*oo*+]<ij> seijt[-*se'*]**
107 **om**: Over de '**m**' een inktvlek.

101 **bij tijen**: op verschillende tijdstippen.
WNT, tijd, 42, sub 8, met dit citaat.
Opm.: *tijen*: uitval van intervocalische *-d-*.
102 **haer lust**: [het] bevalt (behaagt) haar.
102 **haer vrijer**: haar minnaar.
Opm.: bedoeld wordt Sisyphos.
103 **Gelijck al waer sij**: alsof zij zou zijn.
Opm.: *waer*: derde persoon enkelvoud coniunctivus o.v.t.
103 **opt hoochste**: ten zeerste, in de hoogste [mate].
103 **daer (...) mee**: daardoor.
Opm.: *daer (...) mee* wijst vooruit, naar de inhoud van 104.
104 **vleesch en bloedt**: vlees en bloed.
Opm.: bedoeld wordt uiteraard zijn lichaam.
Vgl. WNT, vleesch, I,4,b,*α* en I,6,d.
104 **verteert**: verslijt, uitmergelt.
105 Dit vers bevat een temporele bijzin met een vóór-pv *bidt*: En [wanneer] hij haar [...] smeekt ...
105 **int laest**: op 't eind, uiteindelijk.
Vgl. WNT, laatst, 868, sub B,IV.
Opm.: *laest* met volledige assimilatie van *t*.
105 **sijn knagend leedt**: zijn voortdurend [en] bijtend leed.
WNT, knagen, 4479, sub 2 ˙, met dit citaat.
105 **te stillen**: te verzachten.
WNT, stillen, 1703, sub c, met dit citaat.
106 **Sij seijt**: [dan] zegt zij.
Opm.: derde pers. enkelvoud o.t.t. van *segghen*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 44, blz. 42).
Opm.: zie ook bij vers 048.
106 **hebdij mij lief**: [als] u mij lief hebt.
Opm.: conditionele bijzin met vóór-pv.
Opm.: *hebdij* < *hebt-ghy* waarbij de *t* assimilatie van stem vóór klinker ondergaan heeft (zie ook vers 199).
106 **soo lijdt**: lijd dan.
106 **om mijnent willen**: ter wille van mij, om mij.
Opm.: < mnl. *om minen(t)wil(le)* met epenthesis van *t*.
Opm.: zie ook vers 104: *om haerentwil*, en vers 107: *om sijnent wil*.
107 **datse'**: dat zij.
Opm.: de apostrof in *datse'* is een verbindingsteken.

108 Dat is in haer gedacht te soecken al soo woest,
109 Als noch een weergae tot Electra' haer brave suster,

*

106 Sij seijt, hebdij mij lief soo lijdt om mijnent willen,
107 Maer datse', om sijnent wil, hem lievende' helpen moest,[107 107 107]
108 Dat is in haer gedacht te soecken al soo woest,[108 108 108-109]
109 Als noch een weergae tot Electra' haer brave suster,[109 109 109 109]
110 Die trouw en lieflijck is en int gemoedt geruster,[110 110]
111 Waer door hen valt te beurt een wijdt verschelend lot;[111 111]
112 Sij huwt met Sisÿphus, Electra met een godt.[112 112]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
107 **om**: Over de '**m**' een inktvlek.
108 **al [-te]﹤soo﹥ woest**
De puntkomma aan het einde van dit vers is veranderd in een komma.
109 **Als [-noch een]﹤noch een﹥**
110 **[*v*+]<l>ieflijck**
111 **[-haer]﹤hen﹥**
111 wijdt / verschelend
Stoett heeft aan het einde van dit vers een dubbelpunt.
112 **S[y+]<i>sÿphus**

107 **om sijnent wil**: ter wille van hem.
107 **hem lievende'**: [omdat] [zij] hem bemint.
Opm.: coniuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *-se'* (107).
Opm.: de apostrof in *lievende'* is een verbindingsteken, dat mede aangeeft dat de *h* van *helpen* niet of nauwelijks geaspireerd werd uitgesproken.
107 **moest**: zou moeten.
Opm.: derde persoon enkelvoud coniunctivus o.v.t.
108 **in haer gedacht**: in haar geest.
Vgl. WNT, gedacht, 554-555, en *gedachte*, 561-562, sub b, 1.
Opm.: wellicht heeft Hooft hier het normale *gedachte(n)* vermeden uit metrische en euphonische overwegingen: *gedachte(n)* te.
108 **al soo woest // Als**: net zo ver als.
Opm.: *woest* komt nog niet in het WNT voor. De vertaling lijkt mij echter voor de hand te liggen door de combinatie met *soecken*. (108).
Vgl. Mnd. Wb., woeste, 2749, sub 4.
108-109 Marcur bedoelt hier: dat is in haar geest net zo ver te zoeken als ook [het idee] een evenbeeld [te willen zijn] van haar voortreffelijke zuster Elektra.
109 **noch**: ook.
109 **weergae**: kopie, evenbeeld.
Vgl. Mnd. Wb., wedergade, 1916, sub 1.
109 **Electra**: Elektra.
Opm.: een van de zeven Pleiaden; dochter van Atlas en Pleione; zuster van Merope; uit haar vrijage met Zeus worden geboren Jason en Dardanos (vgl. Pauly, s.v. Elektra (3)).
109 **haer brave suster**: haar flinke (voortreffelijke) zuster.
Opm.: *haer (...) suster* is een bijstelling bij *Electra*.
Vgl. WNT, braaf (II), 935-937, sub I,c,2.
110 **int gemoedt**: innerlijk.
Vgl. WNT, gemoed, 1431.
110 **geruster**: kalmer, vreedzamer.
Vgl. WNT, gerust, 1697-1698, sub B,1 en B,2,b.
111 **hen**: hun, [aan] hen.
111 **een wijdt verschelend lot**: een zeer verschillend lot.
Vgl. WNT, verschelend, 2246.
112 **Sij**: zij.
Opm.: verwijst naar Merope (vers 101).
112 **Sisÿphus**: Sisyphos.
Opm.: echtgenoot van Merope; vooral bekend doordat hij er in slaagde de dood tijdelijk te bedriegen. Als Hermes hem uiteindelijk toch naar de Hades voert, wacht hem daar het bekende rotsblok. (Vgl. o.a. Ovidius, *Met.*, 4, 460.)

*

112 Sij huwt met Sisÿphus, Electra met een godt.[112]

J

113 Prÿams vervrouwde zoon schijnt boven maet in beiden,[113 113 113]
114 Goedt en quaet vrouws te sijn; om van een vrouw te scheiden,[114]
115 Vergeet hij Godt en eer, en schendt heilige trouw,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

112 **S[y^{+}]<i>sÿphus**

112 **met een godt**: met een god.
Opm.: nl. met Zeus; zie de opm. bij **Electra** in vers 109.

113 **Prÿams vervrouwde zoon**: [de] verwekelijkte (onmannelijke) (verwijfde) zoon van Priamus.

Opm.: bedoeld wordt natuurlijk Alexandros, oftewel Paris.
Opm.: de Trojanen (en in het bijzonder Paris, maar ook wel Aeneas) worden in de klassieke litteratuur welhaast spreekwoordelijk *decadent* genoemd: vgl. o.a. Homeros, *Ilias*, 3, 39-57 en 392-394; 11, 385; 13, 669 e.v.; Statius, *Achilleis*, 2, 78: *Phryga semivirum* (= Paris); maar vooral in Vergilius' *Aeneis*: o.a. in **4**, 215: *een tweede Paris* (= Aeneas) *met zijn verwijfd gevolg*; in 9, 615-620: *Gij* (= Trojanen) *draagt kleren, bestikt met saffraan en glanzend purper, nietsdoen streelt uw hart, gij vindt in de dans behagen. Lange mouwen draagt uw kleed, keelbanden sieren uw muts. Eigenlijk Trojaanse vrouwen, geen Trojanen! Gaat over Dindyma's bergkam, waar de fluit met dubbele toon u in de gewende oren klinkt. U lokt de tamboerijn en de Phrygische bukshouten fluit van de Idaeïsche moeder; laat wapens over aan mannen en wijkt voor het zwaard;* en in 12, 99. (Vert. M.A. Schwarz, Haarlem, 1969.)
Opm.: het WNT geeft bij het lemma *vervrouwen* (I) (1651, sub 2) dit citaat in de betekenis: *door een vrouw beheerst*. Deze betekenis lijkt mij echter - rekening houdend met de connotaties van *vervrouwde* in de klassieke litteratuur - hier te weinig specifiek.
Opm.: Priamos: laatste koning van Troje, gehuwd met o.a. Hekabe; vader van 50 zonen (onder wie Hektor en Paris) en 50 dochters (o.a. Kassandra en Polyxena). Bij de verovering van de stad wordt hij gedood.

113 **boven maet**: overmatig, geen maat kennende.
Vgl. WNT, bovenmate, 893-894 en bovenmatig, 894, sub II.
Opm.: de gewone vorm *boven mate* zal wel vanwege het metrum vermeden zijn.
Opm.: *boven maet* is hier naamwoordelijk deel van het gezegde.

113 **in beiden**: in beide [opzichten].
Opm.: *beiden* wijst vooruit naar *Goedt [vrouws* enerzijds en naar *quaet vrouws* anderzijds.
Opm.: *in beiden* vormt (samen met *Goedt en quaet vrouws* in vs. 114) een bepaling bij *boven maet* (113).

114 **Goedt en quaet vrouws**: de vrouw goed [gezind] èn slecht [gezind].
WNT, vrouw (Afl.), 1007-1008: *verzot op vrouwen, vrouwziek*. Met dit citaat. Opm.: *vrouws*: tweede naamval enkelv.: buiging volgens Spieghels *Twe-spraack*.
Vgl. ook WNT, goed (I), 301, voor *goed vrouws*.
Opm.: *Goedt en quaet vrouws* is een bijstelling bij *beiden*.
Opm.: Paris' goede gezindheid ten opzichte van de vrouw in kwestie (= Helena) wordt verhaald in de verzen 116-118; zijn slechte gezindheid ten opzichte van een andere vrouw (= Oenone) blijkt uit vers 114b en 115.

*

J

113 Prÿams vervrouwde zoon schijnt boven maet in beiden,
114 Goedt en quaet vrouws te sijn; om van een vrouw te scheiden,[114]
115 Vergeet hij Godt en eer, en schendt heilige trouw,[115]
116 En om te raken aen een trouweloose vrouw,[116 116]
117 (Twelck Griecken waerdich acht de pijn om te beletten)[117 117]
118 Gaet hij sijn vaderlandt in roock en vlamme setten.[118]

M

119 Door deese dwaesheit wort soo menich man gevelt:[119 119 119]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
117 **Grieck <en>**
119 **[-En om]﹤Door﹥**
dee[*s*+]<se>
Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.
Wellicht is het bovenste puntje van de aan het einde van dit vers genoteerde dubbelpunt 'loos': het staat iets verder naar links dan het onderste en heeft een enigszins andere vorm.

114 **een vrouw**: een vrouw.
Opm.: Paris was eerst getrouwd met Oenone, een waternimf, dochter van de riviergod Kebren. Ze belooft hem, mocht hij in de oorlog gewond raken, te genezen. Uit jaloezie weigert ze dat echter. Als ze tot rede komt en Paris alsnog te hulp wil snellen, is het te laat.
(Vgl. Pauly, s.v. Oinone, en Ovid., *Her.*, 5.)

115 **schendt**: ontwijdt.
Vgl. WNT, schenden, 424, sub 8.

116 **te raken aen**: te verkrijgen, te winnen.
Vgl. WNT, raken (I), 203, sub B, 4.

116 **een trouweloose vrouw**: een ontrouwe vrouw.
WNT, trouweloos, 3471, sub 4, met dit citaat.
Opm.: bedoeld wordt uiteraard Helena.

117 **Griecken**: Griekenland.
Vgl. WNT, Griek (I), 689-690, sub 1.
Opm.: *Griecken* is hier onderwerp.
Opm.: zie ook IV, 255.

117 **waerdich (...) de pijn om te beletten**: de moeite waard om te verhinderen.
Vgl. WNT, waardig, 244, sub 3,a,*α*.
Vgl. WNT, pijn (II), 1653-1654, sub 7,a, met dit citaat.
Vgl. WNT, beletten, 1713-1714.
Opm.: *waerdich (...) beletten* is hier een bep. van gesteldheid.
Opm.: de ronde haken rond dit vers geven aan dat we hier te maken hebben met een parenthese.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.7, blz. 43-44.)

118 **in roock en vlamme**: in vuur en vlam.
Opm.: omdat Paris immers door zijn handelwijze (zie *Paris Oordeel*) de strijd om Troje heeft laten ontbranden.

119 **wort**: wordt.
Opm.: fonetische spelling (zie ook vers 193). De analoge spelling in de o.t.t. (*wordt*) treffen we in de tafelspelen alleen in *Paris Oordeel* aan (zie IV, o.a. 022, 108, 114, 149).

119 **soo menigh man**: menig man.
Opm.: *Soo* heeft hier een versterkende functie.

119 De dubbelpunt aan het einde van dit vers heeft de functie van onze puntkomma.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.2, blz. 18-20.)

*

M

119 Door deese dwaesheit wort soo menich man gevelt:

J

120 Der vorsten narrerij d' arme gemeent ontgelt.[120 120 120]

121 De sotheit van den mensch, en sijn begeerlijckheden,[121]

122 Die niet en luistren nae den breidel van de reden,[122-124 122 122 122]

123 Noch nae den neusdwang van de straffe die daer staet[123 123]

124 Gemeenelijck gereet tot wrake van het quaet,[124 124]

125 Wat noot wast quelden sij alleen dees aertsche gecken?[125 125]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

119 **[-En om]‹Door›**

dee[*s*+]<se>

Stoett heeft aan het einde van dit vers een punt.

Wellicht is het bovenste puntje van de aan het einde van dit vers genoteerde dubbelpunt 'loos': het staat iets verder naar links dan het onderste en heeft een enigszins andere vorm.

123 **neus ⁄ dwang**

125 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.

126 **'t**: het lijkt erop dat Hooft twee verschillende vormen van de apostrof hanteerde: 'bij enclise, en' bij proclise. Ik heb dat niet systematisch onderzocht.

120 **Der vorsten narrerij**: [de] dwaasheid van de vorsten.
Vgl. WNT, narren (I), 1561, sub Afl., met dit citaat.
Opm.: *Der vorsten narrerij* is hier object.

120 **d' arme gemeent**: het arme volk.
Opm.: *d' arme gemeent* is hier subject.

120 **ontgelt**: [moet] boeten, [moet] ontgelden.
Vgl. WNT, ontgelden, 1847-1848, sub 3.
Opm.: Stoett tekent bij dit vers aan: *Vgl. Horatius, 1,2,14: quidquid delirant reges, plectuntur Achivi*.

121 **sijn begeerlijckheden**: zijn begeerten.
Vgl. WNT, begeerlijkheid, 1371-1372, sub A,1.

122-124 Deze verzen vormen een nadere bepaling van *sijne begeerlijckheden* (121).

122 **nae**: naar.

122 **den breidel**: de breidel, de teugel.
Vgl. WNT, breidel, 1208-1209, sub 2,a.

122 **reden**: [gezond] verstand.

123 **neusdwang**: neusknijper, praam.
WNT, neusdwang, 1900, sub Samenst. 2˙, met dit citaat.

123 **daer**: er.

124 **gemeenelijck**: gewoonlijk, doorgaans.
Vgl. WNT, gemeenlijk, 1380.

124 **tot wrake**: als vergelding.

125 **Wat noot wast**: welke nood was er, wat zou het hinderen.
Vgl. WNT, nood, 2072.

125 **quelden sij (...) gecken**: [als] zij [...] dwazen zouden kwellen.
Opm.: *sij* verwijst naar *sotheit* en *begeerlijckheden* (121).

126 En dat den hemel 't hem niet aen en wilde trecken;[126 126 126 126]

126 **dat**: als.
Opm.: *dat* is hier vervangend onderschikkend voegwoord voor het in de conditionele bijzin (*quelden sij (...) gecken* (125)) veronderstelde voegwoord *als*.
Vgl. WNT, dat (II), 2306, sub 6.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 108, blz. 108.)

126 **den hemel**: de hemel.
Opm.: *den*: met genus-*n* vóór *h*.
Opm.: met *den hemel* wordt hier natuurlijk de Olympus bedoeld.

126 **'t**: het.
Opm.: verwijst sylleptisch naar *de sotheit (...) begeerlijckheden* (vers 121) of naar de inhoud van 121-124.

126 **hem**: zich.
Opm.: de objectsvorm van de 3de persoon enkelvoud vervult in het zeventiende-eeuws ook de functie van reflexivum.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.4, blz. 94-95.)

*

125 Wat noot wast quelden sij alleen dees aertsche gecken?
126 En dat den hemel 't hem niet aen en wilde trecken;[126]
127 Maer hoe? de Goden sijn niet van haer ijver vrij,[127 127 127]
128 D' een dees, dien d' ander draecht, en ellick kiest een zij.[128 128 128 128]
129 Apollo wil sijn hantwerck Troijaes muiren stutten;[129 129 129]
130 De trotse Juno soeckt de Griecken te beschutten;[130 130]
131 Troijaens is Venus; Griex den Godt der watren bol;

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
126 **'t**: het lijkt erop dat Hooft twee verschillende vormen van de apostrof hanteerde: 'bij enclise, en' bij proclise. Ik heb dat niet systematisch onderzocht.
127 Het vraagteken is, blijkens de spatie, later op de regel toegevoegd.
128 **-ijder]﹤ellick﹥**

126 **aen (...) wilde trecken**: ermee wilde inlaten.
Vgl. WNT, aantrekken, 415, II,1 en Suppl., 177, sub 4.
127 **Maer hoe**: wat?
Opm.: *Maar hoe* is een interjectie.
Vgl. WNT, hoe, 781, sub 6.
127 **haer ijver**: hun onstuimigheid, drift, opwinding.
Vgl. WNT, ijver, 1423, sub 2.
127 **vrij**: gevrijwaard.
128 **D' een dees, dien d' ander**: de ene (...) deze, de andere (...) die.
Opm.: in het zeventiende-eeuws zijn de zinsdelen chiastisch ten opzichte van elkaar gerangschikt: subject - object - object - subject.
128 **draecht**: steunt, kiest partij [voor].
WNT, dragen (II), sub 14, met dit citaat.
128 **ellick**: ieder, iedereen.
Opm.: bedoeld wordt: ieder van de goden.
Opm.: de spellingvariant *i* voor de svarabhaktivocaal is in overeenstemming met de Noordhollandse kleur van de toonloze klinker. (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.2.1, blz. 73.)
Opm.: notering met *i* vanwege het metrum.
128 **een zij**: een zijde, een kant, een partij.
129 **sijn hantwerck**: zijn voortbrengsel, zijn maaksel, zijn schepping.
WNT, handwerk, 2032, sub II,A, met dit citaat.
Opm.: volgens de mythe (vgl. o.a. Hunger, a.w., s.v. Troia) bouwde Apollo samen met Poseidon de enorme muren van Troje. In de oorlog tegen de Grieken staat Apollo dan ook aan de kant van Trojanen: hij neemt Paris en Aeneas in bescherming en laat Paris Achilleus dodelijk treffen met een door hem gestuurde pijl.
(Vgl.: Moormann, Van Achilleus tot Zeus, s.v. Apollo).
129 **Troijaes muiren**: [de] muren van Troje.
Opm.: *Troijaes muiren* is een bijstelling bij *sijn hantwerck*.
Opm.: vóór *r* komt in het zeventiende-eeuws nog geregeld de spellingvariant met *ui, uj* of *uy* voor.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 64.)
129 **stutten**: steunen.
Vgl. WNT, stutten, 400, sub 2.
130 **Juno**: Juno.
Opm.: de wrok van Juno jegens de Trojanen vond zijn oorzaak in het oordeel van de Trojaan Paris, die niet haar of Minerva, maar Venus had aangewezen als de schoonste van de godinnen. (Zie *Paris Oordeel*.)
130 **soeckt**: probeert, poogt.

*

130 De trotse Juno soeckt de Griecken te beschutten;
131 Troijaens is Venus; Griex den Godt der watren bol;[131] [131]
132 Juppijn alleen meet een ijder even vol.[132] [132]

M

133 Sijn wijsheit can haer niet boven sijn goetheit heffen,[133] [133]
134 Sijn macht can nemmermeer sijn wijsheit overtreffen;[134]
135 Sij sijn al even groot, maer inde schepsels gaet[135] [135] [135-136]
136 T' een boven t' ander; al nootwendich buiten maet.[136] [136]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
131 Stoett heeft achter **Venus** een dubbelpunt.
132 **[*.*+]<e>ven**
133 Het interpunctieteken aan het einde van het vers is zeer onduidelijk. Ik volg hier Stoett.

134 Stoett heeft aan het einde van dit vers een komma.
135 **Sij[-*.*]**
[-in ander]⟨maer inde⟩

131 **Troijaens**: Trojaans.
Opm.: uiteraard wordt slechts bedoeld dat Venus aan de Trojaanse kant stond.
131 **den Godt der watren bol**: de god van de onstuimige wateren.
Opm.: *bol* is hier een adiectief in postpositie.
De betekenis *onstuimig* wordt niet genoemd in het WNT (*bol* (VI), 294), maar kan wel afgeleid worden uit de betekenis die daar sub 2 gegeven wordt.
Opm.: met *den Godt (...) bol* wordt Poseidon (oftewel Neptunus) bedoeld die samen met Apollo weliswaar de enorme stadsmuren van Troje had gebouwd, maar toch de kant van de Grieken had gekozen, omdat koning Laomedon (de eerste koning van Troje) hem het overeengekomen loon weigerde te betalen. Slechts de Trojaan Aeneas werd door Poseidon in bescherming genomen. (Vgl. Moormann, Van Achilleus, s.v. Poseidon.)
132 **Juppijn alleene**: alleen Jupiter.
Opm.: *Juppijn alleene* is hier subject.
132 **meet een ijder even vol**: beoordeelt iedereen gelijkwaardig.
Vgl. WNT, meten, 627, sub i.
Opm.: *een ijder* is hier object.
133 **haer**: zich.
133 **heffen**: verheffen.
Vgl. WNT, heffen (I), 427, sub 3.
134 **nemmermeer**: nooit, volstrekt niet.
Vgl. WNT, nimmermeer, 2020, sub 4 en 5.
Opm.: in plaats van *i* wordt dikwijls *e* aangetroffen.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 68.)
135 **Sij**: zij.
Opm.: verwijst naar Jupiters *wijsheit, goetheit* en zijn *macht*.
135 **al**: alle.
Opm.: onbepaald voornaamwoord, verwijst naar Jupiters *wijsheit, goetheit* en zijn *macht*.
135-136 **gaet // T' een boven t' ander**: gaat het ene vóór het andere, gaat het ene het andere te boven.
Opm.: met *T' een* en *t' ander* worden niet zozeer de deugden van de *schepsels* bedoeld als wel hun begeerten, driften en ondeugden.
Opm.: de apostrofs achter *T'* en *t'* zijn ligaturen, die aangeven dat de letter één geheel vormt met de volgende syllabe.
136 **al**: alle.
Opm.: onbepaald voornaamwoord, verwijst naar *T' een* en *t' ander* in vers 136.
136 **nootwendich**: noodzakelijkerwijs.
Vgl. WNT, noodwendig, 2109, sub N,2.
Opm.: *nootwendich*, omdat de eigenschap van het geen maat kunnen houden blijkbaar inherent is aan de *schepsels* (135).

*

135 Sij sijn al even groot, maer inde schepsels gaet
136 T' een boven t' ander; al nootwendich buiten maet.[136]

J

137 Mars heeft geneucht int spel, en rockent beij de zijden,[137 137 137 137 137]
138 Om met een forsen moedt hartneckelijck te strijden:[138 138]
139 Hem lust een streng gesicht, crijs onvertsaecht getier,[139 139 139 139]
140 En t blickren vant geweer, en t blakren van het vier.[140 140 140 140]
141 Maer daer comt Venus aen hoe dit? sij schijnt te treuren,[141 141]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
137 **[-sijn *...*]⟨geneucht⟩**
138 **hartneckelijck**: De '**a**' is verduidelijkt.
139 Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken
140 **blak[*.*+]<re>n**
141 **[-Beijt]⟨Maer⟩**
Achter **Venus** een punt of een inktvlek op de regel.
Stoett heeft achter 'aen' een komma.

136 **buiten maet**: buiten [de] [gewone] maat, op buitensporige wijze.
Vgl. WNT, buitenmate, 1844.
137 **Mars**: Mars (Ares).
Opm.: de oorlogsgod.
137 **geneucht**: vreugde, plezier.
Vgl. WNT, geneugte, 1526, sub 1.
137 **int spel**: in de strijd, in het oorlogvoeren.
Vgl. WNT, spel, 2681, sub 7.
137 **rockent**: spoort aan, hitst op.
WNT, rokkenen, 907-908, sub 4, met dit citaat.
137 **beij de zijden**: beide partijen.
138 **een forsen moedt**: een strijdlustig gemoed.
WNT, forsch, 4636, sub A, 1, met dit citaat.
Vgl. WNT, moed, 912, sub A.
138 **hartneckelijck**: [op] onverzettelijke [wijze].
Vgl. WNT, hardnekkiglijk, 2193, met dit citaat.
139 **lust**: behaagt, pleziert.
139 **streng**: krachtige, kloeke, flinke.
Vgl. WNT, streng (III), 2191, sub 2.
139 **gesicht**: oogopslag, blik.
Vgl. WNT, gezicht, 2201, sub 1,b.
Opm.: vgl. IV, 106, *opzicht*.
139 **crijs onvertsaecht getier**: [de] onverschrokken drukte van de oorlog.
Vgl. WNT, onversaagd, 2127, sub A,1.
Vgl. WNT, getier, 1838-1839.
Opm.: *crijs* met volledige assimilatie van *ch* of *g*.
140 **t blickren**: 't flikkeren, 't schitteren.
WNT, blikkeren, 2849, sub 3, met dit citaat.
140 **geweer**: zwaard.
Vgl. WNT, geweer, 2023, sub 2.
Opm.: mogelijk is *geweer* hier in collectieve zin gebruikt: [de] wapens.
140 **blakren**: blaken, gloeien.
WNT, blakeren, 2778, sub 1, met dit citaat.
140 **vier**: vuur.
Opm.: in plaats van de lange *uu* staat dikwijls *ie*.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 72.)
141 **hoe dit**: waarom [doet] [zij] dit.
Vgl. WNT, hoe, 780, sub 3.
141 **te treuren**: bedrukt (neerslachtig) te zijn.
WNT, treuren, 2667, sub I,1,a,α, met dit citaat.
Opm.: het WNT heeft hier (in navolging van de editie-Leendertz): *Beyt daer comt Venus aen, hoe dit?* (Zie ook de manuscriptologische aantekeningen bij dit vers.)

142 Wat mach de vrolijckheit van haer gelaet versteuren?

*

141 Maer daer comt Venus aen hoe dit? sij schijnt te treuren,
142 Wat mach de vrolijckheit van haer gelaet versteuren?[142] [142] [142]
143 Waer is, O dochter, van v oogen t helder licht?[143]
144 En t stralend spelen van v vijerige gesicht?[144] [144] [144]
145 Verwelleckt duncken mij de rosen van v wangen.[145]

V

146 Ach vader, mijnen soon die was bijcans gevangen[146] [146]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

141 **[-Beijt]⟨Maer⟩**
Achter **Venus** een punt of een inktvlek op de regel.
Stoett heeft achter 'aen' een komma.
143 **[-*me*]⟨O⟩ dochter**
De **'t'** in **t helder** is vetter dan de rest.
144 De punt van het vraagteken is wellicht uitgevlekt tot een komma.
Het lijkt echter waarschijnlijker dat Hooft eerst een komma genoteerd heeft en die naderhand geïntegreerd heeft in het vraagteken.
145 **[-schijnen]⟨duncken⟩**
Verwelleckt: Boven de tweede **'e'** staat een tekentje dat ik niet kan thuisbrengen; mogelijk is het een extra bovenhaaltj om de onduidelijke **e** duidelijker te maken.
147 **[-Of doo]⟨Van⟩**

142 **mach**: kan.
142 **gelaet**: gelaat, aangezicht (evt.: houding).
Opm.: de betekenis *aangezicht* voor *gelaet* komt in het vroege zeventiende-eeuws zelden voor. Toch geven de verzen 143-145 aan dat hier hoogstwaarschijnlijk deze betekenis bedoeld is.
Vgl. WNT, gelaat, 1026, sub I,1,a en 1028-1032.
Opm.: vgl. vers 198.
142 **versteuren**: verstoren.
Opm.: *versteuren* is een vormvariant (gepalataliseerde vorm) van *verstoren*. (Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 70.)
143 **van v oogen t helder licht**: het heldere licht van uw ogen.
Opm.: met vooropplaatsing van de bijv. bepaling.
Opm.: *v:* bez. vnw.; *v* of *u* komt voor naast *vw* of *uw*.
(Vgl. Weijnen, a.w., § 50, blz. 48.)
144 **t stralend spelen**: de stralende beweeglijkheid.
WNT, stralen, 2113, sub B,2, met dit citaat.
WNT, spelen, 2708, sub 13,a, met dit citaat.
Opm.: in de 17de-eeuwse opvatting zenden de ogen stralen uit, die op de dingen vallen, waardoor ze gezien worden: *stralend* moet hier dus niet-metaforisch geïnterpreteerd worden.
144 **vijerige**: vurige.
Opm.: *vijerige*: vormvariant van *vurige*.
144 **gesicht**: ogen.
Vgl. WNT, gezicht, 2201, sub 2.
145 **de rosen van v wangen**: de blos van uw wangen.
WNT, roos, 1318, sub 10, met dit citaat.
Opm.: metafoor.
146 **mijnen soon**: mijn zoon.
Opm.: bedoeld wordt Aeneas, zoon van Anchises van Troje en Venus. Na de dood van Hektor, is Aeneas de belangrijkste verdediger van de stad. Na de inname van de stad vlucht hij met een aantal getrouwen om zich uiteindelijk te vestigen in het rijk der Latijnen. Zijn nakomelingen zullen van daaruit later Rome stichten (vgl. Moormann, Achilleus, s.v. Aeneas).
Opm.: merkwaardig is hier de verbogen vorm *mijnen soon*; dit zinsdeel is hier immers subject, en ook ontbreken hier de condities waaronder er sprake kan zijn van een genus-*n*. Wellicht heeft Hooft hier een verbogen vorm gebruikt vanwege het metrum. Er kan ook sprake zijn van Brabantse invloed.
146 **bijcans**: bijna.
WNT, bijkans, 2615, met dit citaat.

147 Van Diomedes, of verslaegen op de plaets,[147]

147 **Van Diomedes**: door Diomedes.
Opm.: Diomedes: een van de beroemdste Griekse helden bij de belegering van Troje. Hij verwondt Venus als zij haar zoon Aeneas te hulp wil schieten, die in een tweegevecht met Diomedes verwikkeld is. (Vgl. Hunger, a.w., s.v. Diomedes.)
Diomedes treft Venus met zijn lanspunt in de palm van haar hand. Venus trekt zich daarop met de hulp van Iris (boodschapper der goden) terug uit het strijdgewoel, nadat Apollo Aeneas onder zijn hoede heeft genomen. In de strijdwagen van Ares brengt Iris haar op de Olympos, waar Venus getroost en genezen wordt door haar moeder, Dione. Als Athena en Hera Zeus naar aanleiding van dit incident plagen, roept Zeus Venus bij zich en zegt haar (en het is deze passage die Hooft - amplificerend - imiteert): *Kindje, oorlogsdaden zijn niets voor jou. Houd jij je maar aan de verrukkelijke daad van het huwelijk. Al dat andere bezorgen Ares en Pallas Athene*.
(Vgl. Hom. *Ilias*, 5,1 e.v.. Vert. Jan van Gelder, *Homerus, Ilias*, blz. 79-80.)

*

V

Ach vader, mijnen soon die was bijcans gevangen
Van Diomedes, of verslaegen op de plaets,[147] [147]
Als t moederlijcke hart mij tuigende wat quaets,[148] [148]
Om te verzekeren AEneas eer en leven,[149]
mij met verbaesden moed heeft nae den strijt gedreven.[150] [150]
Mijn soon ontquamt gewont; maer Tideus felle zoon[151] [151]
(De Griecken sijn te stout en durven met de goôn[152]
Nu oorloch voeren) doen hij niet en con vernielen
V neve, volchd' hij mij met snelheit op mijn hielen,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

147 [-Of doo]‹Van›

148 moede[1^{+}]<r>lijcke

Stoett heeft in dit vers m.i. een evidente vergissing: **Als t moederlijcke hart van mij tuigende wat quaets**, Ik twijfel over de komma aan het einde van dit vers.

149 [-le] eer en leven

150 [-V/W*..*et een]‹mij met›

moe[t^{+}]<d>

152 **durven**: De **'v'** is gevlekt.

152 **goôn**: de circumflex staat boven beide **oo**'s.

147 **verslaegen**: gedood, vermoord.
Vgl. WNT, verslagen, 287-288, sub 1,a en b.

147 **op de plaets**: op het slagveld.
Vgl. WNT, plaats, 2094, I,3,b.

148 **Als**: toen.
Opm.: hier: voegwoord van tijd.

148 **mij tuigende wat quaets**: [dat] mij ingaf [dat] [er] iets ergs [gebeurde].
Vgl. WNT, tuigen (I), 3751-3752, sub 4,b,γ.
Opm.: coniuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *hart* (148).
Opm.: *wat quaets*: genitivus partitivus.

149 **verzekeren**: beschermen, beveiligen.
Vgl. WNT, verzekeren, 2271, sub IV, 12.

150 **met verbaesden moed**: met ontsteld (ontzet) gemoed.
WNT, verbaasd (I), 201, sub 4,b,β, met dit citaat.

150 **nae**: naar.

151 **ontquamt**: ontkwam het, ontsnapte eraan.
Vgl. WNT, ontkomen, 1885-1886.
Opm.: 't enclitische *t* verwijst sylleptisch naar de aanslag door Diomedes.

151 **Tydeus felle zoon**: [de] wrede (boosaardige) zoon van Tydeus.
Vgl. WNT, fel, 4423, sub A,1.
Opm.: met *Tydeus felle zoon* wordt Diomedes bedoeld.
Opm.: *Tydeus*: zoon van Oineus, koning van Kalydon; trouwt met een koningsdochter van Argos, nl. Deïpyle. (Vgl. Hunger, a.w., s.v. Tydeus.)

152 **te stout**: te aanmatigend, te vermetel.
Vgl. WNT, stout, 2021, sub b.

*

151 Mijn soon ontquamt gewont; maer Tideus felle zoon
152 (De Griecken sijn te stout en durven met de goôn[152-153 152]
153 Nu oorloch voeren) doen hij niet en con vernielen[153 153]
154 V neve, volchd' hij mij met snelheit op mijn hielen,[154 154 154]
155 En heeft (niet aengesien mijn staet of godtheits eer,)[155 155 155]
156 Mijn hant getroffen met het ijser van sijn speer,[156]
157 Soo dat het godlijck bloedt mijn vingers heel becladden,[157 157]
158 Waer af mijn leden flaeu al smart en trecking hadden.[158 158 158 158]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
152 **durven**: De '**v**' is gevlekt.
152 **goôn**: de circumflex staat boven beide **oo**'s.
154 **volch[t^{+}]<d'>**
155 **[-en]⟨of⟩**
Stoett heeft aan het einde van dit vers geen interpunctieteken.
157 **heel**: Bij de tweede **'e'** heeft de pen gevlekt.
158 ⟨weerpijn⟩ Waer[-*v*] af mijn leden flaeu al smart Zowel **weerpijn** als **al smart** zijn onderstreept: open variant.

152-153 De ronde haken rond dit vers geven een intercalatie aan.

152 **goôn**: goden.
Opm.: uitval van intervocalische *-d-*.

153 **doen**: toen.
Opm.: *doe(n)* is de oudere vorm van *toen*. De scherpe beginocclusief in *toen* is te danken aan assimilatie van stem in bv. *end doe(n)*. De *-n* is ontstaan als eufonische klank.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 71.)

153 **vernielen**: doden, het leven benemen.
Vgl. WNT, vernielen, 1593, sub II,4.

154 **V neve**: uw kleinzoon.
Vgl. WNT, neef, 1781, sub 1.
Opm.: Aeneas was immers een zoon van Venus en Anchises. Bij Homeros is Aphrodite (Venus) de dochter van Zeus en Dione; Hesiodos volgt een andere traditie, namelijk die van Venus' geboorte uit het schuim van de zee.

154 **volchd' hij mij**: achtervolgde hij mij.

154 **op mijn hielen**: van zeer dichtbij.
Vgl. WNT, hiel (I), 727, sub 3.

155 **niet aengesien**: zonder te letten [op], zonder acht te slaan op.
Vgl. WNT, aanzien, 512, sub II,1.
Opm.: absolute participiumconstructie: terwijl (...) mijn status.

155 **mijn staet**: mijn waardigheid, mijn status.
Vgl. WNT, staat, 229, sub 6.

155 **godtheits eer**: [het] aanzien [als] god[in].
Vgl. WNT, eer (I), 3878, sub 3.
Opm.: *godtheits eer*: genitivus originis.

156 **met het ijser**: met de ijzeren [punt].
Vgl. WNT, ijzer, 1436, sub c.

157 **heel**: helemaal, volkomen.
Vgl. WNT, heel (III), sub II,I,1.

157 **becladden**: besprenkelde, besmeurde.
Vgl. WNT, bekladden, 1586, sub 1.
Opm.: de *-n* aan het einde van *becladden* is geen meervoudsindicator, maar heeft - hier in rijmpositie - een zuiver fonische functie. (Vgl. Hermkens, a.w., § 7.13, blz. 188.)

158 **Waer af**: waarvan, waardoor.

158 **mijn leden flaeu**: mijn krachteloze ledematen.
Vgl. WNT, flauw, 4517, sub A,1.

158 **al**: alle, allemaal.

158 **trecking**: pijnkramp[en], pijnscheut[en].
WNT, trekking, 2598, sub 6, met dit citaat.

159 Nu is de wond vermaeckt, en t bloeden is gestempt.[159] [159]

159 **vermaeckt**: genezen.
Vgl. WNT, vermaken, 1133, sub 8,a.
159 **gestempt**: tot stilstand gebracht, gestelpt.
WNT, stempen (II), 1447, sub I, 1, b, met dit citaat.

*

159 Nu is de wond vermaeckt, en t bloeden is gestempt.
160 Maer Vaeder soomen niet der menschen hoomoed dempt,[160 160 160]
161 Bij tijts, sij worden noch verwaender en verwoeder.[161 161]

J

162 O steunsel des Natuirs, en eerwaerdige moeder[162 162 162-163]
163 Des onversterflijckheits, sij sijn v altecloeck[163 163 163-164]
164 Int oorloch, v en voecht het harnas noch de broeck;[164 164]
165 Met strenge grimmicheit, cunt ghij, godin, niet winnen,[165]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

162 **ste[*un*+]<un>sel**: De '**un**' is duidelijker gemaakt.
163 **alte / cloeck**
165 **Met [-*cr*ij*ch* en dolheit gram,]‹strenge grimmicheit,›** Stoett heeft achter 'grimmicheit' en achter 'ghij' ge komma.

160 **soomen**: als men, indien men.
160 **der menschen hoomoed**: [de] vermetelheid van de mensen.
Vgl. WNT, hoogmoed, 1038, sub 2.
Opm.: *hoomoed* met volledige assimilatie van *g*.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.5.1, blz. 68.)
160 **dempt**: bedwingt.
Vgl. WNT, dempen, 2398, sub 1,c.
161 **verwaender**: hoogmoediger.
161 **verwoeder**: driester.
WNT, verwoed (I), 2083-2084, sub 5, met dit citaat.
162 **steunsel des Natuirs**: steun[punt] van de natuur.
Vgl. WNT, steunsel, 1557.
Opm.: *des Natuirs*: mannelijke flexie conform de voorstellen van Spieghels *Twe-spraak.*
Natuirs: spellingvariant voor *uu*.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 1.4.4, blz. 64.)
Opm.: Venus symboliseert niet alleen de schoonheid maar ook het opbloeien van de natuur in de lente, alsmede de seksuele aantrekkingskracht. Bovendien was zij in het Oosten bekend als vruchtbaarheidsgodin (vgl. Moormann, *Achilleus*, s.v. Aphrodite). Al deze aspecten vinden we terug in haar pleidooi in *Paris Oordeel* (vgl. vss. 245-246, 237-240 en 233-235).
162 **eerwaerdige**: achtenswaardige, eer verdienende.
WNT, eerwaardig, 3930, sub 1, met dit citaat.
162-163 **moeder // Des onversterflijckheits**: moeder (bron, oorzaak) van de onsterflijkheid.
Vgl. WNT, moeder, 928, sub 11.
Vgl. WNT, onversterfelijk, 2138, sub Afl., met verwijzing naar dit citaat.
Opm.: Venus immers zorgt ervoor, omdat zij mensen in liefde voor elkaar laat ontvlammen, dat het menselijk geslacht niet uitsterft (vgl. IV, 242).
163 **sij**: zij.
Opm.: verwijst naar de *menschen* (vers 160).
163 **v**: [voor] u.
163-164 **altecloeck // Int oorloch**: te sterk (machtig) in de strijd (in het vechten).
Vgl. WNT, kloek (I), 4178-4179, sub 7 en 10.
Opm.: *oorloch* was in het 17de-eeuws meestal vrouwelijk of onzijdig (zie ook vers 185).
Opm.: *alte* duidt hier een overmaat aan.
164 **v en voecht**: [bij] u past niet.
164 De *broeck* was een bij uitstek mannelijk attribuut.
165 **strenge grimmicheit**: barse (gestrenge) woede (toorn).
Vgl. WNT, streng (II), 2192, sub 6.
Vgl. WNT, grimmigheid, 784.

*

165 Met strenge grimmicheit, cunt ghij, godin, niet winnen,
166 Crijchs dolheit past v niet, maer lieffelijck ontsinnen,[166 166]
167 Tedere bellichsieckt, en weigeringen slap,[167 167]
168 En treekjens lodderlijck en vree' vol blijdeschap,[168 168]

M

169 En troetelingen sacht, en lieve vriendlijckheden,[169 169]

J

170 Woortiens, en suchtjens soet ten halven afgesneden,[170 170 170]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
165 **Met [-*cr*ij*ch* en dolheit gram,]⟨strenge grimmicheit,⟩**
Stoett heeft achter ‘grimmicheit’ en achter ‘ghij’ geen komma.
166 **[-De strengheit]⟨Crijchs dolheit⟩ past v [-n] niet, maer [-t] lieffelijck ¦ontsinnen**,
168 **en vree<'> [-/siens] vol blij⟨de⟩schap**,

166 **Crijchs dolheit**; [de] razernij van de oorlog.
WNT, dolheid, 2769, sub 1, met dit citaat.

166 **lieffelijck ontsinnen**: [het] [op] lieflijke [wijze] van het verstand beroven.
Vgl. WNT, liefelijk, 2093-2096.
Opm.: vgl. ook IV, vers 237.
WNT, ontzinnen, 2069, sub I, met dit citaat.
Opm.: het WNT vermeldt dit citaat bij de zgn. *onz. ww.*. Het had echter net zo goed bij *II (bedr. ww.)* genoemd kunnen worden: *lieffelijck ontsinnen* is immers een activiteit waarvan niet zozeer Venus zelf het ‘slachtoffer’ wordt, als wel degenen die met haar *wapens* (vs. 175) te maken krijgen.

167 **Tedere bellichsieckt**: tedere lichtgeraaktheid (trots).
WNT, belgziekte, 1722, met verwijzing naar dit citaat.
Opm.: *bellichsieckt*: met notering van de svarabhaktivocaal.

167 **weigeringen slap**: niet-strenge weigeringen (afwijzingen).
WNT, slap, 1581, sub 15, met dit citaat.

168 **treekjens lodderlijck**: vriendelijke bedriegerijtjes.
WNT, treek, 2284, sub 2,c, met dit citaat.
Vgl. WNT, lodderlijk (I), 2546, sub 2,a.

168 **vree' vol blijdeschap**: vrede (verzoening) vol [van] vreugde.
Vgl. WNT, blijdschap, 2832, sub 1.
Opm.: de correcties in het handschrift (zie de manuscriptologische aantekeningen) zorgen ervoor dat het nu niet duidelijk is of *vree'* en *vol* gelezen moeten worden als één woord (de toegevoegde ligatuur achter *vree'* zou een indicatie in die richting kunnen zijn), of als twee woorden.
Opm.: *blijd̲eschap*: de sjwa is toegevoegd vanwege het metrum.

169 **troetelingen sacht**: zachte liefkozingen.
Vgl. WNT, troeteling, 3047, sub I,2.

169 **lieve vriendlijckheden**: lieve (aangename) [blijken] [van] goedgunstigheid.

170 Achter *Woortiens* is *soet* samengetrokken.
Opm.: *Woort̲iens*: spellingvariant voor *Woortjens*.

170 **Woortiens, en suchtjens soet**: aangename (prettige) woordjes en zuchtjes.

170 **ten halven afgesneden**: [die] halverwege afgebroken [worden].
Vgl. WNT, afsnijden, 1471, sub 2,a.
Opm.: *ten halven afgesneden*: door een kus?
Opm.: *ten halven afgesneden* is een coniuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *Woortiens, en suchtjens soet* (170).
Opm.: ook de woordgroep *Woortiens, en suchtjens soet* is door de **komma** ‘ten halven’ - wat aantal letters betreft (als men tenminste *soet* ook achter *Woortiens* samengetrokken veronder-stelt) zelfs precies ‘ten halven’ - ‘afgesneden’.

*

J

170 Woortiens, en suchtjens soet ten halven afgesneden,
171 Bitsheitiens minnelijck en neepjens sonder seer,[171 171]

M

172 En schielijck swijmen en vercomen schielijck weer,[172 172]

J

173 Lachiens en lonxiens, en traentjens en vochte kusjens,[173 173 173]
174 En duisent strickjens loos van aenlockende lusjens.[174 174]
175 Dit sijn de wapens die wel voegen in v handt.[175 175 175]

M

176 Bruickt dese crachten ghij vint nergens wederstant.[176 176]

J

177 Minlijckheit is v amt, geen twisten noch geen vechten,[177]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
172 **schielijck** en **weer** zijn aaneen geschreven.
173 **traentjens**: Tussen de '**a**' en de '**e**' een inktvlek.
176 **[-tegen]‹weder›stant**

171 **Bitsheitiens minnelijck**: beminnelijke onvriendelijkheden.
Vgl. WNT, bitsheid, 2746, sub 2.
171 **neepjens sonder seer**: plagerijtjes [die] geen pijn [doen].
WNT, neep, 1788, sub 3, met dit citaat.
172 **schielijck swijmen**: [het] plotseling bezwijmen (in zwijm vallen).
Vgl. WNT, schielijk, 556, sub 5.
172 **vercomen schielijck weer**: [het] plotseling weer bijkomen.
WNT, verkomen, 415, sub a, met dit citaat.
173 **Lachiens**: lachjes.
Opm.: in 17de-eeuwse handschriften en drukken wordt geen consequent onderscheid gemaakt tussen *i* en *j*.
Opm.: de verkleinwoorden in het 17de-eeuws hebben vaak een suffix op *-en*
(Vgl. Weijnen, a.w., § 60, blz. 53-54 en G.G. Kloeke, *Verzamelde Opstellen*, blz. 95-96).
173 **lonxiens**: lonkjes.
Vgl. WNT, lonk, 2685, sub 2.
Opm.: de spelling geeft aan dat Hooft het woord uitgesproken heeft als *lonksjens*.
173 **vochte kusjens**: vochtige kusjes.
Opm.: vgl. II, 162.
174 **duisent strickjens loos**: duizend bedrieglijke pogingen.
WNT, strik (I), 78, sub 7, met dit citaat.
Vgl. WNT, loos (II), 2900, sub 7.
Opm.: zie ook hieronder.
174 **van aenlockende lusjens**: [vol] van verleidende bekoorlijkheden.
Vgl. WNT, lus, 3327, sub 1.
Opm.: het is ook zeer wel mogelijk dat het direct voorafgaande *loos* deel uitmaakt van de woordgroep *van aenlockende lusjens; loos* zou dan de kern zijn van een verholen coniuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *strickjens*. In de vertaling zou dat opleveren: [duizend pogingen (iemand erin te laten lopen)] [die] bedrieglijk [zijn] door [hun] verleidende bekoorlijkheden.
175 *Dit* verwijst naar alle zaken die genoemd zijn in de verzen 166b-174.
175 **wel**: goed.
175 **voegen**: passen.
176 **Bruickt dese crachten**: [indien][u] deze krachten gebruikt.
Opm.: imperatiefzin met voorwaardelijke functie.
176 **wederstant**: tegenstand.
177 **Minlijckheit**: vriendelijkheid.

178 Dat ghij hier mee niet doet, en is niet wt te rechten.

Vgl. WNT, minnelijkheid, 779.

*

J

177 Minlijckheit is v amt, geen twisten noch geen vechten,[177 177]
178 Dat ghij hier mee niet doet, en is niet wt te rechten.[178 178]
179 Maer hier mee brengdijt al licht onder v geboôn.[179 179 179 179 179]

V

180 Recht, Vader, ist vermaent, maer vrese voor mijn zoon[180 180]
181 Dede mij worden op sijn vijant soo gebeten,[181 181]
182 Dat jck mijn plicht, die best gevolcht was, heb vergeten,[182 182]
183 En mij met crijch gemoejt; maer had jck onderstaen,[183 183 183-184 183]
184 Om Diomedes met mijn consten an te gaen,

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
179 **geboôn**: Hooft schreef eerst twee diacritische ‘ ’ boven de ‘**oo**’; streepte die door en verving ze door één grote circumflex boven ôo.
183 **En ⟨mij⟩ met [-de*n*] crijch gemoejt**;
[-ha] maer ha[*.*+]<d> jck onderstaen,

177 **v amt**: uw taak, uw plicht.
Opm.: *amt* met fonetische spelling.
Opm.: zie ook *plicht* in vers 182.
177 **noch geen**: en ook niet.
Opm.: *noch geen*: dubbele ontkenning.
178 **hier mee niet doet**: hier[aan] niet meedoet.
Opm.: *hier* verwijst naar *twisten* en *vechten* (177).
178 **en is niet wt te rechten**: kan [u] niet [als] recht ontzegd worden (is uw goed recht).
Vgl. WNT, uitrechten, 1288-1289, sub 7b.
179 **hier mee**: hierdoor.
Opm.: *hier mee* verwijst naar alle *wapens* (175) die Venus volgens *Marcur* en *Juppijn* (zie de verzen 166b-174) wèl tot haar beschikking heeft. Je zou je kunnen voorstellen dat een veelbetekenend gebaar van *Juppijn* naar *Venus* hier veel duidelijk zou maken!
179 **brengdijt**: brengt u het.
Opm.: met enclisis van *het* en assimilatie van stem vóór klinker.
(Vgl. Hermkens, a.w., § 2.3.2.1.2, blz. 92.)
179 **al**: allemaal.
179 **licht**: gemakkelijk, op gemakkelijke wijze.
179 **onder v geboôn**: onder uw bevel.
Vgl. WNT, gebod, 436-438, sub II.
180 **Recht**: terecht.
Vgl. WNT, recht (I), 490-491, sub 5,b,α.
180 **ist vermaent**: is het [dat][ik] vermaand [ben].
Opm.: *vermaent* is een verholen inf. constr.: *vermaent te sijn*.
181 **Dede**: liet.
181 **gebeten**: haatdragend [zijn], gebeten [zijn].
Vgl. WNT, gebeten, 397, sub 2.
182 **mijn plicht**: taak, plicht.
Vgl. WNT, plicht (II), 2642-2643, sub 6.
Opm.: *plicht* is hier synoniem met *amt* in vers 177.
182 **die best gevolcht was**: die [het] beste in acht genomen had [kunnen] zijn (worden).
Opm.: *was*: derde persoon enkelvoud; indicatiefvorm met modale functie, o.v.t. (Vgl. Hermkens, a.w., § 2.12.2.2.2, blz. 132.)
183 Vóór *mij* is samengetrokken *Dat* en *jck* uit vers 182; achter *crijch* is samengetrokken *heb* uit vers 182.
183 **gemoejt**: [heb] bemoeid, [heb] ingelaten.
Vgl. WNT, moeien, 951, sub 2.
183-184 *had jck (...) an te gaen*: conditionele bijzin met vóór-pv.
183 **onderstaen**: gewaagd, geprobeerd, beproefd.
Vgl. WNT, onderstaan, 1469-1470, sub 1,b en c.

*

183 En mij met crijch gemoejt; maer had jck onderstaen,
184 Om Diomedes met mijn consten an te gaen,[184 184]
185 Ick mocht hem wt den strijdt, jae wt het oorloch houwen.[185 185 185]
186 Huisvrouwen radich, en ghij minnende jonckvrouwen,[186 186]
187 Die met het reppen van v oogen soet gekeert,[187 187]
188 De mannen heren van des werelts cloot verheert,[188 188]
189 Mijn lesse gaet v aen, wijckt niet van v manieren,[189 189 189]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
188 **van ¦ des**

184 **consten**: vaardigheden.
Vgl. WNT, kunst, 554-555, sub 2,a.

184 **an te gaen**: af te gaan [op], aan te vallen, te bestrijden.
Vgl. WNT, aangaan, 128, sub I,A,I,1 en Suppl., aangaan, 56, sub II,b.

185 **Ick mocht hem (...) houwen**: [dan] zou ik hem [...] kunnen slaan.
Vgl. WNT, houwen (I), 1199, sub III,1.

185 **jae**: zelfs.

185 **het oorloch**: de oorlog.
Opm.: zie ook vers 164.
Opm.: Hooft maakt hier een onderscheid tussen *strijdt* (het tweegevecht, het duel tussen Aeneas en Diomedes) en *oorloch* (de strijd om Troje).

186 **Huisvrouwen radich**: verstandige (vindingrijke) huisvrouwen.
Opm.: het WNT (radig, 159) geeft bij het lemma *radig* o.a. dit citaat, met daarbij als betekenissen: *overleggend, zuinig, matig*.
De laatste twee betekenissen functioneren echter zeker niet in deze context; de eerstgenoemde wel. Waarschijnlijk kan *radich* hier dan ook het beste beschouwd worden als een afleiding van hetgeen het WNT vermeldt bij *raad*, 8, A, 1 of bij 12, A, 4: respectievelijk: *verstand, inzicht, wijsheid* en *Datgene wat men weet of bedenken kan als uitweg uit een bepaalde moeilijkheid of als middel om iets te bereiken*.

186 **minnende jonckvrouwen**: verliefde meisjes.

187 **het reppen**: het [snelle] bewegen, het lonken.
Vgl. WNT, reppen (I), 2543, sub A.

187 **soet gekeert**: [die] [op] bevallige [wijze] gericht [zijn].
Vgl. WNT, keeren, 1992, sub Koppel. *Keeroogen*.
Opm.: *gekeert* betekent eigenlijk *gedraaid [zijn]*. In hedendaags Nederlands roept de combinatie *ogen - gedraaid [zijn]* echter andere dan de hier bedoelde associaties op.

188 **heren van des werelts cloot**: [de] heersers van de aardbol.
Opm.: *heren (...) cloot* is een bijstelling bij *mannen*.
Vgl. WNT, heer (I), 335, sub B.
Opm.: *des werelts*: met mannelijke flexie conform de voorschriften van Spieghels *Twe-spraack*.

188 **verheert**: heerst over.
WNT, verheeren (I), 2425, sub 1,a, met dit citaat.

189 **gaet v aen**: slaat op u, heeft op u betrekking.
Vgl. WNT, aangaan, 132, sub II,2,a.

189 **wijckt niet**: wijk niet [af].

189 **v manieren**: uw gewoonten.
Vgl. WNT, manier, 203, sub 3, a.
Opm.: het lijkt me niet uitgesloten dat *manieren* hier nog de middelnederlandse betekenis *aard, natuur* heeft. Het WNT (203, sub d) vermeldt slechts enkele zestiende-eeuwse vindplaatsen (V.d. Noot en A. Bijns).

*

189 Mijn lesse gaet v aen, wijckt niet van v manieren,
190 Met vriendlijckheit sult ghij 't best nae v sin bestieren,[190 190 190 190 190]
191 En soo ghij, bij geval, als jck, v eens versint,[191 191 191 191]
192 Soo dwaelt niet af, maer maeckt dat ghij den wech weer vint[192 192]
193 En wort v man of vriendt niet vriendelijck door desen,[193 193 193]
194 Soo moet hij genen mensch, maer eer een duivel wesen.[194 194]
195 Die boos is en haer niet kan wennen tot de min,[195 195 195 195]
196 Die ken ick voor geen vrouw, maer voor een duivelin.[196 196 196]

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN

194 **hij:** De pen heeft gevlekt bij de onderste haal van de **'h'**.

190 **met vriendlijckheit**: met goedgunstigheid.

190 **'t**: het.
Opm.: *'t* verwijst hier sylleptisch naar het *verheeren* van *De mannen heren van des werelts cloot* (vers 188).

190 **best**: [op] [de] beste [wijze].
Opm.: *'t* is object; *best* is bijw. bepaling.

190 **nae v sin**: naar uw zin, overeenkomstig (volgens) uw geneigdheid.

190 **bestieren**: besturen, leiden.
Vgl. WNT, bestieren, 2158, sub 4.

191 **soo**: indien.

191 **bij geval**: bij toeval.
Vgl. WNT, 1899, sub 3, 1.

191 **als jck**: zoals ik.

191 **v (...) versint**: u [...] vergist.
WNT, verzinnen, 2418, sub 13, a, met dit citaat.

192 **Soo**: dan.

192 **maeckt**: zorg [ervoor].

193 **wort**: wordt.
Opm.: fonetische spelling (zie ook vers 119); de analoge spelling in de o.t.t. treffen we in de tafelspelen alleen in *Paris Oordeel* aan. (Vgl. IV, 022, 108, 114, 149 en 250.)

193 **vriendelijck**: goedgunstig [gestemd].

193 **door desen**: daardoor, hierdoor.
Opm.: *door desen* verwijst naar de door Venus geadviseerde gedragslijn, die ze in de verzen 189b-192 uit de doeken gedaan heeft.

194 **Soo**: dan.

194 **eer**: [veel]eer.

195 **Die**: [zij] die.
Opm.: betrekkelijk voornaamwoord met ingesloten antecedent.

195 **boos**: kwaadwillig, onhandelbaar.
Vgl. WNT, boos, 482-483, sub D, 1 en 2.

195 **haer**: zich.

195 **wennen**: richten op, wenden tot.

196 **Die**: die.
Opm.: aanwijzend voornaamwoord.

196 **ken ick voor geen vrouw**: beschouw ik niet als vrouw.
Vgl. WNT, kennen, 2145-2147, sub I,2.

196 **voor een duivelin**: als een duivelin (vrouwelijke duivel).
Vgl. WNT, duivelin, 3630, sub 1.

*

195 Die boos is en haer niet kan wennen tot de min,
196 Die ken ick voor geen vrouw, maer voor een duivelin.
197 Niet waerdich datm' haer met dees edel naem sal merken.[197 197 197 197 197]

J

198 Het lief gelaet moet sijn verselt met lieve werken.[198 198].

M

199 Maer hebdij aen dit paer geen giften toegedacht?[199 199]

V

200 De Min mijn kint sal haer die leveren te nacht.[200 200 200 200 200]

[0.4.] P C Hooft. 28 Octobre. 1607.

* MANUSCRIPTOLOGISCHE AANTEKENINGEN
197 **edel naem**.
dees: De '**es**' is overgetrokken en verduidelijkt.
Mogelijk fungeert de laatste krul van de -s: ſ als 'n apostrof. Het is ook mogelijk dat er eerst **des'** heeft gestaan. Bij de verandering in **dees** is de apostrof dan weggevaagd door de slot-s.

198 **1[*..*f+]<ief>**: Mogelijk is **ief** alleen verduidelijkt.
199 Stoett laat dit vers nog door 'Juppijn' zeggen.
0.4. Het onderschrift m.i. in hetzelfde handschrift.

197 *Niet waerdich (...) sal merken* is een coniuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling bij *duivelin*.
197 **Niet waerdich**: [die][het] niet waard [is].
197 **datm' haer**: dat men haar.
Opm.: de apostrof in *datm'* is een elisieteken.
197 **met dees edel naem**: met deze lieflijke (verheven) benaming.
WNT, edel, 3775, sub A,12, met dit citaat.
Opm.: de vormen *dees* en *edel* zijn merkwaardig vóór het mannelijke substantief *naem*. Mogelijk dacht Hooft bij *naem* aan het femininum.
197 **merken**: kenmerken, typeren.
WNT, merken (I), 589, sub 1, met dit citaat.
198 **Het lief gelaet**: de aanminnige houding.
Opm.: de betekenis *aangezicht* voor *gelaet* komt in het vroege zeventiende-eeuws zelden voor.
Vgl. WNT, gelaat, 1026, sub I,1,a en 1028-1032.
Vgl. vers 142.
198 **moet sijn verselt met**: moet gepaard gaan met
199 **hebdij**: hebt u.
Opm.: <*hebt ghij*; met assimilatie van stem vóór klinker.
199 **dit paer**: dit [bruids]paar.
Opm.: voor het eerst in dit stuk (als we vers 186 even terzijde laten, als meer in het algemeen tot álle huisvrouwen en meisjes gericht) is er sprake van het toespreken van een concreet aanwezig gezelschap.
200 **De Min**: de liefde.
Opm.: hier wordt bedoeld de liefdesgod, Cupido (Eros) (Amor).
Vgl. WNT, min, 746-747, sub 4.
200 **haer**: hun, [aan] hen.
200 **die**: die.
Opm.: verwijst naar *giften* in vers 199.
200 **leveren**: geven, schenken.
Vgl. WNT, leveren, 1829, sub 1.
200 **te nacht**: in [de] [aanstaande] nacht, vannacht.
Vgl. WNT, nacht, 1413, sub f.

*Paris Oordeel

* *Opm.*: de hier gepresenteerde tekst van *Paris Oordeel* is identiek aan die in *Alle de gedrukte werken 1611-1738*, deel 3, *Gedichten 1636*, blz. 171-181. Enkele aanpassingen waren echter noodzakelijk, veelal in verband met de andere zetspiegel van dit boek. Deze aanpassingen zijn:

- de aanduiding tussen het versnummer en de tekst *Iuno.* is vervangen door *Iun.*;
- alle abbreviaturen zijn opgelost;
- in een aantal gevallen was het vers zó lang dat het nodig was twee regels ervoor te gebruiken;
- de spatie vóór vraagtekens en uitroeptekens is weggelaten;
- na een komma is steeds een spatie toegevoegd.

Paris oordeel
Tafelspel.

personaadien.

Merkur.
Paris.
Iuno.
Pallas.
Venus.

Ven.
Wat zeght ghy daer Merkur? weet ghy ons te bestellen[001]
Een' rechter zonder zucht, en dienstigh om te vellen[002] [002]
Het vonnis over 't fruyt? zoo maekt hem ons bekent.[003]

Mer.
Een zoon van Troje gaet, Godinnen, hier ontrent[004-005] [004]
Voor harder, fris en fraey, van leden welgeschaepen,[005]
En die zich des verstaet. Ik zie hem leggen slaepen[006]
(Oft mis ik? neen hy is 't) daer onder ginssen boom.[007]

Pal.
Te beter. dat hy ons in eenen klaeren droom

001 **bestellen**: bezorgen, leveren.
WNT, bestellen, 2135, met dit citaat; vgl. 217.
002 **zucht**: voorkeur, voorliefde.
Opm.: een onbevooroordeelde rechter dus!
002 **dienstigh**: geschikt.
Vgl. WNT, dienstig, 2554.
003 **'t fruyt**: de vrucht.
Opm.: de gouden appel die aan de schoonste der godinnen toegekend moet worden.
004-005 **gaet (... //) Voor harder**: doet dienst [...] als herder.
Vgl. WNT, gaan, 79: *gaan voor iets*: er voor gelden; er voor doorgaan.
Opm.: volgens een bepaalde mythe zou Paris, zoon van Priamos, koning van Troje, als herder opgegroeid zijn.
004 **hier ontrent**: hier in de buurt.
Opm.: in het exemplaar van de druk van 1636 dat zich in The British Library bevindt onder signatuur c 131 g 14, staat in de rechtermarge naast de verzen 004-007 de volgende opmerking geschreven: ‘Num in Antandra, an in // Ida? vide Delrium ad Se- // necae Troad. V. 66. et ad // eundem locum Com. p. 423. // unde multa haurire est // ad hoc Paridis Judicium // spectantia.’ (Vert.: was het in Antandra of op de Ida? Zie Delrio, ad Seneca, *Troades*, 66 en zijn commentaar bij deze zelfde plaats, op bladzijde 423, waar veel te halen is dat betrekking heeft op dit Parisoordeel.)
Met *Delrio* wordt bedoeld M.A. Delrius' *Syntagma Tragoediae Latinae in tres partes distinctum*. Antwerpen, MDXCIII.
005 **fris en fraey**: krachtig en flink.
006 **En die zich des verstaet**: en die daar verstand van heeft.
Vgl. WNT, verstaan, 613 sub b.
Opm.: *des*: daarvan, daarover (van oordelen over schoonheid); tweede naamval onzijdig van het aanwijzend voornaamwoord *dat*.
007 **(Oft ... is 't)**: - of vergis ik [me]? Nee, hij is 't -.
Opm.: ronde haken in deze tekst hebben steeds de functie van gedachtenstrepen: vgl. o.a. 10, 15, 53, 62, 188, 215, 291.

009 Bezichtigh', en doe recht. Want, waekende de goden[009]
010 t' Aenschouwen, is, (gelijk ghy weet) doorgaends verboden.[010]

Iun.

011 Ook moght hy 't hart, met al te groot een onbescheidt[011]
012 Verheffen, zoo hy vast ging, dat hy overheidt
013 En schepen had verstrekt der hemelsch' overheden:

009 **Bezichtigh', en doe recht**: [ons] zal bekijken, en [over] [ons] recht zal spreken.
Opm.: overspannen samentrekking (namelijk met verschil van functie) van *ons* uit 008.
Opm.: *Bezichtigh'* en *doe:* conjunctiefvormen met futuraal aspect.
010 **doorgaends**: altijd, immer.
Vgl. WNT, doorgaans, 2963-2964; TWH, doorgaends, met dit citaat.
011 **moght**: zou kunnen.

Pal.

008 Te beter. dat hy ons in eenen klaeren droom
009 Bezichtigh', en doe recht. Want, waekende de goden
010 t' Aenschouwen, is, (gelijk ghy weet) doorgaends verboden.

Iun.

011 Ook moght hy 't hart, met al te groot een onbescheidt[011 011-012]
012 Verheffen, zoo hy vast ging, dat hy overheidt[012 012-013]
013 En schepen had verstrekt der hemelsch' overheden:
014 En licht besmetten al 't geslacht van hier beneden[014 014]
015 (Want menschen maeghen zijn) met zulk een' hovaerdy.[015 015]
016 Vertoont hem onzen zin. *Mer*. Zeer wel, mê vrouw. Maer ghy[016]
017 Zijt alle drie te vreed' u aellijken te houwe'[017 017]
018 Aen d' uytspraek die hy doen zal. *Ven*. Iaewe. *Pal*. Gaew'. *Iuno*. in trouw[018 018]

Mer.

019 Ghy harder, die zoo vast in strikken legt verwart[019]
020 Van al te suf een' slaep, doet ooghen op, en hart.[020 020]
021 Op Paris, eert de goôn. Want als zy naer behooren
022 Niet wordt geviert, ontsteekt zich eeuwge maght met tooren.

011 **onbescheidt**: vermetelheid, drieste overmoed.
Vgl. WNT, onbescheid, 1034 sub c 1.

011-012 **'t hart (... //) Verheffen**: hoogmoedig worden, hoovaardig worden.
Vgl. WNT, verheffen, 2455.

012 **zoo hy vast ging**: indien hij [er] zeker [van] was (zich er volkomen van bewust was).
WNT, vast, 653-654, met dit citaat.
Opm.: met andere woorden: dit alles zou kunnen gebeuren als Paris niet in een droomtoestand zou zijn: vgl. 343.

012-013 **dat hy ... // ... overheden**: dat hij dienst gedaan had [als] meerdere van en [als] rechter over de hemelse machten.
Opm.: in Hoofts tijd spraken de schepenen recht in de steden.

014 **En licht**: en [ook zou hij] wellicht [kunnen].
Opm.: vgl. 47, 59, 167, 185, 217.

014 **al 't geslacht van hier beneden**: heel het geslacht van hier beneden (alle mensen).

015 **maeghen**: familieleden, bloedverwanten.
Opm.: vgl. 46.
Opm.: *al* in 14 krijgt een zwaar accent: als Paris daarmee besmet is, zal de rest wel volgen: ze nemen immers, als wezens van hetzelfde geslacht, gemakkelijk iets van elkaar over!

015 **hovaerdy**: hoogmoed.

016 **Vertoont hem onzen zin**: Maak hem onze bedoeling duidelijk.
Opm.: *Vertoont* imperatiefvorm corresp. met *ghy* (010). Vgl. 20, 21, 62, 85, 195, 267, 316, 332.

017 **Zijt (...) te vreed'**: [u] vindt [...] goed, [u] legt u er [...] bij neer.
Vgl. WNT, tevreeden, 1745; vgl. 34.

017 **aellijken**: geheel en al, volkomen.
WNT, aallijk, 22, met dit citaat.

018 **Gaew'**: Laten we gaan.
Opm.: ontstaan door assimilatie uit *gaen we*.

018 **in trouwe**: waarachtig, voorzeker.
Opm.: in de tekst van de druk van 1704 is dit met een hoofdletter gespeld: *In trouwe*.

019 **strikken**: valstrikken.
Opm.: vgl. de uitdrukking *bevangen door slaap*.

020 **al te suf**: zeer warrige, verwarrende.
Vgl. WNT, al te, 66.
WNT, suf, 466, met dit citaat.

020 **doet ooghen op, en hart**: doe [je] ogen open en [stel] [je] hart [open].
Opm.: met *hart* wordt gemoed bedoeld; vgl. 239.

Mer.

019 Ghy harder, die zoo vast in strikken legt verwart
020 Van al te suf een' slaep, doet ooghen op, en hart.
021 Op Paris, eert de goôn. Want als zy naer behooren[021]
022 Niet wordt geviert, ontsteekt zich eeuwge maght met tooren.[022 022 022]

Par.

023 Wat zie ik? wie doch staen dus achtbaerlijk ten toon?[023 023]

Mer.

024 Dit 's hemels koningin. *Par.* Dat tuyght de rijke kroon.[024]

Mer.

025 Dit 's Pallas 't wijste hoofdt van die ojt waepen droeghen.[025]

Par.

026 In wat mannin haer' handt kan anders speer zoo voeghen?[026 026]

Mer.

027 Die derde, dat 's Vulkaans alomgevierde bruydt.[027]

Par.

028 De goddelijke min ziet haer ten ooghen uyt.[028 029]

Mer.

029 Ziet ghy dien appel? *Par.* z'Is bekoorlijk. In myn' daegen[029]

021 **Op Paris**: [Sta] op, Paris.
Opm.: hier voor het eerst valt de naam Paris: vgl. 5, 19.
022 **wordt**: wordt.
Opm.: subject bij deze enkelvoudige persoonsvorm is *zy* uit 21, dat verwijst naar *eeuwge maght* in 22.
022 **geviert**: geëerd.
022 **met tooren**: in toorn, in gramschap.
023 **dus**: zo.
023 **achtbaerlijk**: voornaam, eerbiedwaardig.
024 **tuyght**: getuigt, laat zien.
Vgl. WNT, tuigen, 3752; vgl. 206, 312.
025 **waepen**: [een] wapen (wapens).
026 **In (...) handt**: in de hand van welke stoutmoedige vrouw.
WNT, mannin, 218, met verwijzing naar deze plaats.
026 **voeghen**: passen.
Opm.: vgl. 189.
027 **bruydt**: echtgenote
Vgl. WNT, bruid, 1625, sub 2.
Opm.: *alomgevierde* verwijst naar de universele macht van de liefde.
028 **ziet**: straalt.
029 **z'**: Ze.
Opm.: met elisie van *e*.
Opm.: dit pronomen verwijst ofwel nog naar Venus in 27, ofwel naar *appel* in 29. In het laatste geval zou er sprake zijn van een merkwaardige genusaanduiding, zeker gezien *Hy* in 30.
029 **In myn' daegen**: [Nog] [nooit] van mijn levensdagen.
Vgl. WNT, dag (I), 2222.
Opm.: de spelling *myn* komt ook voor in 254, 258 en 274; in alle vijfentwintig andere gevallen is de spelling, in de druk van 1636, *mijn*.

030 Zagh ik nojt schoonder ooft. *Mer*. Hy is, terwijl zy laegen[030 030]
031 Ter tafele, vereert der schoonste van haer drie.[031 031]
032 Elk' eighent hem. Dies zy, op dat men twist ontvliê,[032 032 032]
033 Daer steuring van de vreughdt des hemels uyt moght rijzen[033 033]
034 Te vrede zijn; hem hebb', dier ghy hem toe zult wijzen.

030 **ooft**: fruit.
Vgl. WNT, ooft, 2248: *fruit, inzonderheid boomvruchten*.
030 **laegen**: aanlagen [aan].
Opm.: vgl. 265.
031 **vereert**: als geschenk aangeboden.
Vgl. WNT, vereeren, 1725, sub 1.
031 **der schoonste**: [aan] de schoonste.
Opm.: *der schoonste*: datief.
032 **eighent hem**: eist hem [als haar eigendom] op.
Vgl. WNT, eigenen, 3999.
032 **Dies**: Daarom.
032 **ontvliê**: uit de weg gaat, voorkomt.
033 **Daer (...) uyt**: waaruit.
033 **steuring**: verstoring.

032 Elk' eighent hem. Dies zy, op dat men twist ontvliê,
033 Daer steuring van de vreughdt des hemels uyt moght rij[033 033 033 033 033 033]
034 Te vrede zijn; hem hebb', dier ghy hem toe zult wijzen.[034 034 034 034]

Iun.

035 Voor uwen rechterstoel, o Paris, komen wy
036 Onsterffelijke drie verschijnen, op dat ghy,
037 Wie dat de schoonste zy, oprechtelijk zoudt zeggen;[037 037]
038 En dezen appel haer tot eenen prijs toeleggen.[038]
039 Ghy ziet wel wie ik ben. Een' zuster van Iuppijn,
040 En zijne gemaelin kan onbekent niet zijn.
041 Vw oogh vergaep zich niet alleenelijk aen leden[041]
042 Van zuyverlijke verw, op 't voeghelijkst besneeden;[042 042 042]
043 Oft aen een' flukzen standt; oft lodderlijk gelaet:[043 043 043 043]
044 Maer hogher zich verheff', zoo verre dat het vaet'[044]
045 De braeve swier van tredt, en aerdt van schepterdraeghe
046 Die niemandt aenvalt, dan Saturn zijn' naeste maeghen.

033 **vreughdt**: vreugde.
Opm.: vgl. de spelling *vreughd* in 117.
033 **moght**: zou kunnen.
033 **Daer (...) uyt**: waaruit.
033 **steuring**: verstoring.
033 **vreughdt**: vreugde.
Opm.: vgl. de spelling *vreughd* in 117.
033 **moght**: zou kunnen.
034 **Te vrede zijn**: vinden [zij] [het] goed, [dat].
Opm.: vgl. 17.
034 De puntkomma achter *Te vrede zijn* leidt het volgende in, zoals een dubbelpunt in de moderne interpunctie.
(Vgl. Hermkens, *Instructiegrammatica*, §1.1.3, blz. 20-21.)
034 **hebb'**: moet hebben.
034 **dier**: [degene] aan wie.
037 **Wie dat de schoonste**: wie de schoonste.
Opm.: *dat* is expletief (het heeft een hervattende functie); vgl. 97, 200, 207.
037 **oprechtelijk**: eerlijk.
038 **toeleggen**: schenken, geven, bezorgen.
Vgl. WNT, toeleggen, 535-536.
Opm.: voor *dezen appel* is samengetrokken *op dat ghy* uit 36; voor *toeleggen* is samengetrokken *zoudt* uit 37.
041 **vergaep zich**: moet zich [niet] vergapen, moet [niet] met grote bewondering kijken [naar].
WNT, vergapen, 1928, met dit citaat.
042 **Van zuyverlijke verw**: met ['n] mooie teint.
Vgl. WNT, verf, 1791.
Opm.: men denke ook aan de uitdrukking *zijn verf verliezen* in de betekenis *zijn kwaliteit, schoonheid verliezen:* vgl. WNT, verf, 1787.
042 **op 't voeghelijkst**: op de meest harmonische wijze.
WNT, voeglijk, 206-207, met dit citaat.
042 **besneeden**: gevormd.
043 **flukzen**: flinke.
043 **standt**: houding.
WNT, stand, 646-647, met dit citaat.
043 **lodderlijk**: bekoorlijk, lief, vriendelijk.
043 **gelaet**: voorkomen, manier van doen.
Vgl. WNT, gelaat, 1026; vgl. 101, 263.
044 **vaet'**: in zich zal opnemen.
WNT, vatten, 931, met dit citaat.
Opm.: *vaet'*: coniunctief praes. van *vaten*.
Vgl. WNT, vatten, 918: *in de 17e eeuw overweegt in het begin nog* vaten, *op het einde echter* vatten.

043 Oft aen een' flukzen standt; oft lodderlijk gelaet:
044 Maer hogher zich verheff', zoo verre dat het vaet'
045 De braeve swier van tredt, en aerdt van schepterdraeghe[045 045 045]
046 Die niemandt aenvalt, dan Saturn zijn' naeste maeghen.[046 046]
047 Dan zult ghy licht bevroên, dat alles wat 'er praelt[047]
048 Met naem van schoonheidt, niet by deze schoonheidt hael[048]
049 Wie, onder 't aerdsche volk, in lijffelijke krachten
050 Oft dapperheidt van geest uytmunten, ziet men jaghten,[050 050]
051 Met heeten yver, naer gezagh en heerschappy,[051]
052 Als naer het opperschoon. Dit, zeker, is in my.[052 052]
053 En, (uytgezeit mijn' man, daer niemandt boven stijghen[053]
054 En kan) het moet voor my al swichten, buyghen, nijghen.
055 Van 't menschlijk zaedt ben ik behoedster. Man en vrouw[055]
056 Ik aen elkandren knoop door huwelijksche trouw:
057 En leerze niet alleen tot hun geneughte paeren,
058 Gelijk de slingerliefd; maer hechten heele jaeren.[058]
059 Van allen rijkdoom, die te lastren lichter es[059 059]
060 Dan te versmaeden, ben ik opperste vooghdes;[060]
061 Op aerdtrijk en verwerft geen man zoo kleen een' loover[061-062]
062 Van haeve (denkt eens) oft mijn aêm en gaet der over.[062]

045 **braeve**: kloeke.
045 **swier van tredt**: statige wijze van lopen.
Opm.: de statige wijze van lopen van Juno is spreekwoordelijk in de Lat. litteratuur: vgl. Vergilius, *Aeneis*, 1, 46-47: Ast ego, quae divum incedo regina, Iovisque // et soror et coniunx ...: Maar ik, die statig voortschrijd als koningin der goden, die van Jupiter zowel de zuster als de echtgenote ben ....
045 **aerdt van schepterdraeghen**: [de] natuurlijke wijze van heersen.
046 **aenvalt**: ten deel valt.
WNT, aanvallen, 426, met dit citaat.
046 **maeghen**: familieleden, bloedverwanten.
Opm.: vgl. 15.
047 **praelt**: pronkt.
048 **niet by (...) haelt**: niet vergeleken kan worden met.
050 **dapperheidt van geest**: stoutmoedigheid.
050 **jaghten**: streven, jachtmaken [op].
WNT, jachten, 92 sub 2, met dit citaat; TWHn, jaghten, met dit citaat.
051 **Met heeten yver**: met vurig verlangen.
052 **Als naer het opperschoon**: als naar de hoogste [vorm] [van] schoonheid.
052 **Dit**: Dit.
Opm.: hiermee is bedoeld *gezagh en heerschappy* uit 51.
053 **uytgezeit**: uitgezonderd, behalve.
055 **zaedt**: nageslacht, geslacht.
Opm.: Juno is zowel godin van het huwelijk als echtgenote van Juppiter, die de vader der mensen is.
058 **slingerliefd**: vluchtige liefde, wispelturige liefde.
WNT, slingerliefde, 1798, met dit citaat; TWHn, slingerliefd, met dit citaat.
059 **lastren**: honen.
Opm.: vgl. 172.
059 **lichter**: gemakkelijker.
Opm.: vgl. 14, 47, 167, 185, 217.
060 **vooghdes**: heerseres.
061-062 **zoo kleen een' loover // Van haeve**: 'n zozeer gering bezit.
WNT, loover, 2919, met dit citaat.
062 **oft mijn aêm en gaet der over**: of mijn adem gaat er over[heen].
Vgl. WNT, adem, 791, en WNT, supplement, adem, 396.
Opm.: dit vers vormt met 61 'n zgn. balansconstructie.
Opm.: Juno bedoelt: of ík heb me daar van nabij mee bemoeid.

063 De swaere klompen schats, al 't zilver en het goudt
064 Gemunt en ongemunt, dat is in mijn gewoudt.

Opm.: *en* is ontkenningspartikel. Toch is er in deze zin *oft ... over* geen sprake van een directe ontkenning maar slechts van een ontkennende strekking (*oft* = *als niet*). Het gebruik van *en* hangt veeleer samen met het gebruik van *so*, in combinatie met een ontkenning, in de hoofdzin; dit gebruik van het ontkenningspartikel is beschreven in onder andere Stoett 1923, 157-158, alwaar als voorbeeld uit het Middelnederlands: *Nyemant en is so quaet of hi en crighet berou*. (Stoett 1923, § 123, opmerking I). Vergelijk Hogenhout-Mulder 1983, 83-85.

Op aerdtrijk en verwerft geen man zoo kleen een' loover
Van haeve (denkt eens) oft mijn aêm en gaet der over.
De swaere klompen schats, al 't zilver en het goudt
Gemunt en ongemunt, dat is in mijn gewoudt.[064]
Dien ik ongunstigh ben, is 't quijt. En daer en tegen[065]
Van geel en wit metael vol op heeft, dien ik zeghen?[066]
Ontzaghlijk' oorlooghsmoedt, 't gewaepende geweldt,
En wijsheidt zelve, zijn gehoorzaem aen het geldt;
En loopen 't achter aen. Daer baet geen tegen vechten:[069]
Die 't hooghste zoldt geeft, koopt den andren uyt zijn' knechten.[070 070 070]
Want, nojt een kop zoo kroesch, nojt tergher van de dood[071 071]
Oft hy koos rust voor strijdt, als 't loon was eeven groo
Het geldt kan over recht en rede triomferen.
Van eenen deughniet maekt het geldt een' man met eeren.
Vernaemtheidt, edeldoom, aenzienlijkheidt, ontzagh,[075]
Voortreflijkheidt, gebiedt, al wat vernoeghen magh[076 076 076]
Een groot en heerlijk hart, het geldt kan 't u doen winner[077]
Wat lieflijkheidt van lust der menschelijker zinnen[078 078]
Bekoorlijk voorstaet, 't geldt verschaft het al ondieft.[079 079]
Wat schoonheidt is zoo kiesch, die niet op geldt verlieft,
Al waer 't verzelschapt met mismaektheidt onbevalligh,

064 **gewoudt**: macht.
065 **ongunstigh**: niet goedgezind.
066 **ik zeghen**: ik zegen.
Opm.: het vraagteken achter *zeghen* in de tekst van 1636 moet een drukfout zijn; het komt niet voor in de druk van 1704.
069 **En loopen 't achter aen**: en lopen 't achterna, proberen 't te krijgen.
WNT, achteraanloopen (supp.), 340, met dit citaat.
070 **zoldt**: soldij.
070 **koopt (...) uyt**: lokt [...] met geld weg.
070 **knechten**: soldaten.
071 **kroesch**: vurig, opgewonden.
WNT, kroes, 307, met dit citaat.
071 **tergher**: trotseerder.
Vgl. WNT, tergen, 1569 sub 4.
Opm.: dit vers vormt met 72 'n zgn. balansconstructie.
075 **Vernaemtheidt**: Roem.
Vgl. WNT, vernaamd, 1517; vgl. 114.
076 **Voortreflijkheidt**: [het] vooraanstaand zijn, voornaamheid, aanzienlijkheid.
Vgl. WNT, voortreffelijkheid, 739.
076 **gebiedt**: macht.
Vgl. WNT, gebied, 407.
076 **vernoeghen**: bevredigen, verzadigen.
Vgl. WNT, vernoegen, 1656.
077 **heerlijk**: verheven, aanzienlijk, luisterrijk.
Vgl. WNT, heerlijk, 365-366.
078 **Wat lieflijkheidt van lust**: Welk heerlijk genot.
Opm.: in de vertaling: omzetting van kern en bepaling.
078 **der menschelijker zinnen**: van de menselijke zintuigen.
Opm.: bijv. nabepaling bij *Wat (...) lust* (78).
079 **voorstaet**: voor [de geest] staat [als].
Vgl. WNT, voorstaan, 445.
079 **ondieft**: ter dege; wis en waarachtig.
WNT, ondieft, 1538, met dit citaat.
Opm.: het WNT geeft dit citaat in de context van *onbehoorlijk, gemeen, bijster*, als bijwoord van graad. Volgens ons valt *ondieft* hier echter veeleer in hetgeen het WNT onder 3., kolom 1538, vermeldt: *adverbiaal gebruik in de zin van ter dege, zeer mooi*.

078 Wat lieflijkheidt van lust der menschelijker zinnen
079 Bekoorlijk voorstaet, 't geldt verschaft het al ondieft.
080 Wat schoonheidt is zoo kiesch, die niet op geldt verlieft,[080 081 081]
081 Al waer 't verzelschapt met mismaektheidt onbevalligh,
082 En spieren uytgeteert door jaeren overtalligh,[082 082 082]
083 Met spottelijker geest, met zeden zonder bandt,[083]
084 Met leven reukeloos en overslobt van schandt?[084 084]
085 Dies oordeelt niet, oft wilt u wijsselijk beraeden.[085 085]
086 Want zoo ghy m'onrecht doet, 'k ontzeg u mijn' genaeden.[086]
087 Daer tegens, zoo ghy my toewijst dat gouden pandt,[087]
088 Ik geev' u 't geldt, dat is, de wereldt in uw' handt.

Pal.

089 De koningin die heeft, en 't geldt, zoo veel te geeven,[089]
090 Dat niets voor Venus en my over schijnt gebleeven
091 Om goedt oft gunst te doen. Doch boven wild' in 't endt
092 De waerheidt: aengezien hy rondelijk bekent,[092 092]
093 Met errenstigh vermaen om wijsselijk te wijzen,[093 093]
094 Dat zy aen wijsheidt zoekt den prijs van alle prijzen;[094]

080 **kiesch**: kieskeurig.
WNT, kiesch, 2803, met dit citaat.
081 **'t**: het.
Opm.: verwijst naar *geldt* in 80.
081 **onbevalligh**: grof, ruw.
082 **spieren**: vlees, spieren, vel.
082 **uytgeteert**: verzwakt, slap geworden, gerimpeld.
Vgl. WNT, uitteren, 1975-1977.
082 **overtalligh**: overgroot, overtalrijk.
WNT, overtallig, 2106 sub 3, met dit citaat; TWH, overtalligh, met dit citaat.
083 **spottelijker geest**: ['n] bespottelijk verstand.
084 **reukeloos**: lichtzinnig.
Vgl. WNT, reuk(e)loos (II), 547-548, sub 1, en WNT, roekeloos, 700-701, sub I, 1.
084 **overslobt**: bezoedeld [met], overgoten [door].
WNT, overslobben, 2017, met dit citaat; TWH, overslobt, met dit citaat.
085 **Dies**: Daarom.
085 **oft**: of (tenzij [u] [zich]).
086 **genaeden**: gunsten, beloningen.
Opm.: vgl. 254.
087 **Daer tegens**: Daarentegen.
089 **en 't geldt**: en het geld.
Opm.: een merkwaardige nevenschikking; *en 't geldt* moet gelezen worden als een nogal sarcastische aanvulling-tussenhaakjes van *De koningin*.
092 **De waerheidt**: de waarheid.
Opm.: *waerheidt* is vrouwelijk; daarom moet *hy* in deze regel wel een drukfout zijn voor *zy*, hoewel beide oude drukken *hy* hebben. Maar als we *zy* lezen, kan dat weer veel natuurlijker opgevat worden als verwijzing naar Juno in plaats van naar *waerheidt*; bij een verwijzing naar *waerheidt* zou bovendien in 093-095 een zeer complexe beeldspraak ontstaan. Deze gissing van een drukfout stamt van Bilderdijk.
Opm.: Stoett heeft hier *zy*.
092 **bekent**: erkent, toegeeft, te kennen geeft.
Opm.: vgl. 200, 205.
093 **vermaen**: vermaning, waarschuwing, aansporing.
Vgl. WNT, vermaning, 1089.
093 **te wijzen**: [vonnis] te wijzen.
Opm.: woordspelingen met de stam *wijs: wijsselijk* en *wijzen* in 093; *wijsheidt* in 094.
094 **Dat zy ... alle prijzen**: dat zij (Juno) door [de] wijsheid de hoogste prijs probeert te verwerven.

Opm.: deze *wijsheidt* nu is iets wat alleen Pallas hem kan schenken.

095 En voor den welken zy te geeven alles biedt.

Opm.: de bewering van Pallas dat zelfs Juno moet wijken voor *wijsheidt*, stoelt op Juno's eigen woorden, in de tweede vershelft van 085: *Dies oordeelt niet, oft wilt u wijsselijk beraeden*.

Opm.: met *den prijs van alle prijzen* ('n omschrijvend equivalent van de gen. superlativus) wordt de gouden appel bedoeld.

Pal.

De koningin die heeft, en 't geldt, zoo veel te geeven,
Dat niets voor Venus en my over schijnt gebleeven
Om goedt oft gunst te doen. Doch boven wild' in 't endt
De waerheidt: aengezien hy rondelijk bekent,
Met errenstigh vermaen om wijsselijk te wijzen,
Dat zy aen wijsheidt zoekt den prijs van alle prijzen;
En voor den welken zy te geeven alles biedt.[095]
Maer onze strijdt en is om 't meeste geeven niet.
In wie van ons dat blijkt de schoonheidt t'overtreffen,[097 097]
Haer komt de gifte toe. Zich zelve te verheffen
Met opgeblaezen roem, dat past my niet met al.[099]
De rechter overlegg' oft schoonheidts meeste val[100]
Bestaet in trots gelaet, dat lastigh is t' aenschouwen,[101 101]
En kraft moet bruyken om zijn' staetlijkheidt te houwen:[102 102]
Oft in glujrooghen, gail' en weekelijke zeên,[103 103 103 103]
Die vaek manhaftigh hart in laster slibbren deên:[104 104]
Oft in de rustigheidt van vloeyende manieren,
En eerlijk opzicht tussen 't koen en 't goedertieren.

095 Met *den welken* wordt bedoeld *den prijs van alle prijzen*.
097 **In wie van ons dat blijkt**: In wie van ons [de schoonheid] blijkt.
Opm.: *dat* is hier expletief; vgl. 037, 200, 207.
097 **t'overtreffen**: uit te blinken.
Opm.: intransitief werkwoord; geïmpliceerd subject hierbij is *de schoonheidt*.
099 **niet met al**: volstrekt niet.
100 **schoonheidts meeste val**: de opperste vorm van schoonheid.
Vgl. WNT, val, 245: *zwier, aangenaamheid*; TWH, val, met dit citaat: *harmonische bevalligheid;* vgl. 252.
Opm.: de letterlijke vertaling *de opperste (meest harmonische) bevalligheid van schoonheid* is voor het huidige Nederlands onduidelijk.
101 **gelaet**: houding
Opm.: vgl. 043, 208, 263.
101 **dat lastigh is t' aenschouwen**: waar je nauwelijks naar durft te [blijven] kijken.
102 **kraft**: kracht, geweld; list.
TWH, kraft, ad 2, met dit citaat: *list*.
Opm.: Bilderdijk heeft dit verband met het Engelse *craft* gelegd; deze betekenis *list* komt echter in het WNT niet voor.
Opm.: vgl. 211.
102 **staetlijkheidt**: voornaamheid [van houding], waardigheid.
WNT, staatlijkheid, 387, met dit citaat.
Opm.: de verzen 101-102 hebben betrekking op Juno's schoonheid zoals die door Pallas gezien wordt. In 103-104 bespreekt zij in soortgelijke, pejoratieve bewoordingen Venus' schoonheid.
103 **glujrooghen**: lonkende ogen.
WNT, gluuroogen, 171, met dit citaat.
103 **gail'**: geile.
Opm.: vgl. 159, 325.
103 **weekelijke**: weekmakende.
103 **zeên**: gedragingen.
104 **manhaftigh**: dapper.
104 **laster**: schande; ondeugd[en].
Vgl. WNT, laster, 1124, sub 5.

De rechter overlegg' oft schoonheidts meeste val
Bestaet in trots gelaet, dat lastigh is t' aenschouwen,
En kraft moet bruyken om zijn' staetlijkheidt te houwen:
Oft in glujrooghen, gail' en weekelijke zeên,
Die vaek manhaftigh hart in laster slibbren deên:[104]
Oft in de rustigheidt van vloeyende manieren,[105 105]
En eerlijk opzicht tussen 't koen en 't goedertieren.[106 106 106 106]
Hoewel ik dit, en 't geen in lichaems makzel meest[107 107]
Geprezen wordt, niet acht, by schoonheidt van den geest:[108]
Als deughd, goeddaedigheidt, en vroomheidt. Welke dingen[109 109 109 109-110]
Doorluchtigh, maeken ons tot hemelhovelingen.[110]
De loffelijke deughd is 't alderschoonste schoon;
Haer' zuyvre klaerheidt blinkt wel anders dan een' kroon:[112]
Al waer zy ook gesmeedt van 't leevend licht der Zonne.[113 113]
Door rijkdoom wel somtijdts vernaemtheidt wordt gewonne',[114]
Ook looze schijn van lof: maer de waerachtigh' eer,
Die, eeuwen deur, licht met haer' luister, nemmermeer.

104 **slibbren deên**: lieten uitglijden.
105 **rustigheidt**: bevalligheid, kalmte, ingetogenheid.
WNT, rustigheid, 1921, met dit citaat; TWHn, rustigheidt, met dit citaat.
105 **van vloeyende manieren**: van [een] evenwichtig (harmonisch) gedrag.
Vgl. WNT, vloeiend, 2227 sub 5a.
Opm.: zie over Pallas' deugden de inleiding.
106 **eerlijk**: van eer blijkgevend, eerbaar.
106 **opzicht**: oogopslag.
Vgl. WNT, opzicht, 1415, sub 3b: *Juno ..., Trots van opzicht en gelaet*.
106 **'t koen**: de dappere (onverschrokken) [oogopslag].
Vgl. WNT, koen, 4960.
Opm.: het WNT geeft dit citaat in kolom 4962, in de context van *hoogmoedig*. Er is hier echter geen sprake van een pejoratieve lading van *koen*.
106 **'t goedertieren**: de lankmoedige [oogopslag].
Vgl. WNT, goedertieren, 349-350.
Opm.: een dergelijke oogopslag, dapper en lankmoedig, is een uiting van de deugd ‘sterkte’. Zie over de deugden de inleiding.
107 **dit**: dit [opzicht], deze [oogopslag].
107 **makzel**: bouw, vorm.
Opm.: vgl. 186.
108 **by**: vergeleken met.
109 **deughd**: deugdzaamheid.
109 **goeddaedigheidt**: mildheid, genade.
WNT, goeddadigheid, 340, met verwijzing naar deze plaats.
109 **vroomheidt**: sterkte, kracht van geest, moed.
Vgl. WNT, vroomheid, 948.
109-110 **Welke dingen // Doorluchtigh**: [En] [juist] deze verheven zaken.
Opm.: relatieve aansluiting.
110 **hemelhovelingen**: bewoners van de hemel.
112 **klaerheidt**: helderheid.
Vgl. WNT, klaarheid, 3244.
113 **zy**: zij.
Opm.: *zy* verwijst naar *kroon* in 112.
Opm.: vgl. 024.
113 **leevend**: flonkerende, beweeglijke.
114 **vernaemtheidt**: roem, vermaardheid.
TWH, vernaamtheit, met dit citaat.
Opm.: vgl. 075.

114 Door rijkdoom wel somtijdts vernaemtheidt wordt gewonne
115 Ook looze schijn van lof: maer de waerachtigh' eer,[115 115-116]
116 Die, eeuwen deur, licht met haer' luister, nemmermeer.[116]
117 Wat vreughd schept eedel hart, en, van verstande, sneedigh,[117 117 117]
118 Doch uyt een' blaes geruchts van loutre waerheidt leedigl[118 118 118]
119 Een' blaes, die, zonder 't pit te raeken van 't gemoedt,[119 119]
120 Wat kittlings uyterlijk alleen gevoelen doet[120]
121 Een' onbesleepen geest? Maer zinnen stijf verbetert[121 121 121]
122 Door zellefs kennis, een vernuft te recht doorwetert[122]
123 In 't vlugge paerdt zijn' bron, geen' smaek van lekkerny[123]
124 Kan vinden in de galm van ydle tuytery.

115 **looze**: bedrieglijke, ijdele.
115-116 In *maer (...) nemmermeer* is *Door rijkdoom, wordt*, en *gewonne'* uit vers 114 samengetrokken.
116 **licht**: schittert.
Opm.: hier met duratief aspect: blijft schitteren.
117 **vreughd**: vreugde.
Opm.: vgl. spelling *vreughdt* in 033.
117 **hart**: [een] geest.
117 **en, van verstande, sneedigh**: en [die] vlug (scherp) van verstand [is].
Vgl. WNT, snedig, 2283, sub 3.
118 **Doch**: toch.
Opm.: *uyt* sluit aan bij *schept* (117).
118 **blaes geruchts**: ademstoot van faam.
WNT, blaas (I), 2758, met verwijzing naar deze plaats.
Opm.: Faam blaast op een trompet (vgl. *geschal* in 126).
Opm.: *geruchts* heeft betrekking op *vernaemtheidt* uit 114 en *looze schijn van lof* uit 115.
118 **van loutre waerheidt leedigh**: [die] zonder zuivere (onbezoedelde) waarheid [is].
Vgl. WNT, louter, 3089, sub 4.
Opm.: *van loutre waerheidt leedigh* is hier een bijvoeglijke bepaling bij *een blaes geruchts*; naar de binnenbouw is deze bepaling een verholen participiumconstructie: *van loutre waerheidt leedigh [zijnde]*.
119 **'t pit**: de kern, het wezenlijke.
Vgl. WNT, pit, 2016.
119 **'t gemoedt**: het innerlijk [van de mens].
WNT, gemoed, 1431, met dit citaat.
Opm.: vgl. 170.
120 **Wat kittlings uyterlijk**: enige oppervlakkige prikkeling.
Opm.: *uyterlijk* is hier een adjectief in postpositie, geen bijwoord.
121 **Een' onbesleepen geest**: [aan] een onbeschaafd vernuft.
WNT, onbeslepen, 1054, met dit citaat.
121 **zinnen**: opvattingen, inzichten.
Opm.: vgl. de andere betekenissen van *zin* in 016, 226, 260, 326; vgl. ook Zwaan 1962.
121 **stijf verbetert**: [die] op volhardende wijze verrijkt [zijn].
Opm.: vgl. 133, 243.
122 **een vernuft te recht doorwetert**: een vernuft dat ten volle doordrenkt is.
WNT, doorwateren (II), 3104, met dit citaat.
Opm.: de *e* in *doorwetert* is Noordhollands.
123 **In 't vlugge paerdt zijn' bron**: [van het water] van de bron van het gevleugelde paard.
Vgl. WNT, vlug, 2513: *Mijn tong en laapten noyt de Bron van 't vlugge paerd* (Bredero).
Opm.: *'t vlugge paerdt* is Pegasus, een veelvuldig voorkomend symbool van dichterlijke inspiratie.

Een' blaes, die, zonder 't pit te raeken van 't gemoedt,
Wat kittlings uyterlijk alleen gevoelen doet
Een' onbesleepen geest? Maer zinnen stijf verbetert
Door zellefs kennis, een vernuft te recht doorwetert
In 't vlugge paerdt zijn' bron, geen' smaek van lekkerny
Kan vinden in de galm van ydle tuytery.[124]
Iae 't quelt een tughtigh oor, en veelen heeft verdrooten[125 125 125]
Dat ongerijmt geschal, en enkle zang van nooten;[126 126]
Maer, als de waere deughd stijght nae der eeren top,[127 127]
't Geweeten, dichter, zingt dan andre stukken op:[128 128 128]
Die 't uyterlijk gekrijsch van lof, trompetten, trommen,
En aller snaeren klank verdooven met hun brommen;

124 **ydle tuytery**: leeg (zinloos) gepraat (geleuter).
WNT, tuiten (II), 3992, met dit citaat.

125 **'t**: het.
Opm.: dit wijst vooruit naar *Dat ongerijmt ... nooten* in 126.

125 **tughtigh**: verstandig, kies, eerbaar.
WNT, tuchtig, 3677, met dit citaat; TWH, tughtigh, met dit citaat.

125 **heeft verdrooten**: is onaangenaam geweest.
Vgl. WNT, verdrieten, 1442.

126 **ongerijmt**: zonder tekst, zonder woorden.
Vgl. WNT, rijmen (II), 335, I,1,a.
Opm.: dit woord is synoniem met *enkle* in dit vers.
Opm.: het woord *geschal* verwijst naar het geluid van het *gerucht* (118).

126 **enkle zang van nooten**: louter klinkklank.
Vgl. WNT, enkel (II), sub 6: *Waar niets anders bijkomt; met niets anders gemengd; door niets anders gematigd*.

127 **nae**: naar.
Opm.: vgl. 136, 170, 272, 334.

127 **der eeren top**: de hoogste eer.
Opm.: in de vertaling: omzetting van kern en bepaling.

128 **'t Geweeten**: het geweten, het inzicht [in goed en kwaad].
Vgl. WNT, geweten, 2073: *Het ingeschapen vermogen om het onderscheid tusschen goed en kwaad te beseffen*.
Opm.: de behandeling van dit woord in het WNT is nogal aan de magere kant.

128 **dichter**: dichter.
Opm.: *dichter* is een bijstelling bij *'t Geweeten*. Het geweten wordt voorgesteld als een dichter; in 134 heeft het ook een eigen luit. De dichter (of dichter-redenaar) werd beschouwd als degene die bij uitstek inzicht in deugd had. Hiermee hangt samen, dat Pallas de godin van de dichtkunst is.
Opm.: op zichzelf kan *dichter* ook een apostrophe zijn, 'n zich richten tot 'n afwezige persoon of personificatie, of een aanspreking voor Paris; deze interpretaties komen mij als onwaarschijnlijker voor dan de bovenstaande. Mijn interpretatie sluit ook beter aan bij de metafoor van 122-123.

128 **zingt dan andre stukken op**: laat dan andere stukken opklinken.
Opm.: andere dan de muziek waarvan melding wordt gemaakt in 126.
Opm.: ook elders stelt Hooft *enkle zang van nooten* als tekortschietend naast zang die gebruik maakt van (lerende)
woorden: *waant yemandt dat hy* (de *Zanger* aan het hof van Agamemnon) *alleen gezongen, oft dat de klank van een welgehandelde luit haar dien moedt ingesprooken heeft? Woorden zijn daar by geweest, en reedenen (...)*.
(*Over de Waardigheidt der Poëzy*, Alle de gedrukte Werken, 8, 575.)

125 Iae 't quelt een tughtigh oor, en veelen heeft verdrooten
126 Dat ongerijmt geschal, en enkle zang van nooten;
127 Maer, als de waere deughd stijght nae der eeren top,
128 't Geweeten, dichter, zingt dan andre stukken op:
129 Die 't uyterlijk gekrijsch van lof, trompetten, trommen,[129]
130 En aller snaeren klank verdooven met hun brommen;[130/131 130 130]
131 Gelijk het kindsch geluydt van Cythar, door 't geweldt
132 Van 't mondigh orgel met zijn' honderdt keelen, smelt,
133 En laet zijn' klaerheidt, door een' stijver stem verduystre

129 **uyterlijk**: uiterlijk, extern, oppervlakkig.

130/131 **trompetten, trommen, // En aller snaeren klank**: trompetten, trommen, en [het] geluid van alle snaren (snaarinstrumenten).
Opm.: deze woordgroep vormt een bijstelling bij *'t uyterlijk gekrijsch van lof*: gekrijs, voortgebracht door (bestaande uit het geluid van) blaas-, slag- en snaarinstrumenten.

130 **verdooven**: overstemmen, overtreffen.
Vgl. WNT, verdooven, 1338.
Opm.: subject van *verdooven* is het betrekkelijk voornaamwoord *Die* in 129, waarvan het antecedent *andre stukken* uit 128 is: de stukken die het geweten laat opklinken, overstemmen het uiterlijk gekrijs van lof.
Opm.: de interpretatie waardoor *'t uyterlijk gekrijsch van lof ... // ... klank*, als nevenschikking, subject wordt van *verdooven* en *Die* object, lijkt ons onwaarschijnlijk: Pallas zou dan beweren dat de muziek van het geweten overstemd wordt door uiterlijke, oppervlakkige loftuitingen, terwijl toch het luisteren naar de stem van het geweten een *conditio sine qua non* is voor alles wat Pallas te bieden heeft: *deughd, goeddaedigheidt* en *vroomheidt*. De door ons geprefereerde interpretatie heeft nogal wat consequenties voor een aantal voordbetekenissen in de directe context, bijvoorbeeld *kindsch* in 132 en *klaerheidt* in 133.

130 **met hun brommen**: met hun [weidse] zang.
WNT, brommen (I), 1510 sub a, met dit citaat.
Opm.: *met hun brommen* is bijwoordelijke bepaling bij *verdooven*.
Opm.: *hun* verwijst naar *andre stukken* in 128.
Opm.: *brommen* betekent hier twee dingen tegelijk: zowel *lage tonen voortbrengen* (orgelbassen tegenover de hoge tonen van het uiterlijk gekrijs) alsook *een fraaie, grootse klank geven*. Het WNT plaatst het citaat in het kader van de laatste betekenis (WNT, brommen (I), 1510, sub 2a): dit *brommen* wordt gebruikt van *iemands daden, naam en eeretitels enz.*. Strict genomen is hier echter, althans in onze interpretatie, *andre stukken* logisch subject van *brommen*, zodat het citaat, eerder dan onder 2a, onder 2b hoort: gebruikt van *gezongen of gesproken verzen of woorden*. Bovendien ligt in het WNT sub 2a de nadruk op het pejoratief gebruik van *brommen: schetteren, grootsch klinken*, een nuance die onder 2b afwezig is. Als men toch de pejoratieve betekenis prefereert, dan moet *hun* verwijzen naar *trompetten, trommen, // En aller snaeren klank* en dan moet *met hun brommen* gelezen worden als bijvoeglijke bepaling bij *trompetten, trommen, // En aller snaeren klank* of als bijvoeglijke bepaling bij *'t uyterlijk gekrijsch van lof, trompetten ... // ... klank*. Ook de eerste betekenis van *brommen*, namelijk *een dof geluid maken, lage tonen voortbrengen*, blijft hier in het spel, vooral bij *trommen*. De betekenis van 129-131 wordt dan: het uiterlijk gekrijs van lof, voortgebracht door blaas-, slag- en snaarinstrumenten, wordt, met al hun gebrom, overstemd door de muziek die het geweten laat opklinken.

't Geweeten, dichter, zingt dan andre stukken op:
Die 't uyterlijk gekrijsch van lof, trompetten, trommen,
En aller snaeren klank verdooven met hun brommen;
Gelijk het kindsch geluydt van Cythar, door 't geweldt[131 131 131]
Van 't mondigh orgel met zijn' honderdt keelen, smelt,[132 132 132]
En laet zijn' klaerheidt, door een' stijver stem verduystren[133]
't Geweeten heeft zoo veel naer eyghe Luyt te luystren,
Als 't van gewrochte deughd, en waeren lof ghewaeght,
Dat het, te vreê, nae geen' uytheemschen roem en vraeght.

131 **kindsch**: kinderlijke, naïeve.
Opm.: dit refereert aan *enkle zang van nooten* uit 126.

131 **Cythar**: zither.
Opm.: Hooft bedoelt waarschijlijk een psalter met toets, dat slechts drie tot zes melodiesnaren had. Hij kan hier niet doelen op het instrument dat wij nu citer, cister of sitole noemen, omdat dit instrument sterk verwant is aan de 'Luyt' - in tegenstellend verband genoemd in 134 -, die van acht tot meer dan twintig melodiesnaren telde.
(Zie Theo Willemze, *Muziekinstrumenten*, 1966, 73-80.)

131 **geweldt**: kracht, macht.

132 **mondigh**: mondig, macht over zichzelf hebbende, niet meer onder een voogd staande.
Vgl. WNT, mondig, 1071.
Opm.: deze betekenis heeft hier de voorkeur: *mondigh* wordt hier immers tegenstellend gebruikt ten opzichte van *kindsch* in 131. Natuurlijk speelt ook mee de betekenis die het WNT vermeldt in kolom 1072, sub 3: *een mond hebbende*; dit geldt immers ook voor orgelpijpen!

132 **keelen**: kelen.
Opm.: metaforisch gebruikt voor orgelpijpen.

132 **smelt**: [weg]smelt.

133 **klaerheidt**: helderheid, ondubbelzinnigheid.
Vgl. WNT, klaarheid, 3244, sub 8, d en e.
Opm.: dit woord kan zowel op de sfeer van het visuele als op die van het auditieve betrokken worden; Hooft speelt hier met beide interpretaties. Misschien betekent het hier vooral - in relatie met *kindsch* in 131 en *enkle zang van nooten* in 126 -: enkelvoudigheid, naïeveteit.

131 Gelijk het kindsch geluydt van Cythar, door 't geweldt
132 Van 't mondigh orgel met zijn' honderdt keelen, smelt,
133 En laet zijn' klaerheidt, door een' stijver stem verduystren.[133] [133]
134 't Geweeten heeft zoo veel naer eyghe Luyt te luystren,[134] [134]
135 Als 't van gewrochte deughd, en waeren lof ghewaeght,[135] [135] [135]
136 Dat het, te vreê, nae geen' uytheemschen roem en vraeght.[136] [136]
137 Maer, onder alle, die haer' eerlijkheidt doen klinken,[137] [137] [137]
138 Geen' deughden, met sieraedt van zulk een' schoonheidt, blinke[138]
139 Als de voorzienigheidt en vroomheidt, die 't geluydt[139] [139] [139]
140 Van haere naemen zoo wijdluchtigh breyden uyt,[140]
141 In 't Oost en in het West, ten Noorden en ten Zuyden,

133 **stijver**: standvastiger, vasthoudender.
Vgl. WNT, stijf (II), 1608, sub 13; vgl. 121, 243.
133 **verduystren**: dof van klank maken, overstemmen.
Opm.: vgl. WNT, verduisteren, 1560: *verduisteren* komt incidenteel ook voor in verband met de auditieve waarneming.
134 **zoo**: zo.
Opm.: sluit aan bij *Dat* in 136.
134 **Luyt**: luit.
Opm.: de luit is symbool van de lyrische dichtkunst; de muze van de lyriek, Melpomene, wordt vaak met een luit afgebeeld.
Opm.: vgl. 128, het geweten als dichter.
135 **gewrochte deughd**: deugdzaamheid die zich metterdaad heeft geuit.
Opm.: *gewrochte*: metathesis van *r* en klinkerverandering.
135 **waeren lof**: lof die gefundeerd, terecht, is.
135 **ghewaeght**: melding maakt, spreekt [over].
136 **het**: het.
Opm.: dit verwijst naar *'t Geweeten* uit 134.
136 **uytheemschen**: vreemde.
Opm.: dit wil zeggen: [lof] van anderen.
Opm.: Pallas bedoelt: indien het geweten over daadwerkelijke deugdzaamheid en de daarin gefundeerde lof spreekt, dan heeft het stof tot nadenken en poëzie genoeg, en dan heeft het geen behoefte aan andermans loftuitingen over die daden.
Opm.: Deze opvatting komt al vrij vroeg in het werk van Hooft voor:

> *Eer is het lof des Deuchts; maer hier is niet te setten*
> *De wanckelbaere roep des vollix licht als wint*,
> *Tegen het braef gecrijs, en t' stadich lof-trompetten*
> *Van u vernoecht gemoet, daer Deucht haer Eere vint*.

(*Weet yemant beter saus als honger tot de spijsen*, van 23 november 1603, Stoett I, blz. 32.)
137 **alle**: alle [deugden].
137 **haer'**: hun.
137 **eerlijkheidt**: eervolheid, heerlijkheid.
Vgl. WNT, eerlijkheid, 3915.
138 **met sieraedt van zulk een' schoonheidt**: met [de] pracht van zulk een schoonheid.
139 **voorzienigheidt**: wijze voorzorg; voorzichtigheid.
139 **vroomheidt**: dapperheid, sterkte, krijgsmoed.
139 **geluydt**: grootse klank, roem.
140 **haere**: hun.
Opm.: namelijk van *voorzienigheidt* en *vroomheidt*.

138 Geen' deughden, met sieraedt van zulk een' schoonheidt, blinken,
139 Als de voorzienigheidt en vroomheidt, die 't geluydt
140 Van haere naemen zoo wijdluchtigh breyden uyt,[140]
141 In 't Oost en in het West, ten Noorden en ten Zuyden,
142 Door dien haer raedt en daedt behoeden landt en luyden,[142 142]
143 En niet den eenen doen oft andren, stukwijz, baet;[143]
144 Maer aller volken rust en welvaert aen haer staet.[144]
145 Zoo eenigh' heerschappy met gloory is omhangen,[145 145 145 145]
146 Die dankk' 'er deze voor, van wie zy z' heeft ontfangen.[146 146 146 146]
147 Wat is ter wereldt doch, dat niet door wijs beleidt,[147 147]
148 En onvertsaeght bestaen van de grootmoedigheidt,[148]
149 Te weghe wordt ghebroght. Een heldt, die, als gheschaepen[149]
150 Ten hooghen handtgebaer en werklijkheidt van waepen,[150]
151 Geen dink zoo lief als lof, zoo leedt als laster heeft,
152 En, als een Herkules, by krijgh en kommer leeft;
153 Magh alles over. 't Geldt staet onder dwang der klingen.
154 Maer 't strijdbaer yzer laet zich van het goudt niet dwingen.

140 **wijdluchtigh**: wijd en zijd.
142 **Door dien**: doordat.
Opm.: *Door dien* komt uit *door* en de 3de naamv. van *dat*.
142 **haer raedt en daedt**: hun inzicht en daadkracht.
Opm.: inzicht heeft betrekking op *voorzienigheidt*, daadkracht op *vroomheidt*.
143 **En niet ... baet**: en niet de ene of de andere, ten dele, tot voordeel strekken. (de één wel, de ander niet.)
Vgl. WNT, stuksgewijze, 374, sub 2.
Opm.: de constructie wordt duidelijker als men zich realiseert dat het gezegde *baet doen* luidt.

Opm.: stuk voor stuk: zonder op het geheel, het algemeen belang, te letten.
144 **aen haer staet**: van hen afhangt.
Opm.: met *haer* zijn de deugden bedoeld, genoemd in 139.
Opm.: vgl. ook het vrijwel identieke vers 231.
145 **Zoo**: Als, indien.
145 **heerschappy**: regering, bewind.
145 **gloory**: glans.
145 **omhangen**: bekleed.
146 **dankk' 'er**: danke daar.
Opm.: *dankk'*: met merkwaardige dubbele *k*.
146 **deze**: deze.
Opm.: *deze* is hier Pallas zelf.
146 **zy**: zij (die *heerschappy*).
146 **z'**: ze (deze glans).
147 **Wat is ter wereldt doch**: Wat is (bestaat) [er] immers in de wereld.
147 **wijs beleidt**: wijs beleid.
Opm: wijs beleid is een aspect van *voorzienigheidt* uit 139.
148 **onvertsaeght bestaen van de grootmoedigheidt**: [het] onverschrokken werk van de dapperheid.
Vgl. WNT, bestaan (I), 2099.
Opm.: vergelijk de uitdrukking *hij bestaat het om* ....
Opm.: Veenstra (*Ethiek en moraal*, blz. 45) noemt - in navolging van Piccolomini - de **grootmoedigheid**: *de schitterende tooi van alle deugden, zonder deze kan zij niet bestaan*.

grootmoedigheidt moet hier dan beschouwd worden als een aspect van *vroomheidt* uit 139.
149 **als gheschaepen**: omdat [hij] [immers] geschapen [is].
150 **Ten hooghen handtgebaer**: voor de verheven [wapen]oefening.
WNT, handgebaar (I), 1947, met dit citaat; TWH, handtgebaar, ad 2, met dit citaat.
Opm.: achter **handtgebaer** is samengetrokken: *van waepen*.

147 Wat is ter wereldt doch, dat niet door wijs beleidt,
148 En onvertsaeght bestaen van de grootmoedigheidt,
149 Te weghe wordt ghebroght. Een heldt, die, als gheschaepen
150 Ten hooghen handtgebaer en werklijkheidt van waepen,[150]
151 Geen dink zoo lief als lof, zoo leedt als laster heeft,[151] [151]
152 En, als een Herkules, by krijgh en kommer leeft,[152] [152]
153 Magh alles over. 't Geldt staet onder dwang der klingen.[153] [153]
154 Maer 't strijdbaer yzer laet zich van het goudt niet dwingen.[154]
155 Niet, Paris, dat ik u met zulk een voordeel troon.[155] [155]
156 't Is deughds gebruyk niet. Deughd is zelv' haer waerde loon.[156]
157 Maer, zoo ghy my vereert, die deughden zult ghy eeren.[157] [157] [157] [157]
158 Zoo ghy die deughden eert, ghy zult haer ook begeeren.[158]
159 Wie t'haerwaerts bet gezint dan gierigh is oft geil[159]
160 Dien geev' ik weder haer ten besten met haer heil.[160]

150 **werklijkheidt**: behandeling, hanteren, gebruik.
TWH, werklijkheidt, met dit citaat.
Opm.: in tegenstelling met wapen*oefening* betekent *werklijkheid* volgens het WNT *het effectief gebruiken er van in het ernstig gevecht* (WNT, handgebaar, 1947).

151 **lof**: lof, gefundeerde lof.
Opm.: vgl. 135: *waeren lof*.

151 **laster**: hoon, blaam, schande.

152 **En**: en.
Opm.: *die* uit 149 moet na *en* hervat worden.

152 **kommer**: inspanning, moeite.
Vgl. WNT, kommer, 5221.

153 **Magh alles over**: overwint alles, heeft alles in zijn macht.
WNT, overmogen, 1907, met dit citaat; TWHn, overmoghen, met dit citaat.
Opm.: de tweede voorwaarde is dus het in die situatie handelen als Hercules, hier in zijn hoedanigheid van deugdheld.

153 **klingen**: zwaarden.

154 **'t strijdbaer yzer**: 't strijdlustig (vechtlustig) zwaard.
Vgl. WNT, strijdbaar, 19.

155 **Niet**: [Denk] niet.
Opm.: ellips; vgl. 201.

155 **troon**: [probeer] [te] verlokken, inpalmen, paaien.
WNT, troonen (I), 3247, met dit citaat.

156 **Deughd is ... waerde loon**: Deugd zelf is haar [eigen] kostbare beloning.
Opm.: *waerde* is hier een adjectief; vgl. 278.
Opm.: zie voor deze gedachte de inleiding.

157 **zoo**: indien.

157 **vereert**: eer aandoet, hulde brengt.
Vgl. WNT, vereeren, 1727.
Opm.: eer aandoen door haar de prijs toe te kennen.

157 **die deughden**: die deugden.
Opm.: *voorzienigheidt* en *vroomheidt* uit 139.

157 **eeren**: eer aandoen.
Vgl. WNT, eeren, 3904, sub 3.

158 **haer**: hen (*die deughden*).

159 **Wie ... oft geil**: Wie meer geneigdheid tot hen (de *deughden*) bezit dan [dat] [hij] begerig [naar bezit] of wellustig [is].
Opm.: door middel van *gierigh* krijgt eerst Juno een veeg uit de pan; door *geil* daarna Venus.

Opm.: voor *geil*, vgl. 103, 325.

160 **Dien ... heil**: aan die geef ik van mijn kant (als beloning) hen (de deugden) tot zijn nut, met [al] hun gelukkigmakende uitwerkingen.
Vgl. WNT, geven (II), 1938; vgl. WNT, best (II), 2098; TWH, weder, met dit citaat.
Opm.: het WNT geeft als omschrijving van *iets ten beste geven* (WNT, geven (II), 1938); *eigenlijk: iets geven ten voordeele van anderen, vaak met het denkbeeld* ten algemeenen nutte, *met betrekking hetzij tot den staat, hetzij tot een kleineren kring waartoe men behoort*.

Ven.

161 Lief is my, dat ik, niet voor kindsheidt onervaeren,
162 Daer rijpheidt mangelt, nocht voor ouwdtheidt af van jaeren,

Als adverbiale bepaling van graad kan *ten besten* ook betekenen: *in de hoogste mate, in den hoogsten graad* (WNT, best (II), 2096).
Opm.: het TWH merkt op, dat het woord *weder* volgens Bilderdijk hier betekent *van mijne zijde*.

159 Wie t'haerwaerts bet gezint dan gierigh is oft geil
160 Dien geev' ik weder haer ten besten met haer heil.

Ven.

161 Lief is my, dat ik, niet voor kindsheidt onervaeren,[161/163 161 161]
162 Daer rijpheidt mangelt, nocht voor ouwdtheidt af van jaeren,[162 162]
163 Welk' oordeel, heughenis, en geest begeven, pleyt.[163 163]
164 Want voordeel hebben zouw voorwaer haer' Majesteyt,[164 164]
165 By eenen grijzaerdt, die de zorghelijke schatten[165 165]
166 Meest najaeght, als hy heeft daer aen het minste vatten.[166 166]
167 En Pallas lichtelijk belezen kon een kindt,[167]
168 Dat schoolpraet amelt, en niet ongelooflijks vindt
169 In wijdtgehaelde reên van ingebeelde goeden,

161/163 **Lief is my (... // ... // ...) pleyt**: [Het] is mij aangenaam [...] pleit.
Opm.: Venus zet haar pleidooi - en haar aanval! - in (na het woord *lief* gebruikt te hebben!) et het vermelden van twee groepen mensen tot wie haar betoog zeker niet gericht is: *kindsheidt onervaeren* en *ouwdtheidt af van jaeren* (161-162).
161 **voor**: ten overstaan van.
Opm.: zie ook 173.
161 **kindsheidt onervaeren**: onervaren jeugd.
162 **Daer rijpheidt mangelt**: aan wie rijpheid ontbreekt.
Opm.: vgl. 325.
Opm.: blijkens 167-171 is dit een groepering waarop Pallas - volgens Venus althans - meer vat heeft.
162 **af**: af[geleefd].
Opm.: *af* vormt met *van jaeren* een samenkoppeling: door [vele] jaren afgeleefd.
163 **Welk'**: aan wie.
163 **oordeel ... begeven**: [aan wie] oordeelsvermogen, geheugen en verstand [beginnen] [te] ontvallen.
Opm.: blijkens 164-166 is de *ouwdtheidt af van jaeren* een groepering die zich meer tot Juno aangetrokken voelt.
164 **voordeel**: voordeel, baat.
Opm.: voordeel in verband met de uitslag van de zitting.
164 **haer' Majesteyt**: Hare Majesteit (Juno).
Opm.: vgl. 305.
165 **By**: met.
Opm.: Venus bedoelt: indien een grijsaard vonnis moest vellen over ons.
165 **de zorghelijke schatten**: de zorgverwekkende bezittingen.
Opm.: geld en ander materieel bezit.
166 **Meest**: 't begerigst, 't felst.
166 **als hy ... minste vatten**: wanneer hij er [zich] 't minst meester van kan maken.
167 **lichtelijk**: gemakkelijk.
Opm.: vgl. 14, 47, 59, 185, 217.

Want voordeel hebben zouw voorwaer haer' Majesteyt,
By eenen grijzaerdt, die de zorghelijke schatten
Meest najaeght, als hy heeft daer aen het minste vatten.
En Pallas lichtelijk belezen kon een kindt,[167 167]
Dat schoolpraet amelt, en niet ongelooflijks vindt[168 168]
In wijdtgehaelde reên van ingebeelde goeden,[169 169]
Die nae onzaedbren windt doen hongren de gemoeden;[170 170]
Tot dat zy, aen de proef, bevinden het bedrogh.[171 171 171]
Dan lastert men de hoop, als quaelijkdijghendt zogh.[172 172 172 172]
Maer, voor een' jongeling, die staet in 't beste bloeyen[173 173]
Van welgeaerde jeughdt, kan 't waere recht beroeyen[174 174 174]
De haeven, die 't behoort. Daer ik mijn' troost op stel,
Vertrouwende mijn' zaek en rechter beyde wel.

167 **belezen**: bekoren, verleiden, inpakken.
Vgl. WNT, belezen, 1719, sub b, b.
167 **kon**: zou kunnen.
168 **amelt**: beaamt, goedkeurt, toestemt [in].
WNT, amelen, 395, met dit citaat.
168 **niet**: niets.
Opm.: vgl. 249, 299, 300, 316, 328.
169 **wijdtgehaelde reên**: vergezochte woorden, vergezochte argumentaties.
169 **van ingebeelde goeden**: over ingebeelde zegeningen.
170 **nae onzaedbren windt**: naar een hersenschim, die niet kan verzadigen.
WNT, onzaadbaar, 2223, met dit citaat; TWHn, onzaadbaar, met dit citaat.
170 **hongren**: verlangen, begeren.
171 **zy**: zij.
Opm.: dit verwijst naar *de gemoeden* (van kinderen).
171 **aen de proef**: door ondervinding.
Vgl. WNT, proef, 4290.
171 **bevinden**: ervaren.
Vgl. WNT, bevinden, 2336, sub 7.
172 **lastert**: hoont.
Vgl. WNT, lasteren, 1129, sub 2; vgl. 59.
172 **de hoop**: de hoop.
Opm.: namelijk de hoop op het bevredigd worden door het deugdzame leven dat Pallas in het vooruitzicht stelt.
172 **quaelijkdijghendt**: slecht doende groeien.
Opm.: niet tot echte volwassenheid opvoedende.
Opm.: *dijgen* is afkomstig van *dijen* (sterk werkwoord). De bijvorm *dijgen* is uit de invloed van het voltooid deelwoord te verklaren: *gedegen*.
172 **zogh**: moedermelk.
173 **voor**: ten overstaan van.
Opm.: zie ook 161.
173 **staet in**: [zich] bevindt in (de toestand van).
174 **welgeaerde**: goedgeaarde, welgeschapen.
Opm.: echter zeker ook: met beide benen op de grond, zelfs op vruchtbare grond (*weldijghendt zogh*!).
174 **'t waere recht**: de rechtspraak die uit is op het achterhalen van de waarheid.
Opm.: *'t waere recht* is hier onderwerp.
174 **beroeyen**: bereiken.
WNT, beroeien, 1904, met dit citaat.
Opm.: vgl. bezeilen.

173 Maer, voor een' jongeling, die staet in 't beste bloeyen
174 Van welgeaerde jeughdt, kan 't waere recht beroeyen
175 De haeven, die 't behoort. Daer ik mijn' troost op stel,[175 175 175]
176 Vertrouwende mijn' zaek en rechter beyde wel.[176]
177 Minerve, zeker, heeft ten breedsten uytgemeeten[177]
178 Hoe veel ghelegen is aen een oprecht geweeten.
179 Maer quaelijk richt zy zich naer haer geweetens spraek.[179 179]
180 Want, en verstondt zy niet, hoe schoonheidt haer ontbraek,[180 180 180]
181 Zy zouw 't niet werpen hier en daer, en angstigh trachten[181 181]
182 V diets te maeken, dat de schoonheidt in gedachten[182 182/183]
183 Voor al bestaet, en dat de deughd het schoonste zy.[183]
184 Zoo doet de koningin ook met haer' heerschappy:[184 184 184]
185 En toonen, u als licht te paeyen met die leuren,
186 Van verr' een' schoonheidt, die nocht makzel heeft nocht kleuren,
187 En ongevoelijk is. Een dwaes, die dat gelooft.

175 **die 't behoort**: die haar (de rechtspaak) past.
Vgl. WNT, behooren, 1511, sub 2.
Opm.: *die* is onderwerp van *behoort, 't* is meewerkend voorwerp. Hooft bedoelt: de haven waar *'t waere recht* thuishoort, de haven van de waarheid. Het omgekeerde is hier echter ook mogelijk: *'t* is onderwerp, *die* meew. vw.: [de haven] waar 't [waere recht] thuis hoort.

175 **Daer (...) op**: Daar [...] op.
Opm.: *daar* verwijst naar het feit dat een jongeling in de bloei *van welgeaerde jeughdt* de rechter is; vgl. 5.

175 **troost**: hoop (hoop op een goede uitkomst), vertrouwen.
Vgl. WNT, troost, 3258.

176 **Vertrouwende ... wel**: omdat [ik] zowel [in] mijn zaak als [in] mijn rechter het volste vertrouwen heb.
Opm.: conjuncte participiumconstructie die aansluit als een bepaling van gesteldheid bij *ik* in 175.

177 **ten breedsten uytgemeeten**: zo breedvoerig mogelijk uiteengezet.
Opm.: al te uitvoerig iets uitmeten strookt niet met de deugd der matigheid; zie de inleiding, en vergelijk 224 en 229.

179 **quaelijk**: slecht, nauwelijks.

179 **haer geweetens spraek**: de taal van haar [eigen] geweten.

180 **en verstondt zy niet**: als zij niet zou inzien.
Vgl. WNT, verstaan, 595.

180 **hoe**: hoezeer.

180 **ontbraek**: ontbrak.
Opm.: *ontbraek*: is conjunctief verleden tijd, derde persoon enkelvoud.
Opm.: in de bijzin *hoe ... ontbraek* is het gebruik van de conjunctief een geval van *consecutio modorum*, een opeenvolging van gelijke *modi*. Natuurlijk is er tevens sprake van rijmdwang.

181 **Zy zouw ... daer**: [dan] zou zij het niet op dit en dat gooien, dan zou zij niet op zo'n willekeurige wijze argumenteren.
TWH, werpen, met dit citaat.

181 **angstigh**: nadrukkelijk, dringend.
TWHn, angstigh, met dit citaat.

182 **diets te maeken**: wijs te maken.
Vgl. WNT, diets, 2591, sub 2.

182/183 **dat ... // ... bestaet**: dat de schoonheid boven alles (op de eerste plaats) bestaat in denken (in wijsheid).

183 **zy**: zou zijn.
Opm.: conjunct. omdat de spreekster het daar niet mee eens is!

184 **Zoo doet**: Zo (in dezelfde geest) handelt.

184 **de koningin**: de koningin (Juno).

184 **haer' heerschappy**: haar macht.
Opm.: Juno probeert namelijk Paris wijs te maken, dat schoonheid op de eerste plaats bestaat in macht.

181 Zy zouw 't niet werpen hier en daer, en angstigh trachten
182 V diets te maeken, dat de schoonheidt in gedachten
183 Voor al bestaet, en dat de deughd het schoonste zy.
184 Zoo doet de koningin ook met haer' heerschappy:
185 En toonen, u als licht te paeyen met die leuren,[185 185 185 185].
186 Van verr' een' schoonheidt, die nocht makzel heeft nocht kleuren,[186 186].
187 En ongevoelijk is. Een dwaes, die dat gelooft.[187]
188 Maer ghy, (lof zy der jeughd') hebt ooghen in uw hoofdt.[188]
189 Waer plat oft rondt voeght, bruyn, oft bleek, oft blos moet leggen,[189 189 189]
190 Staet aen de kennis van 't gezicht. Het oogh moet zeggen,[190 190 190]
191 Wat lang oft kort is, eng oft wijdt, wat hard oft dwee.[191]
192 Doch nevens 't oogh heeft ook de tast een' rechtersteê.[192 192]
193 De wijsheidt zoek' eens om, oft zy yet weet te vinnen,[193]
194 Dat vaster oordeel velt, dan beyde deeze zinnen.

185 **En toonen**: en [zij] tonen.
Opm.: *toonen* moet ofwel opgevat worden als een persoonsvorm, ofwel als infinitief. Indien het een infinitief is, moet deze gecombineerd worden met een samengetrokken persoonsvorm *doet* uit 184. Het werkwoord *doen* zou dan hier fungeren als hulpwerkwoord van omschrijving, en zou derhalve onvertaald moeten blijven. Voor *toonen* als persoonsvorm meervoud pleit echter dat hier gesproken wordt van *die leuren*: Pallas biedt immers in Venus' argumentatie slechts één ding aan en Juno ook. Uiteraard moet in deze laatste interpretatie dan een meervoudig, sylleptisch onderwerp (namelijk: Pallas en Juno) verondersteld worden.
185 **als licht**: alsof [u] gemakkelijk.
185 **te paeyen**: tevreden te stellen [zou zijn].
Opm.: vgl. 214.
185 **leuren**: lorren, prullen, bedrieglijke zaken
186 **Van verr'**: van verre.
Opm.: niet tastbaar, dus!
186 **makzel**: vorm, gedaante, body.
Vgl. WNT, maaksel, 18, sub 3; vgl. 107
187 **ongevoelijk**: ongevoelig, onaandoenlijk.
WNT, ongevoellijk, 1676, met dit citaat.
Opm.: dit in tegenstelling tot de *gevoelijke* schoonheid die Venus straks te bieden heeft!
Opm.: Ondanks het feit dat het WNT deze betekenis bij dit citaat geeft, sluit ik niet uit dat Hooft hier bedoelt: die niet gevoeld kan worden.
188 **der**: aan de.
Opm.: datief vrouwelijk enkelvoud.
189 **voeght**: past, op zijn plaats is.
Opm.: vgl. 26.
189 **bruyn**: donker, zwart.
189 **blos**: lichtrood.
190 **Staet aen**: hangt af van.
Opm.: vgl. 144, 231.
190 **kennis**: oordeel.
190 **gezicht**: gezichtsvermogen.
191 **dwee**: zacht.
Opm.: *dwee* is een vormvariant van *dweeg*; vgl. *gedwee*.
192 **tast**: tastzin.
192 **rechtersteê**: rechterstoel.
193 **De wijsheidt zoek' eens om**: [Laat] de wijsheid eens overal zoeken.
Opm.: met *De wijsheidt* wordt speciaal Pallas zelf bedoeld.
Opm.: *zoek'* is een conjunctief met adhortatieve functie.

192 Doch nevens 't oogh heeft ook de tast een' rechtersteê.
193 De wijsheidt zoek' eens om, oft zy yet weet te vinnen,[193]
194 Dat vaster oordeel velt, dan beyde deeze zinnen.[194 194]
195 Houdt u hier aen. Wat deez' bepaelen, dat staet pal.[195 195]
196 Is d'uyterlijke zin meyneedigh, 't lieght u al.[196 196 196 196]
197 Indien ghy u vergaept aen spiegling van gedachten;[197 197]
198 Die swindlen om end' om; en zullen thans verachten[198 198 198]
199 't Geen dat zy prijzen nu: en zelve noch in 't endt[199]
200 Bekennen, hoe dat haer geen' schoonheidt is bekent.[200 200 200]
201 Niet, dat ik waen', in 't geen daer zy zich meê verrijken,[201 201 201]
202 Dat 's waerdigheidt van ampt, haer eenighzins te wijken.[202 202]
203 Zoo veel als Iun' aengaet; haer machtighe bewindt,[203]
204 Daer tegens zet ik maer mijn' zoon, al is 't een kindt.

193 **vinnen**: vinden.
194 **vaster**: gefundeerder.
194 **zinnen**: zintuigen.
Opm.: bedoeld zijn *'t oogh* en *de tast*.
Opm.: vgl. de opmerking bij 121.
195 **bepaelen**: vaststellen, constateren.
195 **dat staet pal**: dat staat vast.
196 **d'uyterlijke zin**: het zintuiglijk vermogen.
196 **meyneedigh**: bedrieglijk.
196 **'t lieght u al**: [dan] bedriegt alles u.
196 **Is (...) al**: Indien [...] is, [dan] [...] alles.
Opm.: 197 en 198a vertonen dezelfde bouw als 196a en 196b: een conditionele bijzin, gevolgd door onderwerp en persoonsvorm. *Die* in 198a moet dus een aanw. voornaamwoord zijn.
197 **vergaept aen**: ten onrechte veel vertrouwen stelt in.
WNT, vergapen, 1927, met dit citaat.
197 **spiegling**: spiegeling, schone schijn, betovering.
198 **Die swindeln om end' om**: [dan] draaien die om en om.
Opm.: *Die* heeft betrekking op *gedachten* (197).
198 **en**: en.
Opm.: na *en* is samengetrokken *Die* uit 198; na *en* in de volgende versregel is bovendien nog *zullen* samengetrokken: *en die zullen*.
198 **thans**: algauw daarna, later, vervolgens.
WNT, thans, 1757, met dit citaat; TWH, thans, met dit citaat.
199 **zelve**: zelfs.
200 **Bekennen**: erkennen, toegeven.
Opm.: vgl. 92, 205.
200 **hoe dat**: hoe[zeer].
Opm.: *dat* is expletief; vgl. 37, 97, 207.
200 **haer**: aan hen (aan de gedachten).
201 **Niet**: [Overigens,] [het] [is] niet [zo].
Opm.: ellips; vgl. 155.
201 **waen'**: denk.
Opm.: bij *waen'* sluit aan: *haer ... wijken*, 202.
Opm.: vgl. 235.
201 **daer ... verrijken**: waarop zij (Juno en Pallas) zich [laten] voorstaan.
202 **Dat's ... ampt**: namelijk aanzienlijkheid van positie (van hun taak als godin).
202 **haer ... wijken**: [voor] hen ook maar in het minst opzij te [moeten] gaan staan.
203 **Zoo veel als Iun' aengaet**: Wat Juno betreft.
Opm.: de puntkomma achter *aengaet* heeft de functie van een huidige dubbelpunt: de hierop volgende passage betreft namelijk Juno.

201 Niet, dat ik waen', in 't geen daer zy zich meê verrijken,
202 Dat 's waerdigheidt van ampt, haer eenighzins te wijken.
203 Zoo veel als Iun' aengaet; haer machtighe bewindt,[203]
204 Daer tegens zet ik maer mijn' zoon, al is 't een kindt.[204] [204]
205 Iuppijn, waer voor zy zelf bekent te moeten buyghen,[205]
206 Is hem gehoorzaem. Zoo zy twijfelt, hy zal tuyghen,[206] [206]
207 Met werken daetelijk, hoe dat hy hem gebiedt.[207] [207] [207]
208 Maer haer gelaet zeit, dat zy 't liever looft dan ziet.[208] [208]
209 z'Is huwlijkmaekster. Fraey. Indien ik niet ontfonken[209] [209]
210 En deed den bruydegoom; daer lagh de bruydt te pronken.[210] [210]
211 Zy weet, door rijkdooms kraft, te helpen yder an
212 De grootste schoonheidt, daer ik mede loonen kan.

203 **haer machtighe bewindt**: haar patronaat van de macht.
204 **Daer ... ik**: daar stel ik tegenover.
204 **maer**: slechts, niet meer dan.
205 **bekent**: erkent, toegeeft.
Opm.: vgl. 092, 200.
Opm.: vgl. 053-054 voor Juno's bekentenis.
206 **hem**: aan hem (Cupido).
206 **tuyghen**: bewijzen, aantonen.
WNT, tuigen, 3752, met dit citaat; vgl. 024, 312.
Opm.: het hierbij behorende object wordt gevormd door *hoe ... gebiedt* in 207.
207 **hoe dat**: hoe[zeer].
Opm.: *dat* is expletief; vgl. 37, 97, 200.
207 **Met werken daetelijk**: metterdaad.
Vgl. WNT, dadelijk, 2207-2208.
207 **hy hem**: hij (Cupido) hem (Jupiter).
Opm.: volgens Venus liggen de machtsrelaties dus als volgt: Venus gebiedt Cupido, Cupido Jupiter, Jupiter Juno: en Juno zou dan de patrones van de macht moeten zijn!
208 **Maer ... zeit**: Maar haar gelaatsuitdrukking zegt.
Opm.: met andere woorden: maar ik kan aan haar gezicht zien.
208 **dat zy ... dan ziet**: dat zij (Juno) het (het feit dat Cupido macht over Juno's man, Jupiter, heeft) liever gelooft dan ziet (gedemonstreerd ziet).
Opm.: immers, Juno zou aldus weer eens geconfronteerd worden met de ontrouw van haar echtgenoot.
209 **z'Is huwlijksmaekster**: Zij is [degene] [die] huwelijksverbintenissen tot stand brengt.
Vgl. WNT, huwelijk (I), 1344.
Opm.: Juno is ook godin van de huwelijkse trouw: vgl. 055-058.
Opm.: door deze opmerking brengt Venus een nieuw argument naar voren in haar pleidooi.
209 **Fraey**: [Dat] [is] fraai! [Het] [is] [me] [wat] fraais!
210 **pronken**: stil en onaangeroerd zijn.
WNT, pronken (I), 4428, met dit citaat; TWH, te pronken liggen, met dit citaat.
Opm.: het WNT geeft deze betekenis met de vermelding: *van een bruid*.
Opm.: het TWH geeft echter de betekenissen *te kijk liggen, te koop liggen*, met dit citaat.
210 **daer lagh de bruydt te pronken**: [dan] zou de bruid daar [maar] stil en onaangeroerd liggen te zijn.
Opm.: *lagh*; naar de functie: conjunctivus irrealis, samenhang - end met *niet ontfonken en deed* in 209-210.
Opm.: Juno zorgt ervoor dat man en vrouw getrouwd raken, maar de erotiek is Venus' domein!

z'Is huwlijkmaekster. Fraey. Indien ik niet ontfonken
En deed den bruydegoom; daer lagh de bruydt te pronken.
Zy weet, door rijkdooms kraft, te helpen yder an[211]
De grootste schoonheidt, daer ik mede loonen kan.[212]
Dat doet ze, zeker. En all' die met zulk een' weelde[213] [213]
Gepaeyt zijn, als de bloedt, die met den beenen beelde[214] [214] [214] [214]
Te bedde zich begaf (wie moght doch van dat paer[215]
De koelste zijn!) laet hen vry zoeken heil aen haer.[216] [216] [216]
Een' schoonheidt lichtelijk zy henliên zal bestellen,[217] [217] [217]
Die men zoo voeghlijk vind', in 't minnelijke knellen,[218] [218] [218]
Als een gesneeden hout: die verre van genucht,[219] [219] [219]
In 's eenen armen legg' om 's anders min en zucht'.

211 **door rijkdooms kraft**: door [de] macht van [het] geld.
Opm.: zie 078-084 voor de macht van het geld op dit terrein.
Opm.: vgl. 102 en de annotatie daar bij *kraft*.
212 **daer ... kan**: waarmee ik [iemand] kan belonen.
213 **zeker**: inderdaad, toegegeven.
213 **zulk een'**: een zodanige.
Opm.: verwijst naar *schoonheidt* die verworven is *door rijk - dooms kraft*.
214 **Gepaeyt**: tevreden gesteld.
Opm.: vgl. 185.
214 **als**: [net] zoals.
214 **bloedt**: sukkelaar.
Vgl. WNT, bloed (II), 2878.
Opm.: bedoeld is Pygmalion; zie Ovidius, *Metam.* 10, 243-297
214 **beenen**: gemaakt van been, ivoren.
Vgl. WNT, beenen (I), 1315.
215 **moght**: zou.
216 **De koelste**: de koelste, de minst vurige.
Opm.: in verband met Pygmalion lijkt deze opmerking vreemd. Ze moet verklaard worden vanuit datgene wat in de mythe hieraan voorafgaat: Pygmalions afkeer van vrouwen.
216 **vry**: gerust, voor mijn part.
216 **aen haer**: bij haar (bij Juno).
217 **lichtelijk**: gemakkelijk, zonder veel inspanning, allicht.
Opm.: vgl. 14, 47, 59, 167, 185.
217 **henliên**: [aan] hen.
Opm.: verwijst naar *all' die ... Gepaeyt zijn* uit 213-214.
Opm.: de meest gebruikte indirect-objectsvorm van *zij* in het zeventiende-eeuws is *haar*, zonder onderscheid van genus.
217 **bestellen**: bezorgen.
Opm.: vgl. 1.
218 **voeghlijk**: zich [licht] voegend, inschikkelijk, meegaand.
Vgl. WNT, voeglijk, 209, sub 8.
218 **vind'**: zal vinden.
218 **'t minnelijke knellen**: het in liefde omhelzen.
Opm.: de primaire betekenis van *knellen* is: in de boeien slaan!
219 **een gesneeden hout**:'n gebeeldhouwd stuk hout, 'n houten beeld.
219 **die**: die.
Opm.: sluit aan bij *Een' schoonheidt* uit 217.
219 **verre van genucht**: [terwijl] [ze] verstoken [is] van [elk] genot.
Opm.: een verholen participiumconstructie.

Een' schoonheidt lichtelijk zy henliên zal bestellen,
Die men zoo voeghlijk vind', in 't minnelijke knellen,
Als een gesneeden hout: die verre van genucht,
In 's eenen armen legg' om 's anders min en zucht'.[220]
't En zy dat ik dan lust op lust verhitt' in 't vryen,[221 221 221]
De geest en speelt niet mêe: 't zijn laffe lekkernyen.[222 222]
Het geen dat Iuno swetst te zijn in maght van 't geldt,[223]
Vermeet zich Pallas te bekoomen door 't geweldt.[224]
Maer 't is al selfste werk. Het lichaem kan men dwingen.[225]
Dat leit daer. Ziel en zin naer hunnen hemel springen:[226 226]
Dat 's daer mijn' vlam haer trekt: daer de bekoorlijkheidt[227 227]
Van het aenschouwde schoon, hart en gedacht bescheidt.[228]
Doch, boven dien, zoo schijnt Minerve boven maeten
Daer in te groeyen, dat zy steden sticht en staeten;

220 **In 's eenen ... zucht'**: [die] in de armen van de een zal liggen te verlangen naar de liefde van de ander.
Opm.: syntaktische hendiadys.
221 **'t En zy dat ik dan**: Als ik dan niet.
221 **lust op lust**: genot door genot [van de ander].
221 **verhitt'**: zou aanwakkeren, opzwepen, ophitsen.
Vgl. WNT, verhitten, 2569.
222 **De geest ... niet mêe**: speelt de begeerte geen [enkele] rol (laat het hen koud).
Opm.: *mêe* in de tekst van 1636 is een drukfout voor *meê*: vergelijk de spelling in 201; in de druk van 1704 is het foutje hersteld.
222 **'t zijn laffe lekkernyen**: 't is [dan] flauw en smakeloos.
TWH, lekkerny ad 2, met dit citaat.
Opm.: de verklaring die door Bilderdijk naar voren is gebracht: *'t zijn [dan] flauwe kinderachtigheden* lijkt ons niet zo gelukkig: de metafoor op zichzelf is veel sprekender.
223 **Het geen ... 't geldt**: Datgene waarvan Juno pochend beweert dat het gelegen is in het machtsgebied van het geld.
Opm.: *dat (...) te zijn in maght van 't geldt* is een accusativus cum infinitivo; daarin is het betrekkelijk voornaamwoord *dat* de subjectsaccusativus.
224 **Vermeet ... 't geweldt**: [dat] verbeeldt zich Pallas te verwerven door middel van geweld.
Vgl. WNT, vermeeten, 1351.
Opm.: zich iets vermeten is een ‘zonde’ tegen de deugd der matigheid; vgl. 177 en 229.
225 **al selfste werk**: allemaal [het]zelfde gedoe.
Opm.: Venus bedoelt dat het allemaal op hetzelfde neerkomt.
226 **leit daer**: ligt er, is daar aanwezig.
Opm.: dat blijft passief liggen.
Opm.: vgl. de spelling *leyt* in 265.
226 **Ziel ... springen**: [De] ziel en [het] gemoed ontsnappen [dan] [echter] naar hun hemel.
Opm.: *hemel* moet hier geïnterpreteerd worden als de imaginaire plaats waar twee werkelijk verliefde mensen bijeen zijn: vgl. 220: *om 's anders min en zucht'*.
227 **Dat's daer**: het is daar waar[heen].
Opm.: voor het tweede *daer* in dit vers is *Dat's* samengetrokken.
227 **haer**: hen (*ziel* en *zin*).
228 **hart en gedacht bescheidt**: [het] gemoed en [de] geest uitnodigt.
Vgl. WNT, bescheiden (II), 1962, sub 4.
Opm.: *hart en gedacht* staat chiastisch tegenover *ziel en zin*.

227 Dat 's daer mijn' vlam haer trekt: daer de bekoorlijkheidt
228 Van het aenschouwde schoon, hart en gedacht bescheidt.
229 Doch, boven dien, zoo schijnt Minerve boven maeten[229] [229]
230 Daer in te groeyen, dat zy steden sticht en staeten;[230]
231 En de gemeene rust der volken staet aen haer:[231] [231]
232 Dat pais en oorlogh door haer' handen gaen. 't Is waer.[232]
233 Maer trok ik eens mijn' handt van het geslacht der aerde,[233]
234 Dat nerghens man belust wierd, nerghens vrouw en baerde;[234] [234]
235 Eer dat men 't waende, waer van luyden leêgh het landt,[235] [235]
236 En stond zy daer, gelijk een afgezette sant.[236] [236]
237 Mijn is 't, mijn' heyligheidt, die lieflijk doet verwoeden,[237] [237] [237]
238 En laeft met hemelsch zap de blaekende gemoeden
239 Der dieren, dien het hart mijn' zoete kracht doorsnijdt.

229 **boven dien**: daarenboven.
229 **zoo (...) boven maeten**: zo (op dezelfde wijze) [...] boven mate.
Opm.: weer een 'zonde' van Pallas tegen de deugd der matigheid: vgl. 177 en 224.
230 **Daer in te groeyen**: [zich] daarop te beroemen.
231 **gemeene**: algemene, openbare.
231 **staet aen haer**: van haar afhangt.
Opm.: de woordvolgorde in deze bijzin is naar moderne begrippen hoogst ongewoon; zie Hermkens 1980, 149-150.
Opm.: vgl. 144 (bijna hetzelfde vers), 190.
232 **pais**: vrede.
233 **trok**: [indien ...] trok.
Opm.: eerste persoon enkelvoud, praeteritum; naar de betekenis: coniunc. potentialis, samenhangend met *waer* in 235.
234 **Dat**: zodat.
234 **belust wierd**: sexuele begeerte zou opvatten.
Opm.: *wierd* (hier: derde persoon enkelvoud, praeteritum) komt van *werden*, sterk werkwoord van klasse III. De regelmatige vormen zijn: *werden - ward - worden - geworden*. De *a* in het praeteritum is in het zeventiende-eeuws echter zeldzaam; meestal gebruikte men de Brabantse vorm *wierd*.
235 **waende**: verwachtte, dacht.
Opm.: vgl. 201.
235 **waer**: zou zijn.
Opm.: coniunctivus potentialis, samenhangend met *trok* in 233.
236 **zy**: zij (Pallas).
236 **afgezette sant**: afgeschafte, uitgerangeerde heilige.
Opm.: denkt Hooft hier aan de Beeldenstorm?
237 **Mijn is 't**: Van mij is 't, 't is eigen aan mij.
Opm.: een latinisme (*meum est*). De uitdrukking *Mijn is 't* plus infinitivus (sc. *lieflijk te doen verwoeden*) betekent: het is mijn taak (plicht), het is eigen aan mij. Hier wordt de constructie afgebroken door een nadere precisering van *Mijn is 't: mijn' heyligheidt* (sc. *is 't*); deze wordt dan gevolgd door een relatieve bijzin.
237 **mijn' heyligheidt**: mijn heiligheid, mijn heilig wezen.
Vgl. WNT, heiligheid, 470, B 2.
237 **lieflijk (...) verwoeden**: van liefde dol worden, van liefde razen.
Vgl. WNT, liefelijk, 2096, waar echter slechts *aangenaam, fraai* en *vriendelijk, lief* als betekenissen staan, en niet *van liefde*.
Opm.: het MNW geeft *dol worden, vooral door geslachtsdrift* als speciale betekenis wanneer het van dieren gebezigd wordt; zie ook Oudemans 1870, verwoeden, deel 7, 605-606.
Opm.: object bij *doet verwoeden* is: *de blaekende gemoeden* // *Der dieren* in 238-239.
Opm.: natuurlijk zouden we hier ook kunnen denken aan de bekende paradoxale toestand van het petrarkisme, waarin de liefde tegelijk *zoet* is en een soort razernij. Aangezien het hier echter over *dieren* gaat, lijkt mij de hierboven gegeven betekenis juister.

Eer dat men 't waende, waer van luyden leêgh het landt,
En stond zy daer, gelijk een afgezette sant.
Mijn is 't, mijn' heyligheidt, die lieflijk doet verwoeden,
En laeft met hemelsch zap de blaekende gemoeden[238 238 238 238]
Der dieren, dien het hart mijn' zoete kracht doorsnijdt.[239]
Ik scheld' den loggen struys, noch lichte musch niet quijt.[240 240]
Ik tem, door min, zoo wel als 't knijn de trotse leeuwen:[241 241]
En knoop, door 't teelen, een' eindloozen draedt van eeuwen.[242 242]
Geen' buy zoo bijster baert, geen storm zoo stijf en snuyft,[243 243 243 243]
Oft fluks, op mijne wenk, hy, uyt den weghe, stuyft.[244 244]
Het aerdtrijk leit te kost zijn' konst aen het bedenken[245]
En broên van bloemen, om 'er my meê te beschenken.

238 **laeft**: blust, lest, stilt.
Opm.: vgl. 267.
238 **hemelsch zap**: hemels sap.
Opm.: het *hemelsch zap* staat hier voor de goddelijke kracht van de liefde die de levende wezens ingeboezemd wordt.
238 **blaekende**: brandende.
WNT, blaken, 2776, met dit citaat.
238 **gemoeden**: driften.
239 **dien ... doorsnijdt**: [bij] wie mijn genotvolle kracht het hart doorboort.
Opm.: *dien* is betrekkelijk voornaamwoord, datief meervoud.
240 **Ik scheld' (...) niet quijt**: Ik stel [zelfs] [...] niet vrij, ik onthef [zelfs] [...] niet [van hun verplichtingen], ik sla [ook] [...] niet over.
Vgl. WNT, kwijtschelden, 800: *kwijtschelden* met een persoon als object, met betr. tot hetgeen het object verschuldigd is.
Opm.: Venus is de koningin van de lente (vgl. 233, 241, 244, 246, 248), aan wie alle levende wezens offers verschuldigd zijn; paren is offeren aan Venus.
240 **struys**: struisvogel.
241 **min**: [lichamelijke] liefde.
Opm.: vgl. 28, 220, 267.
241 **zoo wel als**: evenzeer als.
Opm.: letterlijk staat er: Ik tem door middel van [de] liefde de trotse leeuwen evenzeer als 't konijn.
242 **knoop**: knoop [aaneen].
Opm.: vgl. 56.
242 **'t teelen**: de voortplanting, het verwekken.
243 **bijster**: onstuimig, woest, wild.
243 **baert**: gaat [...] te keer.
WNT, baren, 1019, sub B3, met dit citaat.
243 **stijf**: krachtig.
Opm.: vgl. 121, 133.
243 **snuyft**: raast.
WNT, snuiven, 2445, sub 9, met dit citaat.
244 **fluks**: ijlings, terstond.
244 **hy**: hij (de storm).
Opm.: *Oft (...) stuyft*: balansconstructie.
245 **Het aerdtrijk**: De aardbodem, de aarde.
Vgl. WNT, aardrijk, 565.

243 Geen' buy zoo bijster baert, geen storm zoo stijf en snuyft,
244 Oft fluks, op mijne wenk, hy, uyt den weghe, stuyft.
245 Het aerdtrijk leit te kost zijn' konst aen het bedenken[245 245 245]
246 En broên van bloemen, om 'er my meê te beschenken.[246 246]
247 De Zee, al is 't een schrik te zien haer in den mondt,[247]
248 Valt vlak, als ik verschijn', en lacht my toe terstondt.

245 **leit te kost**: besteedt.
Vgl. WNT, kost, 5764.
Opm.: vgl. de spelling *leit* in 226.
245 **konst**: vaardigheid.
245 **bedenken**: ontwerpen, verzinnen, bedenken.
246 **broên**: [doen] ontluiken.
246 **beschenken**: begiftigen.
247 **te zien haer in den mondt**: haar in de mond te zien.
Opm.: het interpreteren van deze uitdrukking levert problemen op. Ook al zit er een zeker risico in om een complex beeld in zeventiende-eeuwse poëzie op zijn visuele coherentie door te denken (het gaat immers vaak om aspecten van een beeld die naast elkaar gebruikt worden, zonder dat ze in één visie verbonden worden), toch wil ik hieronder een poging daartoe wagen: de zee heeft een mond: in 248 lacht zij Venus ook toe. Indien *mond* hier in 247 pars pro toto zou zijn voor *gelaat*, dan is *een schrik te zien haer in den mondt* te vergelijken met 101, een *trots gelaet, dat lastigh is t' aenschouwen*; dit kan echter slechts gelden wanneer het stormt, niet wanneer de zee lacht. Een tweede mogelijkheid is, een stormachtige zee - of elke golf in zo'n zee - op te vatten als een monster met een gapende muil (het golfdal); wanneer de zee lacht, is het monster bedaard en kan men het niet meer ‘in de mond kijken’. Deze interpretatie stemt overeen met andere verwoordingen door Hooft van deze zelfde gedachte: *De Zee verkeert in lach, voor u, haer grimmigh stooren (Bruyloftdicht ten huwelijke van Adriaen Wouterszoon Verhee, en Katharine Gerrits Kop*, vers 25; Stoett I, 74; het gedicht is van 1608); wanneer Venus verscheen, zou *De woede zee // Sijn hoomoedt mee // Dol opgeblasen strijcken* (*Sang*, Stoett I, 99; het gedicht is van 1610). De derde mogelijkheid is, dat *iemand in de mond zien* een vaste uitdrukking of een spreekwoord is. Verband met *een gegeven paard in de bek kijken* lijkt mij uitgesloten, evenals verband met *iemand al te diep in de mond tasten* (al te nauwkeurig de zaak nakijken, Harrebomée 1858). In Harrebomée komt *in de mond zien* zelf niet als spreekwoord voor, noch in Stoett. De Middelnederlandse uitdrukking *eenen in den mont sien* betekent: letten op iemands woorden (MNW, mont, 1905); in de context hier heeft deze betekenis echter geen zin. Oudemans 1870 verklaart de uitdrukking als volgt: *op iemands woorden letten zowel omdat men hem niet vertrouwt, als omdat men van plan is zich daarnaar te gedragen*.
De andere plaatsen in het werk van Hooft waar dezelfde gedachte naar voren gebracht wordt, laat mij uiteindelijk kiezen voor de interpretatie die hierboven als tweede mogelijkheid gepresenteerd is.

245 Het aerdtrijk leit te kost zijn' konst aen het bedenken
246 En broên van bloemen, om 'er my meê te beschenken.
247 De Zee, al is 't een schrik te zien haer in den mondt,
248 Valt vlak, als ik verschijn', en lacht my toe terstondt.[248]
249 Niet komt 'er op, in 't licht van 't heughelijke leeven,[249 249 249]
250 Dan door mijn toedoen. En, daer niet en wordt ghegeven[250]
251 Mijn zeghen, is het naer; het grijnst en grimt 'er al.[251 251]
252 Dat ik begunstigh, blinkt van vrolijkheidt en val.[252 252 252 252]
253 Ik ben de liefste lust van Goden en van menssen.
254 Zouw Paris meer dan my, oft myn' genaede wenssen?[254 254]
255 Het heerscht een' koningin in Grieken; met den brandt[255 255 255/256]
256 Van wie, bevaên zijn all' de vorsten van dat landt.[256]
257 Geen' andre magh by haer op puyk van schoonheidt booghen.[257 257 257 257]
258 Een aenschijn, vast, als 't myn. het zelfste spel van ooghen.[258]
259 Alleens van handen, hayr, en heelen lichaems leest.
260 Mijn' zinnen zoo gelijk, al leefd' zy by mijn' geest.

248 **lacht**: lacht.
Opm.: de zee die Venus toelacht, is ontleend aan Lucretius, *De Rerum Natura* 1, 8 (*tibi rident aequora ponti*): zie de inleiding. Venus houdt al bij Homeros van lachen: zie bijvoorbeeld *Ilias* 3, 424.
249 **Niet**: Niets.
Opm.: vgl. 168, 299, 300, 316, 328.
249 **komt' er op**: komt er tevoorschijn.
249 **in 't licht van 't heughelijke leeven**: in het [dag]licht van het vrolijke leven.
Vgl. WNT, heuglijk (I), 699, sub 1.
250 **daer**: daar waar.
251 **naer**: akelig, somber, droevig.
251 **het ... al**: alles ziet er daar grimmig uit en kijkt onvriendelijk.
Vgl. WNT, grijnzen, 730; vgl. WNT, grimmen (I), 780.
252 **Dat**: Datgene wat.
252 **begunstigh**: van [mijn] gunsten voorzie.
Opm.: vgl. 65, 91.
252 **blinkt**: glanst, schittert.
252 **val**: harmonische bevalligheid, aantrekkelijkheid, zwier.
Vgl. TWH, val.
Opm.: vgl. 100.
254 **oft**: oftewel, met andere woorden.
254 **genaede**: gunst, beloning.
Opm.: vgl. 86.
255 **Het heerscht**: Er heerst.
Vgl. WNT, het (I), 686.
Opm.: *Het* is hier plaatsonderwerp; het eigenlijke subject is *een' koningin*.
Opm.: de koningin is Helena: zie de inleiding.
255 **Grieken**: Griekenland.
WNT, Griek, 689, met verwijzing naar deze plaats.
Opm.: vgl. de woorden *Polen, Zweden*.
255/256 **met den brandt // Van wie**: met liefdevuur voor wie.
256 **bevaên**: bevangen.
257 **magh**: kan.
Opm.: vgl. 318.
257 **by haer**: [vergeleken] bij haar.
257 **op puyk van schoonheidt**: op uitnemende schoonheid.
Vgl. WNT, puik, 4742.
257 **booghen**: trots zijn, [zich] beroemen.
258 **Een aenschijn, vast, als 't myn**: Een gelaat, nagenoeg als het mijne.
Vgl. WNT, vast, 690, sub B 5.

Het heerscht een' koningin in Grieken; met den brandt
Van wie, bevaên zijn all' de vorsten van dat landt.
Geen' andre magh by haer op puyk van schoonheidt booghen.
Een aenschijn, vast, als 't myn. het zelfste spel van ooghen.[258]
Alleens van handen, hayr, en heelen lichaems leest.[259 259 259]
Mijn' zinnen zoo gelijk, al leefd' zy by mijn' geest.[260]
Oft zy moest Venus zijn, oft het en moght niet naeder.[261]
Ook zijn wy allebey' geteelt van eenen vaeder.[262 262 262]
Men ziet, gelijk in my, in haer, Iuppijns gelaet:[263 263]
Niet, dat hy over zich heeft, als hy zit te raedt;[264 264]
Maer als hy leyt ter dis, in 't lest van 't banketteren,[265 265 265 265]
En loert, en lonkt, en wenscht yet goelijks uyt de kleêren.[266]
Peyst nu eens wat het zy, te laeven minnedorst[267 267 267]
Met zulk een' schoonheidt. Deez' zal ik haer' binneborst[268]
Verwoesten door mijn' vlam: mijn zoon haer hart zal quetzen,
Met uytgepikte pijl; en daer uw' naem in etzen
Met staedighwerpendt vujr: op dat zy zoo verhit
Nae Paris togh't', en hebb' nocht andren zin nocht wit;

258 **het zelfste spel van ooghen**: dezelfde manier van kijken.
Vgl. WNT, spel, 2680.
259 **Alleens van**: Overeenkomend wat betreft.
WNT, alleens, 929-930, met dit citaat.
259 **hayr**: haardracht.
259 **en heelen lichaems leest**: en bouw van het hele lichaam.
260 **Mijn' zinnen ... geest**: [Haar gezindheid] [is] aan mijn gezindheid zozeer gelijk [dat het lijkt] alsof ze leeft bij [de gratie van] mijn wezen.
Opm.: de conjunctivus irrealis *leefd'* is in de vertaling door *alsof* reeds voldoende uitgedrukt.
261 **Oft zy ... niet naeder**: Of ze zou Venus [zelf] moeten zijn, of het [lijken op Venus] zou niet sprekender kunnen zijn.
Opm.: *het* is een sylleptische verwijzing.
262 **Ook**: Bovendien, daarenboven.
Vgl. WNT, ook, 4 sub 1.
262 **geteelt**: verwekt.
262 **van eenen vaeder**: door een (dezelfde) vader.
Opm.: zie de inleiding.
263 **gelijk in my**: evenals in mij.
Opm.: *gelijk in my* is een intercalatie.
263 **luppijns gelaet**: Jupiters gelaatsuitdrukking.
Opm.: vgl. 43, 101, 208.
264 **dat**: dat.
Opm.: *dat* is betrekkelijk voornaamwoord, met als antecedent *gelaet*.
264 **als ... raedt**: wanneer hij in de beraadslaging [der goden] zit.
265 **Maer**: maar.
Opm.: voor *als* is samengetrokken: *dat hy over zich heeft* uit 264.
265 **leyt**: aanligt [aan].
Opm.: vgl. de spelling *leit* in 226.
Opm.: vgl. 30.
265 **in 't lest**: aan het slot.
265 **'t banketteren**: het feestelijk dineren.
266 **en wenscht ... kleêren**: en iets moois ontkleed wenst.
WNT, goelijk, 381, met dit citaat.
267 **Peyst**: Bedenk.
267 **wat het zy**: hoe het zal zijn.
Opm.: conjunctief met futuraal aspect.
267 **laeven**: lessen.
Opm.: vgl. 238.
268 **Deez'**: [Bij] deze [schoonheid] (Helena).
Opm.: *Deez'* (aanwijzend voornaamwoord) is hier meewerkend voorwerp.

Maer als hy leyt ter dis, in 't lest van 't banketteren,
En loert, en lonkt, en wenscht yet goelijks uyt de kleêren.
Peyst nu eens wat het zy, te laeven minnedorst
Met zulk een' schoonheidt. Deez' zal ik haer' binneborst[268]
Verwoesten door mijn' vlam: mijn zoon haer hart zal quetzen,[269] [269]
Met uytgepikte pijl; en daer uw' naem in etzen[270]
Met staedighwerpendt vujr: op dat zy zoo verhit[271] [271]
Nae Paris togh't', en hebb' nocht andren zin nocht wit;[272] [272] [272]
En hy geniete 't hooghst, dat mensche magh behaeghen:[273] [273]
Indien ghy schoonheidts prijs myn' schoonheidt wegh laet draeghen.[274]

Par.

Stond my, Godinnen, vry, ten boogaerd' in te treên[275]
Die zulke vruchten draeght, ik gink 'er daetlijk heen,
Om een paer applen noch. Want, als ik my bezinne,[277] [277]
Zoo dunkt my yder waerdt den waerden prijs te winne'.[278] [278]
Maer, moet ik, wie in all's de schoonste zy van drie[279]
Verklaeren, noodigh is 't dan dat ik alles zie.[280]
Dies bid ik, wilt my van dit rechterampt verschoonen.[281]
Want sterffelijken oogh' onsterflijkheidt te toonen

268 **binneborst**: gemoed.
WNT, binnenborst, 2725, met dit citaat.
269 **Verwoesten**: doen branden, in brand steken.
Vgl. WNT, verwoesten, 2097-2098; MNW, verwoesten, 375-376.
Opm.: eigenlijk betekent *verwoesten*, transitief gebruikt, *tot woestenij maken, platbranden* (met de accusativus der zaak) of *te gronde richten, ruïneren* (met de accusativus van de persoon).
269 **vlam**: vuur, liefdegloed.
270 **uytgepikte**: speciaal [daarvoor] geselecteerde.
WNT, uitpikken, 1223, met dit citaat.
271 **staedighwerpendt vujr**: [een] voortdurend [haar] treffend vuur.
271 **zoo**: aldus, op deze wijze.
272 **Nae**: naar.
Opm.: vgl. 127, 136, 170, 334.
272 **togh't'**: zal verlangen.
272 **en hebb' ... wit**: en noch [een] andere begeerte noch [een] ander [doel]wit [meer] zal hebben.
273 **geniete**: zal genieten.
Opm.: voor *hy geniete* is samengetrokken *op dat* uit 271.
273 **dat ... behaeghen**: dat een mens kan behagen.
274 **Indien ... draeghen**: indien u [tenminste] mijn schoonheid de prijs voor [de] [hoogste] schoonheid laat behalen.
275 **Stond ... vry**: Stond [het] mij, godinnen, vrij.
277 **noch**: nog [twee appels].
277 **als ... bezinne**: als ik bij mezelf te rade ga.
Opm.: het woord *be'zinnen'* past hier in vele opzichten.
278 **Zoo**: dan.
278 **den waerden prijs**: de kostbare prijs.
Opm.: vgl. 156.
279 **in all's**: in alle opzichten.
280 **Verklaeren**: te kennen geven.
Vgl. WNT, verklaren (II), 256-257.
281 **verschoonen**: ontslaan.
Vgl. WNT, verschoonen, 80.

283 Die onbewimpelt zy, der Godtheidt gaet te nae.[283 283 283]
284 Behalven, dat ik my der wijze niet verstae,
285 Die men ten hemel houdt: wat eer oft schaemt magh lyen.

283 **onbewimpelt**: niet bedekt, door geen sluier bedekt.
Vgl. WNT, onbewimpeld, 1132; TWH, onbewimpelt, met dit citaat.
283 **zy**: zou zijn.
Opm.: coniunctivus potentialis.
283 **der ... te nae**: komt de godheid te na, doet te kort aan de de godheid verschuldigde eerbied (beledigt een god in zijn godzijn).
Vgl. WNT, gaan, 66; TWH, te naa gaan, met dit citaat.
Opm.: vgl. 008-010: het verbod om *waekende de goden t'Aenschouwen*.

279 Maer, moet ik, wie in all's de schoonste zy van drie
280 Verklaeren, noodigh is 't dan dat ik alles zie.
281 Dies bid ik, wilt my van dit rechterampt verschoonen.
282 Want sterffelijken oogh' onsterflijkheidt te toonen
283 Die onbewimpelt zy, der Godtheidt gaet te nae.
284 Behalven, dat ik my der wijze niet verstae,[284]
285 Die men ten hemel houdt: wat eer oft schaemt magh lyen.[285 285]

Pal.

286 Dat waer wat fraeys. *Ven.* De geen, die weygert zich te vlyen[286 286]
287 Tot de berichting van den rechter, schreumt het recht.[287 287]

Iun.

288 V is niet onbekent, hoe d'overdwaelsche knecht[288 288]
289 Ixion, toen hy mondt ten hoof had, daer hy danker[289 289 289]
290 Moest zijn voor zulk een' gunst, bestondt den Venusjanker[290 290/291]
291 Aen my te maeken; en mijn man (o goedtheidt!) schiep
292 Een wolk my op end' op gelijk; die hy besliep.[292 292]
293 Wat wil ik, dunkt my dan, deez monstering, zoo straf vliên?[293 293 293 293]
294 Meer, dan die van den schijn, zal deez van 't lijf niet afzien.
295 Wie kan hem verghen, dat hy oordeel' blindeling?

284 **Behalven ... verstae**: [Nog] afgezien van [het feit] dat ik geen [enkele] notie heb van het gebruik.
285 **Die ... houdt**: dat men [er] in de hemel op na houdt.
285 **wat ... lyen**: [met betrekking tot de vraag] wat eer (reputatie) of schaamte [daar] kan verdragen.
286 **waer**: zou zijn.
286 **zich te vlyen // Tot**: zich te schikken in.
WNT, vlijen, 2101, met dit citaat.
287 **berichting**: rechterlijke uitspraak, het rechtspreken.
WNT, berichting, 1890, met dit citaat; TWH, berichtingh ad 3, met dit citaat.
Opm.: voor het rechtspreken is nu vereist het gevolg geven aan het verzoek zich te ontkleden.
287 **schreumt**: vreest.
288 **overdwaelsche**: dwaze, vermetele.
WNT, overdwaalsch, 1669, met dit citaat.
288 **knecht**: man, vent, kerel.
Opm.: bedoeld is Ixion; vgl. Moormann, *Achilleus*, s.v. Ixion.
289 **toen hy mondt ten hoof had**: toen hij aan het hof ten eten was.
WNT, mond, 1056, met dit citaat.
289 **daer**: terwijl [toch].
289 **danker**: een dankbaar iemand.
WNT, danken, 2284, met dit citaat.
Opm.: *danker* is een substantief.
290 **bestondt**: [het] aandurfde, [het] bestond, [het] waagde.
290/291 **den Venusjanker // Aen my te maeken**: zich ten opzichte van mij te gedragen [als] [een] Venusjanker.
WNT, Venusjanker, 1881, met dit citaat; WNT, maken, 124, sub 4, met dit citaat.
Opm.: Iuno bedoelt: mij het hof te maken.
Opm.: een Venusjanker is iemand die hopeloos verliefd is en daardoor medelijden en spot opwekt. Zie het artikel *Venusjankerij* in NTg (Enklaar-Geerars 1954) en de verschillende reacties daarop in 1955 en 1956.
292 **my op end' op gelijk**: volkomen aan mij gelijk.
Opm.: vgl. *op en top*.
292 **die hy besliep**: waarmee hij vrijde.
293 **Wat wil ik**: Waarom zou ik [...] willen.
293 **monstering**: inspectie.
293 **straf**: streng, beslist.
293 **vliên**: ontvluchten, [me] onttrekken [aan].

Iun.

V is niet onbekent, hoe d'overdwaelsche knecht
Ixion, toen hy mondt ten hoof had, daer hy danker
Moest zijn voor zulk een' gunst, bestondt den Venusjanker
Aen my te maeken; en mijn man (o goedtheidt!) schiep
Een wolk my op end' op gelijk; die hy besliep.
Wat wil ik, dunkt my dan, deez monstering, zoo straf vliên?
Meer, dan die van den schijn, zal deez van 't lijf niet afzien.[294] [294] [294]
Wie kan hem verghen, dat hy oordeel' blindeling?

Pal.

Dus in gezelschap ik my uyt trekk' om geen ding.[296] [296]
Maer, dat hy, die doch droomt, (is deze zaek zoo wightigh)[297] [297] [297]
Ons yder, een' voor een', ter zijd' neem', en bezightigh?

Ven.

Daer tegen heb ik niet. *Iuno.* Maer dezen riem af. *Ven.* Wel?[299]
Die dekt niet. *Iuno.* Maer ghy drijft daer mede gooschelspel.[300] [300]

Pal.

Neen: dat en magh niet zijn. *Ven.* Laet my dan maer op zetten
Een' verssen roozenhoedt. *Iuno.* Dat wil ik niet beletten.[302]

Pal.

Ik stae 't ook toe, indien de rechter het toestaet.

Par.

Geen' hinder het gezicht en lijdt by 't hairsieraedt.[304] [304]

Pal.

Mê vrouw, uw majesteyt gelieve voor te treeden.[305]

294 **Meer, dan die van den schijn**: Meer dan die (daarnet genoemde Ixion) van het droombeeld (de wolk) [zag].
Vgl. WNT, schijn, 613: *bedrieglijk voorkomen van een persoon*.
Opm.: *die* is hier een zelfstandig gebruikt aanwijzend voornaamwoord.
294 **deez**: deze (Paris)
Opm.: omdat Paris droomt, ziet ook hij immers slechts ‘de schijn’.
294 **afzien**: zien, waarnemen.
Vgl. WNT, afzien, 2006-2007.
Opm.: de letterlijke betekenis van *afzien* is *van enige afstand waarnemen, op enige afstand zien*; vgl. 316: *Hy raekt niet immers*.
296 **Dus**: Aldus, zo, onder deze omstandigheden.
Opm.: *in gezelschap* is een nadere bepaling bij *Dus*.
296 **om geen ding**: voor geen prijs.
297 **dat**: indien [nu] [eens].
297 **doch**: toch, immers.
297 **(is ... wightigh)**: - als deze kwestie [dan] zo belangrijk is -.
299 **riem**: gordel.
Opm.: zie de inleiding.
300 **Die dekt niet**: Die bedekt [toch] niets.
300 **goochelspel**: tovenarij.
WNT, goochelspel, 409, met dit citaat.
302 **roozenhoedt**: rozenkrans, krans van [verse] rozen (haarsieraad).
304 **het gezicht**: de waarneming.
304 **by**: van, door.
305 **voor te treeden**: voor te komen.

Iun.

Daer in die dichte groent' zal ik my gaen ontkleeden.[306]

Mer.

Is 't errenst? moedernaekt? O Paris, hoe beny
Ik u! waerom zijn zy 's verbleeven niet aen my?[308]
Doch bittren haet van twee en zult ghy niet ontwijken.
Is nerghens hier een hoek, om heimlijk uyt te kijken?

Par.

Ik wacht' u, een' voor een', aen gins zijd' van die ruyght.[311] [311]

Pal.

Mijn hart dat popelt. *Ven.* 't Mijn my overwinning tuyght.[312] [312] [312]

Iun.

Ik heb gedaen. Ghy moest u, Pallas, derwaert voeghen.

306 **groent'**: geboomte, struikgewas.
WNT, groente, 852, met dit citaat.

308 **waerom ... aen my?**: waarom zijn zij wat dit punt betreft niet aan mij ter scheidsrechterlijke beslechting overgelaten?
WNT, verblijven, 728-729, met dit citaat; vgl. 324.
Opm.: constructie met de genitivus der zaak.

311 **aen gins zijd'**: aan de andere kant.

311 **ruyght**: strikgewas.
WNT, ruigte, 1652, met dit citaat.

312 **popelt**: klopt [van spanning].
Vgl. WNT, popelen, 3449, sub 1, a.γ.
Opm.: het WNT geeft dit citaat in kolom 3449, sub δ, met daarbij de toevoeging: *van verlangen*. Verlangen lijkt mij echter niet in het beeld van Pallas te passen.

312 **'t Mijn**: 't Mijne (mijn hart).

312 **tuyght**: geeft [mij] ... in, verzekert [mij].
Vgl. WNT, tuigen (I), 3751-3752.

Par.

Ik wacht' u, een' voor een', aen gins zijd' van die ruyght.

Pal.

Mijn hart dat popelt. *Ven.* 't Mijn my overwinning tuyght.

Iun.

Ik heb gedaen. Ghy moest u, Pallas, derwaert voeghen.[313] [313]

Ven.

Ik laet my gaerne met de laeste beurt ghenoeghen.[314]

Hoe is 't gegaen mê vrouw. *Iuno.* Ik gaf hem schier een' grauw[315]

Ven.

Hy raekt niet immers. *Iuno.* Houdt. *Ven.* Wat? ziet hy dan zoo nauw?[316] [316] [316] [316]

Zijn ampt vereischt het. En dewijl hy van ons luyden[317] [317] [317]

Beroepen is, en magh men dat niet quaelijk duyden.[318] [318] [318]

Iun.

Het is Minerve, die ghy daer aankoomen ziet.

Pal.

't En waere dat hy droomd', het stondt te dulden niet.[320] [320]

Ven.

Ik gae my spoeyen, om aen vonnis te geraeken.[321] [321]

Iun.

Mijn' zorgh is, dat ghy't niet zoo kort, als wy, zult maeken.

Ik ducht wy zijn geweest ten besten niet beraên,[323] [323]

313 **derwaert**: daarheen.
313 **voeghen**: begeven.
314 **ghenoeghen**: tevreden stellen, vergenoegen.
Vgl. WNT, genoegen, 1559.
315 **Ik gaf ... een' grauw**: Ik gaf hem bijna een snauw, ik gaf hem bijna een uitbrander.
WNT, grauw (IV), 610, met dit citaat.
316 **raekt**: betast, raakt ... [aan].
Vgl. WNT, raken (I), 200 sub 7.
316 **niet immers**: toch niets.
316 **Houdt**: Hou op!
Vgl. WNT, houden (III), 1163.
316 **nauw**: nauwkeurig, of: van nabij.
317 **Zijn ampt**: zijn taak [als rechter].
317 **dewijl**: aangezien.
317 **van ons luyden**: door ons.
318 **Beroepen**: aangezocht, opgeroepen.
Vgl. WNT, beroepen, 1910-1911.
318 **magh**: kan, mag.
318 **quaelijk duyden**: slecht uitleggen, euvel duiden.
320 **'t En ... droomd'**: Als 't niet [zo] zou zijn dat hij droomde.
320 **het ... niet**: [dan] zou het niet te verdragen zijn.
321 **spoeyen**: haasten.
321 **vonnis**: oordeel.
323 **ducht**: ben bang, vrees.
323 **ten besten niet beraên**: [dat wij] niet zo goed mogelijk geadviseerd [zijn].

In het verblijven van een stuk zoo treflijk, aen[324] [324] [324]
Een' jongman onbedacht, in 't gailste van zijn leeven.[325] [325]

Pal.

Zijn' rede, ducht ik, veel zijn' zinnen toe zal geeven.[326] [326]

Ven.

Ik heb het uytgestaen. *Iuno.* Een' wonderlijken last[327] [327]
Voor u doch. *Pal.* V en is 't niet nieuws. Ghy moght 'er vast[328]
Toe wennen, toen Vulkaan, met al dien hoop getakels[329]
Van yzer dun gesmeedt, u ving; en door de schaekels
Aen 't heele hofgezin liet zien, in den zoldaet
Zijn' armen. *Ven* Quelt my met mijn lief, en maekt my quaedt.

324 **verblijven**: ter beoordeling overlaten.
Opm.: vgl. 308.
324 **stuk**: zaak, kwestie.
324 **treflijk**: gewichtig.
Vgl. WNT, treffelijk, 2297.
325 **onbedacht**: onbezonnen.
Vgl. WNT, onbedacht, 926.
Opm.: vgl. 162: *Daer rijpheidt mangelt*.
325 **gailste**: wulpste, geilste (wulpste stadium).
Opm.: vgl. 103, 159.
326 **rede**: verstand.
326 **zijn' zinnen**: [aan] zijn zinnelijke verlangens.
327 **uytgestaen**: doorstaan, uitgestaan, uitgehouden.
327 **Een' wonderlijken last**: een bewonderenswaardige prestatie.
Opm.: ironisch.
328 **doch**: zeker!.
329 **hoop getakels**: groep van [van boven neerhangende] ketting[en].
Opm.: *getakels*: gen. enkelvoud (partitivus).

Ven.

Ik heb het uytgestaen. *Iuno.* Een' wonderlijken last
Voor u doch. *Pal.* V en is 't niet nieuws. Ghy moght 'er vast
Toe wennen, toen Vulkaan, met al dien hoop getakels
Van yzer dun gesmeedt, u ving; en door de schaekels
Aen 't heele hofgezin liet zien, in den zoldaet[331] [331]
Zijn' armen. *Ven.* Quelt my met mijn lief, en maekt my quaedt.[332]

Iun.

Komt vonnis hooren. Ziet, de rechter is gezeeten.

Par.

Om my te quijten, nae den dwang van mijn geweeten,[334] [334] [334]
Kenn' ik, Godinnen; Iun' is maghtigh; vroom en wijs[335]
Is Pallas; Venus komt van schoonheidt toe de prijs.

Iun.

O droomert! wat een hoon? maer ghy zult in uw waeken,[337]
Wie ik ben, wat ik magh, (beloof ik) beter smaeken.[338]

Pal.

Ik zal u, t' zijner tijdt, doen proeven, wat het schaedt,[339] [339] [339]
Te wezen onverzien van koenheidt en van raedt.[340] [340] [340]
En deze bittre smaedt, met bittre wraeke boeten.[341]

Ven.

Bey bitter, ik alleen' meer dan ghenoegh verzoeten.[342] [342]

331 **hofgezin**: [het] goddelijke gezelschap (gevolg).
331 **den zoldaet**: de soldaat (Mars).
332 **Quelt**: Plaag [me] [maar].
Opm.: het spreekwoord ‘Quelt my met mijn lief, en maekt my quaedt’ komt ook voor in *Wonderlicke Avontuer van twee Goelieven*, vss. 372-373, uitgegeven door E.K. Grootes e.a.
334 **my te quijten**: mijn plicht te doen.
334 **nae**: overeenkomstig.
334 **dwang van mijn geweeten**: dwang van mijn geweten.
Opm.: echo van Juno (dwang) en van Pallas (geweten).
335 **Kenn' ik**: geef ik [het volgende] te kennen.
Opm.: de puntkomma achter *Godinnen* fungeert als onze dubbelpunt.
337 **wat een hoon**: wat een belediging!
Opm.: het vraagteken achter *hoon* in de tekst van 1636 heeft de functie van ons uitroepteken

(vgl. Hermkens, a.w., § 1.1.5, blz. 40).
338 **magh**: kan, vermag, [waartoe] [ik] in staat ben.
339 **t' zijner tijdt**: op de daarvoor bepaalde tijd.
339 **doen proeven**: laten ervaren.
339 **wat het schaedt**: hoezeer het [iemand] schade berokkent.
340 **Te wezen onverzien van**: niet voorzien te zijn van, gebrek te hebben aan.
340 **koenheidt**: dapperheid.
340 **raedt**: wijsheid.
341 **boeten**: vergelden.
342 **Bey bitter**: Terwijl [zij] allebei bitter [gestemd] zijn.
Opm.: *Bey bitter* fungeert als bijwoordelijke bepaling: een verholen absolute participiumconstructie.
Opm.: er is nog een andere interpretatie van dit vers mogelijk; zie hiervoor de tweede opmerking bij *verzoeten*.
Opm.: vgl. 309, 341.
342 **verzoeten**: zoet (aangenaam) stemmen.

Par.

343 Is dat een droom? ik zagh nojt waekende zoo veel.

Mer.

344 Daer gaet hy heen. Wie ziet het eindt van dit krakkeel?

Opm.: achter *ik alleen'* is *zal* en *u* uit 339 samengetrokken. De vertaling is dus: Terwijl Juno en Pallas allebei bitter gestemd zijn, zal ik alleen u meer dan genoeg zoet stemmen.
Opm.: het is ook mogelijk dat *bitter* in vers 342 het gebruik van de werkwoorden *smaeken* (338) en *proeven* (339) hervat, en dat *bitter* in 342 betrekking heeft op de onaangename gerechten die Juno en Pallas Paris zullen voorzetten. De vertaling wordt dan: Twee bittere [gerechten], maar ik alleen [zal] [ze] meer dan genoeg verzoeten (zoet maken).
Het parallellisme in de zinsbouw van de verzen 339 en 342, waarbij in vers 342 zowel de persoonsvorm als het object samengetrokken zijn, geeft mij een lichte voorkeur in voor de interpretatie die hierboven bij de eerste opmerking vermeld is.

Pal.

339 Ik zal u, t' zijner tijdt, doen proeven, wat het schaedt,
340 Te wezen onverzien van koenheidt en van raedt.
341 En deze bittre smaedt, met bittre wraeke boeten.

Ven.

342 Bey bitter, ik alleen' meer dan ghenoegh verzoeten.

Par.

343 Is dat een droom? ik zagh nojt waekende zoo veel.[343]

Mer.

344 Daer gaet hy heen. Wie ziet het eindt van dit krakkeel?[344] [344]

343 **droom**: droom.
Opm.: vgl. 8-9, 12 (*zoo hy vast ging*), 297, 320, 337.
344 **hy**: hij (Paris).
344 **krakkeel**: ruzie, twist.
Opm.: in enkele exemplaren van de druk van *Gedichten* van 1636 staat aan het eind van dit vers een dubbelpunt waarvan het bovenste puntje een beetje afwijkend van vorm is. Andere exemplaren van dezelfde druk (o.a. UB. U.v.A., sign. XX A2 en het in de inleiding genoemde exemplaar in The British Library) geven hiervoor de verklaring: het bovenste puntje is het restant van een niet goed doorgedrukt vraagteken.
Opm.: zie voor het eind van deze ruzie de inleiding.

Bijlagen

De Amsterdamse handschriften

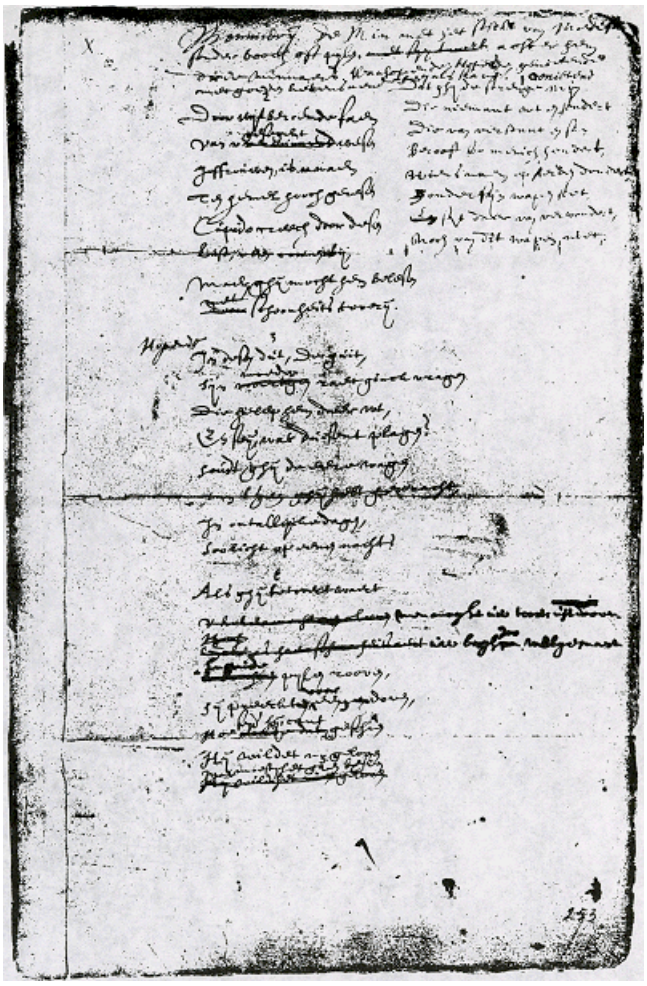

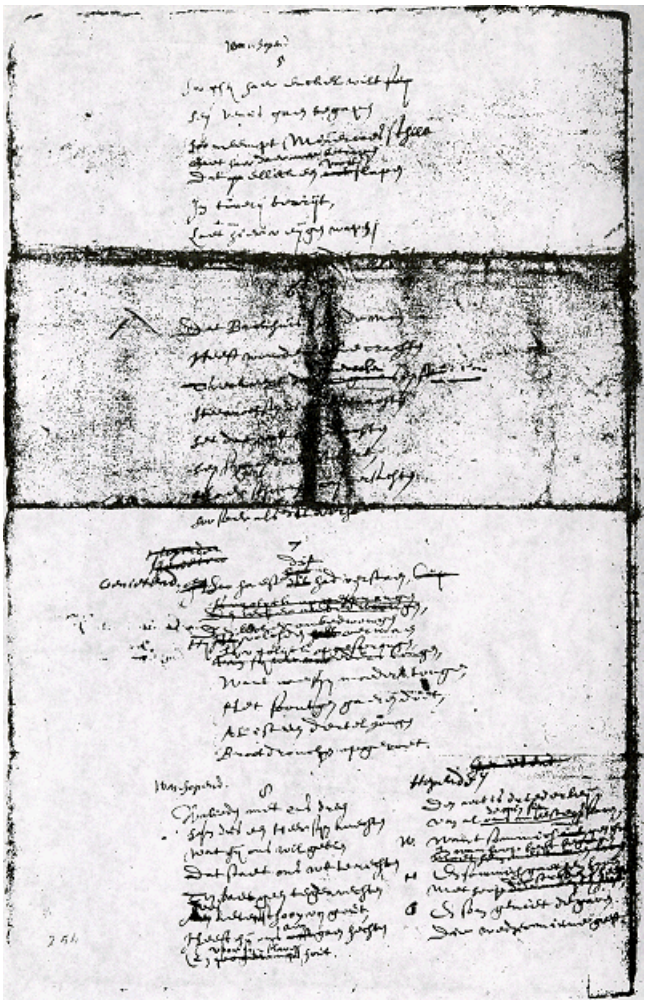

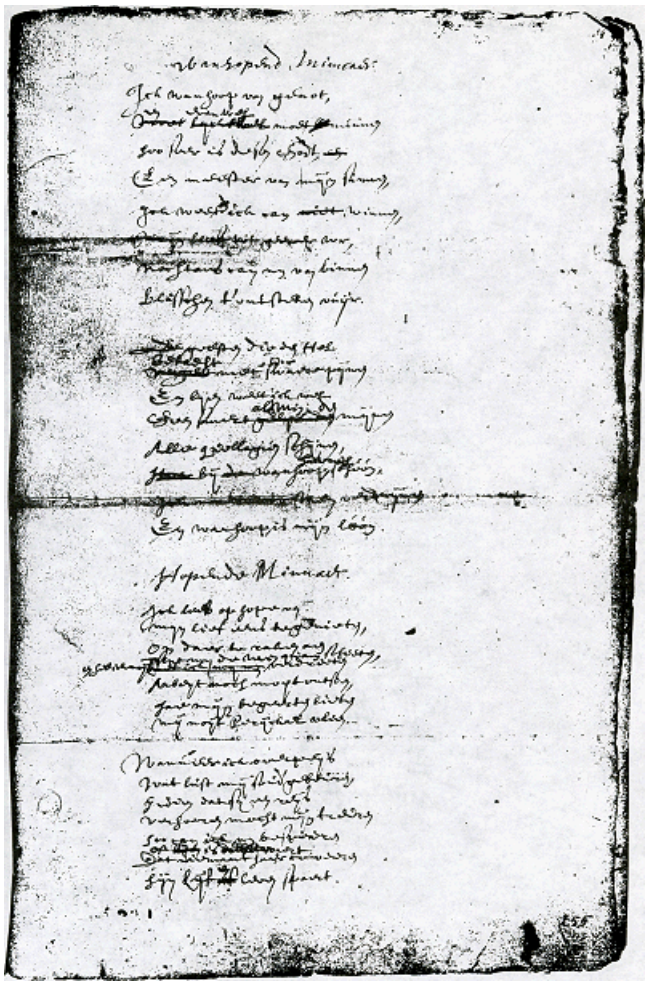

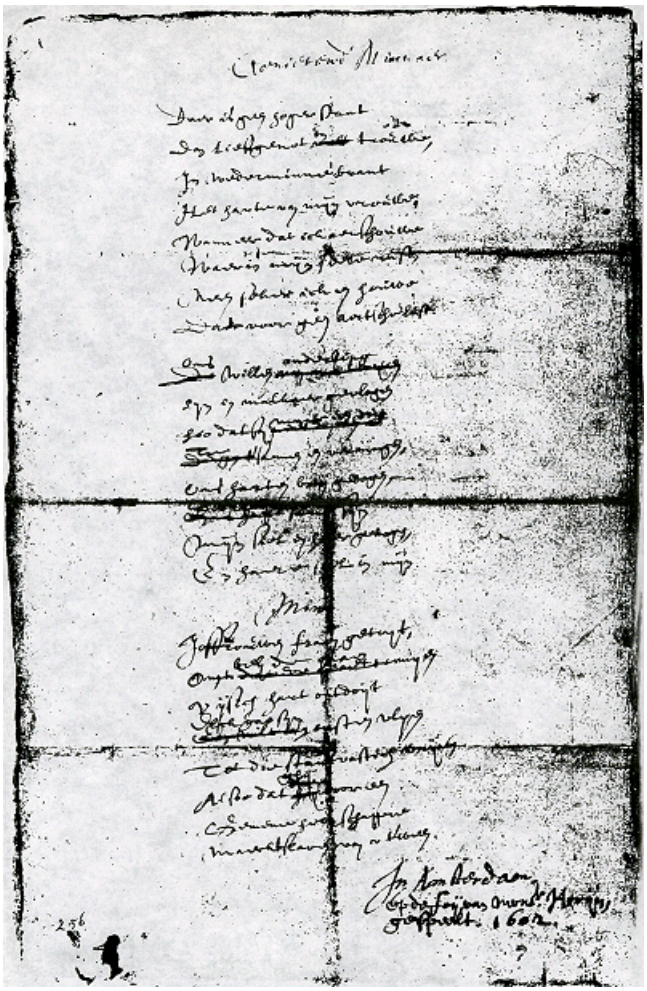

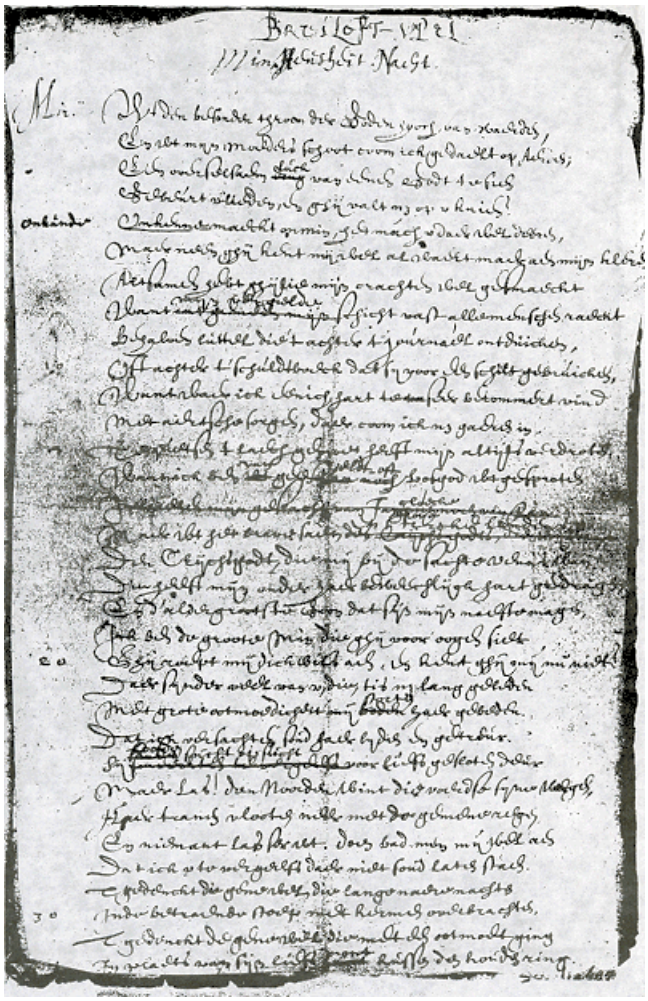

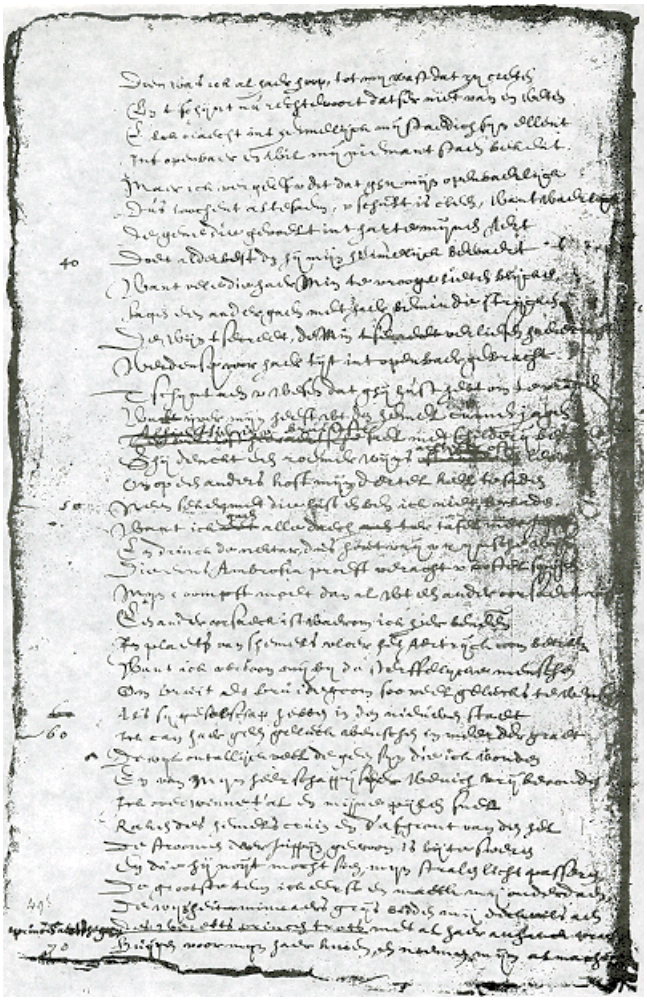

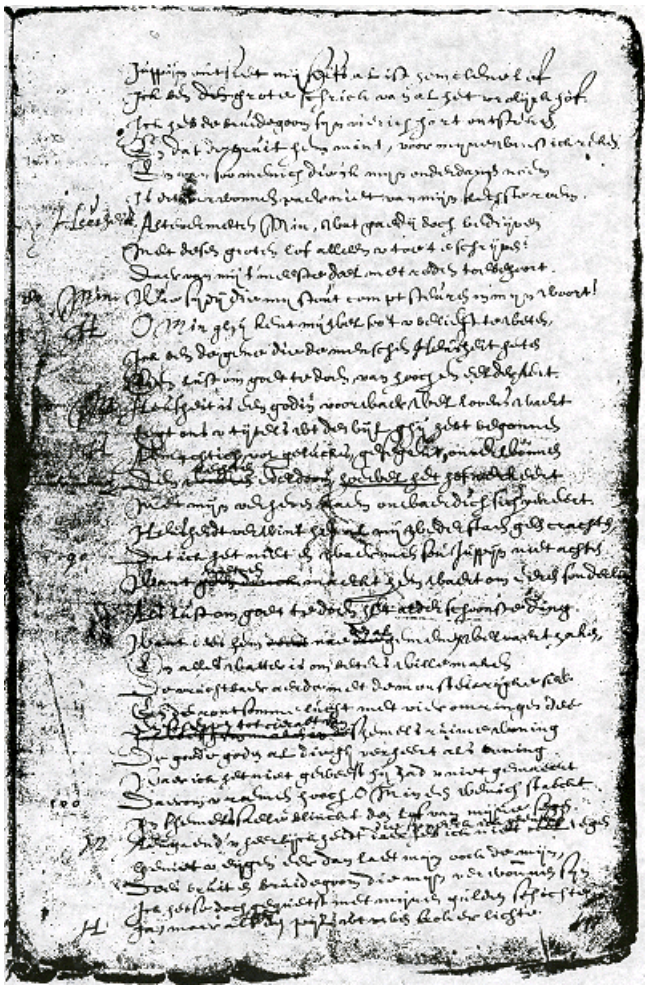

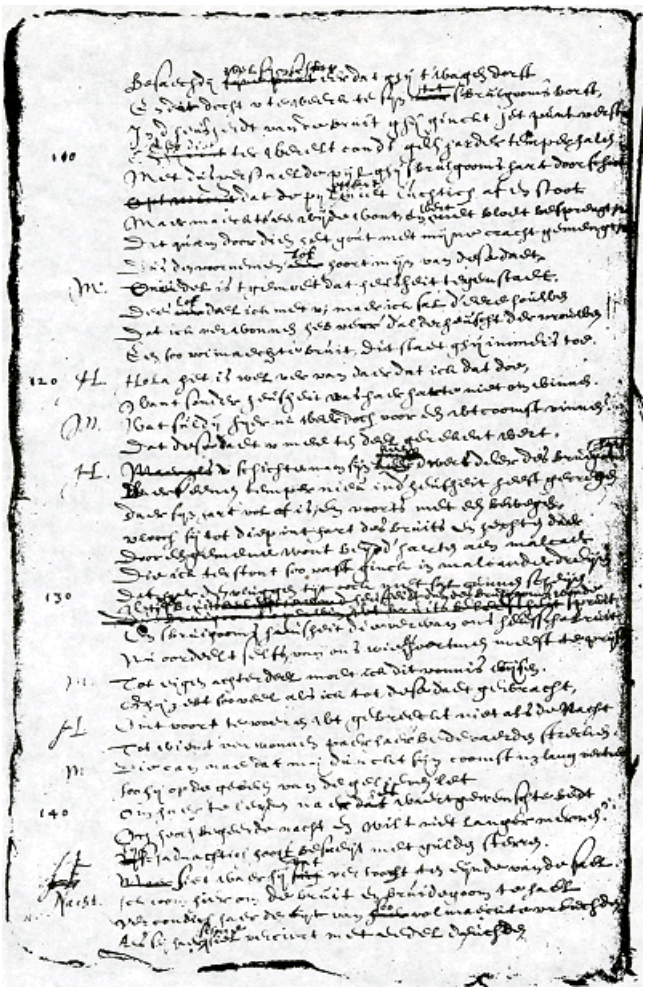

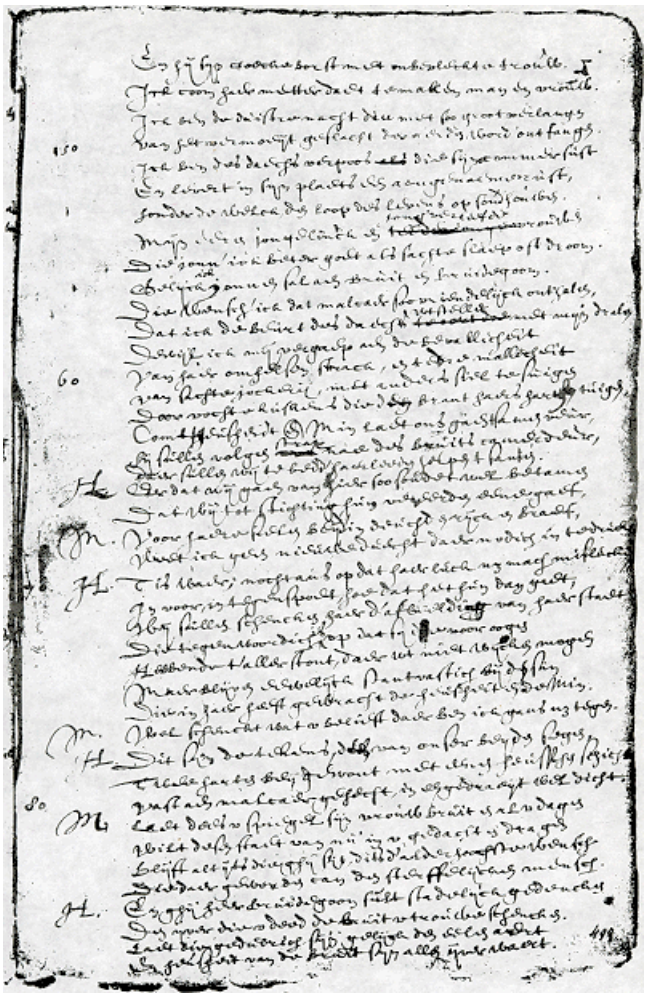

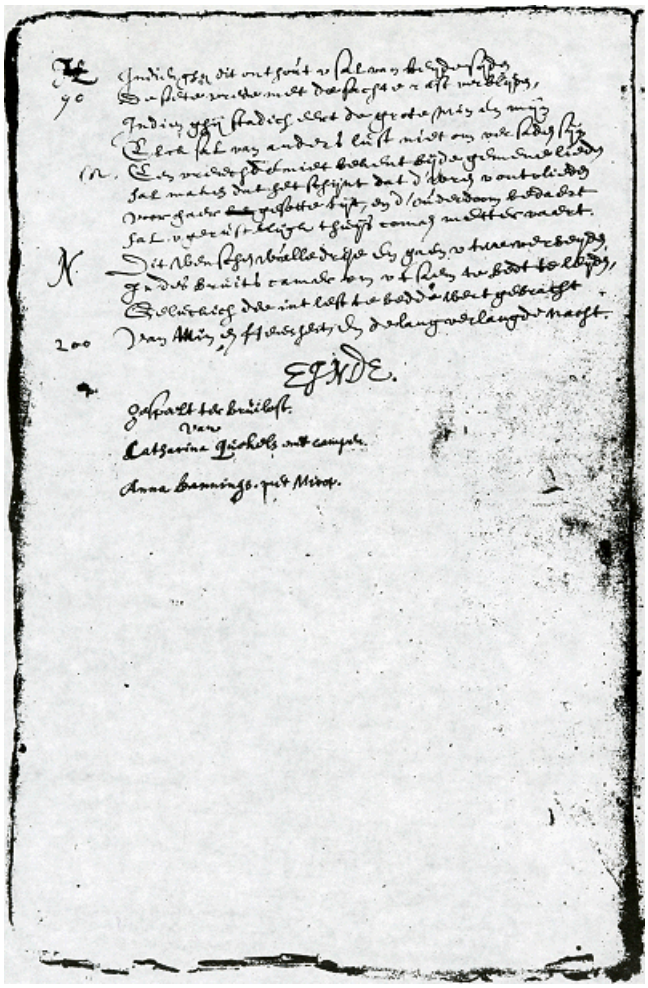

EYNDE.

Gaspart de Bruijn.
Van
Catharina Grobbe met campen.
Anna Banninga. met Mirop.

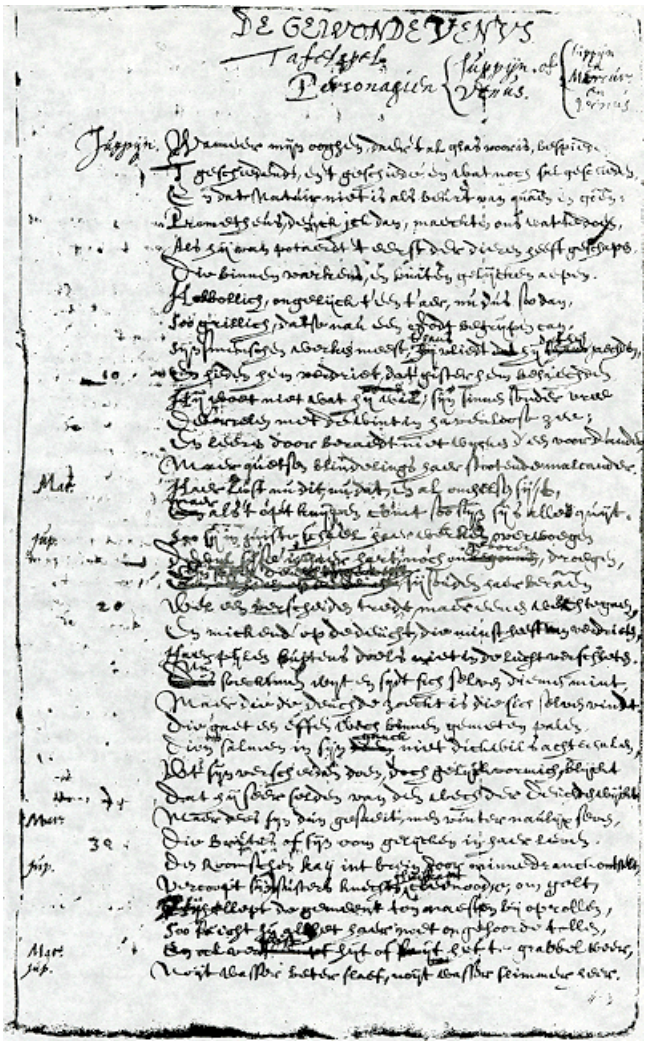
DE GEMONDE VENUS

Tafelspel

Personagien { Jappijn. ob Venus. } { Jappijn Mercurius Een Godinne }

Jappijn. Wanneer mijn oogen, die het al gaen weeren, bespeuren

Een gesellinne, dat is gelijck ick dan meen dat mijn

Een dat natelijc niet en valt bekeert van quaden in goeden;

Dan is het Jaermarckt, jock dach, marckt, ende waterzoot,

Het zijn al tsamen tonnen dat de eerste dichte dieren, geest gelaeps

Den binnen marckt, in smidts gelijcken aert.

Hellebolus, ongeseijcht t'lijf, t'aer, mijn hoeden,

Soo grillich, dat het nae ick, schoon betrouwen can,

Sijn [illegible] werckt, [illegible] dat [illegible]

Een [illegible] dan noodich dat [illegible]

Sij [illegible] niet [illegible] sij [illegible]

Een [illegible] met [illegible]

Een [illegible] door [illegible]

Maer [illegible]

Mat. Maer [illegible]

[illegible]

Jap. Soo [illegible]

[illegible]

[illegible]

Voor [illegible]

Een [illegible]

Hare [illegible]

Een [illegible]

Een [illegible]

Dit [illegible]

Een [illegible]

Mat. Maer [illegible]

Een [illegible]

Een [illegible]

Dat [illegible]

Mat. Met [illegible]

Een [illegible]

Jap. Dit [illegible]

Een [illegible]

Soo [illegible]

Mat. Een [illegible]

Jap. Wat [illegible]

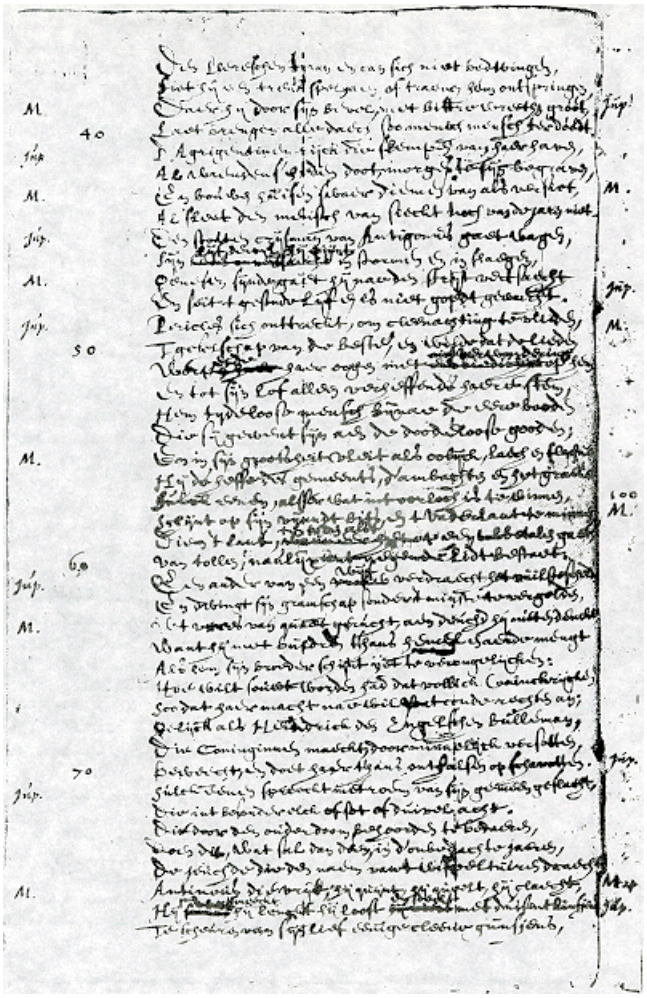

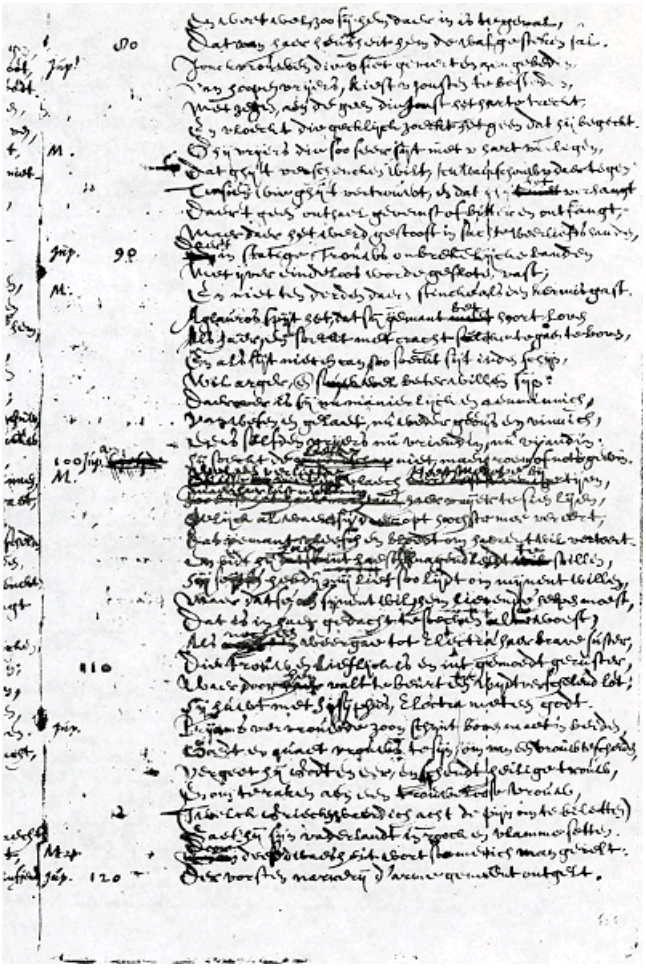

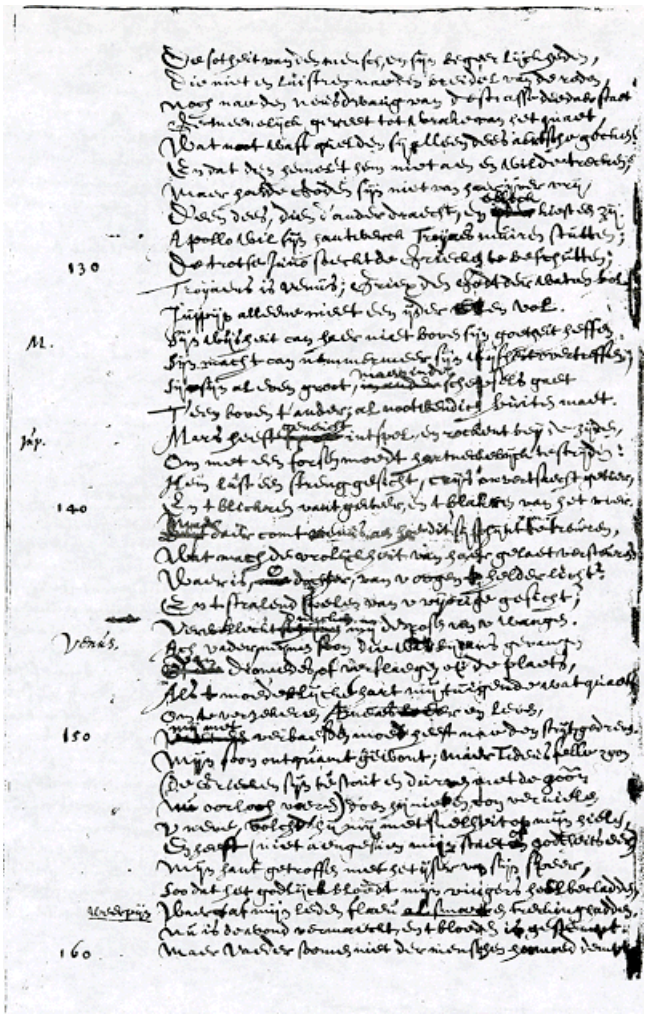

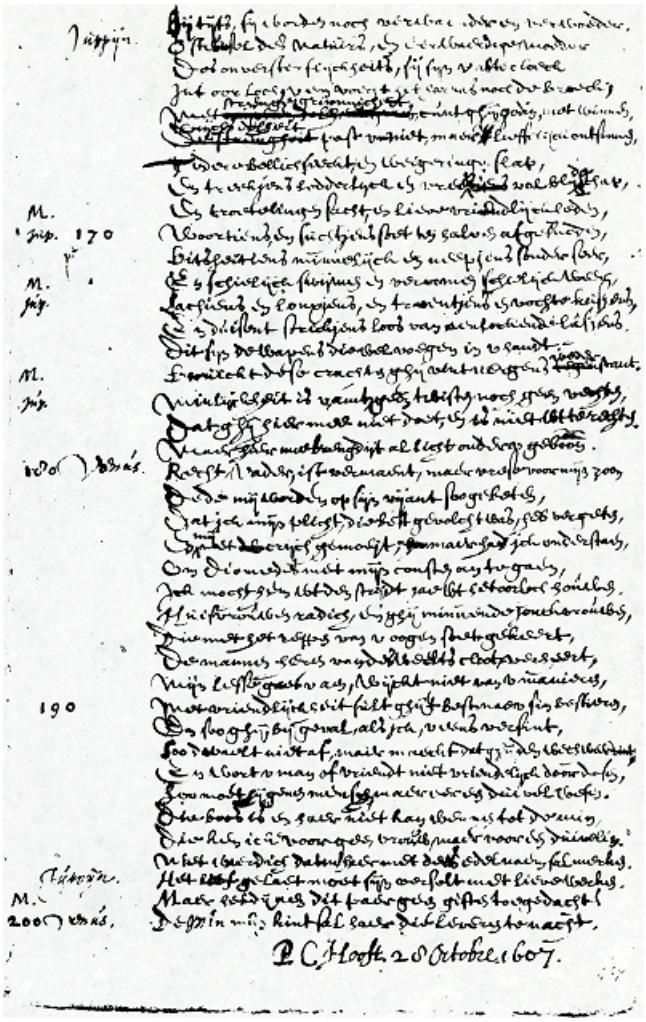

P. C. Hooft. 20 Octobre 1607.

Het Berlijnse handschrift

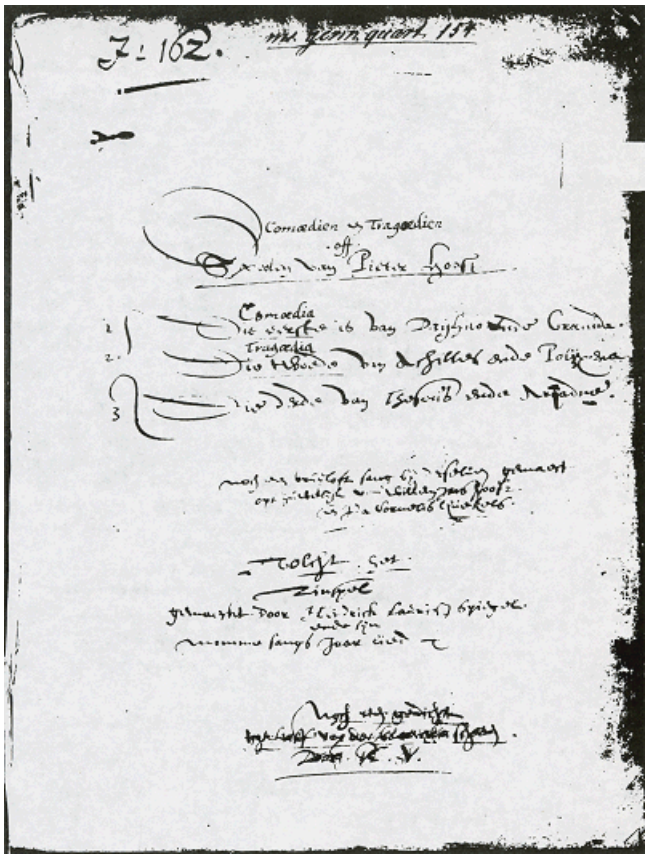

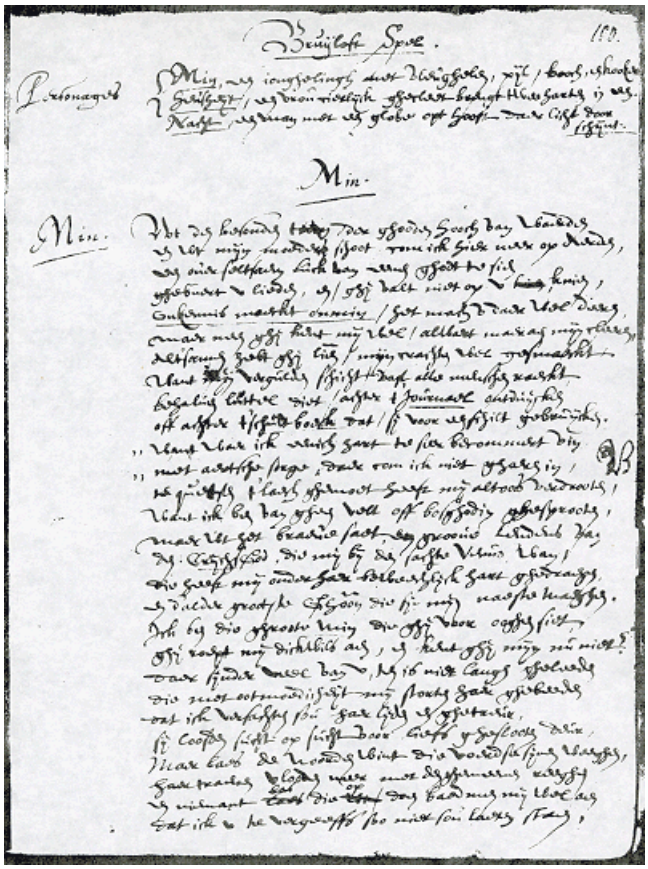

Minne.

T.H.J. Broekmans, *De 'Tafelspelen' van Pieter Cz. Hooft*

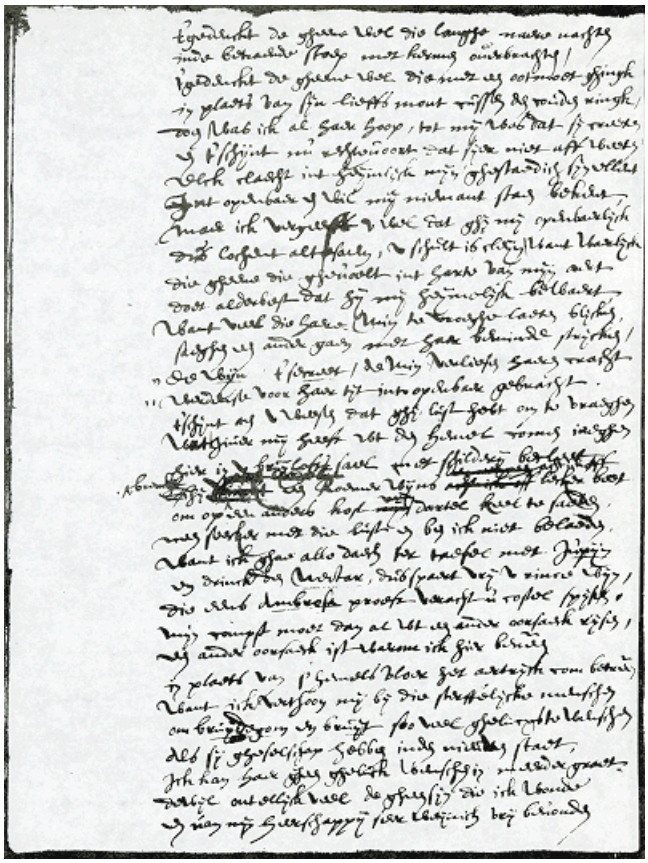

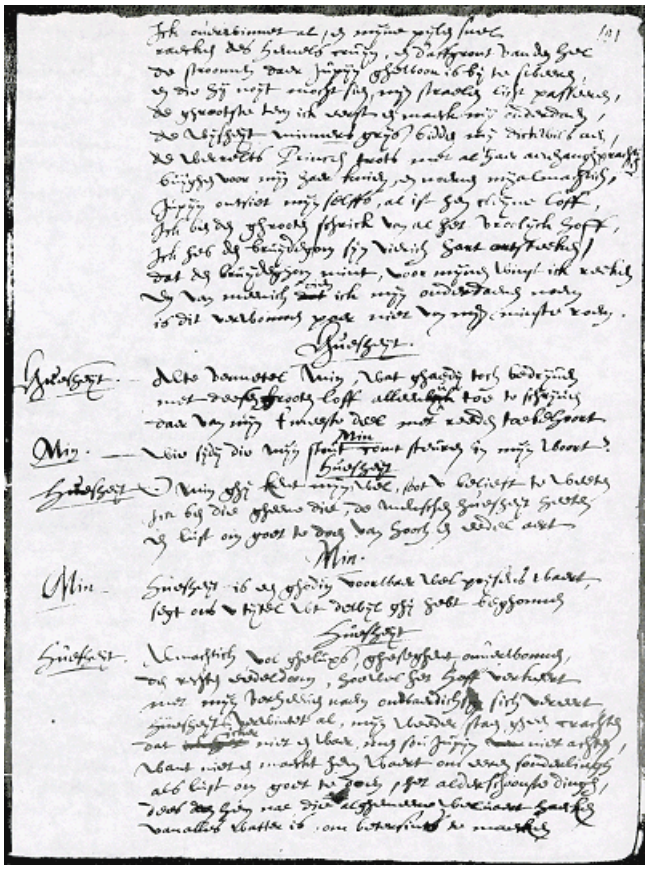

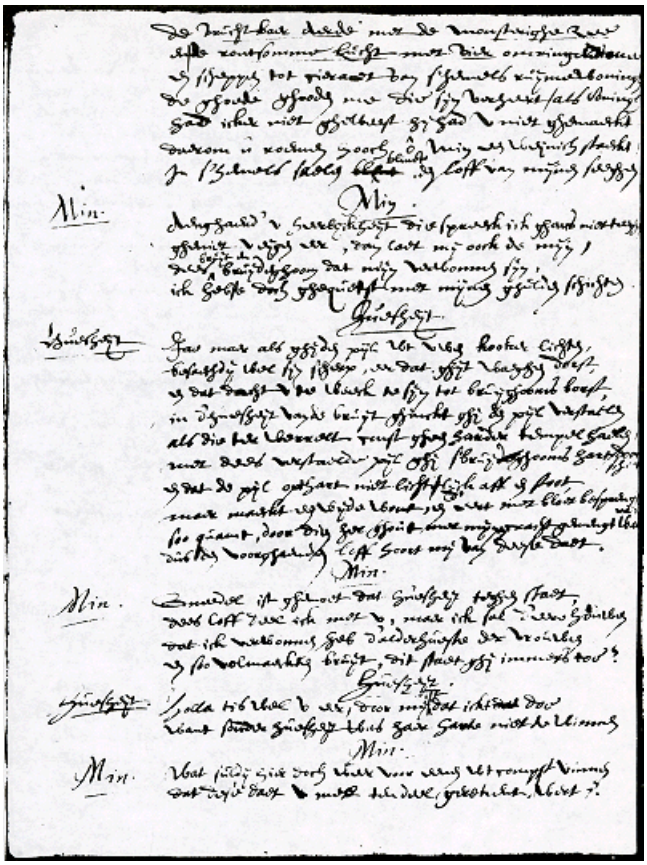

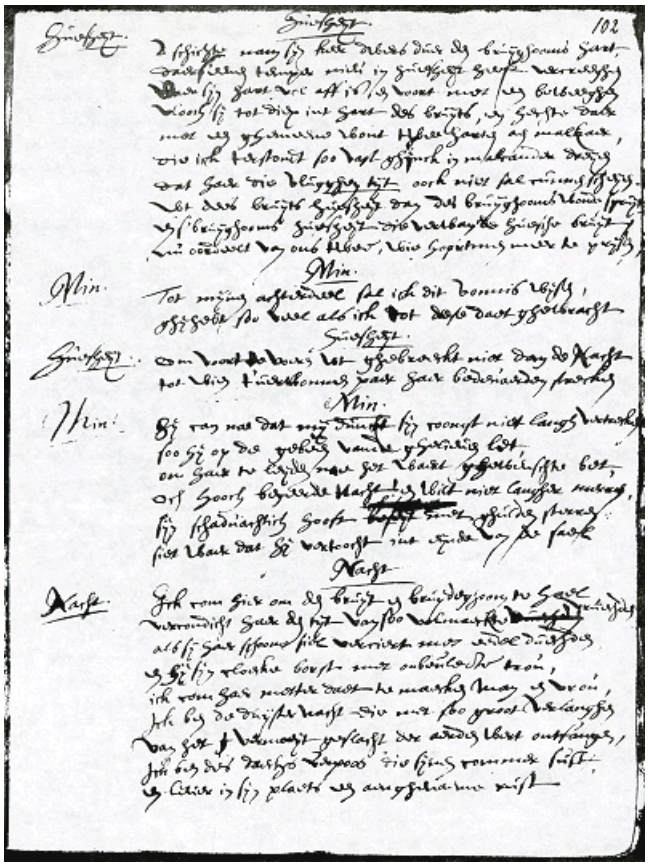

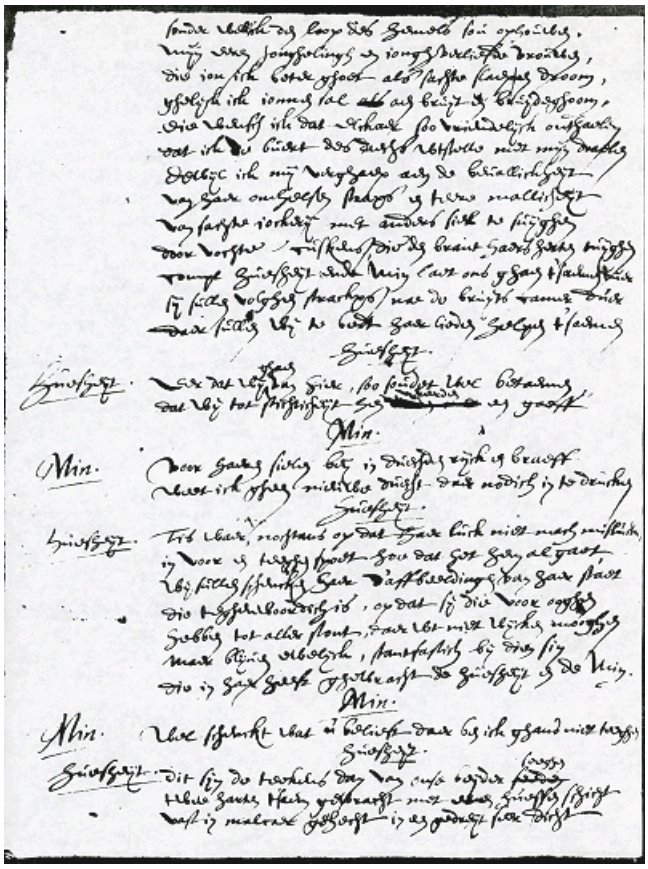

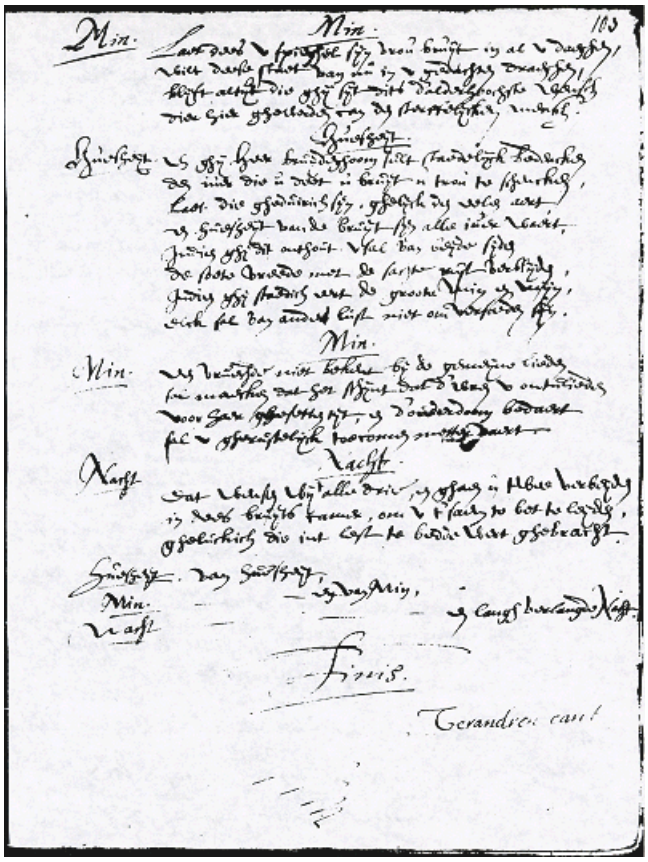

Loukianos' *ΘΕΩΝ ΚΡΙΣΙΣ*

Loukianos, *Θε□ν Κρίσις*

Vertaling.

1.

ZEUS: Hermes, ga deze appel eens naar Frygië brengen naar die zoon van Priamos die koeherder is. Hij is aan het weiden op het Gargaron van de Ida. Zeg tegen hem: ‘Paris, Zeus beveelt jou, omdat jij zelf knap bent en omdat je bovendien verstand hebt van liefdeszaken, over de godinnen het vonnis te wijzen wie van hen de schoonste is; als prijs moet de winnares de appel uitgereikt krijgen.’

Het is tijd nu, ook voor jullie zelf, om op weg te gaan naar jullie rechter; want ik stoot het nemen van de beslissing af, omdat ik jullie even aardig vind: als het kon, zou ik graag jullie alle drie als winnares zien; bovendien, noodzakelijkerwijs, als ik aan één de schoonheidsprijs geef, zal ik me hoe dan ook bij de meerderheid gehaat maken. Op grond daarvan ben ik zelf voor jullie niet geschikt als rechter. Maar de Frygische jongeman naar wie jullie nu op weg gaan, is van koninklijken bloede (hij is nog familie van Ganymedes hier), maar verder is hij eenvoudig en hij leeft in de bergen: van hem kan niemand beweren dat hij een dergelijke schouwing onwaardig zou zijn.

2.

APHRODITE: Wat mij betreft, Zeus, al maak je Moomos zelf rechter over ons, ook dan ga ik vol goede moed naar de monstering: want wat zou hij op mij aan te merken kunnen hebben? Maar ook zij hier moeten met die mens accoord gaan.

HERA: Wat onszelf aangaat, Aphrodite, wij zijn evenmin bang: zelfs nog niet als jouw Ares de taak kreeg om vonnis te wijzen. Wij accepteren ook deze Paris, wie hij ook moge zijn.

ZEUS: En jij, m'n dochter, ga jij daar ook echt mee accoord? Wat zeg je? Wend je je hoofd af en bloos je? Typisch iets van jullie, maagden, om je te generen bij zoiets. Maar goed, je knikt.

Gaan jullie dan nu op weg, maar denk eraan dat de verliezers niet boos zijn op de rechter en die jongeling geen kwaad berokkenen: jullie kunnen immers niet alle drie even schoon zijn.

3.

HERMES: Laten we vertrekken, rechtstreeks naar Frygië: ik voorop en jullie zonder vertraging achter mij aan. Je hoeft niet bang te zijn: ik ken die Paris wel. Hij is een knappe jongeman; liefde, daar zit hij vol van; hij is zeer wel in staat in zo'n zaak rechter te zijn. Die zal echt geen onrechtvaardig vonnis uitspreken.

APHRODITE: Heel prima; wat mij betreft is het billijk wat jij zegt, namelijk dat hij onze rechter is. Maar, is hij vrijgezel of leeft er een vrouw met hem samen?

HERMES: Hij is niet helemaal vrijgezel, Aphrodite.
APHRODITE: Hoe bedoel je?
HERMES: Er schijnt een vrouw van de Ida bij hem te wonen, aardig maar een beetje boers en echt een meisje van de bergen. Hij maakt echter niet de indruk veel aandacht aan haar te besteden. Maar waarom vraag je dat?
APHRODITE: O, zomaar.

4.

ATHENE: Je bent een slechte begeleider, jij daar, als je met haar privé onderonsjes hebt.
HERMES: Het is niks ergs, Athene, het gaat zelfs helemaal niet over jullie. Ze vroeg me alleen of Paris vrijgezel is.
ATHENE: Hoezo moet zij zich daar druk over maken?
HERMES: Weet ik niet; volgens haar kwam het zomaar bij haar op om iets te vragen, zonder speciale bedoeling.
ATHENE: En hoe zit het? Is ie vrijgezel?
HERMES: Het schijnt van niet.
ATHENE: En de rest? Oorlogszaken, heeft hij daar interesse in? Is het iemand die op beroemdheid is gesteld? Of is het gewoon alleen maar een koeherder?
HERMES: Precies kan ik het je niet vertellen, maar je moet toch vermoeden dat het wel zo zal zijn dat hij -hij is immers jong- ook naar die dingen streeft en dat hij wel de eerste zou kunnen willen zijn in de strijd.
APHRODITE: Zie je nou? Ik maak nu geen bezwaren: ik verwijt het jou niet dat je met haar privé praat; knorrepotten doen zoiets, Aphrodite niet.
HERMES: Zij vroeg me ongeveer hetzelfde als jij; dus wees maar niet boos en denk maar niet dat je iets te kort komt: ook haar heb ik gewoon eerlijk antwoord gegeven.

5.

Maar onder alle gepraat zijn we al flink opgeschoten en ver verwijderd geraakt van de sterren: we zijn ongeveer in de buurt van Frygië. Want ik zie nu duidelijk de Ida en zelfs het hele Gargaron, en als ik me niet vergis, zie ik ook jullie rechter zelf, Paris, nu.
HERA: Waar is hij dan? Want ik kan hem nergens ontdekken.
HERMES: Daar, Hera, je moet daar links kijken, niet bij de top van de berg maar langs de helling, waar een grot is, waar je die kudde ziet.
HERA: Maar ik zie helemaal geen kudde.
HERMES: Wat zeg je? Als je nou zo langs mijn vinger kijkt, zie je dan geen koetjes midden tussen de rotsblokken uit tevoorschijn komen? En iemand die vanaf de rots naar beneden loopt, met een herderstaf, en die zorgt dat de kudde zich niet te ver verspreidt?
HERA: Nu zie ik het, als hij dat tenminste is.
HERMES: Dat is ie, ja. Maar omdat we nu heel dichtbij zijn, moeten we

maar landen, als jullie dat goed vinden, en te voet verder gaan: anders brengen we hem nog in paniek, als wij zomaar van boven af uit het niets naar beneden komen vliegen.

HERA: Ja goed, laten we dat doen. En wanneer we dan beneden zijn, is het de juiste tijd voor jou, Aphrodite, om voorop te gaan en ons de weg te wijzen: jij kent immers de streek waarschijnlijk heel goed, want jij bent vaak hier bij Anchises op bezoek geweest, zeggen ze.

APHRODITE: Hera, tegen dit soort plagerijen ben ik toevallig redelijk goed bestand.

6.

HERMES: Nee, ik zal wel voorop gaan; want ook ik zelf heb hier op de Ida veel tijd doorgebracht, namelijk toen Zeus verliefd was op het Frygische jongetje: vaak stuurde hij mij naar beneden om hier een oogje op de knaap te houden, en toen hij in die adelaar zat, ben ik met hem meegevlogen: ik moest de schoonheid mee in de lucht houden; als ik het me goed herinner, heeft hij hem van die rots daar opgepakt. Hij zat toen juist fluit te spelen voor zijn kudde; achter hem dook Zeus in eigen persoon naar beneden, hij pakte hem heel zachtjes vast met zijn klauwen, hield met zijn bek de muts van de jongen op zijn plaats, en toen nam hij hem mee omhoog; de jongen was compleet in de war en staarde hem aan, met zijn nek helemaal gedraaid. Ik heb toen de fluit opgepakt -want van schrik had hij die laten vallen- ... Maar inmiddels zijn we hier bij de rechter, dus laten we hem aanspreken.

7.

Goedendag, koeherder!

PARIS: Ook gegroet, jongeman. Wie ben je, en wat kom je hier bij ons doen? En wie zijn die vrouwen die je daar bij je hebt? Dat zijn toch, lijkt me, geen vrouwen om zo door de bergen te dolen: ze zijn zo knap!

HERMES: Het zijn ook geen gewone vrouwen! Paris, je ziet hier Hera en Athene en Aphrodite. Ik ben Hermes. Zeus heeft me gestuurd. Wat sta je nu te bibberen, waarom trek je wit weg? Wees maar niet bang: het is niks vervelends. Zeus beveelt jou om vonnis te vellen over de schoonheid van hen hier. Want, zo zegt hij, jij bent zelf knap en bovendien heb jij verstand van liefdeszaken; daarom draagt hij jou het onderzoek op; wat de prijs van de wedstrijd betreft ..., maar dat weet je zo wanneer je de appel hebt gelezen.

PARIS: Laat maar eens zien dan, wat de bedoeling is. Er staat: ‘De mooiste moet mij krijgen’. Maar meneer Hermes, hoe kan ik -een gewone sterveling en een boer- nu rechter spelen bij een zo buitengewone monstering? Dit is toch veel te belangrijk om aan een koeherder over te laten? Dergelijke dingen beoordelen, dat is meer iets voor verfijnde mensen, voor stedelingen. Wat mij betreft, als ik nou een geit met een geit moet vergelijken en van twee kalveren moet zeggen welk het mooiste is, ja, dan zou ik wel snel volgens de regelen van de kunst een uitspraak kunnen doen.

8.

Maar deze godinnen zijn alle drie even mooi; volgens mij kan ook niemand zijn blik van de ene losrukken om hem op de andere te richten; want het oog wil er niet zo maar van gescheiden worden: waar het het eerst op valt, daaraan houdt het zich vast en dat prijst het; en als het zich dan op iets anders richt, ziet het daar weer iets moois en het blijft dan daar weer bij: het wordt steeds in beslag genomen door wat het dichtstbij is; door hun schoonheid ben ik helemaal bedwelmd en helemaal geobsedeerd: jammer dat ik niet kan kijken met mijn hele lichaam, net als Argos.

Ik denk dus dat ik de beste uitspraak doe als ik hen alle drie de appel geef. Want bovendien wil het geval dat zij daar Zeus' zuster en gemalin is, maar die andere twee zijn toevallig dochters van hem: dus ook hierom moet de beslissing wel heel erg vervelend zijn!

HERMES: Ja dat zal wel. Maar het is niet mogelijk een bevel van Zeus te ontduiken.

9.

PARIS: O Hermes, maak hen dan alstublieft een ding duidelijk: dat de twee die verloren hebben, niet op mij persoonlijk boos moeten zijn; ze moeten mijn ogen maar de schuld geven.

HERMES: Dat beloven ze. Nu is het inmiddels echt tijd dat je uitspraak gaat doen.

PARIS: Ik zal het proberen; immers, wat kan het ook schelen? Maar eerst wil ik dit nog even weten: is het voldoende hen zo, zoals ze zijn, goed te bekijken of is het, met het oog op de nauwgezetheid van het onderzoek, ook nodig hen uit te kleden?

HERMES: Dat is toch jouw zaak: jij bent de rechter. Jij mag zeggen hoe jij het wilt hebben.

PARIS: Hoe ik het wil hebben? Naakt zien wil ik ze!

HERMES: Kleedt je uit, jullie daar. En jij, kijk goed. Ik heb me omgedraaid.

10.

HERA: Fraai, Paris! Ik zal me wel als eerste uitkleden; dan zul je merken dat niet alleen mijn armen blank zijn, en dat ik niet vanwege het koeögig zijn zo trots ben: van dat niveau ben ik helemaal, ik ben overal even mooi.

PARIS: Ook u dient zich uit te kleden, Aphrodite.

ATHENE: Paris, je moet haar zich niet laten uitkleden voordat ze haar riem heeft afgedaan, want zij is een echte tovenares: de kans is groot dat ze jou daarmee behekst. Trouwens, ze had ook niet zo opgedirkt hier moeten verschijnen, met zoveel kleurtjes volgesmeerd: het lijkt werkelijk wel een hoertje! Eigenlijk moet ze toch haar schoonheid naakt tonen.

PARIS: Ze hebben gelijk met die riem, dus doe die eens af.

APHRODITE: Athene, waarom zet jij dan je helm niet af? Waarom laat jij niet zien dat je een kale kop hebt? Waarom schud je steeds met die

helmbos en probeer je de rechter schrik aan te jagen? Of ben je bang dat de schittering van je ogen niks meer voorstelt als hij die ziet zonder dat akelige ding erbij?

ATHENE: Kijk, voor jouw plezier: die helm is af.

APHRODITE: Kijk, ook voor jouw plezier: de riem is af.

HERA: Vooruit, laten we ons uitkleden.

11.

PARIS: O Zeus wonderbaarlijk, wat een schouwspel, wat een schoonheid, wat een genot! Hoe geweldig is de maagd! En hoe koninklijk en voornaam straalt zij daar, hoe echt Zeus waardig! En zij hier, hoe lief ziet ze eruit, en hoe fijntjes en verleidelijk glimlachte ze!

Maar dit is voor nu even voldoende gelukzaligheid.

Als het u schikt, wil ik u graag ook een voor een afzonderlijk goed bekijken, want ik ben namelijk nog in dubio: ik weet zo niet waar ik nu speciaal naar moet kijken, ik strooi mijn blikken overal in het rond.

APHRODITE: Goed, laten we dat doen.

PARIS: Gaat u tweeën dan even weg; u, Hera, moet hier blijven.

HERA: Dat zal ik doen. En wanneer je mij nauwkeurig bekeken hebt, moet je ook eens op andere dingen gaan letten, namelijk of je ook de geschenken mooi vind die bij een stem op mij horen: Paris, als je de uitspraak doet dat ik de schoonste ben, dan zul jij van heel Azië heer en meester zijn.

PARIS: Mijn stem is voor geschenken niet te koop. Gaat u maar: er zal gedaan worden wat mij het beste lijkt.

12.

U moet nu komen, Athene.

ATHENE: Ik ben al bij je. Overigens, Paris, als je bij het vonnis mij de schoonste noemt, zul je nooit als verliezer een strijd verlaten, altijd als winnaar: want ik zal je tot een krijger maken, een die altijd wint.

PARIS: Ik heb absoluut geen enkele behoefte aan oorlog en strijd,

Athene: want er heerst, zoals je ziet, tegenwoordig vrede in Frygië en in Lydië, en zonder oorlog is het rijk van onze vader. Maar houd moed: u zult niet aan het kortste eind trekken, ook al spreek ik geen recht op grond van cadeautjes. Kleedt u zich onderhand maar weer eens aan en zet uw helm maar weer op: ik heb genoeg gezien.

Nu is de beurt aan Aphrodite om hier te verschijnen.

13.

APHRODITE: Hier ben ik dan, dicht bij je. Kijk maar heel goed, alles een voor een, zonder iets over te slaan, en neem voor elk onderdeel ruimschoots de tijd. En als je wilt, o schoonheid, moet je ook even naar me luisteren. Want ik zag al meteen dat jij jong bent en knap - ik betwijfel zelfs of Frygië een tweede jongeman herbergt

die zo knap is -: daarom feliciteer ik je met je schoonheid, maar ik acht het laakbaar dat je niet de rotsen en die keien hier de rug toegekeerd hebt en in de stad bent gaan leven, dus dat je hier je schoonheid laat verwelken in

eenzaamheid. Want wat valt er voor jou nu te genieten van de bergen? En wat voor genot kunnen de koeien nu aan jouw schoonheid beleven? Je had ook al lang getrouwd moeten zijn, maar dan niet met een of andere simpele boerin zoals de vrouwen op de Ida zijn, maar met iemand uit Griekenland: uit Argos of uit Korinthe of een uit Sparta; bijvoorbeeld Helena, jong en knap, in niets de mindere van mij en, wat het belangrijkste is, snel verliefd; want ik weet zeker, die hoeft jou alleen maar te zien of ze laat alles in de steek, geeft zich over aan jou en gaat met je mee om met jou samen te wonen. Maar waarschijnlijk heb zelfs jij al wel van haar gehoord.

PARIS: Nee, echt niet, Aphrodite. Maar nu wil ik er graag alles van horen: vertel me alstublief alles!

14.

APHRODITE: Zij is een dochter van Leda, die beroemde schoonheid waar Zeus op afgevlogen is nadat hij zich in een zwaan veranderd had.

PARIS: En hoe is ze van uiterlijk?

APHRODITE: Wit natuurlijk, want ze stamt van een zwaan af, en zacht natuurlijk, want ze is in een ei gegroeid; meestal is ze naakt, en ze houdt van worstelen; naar haar is zo fel gedongen dat er zelfs een oorlog om haar is ontstaan: Theseus heeft haar ontvoerd toen ze nog een meisje was. En echt, toen ze in haar bloei kwam, zijn alle edelen van de Grieken bijeen gekomen om naar haar hand te dingen; de voorkeur is toen uitgegaan naar Menelaos van de familie der Pelopiden. Als je wilt, zal ik voor jou een huwelijk met haar regelen.

PARIS: Hoe bedoel je? Ze is toch al getrouwd?

APHRODITE: Wat ben jij een groentje van het platteland! Ik weet hoe je zoiets moet doen.

PARIS: Hoe dan? Want ik wil dat ook wel weten.

15.

APHRODITE: Nou, jij gaat op reis, zogenaamd om een toer door Griekenland te maken, en wanneer je in Sparta komt, zal Helena jou zien; de rest kun je dan wel aan mij overlaten: ze zal verliefd worden op jou en met je mee gaan.

PARIS: Dat lijkt me nou toch wel heel onwaarschijnlijk, dat zij haar man in de steek laat en met een barbaar, die ze ook nog niet eens kent, in zee wil gaan.

APHRODITE: Wees er maar gerust op. Want ik heb twee mooie zoontjes, Himeros en Eroos, en die zal ik jou als gidsen meegeven. Wanneer Eroos dan helemaal in die vrouw is gekomen, zal hij haar dwingen verliefd te worden. En wanneer Himeros zich over jou uitgestort heeft, dan zal hij jou -de naam zegt het al- lieflijk en aanvallig maken. Ik zal zelf ook meehelpen. En ik zal ook de Gratiën vragen mee te gaan: allemaal samen moeten wij haar kunnen overreden.

PARIS: Hoe dat zal lukken is mij niet duidelijk, Aphrodite. Overigens, ik ben nu al verliefd op Helena, en in zekere zin meen ik dat ik haar al

voor me zie: ik zit al op de boot, regelrecht naar Griekenland ..., ik ben al op bezoek in Sparta ..., ik ben al op de terugweg, met haar in mijn armen ... Jammer dat ik dat allemaal niet echt aan het doen ben.

16.

APHRODITE: Je zult haar niet eerder liefhebben, Paris, dan nadat je eerst mij, je koppelaarster en middelares, beloond hebt met je vonnis. Het zou toch leuk zijn als ik, ook in een overwinningsroes, bij jullie ben om samen feest vieren, jullie huwelijksfeest en mijn overwinningsfeest. Want liefde, schoonheid, huwelijk ... dat alles kun jij met deze appel kopen.

PARIS: Ik ben bang dat je mij na het vonnis zult laten vallen.

APHRODITE: Wil je dat ik een eed doe?

PARIS: O nee hoor; maar beloof het dan allemaal nog een keer.

APHRODITE: Ik beloof, dat ik aan jou Helena tot vrouw zal geven, dat zij met je mee zal gaan en bij jullie in Troje zal komen; ik zal zelf bij jou zijn en ik zal alles regelen.

PARIS: En je brengt ook Eroos en Himeros en de Gratiën mee?

APHRODITE: Daar kun je op vertrouwen; en Pothos en Hymenaios zal ik nog extra meebrengen.

PARIS: Op deze voorwaarden geef ik je natuurlijk de appel: alstublieft!

F.P.T. Slits.

Lucretius' *De Rerum Natura*

1, 1-24
1, 29-34
1, 38-40

Lucretius, *De Rerum Natura* 1, 1-24, 29-34, 38-40.

Vertaling.

1-24

Moeder van de afstammelingen van Aeneas, liefste lust van mensen en van goden,

voedende Venus, die onder de verglijdende tekenen des hemels
de schependragende zee en de vruchtdragende landen
levendig maakt aangezien door jouw toedoen elk soort van levende wezens ontstaat,
opkomt en het licht van de zon wil zien:

voor jou, godin, voor jou stuiven winden uit de weg, voor jou vluchten de wolken van de hemel
en voor jouw komst; voor jou doet de kunstige aarde lieflijke
bloemen opkomen, voor jou lachen de vlakten der zee
en glanst met gespreid licht de gekalmeerde hemel.

Want zodra de lente-aanblik van het seizoen zich ontvouwd heeft
en de geboortebrengende bries van de westenwind van zijn kluisters bevrijd is en heerst,
kondigen eerst de vogels in de lucht jou, godin, en jouw
verschijning aan, hun harten doorsneden door jouw kracht.
Daarna springen de wilde dieren, de tamme dieren op en neer door de vrolijke weiden
en zwemmen ze de snelstromende rivieren over; zo, bevangen door min,
loopt elk dier begerig achter jou aan, elk dier precies waar jij het heen wilt voeren.

Tenslotte, doordat jij alle dieren, in de zeeën en de bergen en de meesleurende stromen
en de loofdragende huizen der vogels en de groene velden,
in hun gemoeden lustige liefde inboezemt,
maak jij dat zij begerig de eeuwen voortzetten van geslacht tot geslacht.

Aangezien alleen jij de natuur der dingen bestuurt
en er zonder jou niets opkomt in de stralende streken van het licht
en niets heugelijks ontstaat en ook niets beminnelijk wordt,
daarom vraag ik jou mijn helpster te zijn bij het schrijven van deze verzen ...

29-34

Zorg dat intussen het wilde krijgsbedrijf
op alle zeeën en in alle landen tot rust komt en inslaapt.

Want alleen jij kunt de mensen aan kalme vrede
helpen, aangezien het wilde oorlogsbedrijf door Mars,
machtig in de strijd, geregeerd wordt, Mars, die zich vaak in jouw schoot
neerlegt, overwonnen door een eeuwige wond van verliefdheid ...

38-40

Wanneer hij bij je ligt, godin, buig jij dan met je goddelijk lichaam
over hem heen en laat uit je mond lieflijke woordjes op hem
neerdalen en vraag dan, glorievolle, voor de Romeinen een kalme vrede.

Latijnse tekst 1, 1-24.

Aeneadum genetrix, hominum divumque voluptas, alma Venus, caeli subter labentia signa quae mare navigerum, quae terras frugiferentis concelebras, per te quoniam genus omne animantum concipitur visitque exortum lumina solis: te, dea, te fugiunt venti, te nubila caeli adventumque tuum, tibi suavis daedala tellus summittit flores, tibi rident aequora ponti placatumque nitet diffuso lumine caelum. nam simul ac species patefactast verna diei et reserata viget genitabilis aura favoni, aeriae primum volucres te, diva, tuumque significant initum perculsae corda tua vi. inde ferae pecudes persultant pabula laeta et rapidos tranant amnis: ita capta lepore te sequitur quo quamque inducere pergis. denique per maria ac montis fluviosque rapaces frondiferasque domos avium camposque virentis omnibus incutiens blandum per pectora amorem efficis ut cupide generatim saecla propagent. quae quoniam rerum naturam sola gubernas nec sine te quicquam dias in luminis oras exoritur neque fit laetum neque amabile quicquam, te sociam studeo scribendis versibus esse ...

Latijnse tekst, 29-34.

effice ut interea fera moenera militiai per maria ac terras omnis sopita quiescant.

nam tu sola potes tranquilla pace iuvare mortalis, quoniam belli fera moenera Mavors armipotens regit, in gremium qui saepe tuum se reicit aeterno devictus vulnere amoris, ...

Latijnse tekst, 38-40.

hunc tu, diva, tuo recubantem corpore sancto circumfusa super, suavis ex ore loquelas funde petens placidam Romanis, incluta, pacem.

Bibliografie

In deze lijst zijn de teksten, studies en artikelen opgenomen waaruit hierboven geciteerd is of die op een andere wijze hebben bijgedragen tot deze studie. De lijst is gealfabetiseerd op het hoofdwoord van de auteursnaam. Voornamen zijn op een enkele uitzondering na alleen met de beginletter aangeduid. Indien het niet duidelijk was of in de titel een hoofdletter of kleine letter gebruikt was, heb ik gekozen voor een kleine letter. Meerdere studies van eenzelfde auteur zijn in chronologische volgorde geplaatst. Tekstedities zijn op naam van de *editeur* gesteld indien dit de gebruikelijke aanduiding is of wanneer de uitgave in het bijzonder voor de inleiding of de aantekeningen geraadpleegd is. Bij zeventiende-eeuwse en achttiende-eeuwse uitgaven van Hoofts *Gedichten* en *Mengelwerken* heb ik hieronder alleen een verkorte titel opgenomen. De volledige titelbeschrijving komt immers voor in het hoofdstuk *Handschriften en drukken* van dit boek. Van *antieke* teksten zijn, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld is, edities gebruikt uit de series Budé, Loeb, O.C.T., Teubner of Tusculum. Deze uitgaven zijn niet in de bibliografie opgenomen, evenmin als vertalingen waarnaar in de tekst of in de noten verwezen wordt.

Reyer Anslo, ‘Muyden in rou over de doodt van den Heer P.C. Hooft’. In: *Pieter Corneliszoon Hooft ‘Deez vermaarde man’ 1581/1647*. Ingel. door W. Hellinga en P. Tuynman, Amsterdam, 1969.

J.C. Arens, ‘Jan van Broekhuizens aantekeningen bij Hooft’. In: *De Nieuwe Taalgids* 56 (1963), 185.

A.G.H. Bachrach e.a., *Moderne Encyclopedie van de Wereldliteratuur*. Onder hoofdred. van A.G.H. Bachrach (e.a.). Haarlem/Antwerpen, 1980-1984. 10 dln.

I.A. de Baif, *Le ivgement des trois deesses*. In: *Evvres en rime de Ian Antoine de Baif*. Avec une Notice biographique et des Notes par Ch. Marty-Laveaux, tome quatrième. Genève z.j., 139-162.

H. van den Bergh, *Teksten voor toeschouwers. Inleiding in de dramatheorie*. Muiderberg, 1979.

W. Bilderdijk, *P.C. Hoofts ‘Gedichten’*, met ophelderende aanteekeningen van W. Bilderijk. Eerste deel. Leiden, 1823.

R.R. Bolgar, *The classical heritage and its beneficiaries*. Cambridge, 1954, 1973.

W. Boumans en A. Budé, *Klassieke auteurs in vertaling. Bibliografische lijst van vertalingen*. Utrecht, 1983.

Geeraardt Brandt, ‘’T leeven van den Weleedelen, gestrengen, grootachtbaaren Heere, Pieter Corneliszoon Hooft’. In: *Pieter Corneliszoon Hooft ‘Deez vermaarde man’ 1581/1647*. Ingel. door W. Hellinga en P. Tuynman, Amsterdam, 1969.

Geeraardt Brandt, 'Lykreede over den Heer P.C. Hooft'. In: *Pieter Corneliszoon Hooft 'Deez vermaarde man' 1581/1647*. Ingel. door W. Hellinga en P. Tuynman, Amsterdam, 1969.
G.A. Bredero, *De Kluchten*. Met een Inleiding, Aantekeningen en een Woordenlijst uitgegeven door A.A. van Rijnbach. Amsterdam, 1926.
C.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*. A facsimile of the 1907 edition with supplementary material contributed by a number of scholars. Edited by Allan Stevenson, Amsterdam, 1968, 4 dln.
Catalogus der handschriften [van de] Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. II. De handschriften der Stedelijke Bibliotheek met de latere aanwinsten. Bewerkt door M.B. Mendes da Costa. Amsterdam, 1902.
Chr. Clairmont, *Das Parisurteil in der antiken Kunst*. Zürich, 1951.
D. Coigneau, 'Rederijkersliteratuur'. In: *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Onder redactie van Marijke Spies. Groningen, 1984, 35-57.
E.R. Curtius, *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern - München, 1948, 1965.
M.J. Ehrhart, *The Judgment of the Trojan Prince Paris in Medieval Literature*. Philadelphia, 1987.
K.A.E. Enenkel, '"Hercules in bivio" en andere tweesprongen: de geschiedenis van een idee bij Petrarca'. In: *Lampas* 22 (1989), 111-139.
D.Th. Enklaar en C.M. Geerars, 'Venusjankerij'. In: *De Nieuwe Taalgids* 47 (1954), 326-331. En de reacties daarop van O. Dambre, Th. Enklaar, C.M. Geerars, K. Meeuwesse, J. de Kruys, J. Mak en L. Japin in *De Nieuwe Taalgids* 48 (1955) en 49 (1956).
A.C.G. Fleurkens, 'P. Pikhaus. 'Het tafelspel bij de rederijkers.' In: *De Nieuwe Taalgids* 83 (1990), 457-462. (Rec.)
E.K. Grootes, *Dramatische struktuur in tweevoud. Een vergelijkend onderzoek van Pietro Aretino's Hipocrito en P.C. Hoofts Schijnheiligh*. Culemborg, 1973.
E.K. Grootes, *Het literaire leven in de zeventiende eeuw*. Leiden, 1984, 1988.
E.K. Grootes e.a., *Wonderlicke avontuer van twee goelieven: een verhaal uit 1624*. Muiderberg, 1984.
J.C. de Haan, *Studiën over de romeinsche elementen in Hooft's niet-dramatische poëzie*. Santpoort, 1923.
A.G. van Hamel, *Zeventiende-eeuwsche opvattingen en theorieën over litteratuur in Nederland*. Tweede, ongewijzigde druk. Utrecht, 1973.
P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal of verzameling van Nederlandsche spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen van vroegeren en lateren tijd*. Utrecht, 1856-1870. 3 dln.
J.P.G. Heersche, H.M. Hermkens, *Woordenschat*. Hilvarenbeek, 1983.
W.Gs. Hellinga, 'De nieuwe P.C. Hooft-editie. Over winst en verlies'. In: *Handelingen der Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde*

en Geschiedenis 8 (1954), 47-60.
W.Gs. Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*. Met twee inleidende studies van H. de la Fontaine Verwey en G.W. Ovink. Amsterdam, 1962.
W. Hellinga en P. Tuynman, P.C. Hooft, *Alle de gedrukte werken 1611-1738*. Amsterdam, 1972. (9 dln.) (Reprint).
H.M. Hermkens, *Bijdrage tot een hernieuwde studie van Constantijn Huygens' gedichten*. Nijmegen, 1964.
H.M. Hermkens, *Fonetiek en fonologie*. 'S-Hertogenbosch, 1971.
H.M. Hermkens, *Inleiding tot het zeventiende-eeuws*. 's-Hertogenbosch, 1973.
H.M. Hermkens en C. van de Ketterij, *Grammaticale interpretatie van zeventiende-eeuwse teksten. Instructiegrammatica*. Groningen, 1980.
H.M. Hermkens, 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw.' In: *Studies voor Damsteegt*. Leiden, 1981, 65-77.
H.M. Hermkens, 'Van casus-n naar genus-n.'. In: *De Nieuwe Taalgids*, 78 (1985), blz. 537-538.
H.M. Hermkens, *Constantijn Huygens 'Trijntje Cornelis'*, eerste deel, volume 1. Utrecht, 1987.
Chr. van Heule, *De Nederduytsche Grammatica ofte Spraec-konst*. Uitgegeven, ingeleid en toegelicht door W.J.H. Caron. *Trivium* Nr. I, dl. 1. Groningen, Djakarta, 1953.
M. Hogenhout-Mulder, *Cursus Middelnederlands*. Groningen, 1983.
[P.C. Hooft], *Emblemata Amatoria. Afbeeldinghen van Minne. Emblemes d'Amovr. (...) bÿ Willem Ianszoon*. Amsterdam, 1611.
[P.C. Hooft], *Emblemata Amatoria. Afbeeldinghen van Minne. Emblemes d'Amovr. (...) bÿ Willem Ianszoon*. Amsterdam, 1618.
P.C. Hooft, *Gedichten (...) Verzaemelt en uytgegeven door Iacob vander Burgh, (...). By Iohan Blaeu*. Amsterdam, 1636.
P.C. Hooft, *Gedichten (...) Verzamelt en uitgegeven door Iacob vander Burgh, (...). Gedrukt by Iacob Lescaille. (...)*. Amsterdam, 1646.
P.C. Hooft, *Mengelwerken (...) Tot Amsterdam, By Henrik Wetstein, en Pieter Scéperus. Tot Leiden, By Daniel van den Dalen. Tot Utrecht, By Willem van de Water*. 1704.
W.M.H. Hummelen, *Repertorium van het rederijkersdrama 1500-ca. 1620*. Assen, 1968.
W.M.H. Hummelen, *Amsterdams toneel in het begin van de Gouden Eeuw. Studies over Het Wit Lavendel en de Nederduytsche Academie*. 's-Gravenhage, 1982.
H. Hunger, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. mit Hinweisen auf das Fortwirken antiker Stoffe und Motive in der bildenden Kunst, Literatur und Musik des Abendlandes bis zur Gegenwart*. Wien, 1959, 1983.
W.N.M. Hüsken, *Noyt meerder vreucht. Compositie en structuur van het komische toneel in de Nederlanden voor de Renaissance. Deventer Studiën*

3. Deventer, 1987.
W.N.M. Hüsken, 'Patricia Pikhaus, Het tafelspel bij de rederijkers.' In: *Spektator*, 20 (1991), 229-232.
H.W. Janson, *Wereldgeschiedenis van de kunst*. Vijfde druk, geheel herzien en uitgebreid door Anthony F. Janson. Houten, 1986.
W.J.A. Jonckbloet, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. Vierde druk, herzien en tot den tegenwoordigen tijd bijgewerkt door C. Honigh. III. Groningen, 1889.
Joseph van Exeter, *Ylias Daretis Phrygii*. In: A.K. Bate, *Joseph of Exeter 'Trojan War' I-III*. Warminster, 1986.
G. Kalff, 'Een nieuw handschrift van Hooft en een onuitgegeven tooneelstuk van Spieghel.'. In: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 11 (1892), 261-276.
G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde*. II. Groningen, 1907.
G. Kalff, *Studiën over Nederlandsche Dichters der zeventiende eeuw.* Haarlem, 1915.
G. Kazemier, *Het vers van Hooft*. Assen, 1932.
A. Keersmaekers, 'Gedichten van P.C. Hooft in "Apollo" 1615.'. In: *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft. 1581 - 16 maart - 1981*. Groningen, 1981, 57-72.
C. van de Ketterij, 'Over het annoteren van teksten.' In: *Sudies voor Damsteegt*. Leiden, 1981, 115-128.
P. de Keyser, *Het onuitgegeven Tafelspel van Al Hoy met IJdel Lustken, Willeken Noyt Genoech en Buycxken Selden Sat uit het Dendermonds Handschrift geannoteerd*. Dendermonde, 1964. (*Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde. Buitengewone Uitgaven* - nr. XX.)
G.P.M. Knuvelder, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. II. Vijfde, geheel herziene druk. 's-Hertogenbosch, 1971.
F. Kossmann, 'De varianten van Hoofts Granida.' In: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 36 (1917), 97-151.
C.W. de Kruyter, 'Ontlening en vernieuwing in "Paris Oordeel"'. In: *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft. 1581 - 16 maart - 1981*. Groningen, 1981, 131-147.
P. Lammens-Pikhaus, 'Het tafelspel bij de Rederijkers.'. In: *De Nieuwe Taalgids* 69 (1976), 179-190.
P. Lammens-Pikhaus, 'Vondels "Bruyloftbed" voor het huwelijk van Pieter Cornelisz. Hooft en Leonora Hellemans bezien tegen de achtergrond van het genre der tafel- en bruiloftsspelen in de XVIIde eeuw.'. In: *Visies op Vondel na 300 jaar. Een bundel artikelen verzameld door S.F. Witstein en E.K. Grootes ter gelegenheid van de driehonderdste sterfdag van Joost van den Vondel*. Den Haag, 1979, 72-87.
J. de Lange, *P.C. Hoofts 'Rampzaeligheden der Verheffinge van den Hujze Medicis'*. 's-Gravenhage, 1981.

J. de Lange, *P.C. Hoofts 'Reis-Heuchenis'*. Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, Band 97. Amsterdam - Atlanta, 1991.
H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. München, 1960, 1973. 2 dln.
A.D. Leeman, A.C. Braet, *Klassieke retorica. Haar inhoud, functie en betekenis*. Groningen, 1987.
P. Leendertz Wz., *Gedichten van P.Cz. Hooft*. Eerste volledige uitgave, gedeeltelijk naar des dichters eigen handschrift, met aanteekeningen van P. Leendertz Wz. Amsterdam, 1871-1875. 2 dln.
P. Leendertz jr., *Bibliographie der werken van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage, 1931.
A. van Loey, *Middelnederlandse Spraakkunst*. 2 dln. Groningen, 1969 (zesde verbeterde druk).
J.J. Mak, *De rederijkers*. Amsterdam, 1944.
J.J. Mak, 'Het proces in de hemel als strijdgedicht'. In: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 65 (1947), 241-259.
J.J. Mak, *Uyt ionsten versaemt. Retoricale studiën 1946-1956*. Zwolle, 1957.
J.J. Mak, *Rhetoricaal glossarium*. Assen, 1959.
C. van Mander, *Het Schilder-Boeck // waer in voor eerst de leerlusti // ghe lueght den grondt der // edel vry schilderconst in // verscheyden deelen wort // voorghedraghen* // (...) // *voor Paschier van Wesbusch Boeckvercooper // Tot Haerlem 1604. // Met Priuilegie*.
J. van Mierlo, 'De letterkunde van de middeleeuwen.'. Tweede deel. 2de herziene en vermeerderde druk. *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden*. II. Antwerpen-'s-Hertogenbosch, [1949].
E.M. Moormann & W. Uitterhoeve, *Van Achilleus tot Zeus. Thema's uit de klassieke mythologie in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*. Nijmegen, 1987, 1990.
E.M. Moormann & W. Uitterhoeve, *Van Alexandros tot Zenobia. Thema's uit de klassieke geschiedenis in literatuur, muziek, beeldende kunst en theater*. Nijmegen, 1989.
A. Moss, *Poetry and Fable. Studies in Mythological Narrative in Sixteenth-Century France*. Cambridge, 1984.
W.A. Ornée, 'P.C. Hooft als komedieschrijver.'. In: *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft. 1581 - 16 maart - 1981*. Groningen, 1981, 117-130.
A.C. Oudemans, Sr., *Taalkundig Woordenboek op de werken van P.C. Hooft, ter aanvulling en verbetering van het Uitlegkundig Woordenboek op Hooft*. en: *Nalezing, aanmerkingen en uitbreidingen op het Uitlegkundig Woordenboek, uitgegeven door het Koninklijk-Nederlandsch Instituut*. Leiden, 1868.
P.C. Paardekooper, *Beknopte ABN-syntaksis*. Den Bosch, 1966.
E. Panofsky, *Iconologische studies. Thema's uit de Oudheid in de kunst van de Renaissance*. Nijmegen, 1984.

Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike. Konrat Ziegler, Walther Sontheimer (eds.). München, 1975. 5 dln.
M. Pfister, *Das Drama. Theorie und Analyse*. München, 1977.
P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de Rederijkers*. Prijsvraag Letterkunde van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde. Niet gepubliceerd werk. 1974.
P. Pikhaus, *Het tafelspel bij de Rederijkers*. 2 dln. Gent, 1988-1989.
K. Porteman, *P.C. Hooft. Emblemata Amatoria, Afbeeldinghen van Minne, Emblèmes d'Amour*. Leiden, 1983.
I. Raab, *Zu den Darstellungen des Parisurteils in der griechischen Kunst*. Frankfurt - Bern, 1972.
L. Rens, 'Antieke mythologie in het Europese toneel van de 16e en 17e eeuw.'. In: *Griekse mythologie en Europese cultuur*. Samengesteld door J. de Bie. Lustrumuitgave van het Nederlands Klassiek Verbond. Antwerpen, 1979, 115-130.
L. Rens, 'Het pastorale element in "Granida" en in Costers "Ithys"'. In: *Uyt liefde geschreven. Studies over Hooft. 1581 - 16 maart - 1981*. Groningen, 1981, 149-161.
P. de Ronsard, *'Dialogue pour une mascarade [entre] Amour et Mercure.' In: Oeuvres Complètes*. Bibliothèque de la Pléiade. dl. 45. Texte établi et annoté par Gustave Cohen. Paris, 1950, 1958.
M.R. Scherer, *The Legends of Troy in Art and Literature*. New York-Londen, 1963.
P.H. Schrijvers, *De mens als toeschouwer. Essays over Romeinse literatuur en Westeuropese tradities*. Baarn, Amsterdam, 1986.
J. Seznec, *The Survival of the pagan Gods. The mythological Tradition and its Place in Renaissance Humanism and Art*. Princeton, 1972.
E.J. Sluijter, *De 'Heydensche fabulen' in de Noordnederlandse schilderkunst, circa 1590-1670. Een proeve van beschrijving en interpretatie van schilderijen met verhalende onderwerpen uit de klassieke mythologie*. Diss. Leiden, 1986.
W.A.P. Smit, 'Het Nederlandse Renaissance-toneel als probleem en taak voor de literatuur-historie.' In: *Twaalf studies*. Zwolle, 1968, 1-39.
W.A.P. Smit, *Hooft en DIA. Een onderzoek naar Hooft's verzen-bouquet van 1608-1609 voor DIA, de identiteit van deze geliefde, andere verzen van Hooft voor haar en de implicaties van dit alles*. Amsterdam, 1968.
J.J.L. Smolenaars e.a., *Venus in de Latijnse literatuur*. Universiteit van Amsterdam. z.j.
M. Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam. Een onderzoek naar de argumentele opbouw van Vondels "Inwydinge van het Stadthuis t'Amsterdam" (1655).' In: *Visies op Vondel na 300 jaar. Een bundel artikelen verzameld door S.F. Witstein en E.K. Grootes ter gelegenheid van de driehonderdste sterfdag van Joost van den Vondel*. Den Haag, 1979, 165-217.
A.W. Stellwagen, *Gedichten van P.Cz. Hooft*. Tweede deel. Schiedam,

1886.
P.G.J. van Sterkenburg, *Een glossarium van zeventiende-eeuws Nederlands*. Groningen, 1981 (3de druk).
F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft. Volledige uitgave door F.A. Stoett. Tweede geheel herziene, opnieuw bewerkte en vermeerderde druk van de uitgave van P. Leendertz Wz.* 2 dln. Asterdam, 1899-1900.
F.A. Stoett, *Nederlandse spreekwoorden en gezegden. Verklaard en vergeleken met die in het Frans, Duits en Engels*. Achtste herziene en vermeerderde druk. Bewerkt door C. Kruyskamp. Zutphen, 1953.
F.A. Stoett, *Middelnederlandsche Spraakkunst. Syntaxis*. Derde herziene druk. 's-Gravenhage, 1923 (Ongewijzigde herdruk 1971).
L. Strengholt, 'Hoofts verzen voor Christina van Erp (1609-1610).'. In: *Spektator* 11 (1981-1982), 3-14.
M.C. van den Toorn, *Nederlandse taalkunde*. Utrecht/Antwerpen, 1973.
M.C. van den Toorn, *Nederlandse Grammatica*. Achtste, herziene druk. Groningen, 1982.
H.W. van Tricht, *P.C. Hooft*. Arnhem, 1951.
H.W. van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*. Uitgegeven door H.W. van Tricht, met medewerking van F.L. Zwaan, D. Kuijper Fzn. en F. Musarra. 3 dln. Culemborg, 1976-1979.
P. Tuynman en F.L. Zwaan, *Proeven van Tekst en Commentaar voor de uitgave van Hoofts Lyriek*. Dl. II. *Gedichten voor Huygens*. Amsterdam, 1968.
F. Veenstra, *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*. Assen, 1946.
F. Veenstra, *Ethiek en moraal bij P.C. Hooft. Twee Studies in renaissancistische Levensidealen*. Zwolle, 1968.
J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*. Onveranderde herdruk en van het woord *sterne* af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage, 1932. (Reprint).
A.A. Verdenius, 'Bijzondere functies van inleidend "En".' In: *De Nieuwe Taalgids* 37 (1943), 108-110.
P.J. Verkruijsse, 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens'. In: *Spektator* 3 (1973/1974) 325-346.
P.J. Verkruijsse, *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie met een verantwoording van de gevolgde methode van partiële interne collatie*. Diss. U.v.A., Amsterdam, 1983.
E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*. 's-Gravenhage, 1885-1952. 11 dln.
B. Vickers, *Arbeit Musse Meditation. Betrachtungen zur 'Vita activa' und 'Vita contemplativa'*. Herausgegeben von Brian Vickers. Zürich, 1985.
J. van Vloten, *P.C. Hoofts Brieven*. Nieuwe, verm. en naar de oorspr. tekst herz. uitg.; met toel., aant. en bijl. Leiden, 1855-1857. 4 dln.

Vondel, *Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*. Verzorgd door Albert Verwey. Opnieuw uitgegeven met een inleiding door Mieke B. Smits-Veldt en Marijke Spies. Amsterdam, 1986.
C.G.N. de Vooys, *Nederlandse spraakkunst*. Herzien door M. Schönfeld. Zevende druk. Groningen, 1967.
C.G.N. de Vooys, *Geschiedenis van de Nederlandse taal*. Groningen, 1970.
M. de Vries, L.A. te Winkel e.a., *Woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage enz. [1864]-
A. Weijnen, *Zeventiende-eeuwse Taal*. Vijfde druk. Zutphen, z.j.
Th. Willemze, *Muziekinstrumenten*. Utrecht/Antwerpen, 1966.
G. von Wilpert, *Sachwörterbuch der Literatur*. Stuttgart, 1955, 1969.
J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2e druk. III. Haarlem, 1923.
S.F. Witstein, 'Hoofts "Achilles ende Polyxena"'. In: *Een Wett-steen vande leught*. Verzamelde artikelen van S.F. Witstein. Groningen, 1980, 127-138.
J.A. Worp, *De gedichten van Constantijn Huygens, naar zijn handschrift uitgegeven*. 9 dln. Eerste en tweede deel: 1607-1636. Groningen, 1892 en 1893.
J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland*. Rotterdam [1971]. 2 dln. (Reprint; 1904-1908).
C.A. Zaalberg, *Uit Hoofts lyriek*. Zwolle, 1963, 1967.
F.L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst. Grammatische stukken van De Hubert, Ampzing, Statenvertalers, en Reviseurs en Hooft*. Groningen, 1974.
F.L. Zwaan, '"Sinnen" bij Hooft.'. In: *De Nieuwe Taalgids* 55 (1962), 31-35.
F.L. Zwaan, 'Hooftiana I.'. In: *De Nieuwe Taalgids* 68 (1975), 176-179.
F.L. Zwaan, 'Hooftiana II. Hoe raek aen?'. In: *De Nieuwe Taalgids* 68 (1975), 398-400.
F.L. Zwaan, 'Hooftiana III. Twee prolepsisgevallen.'. In: *De Nieuwe Taalgids* 68 (1975), 455-457.
F.L. Zwaan, Hooftiana IV. In: *De Nieuwe Taalgids* 69 (1976), 30-32.
F.L. Zwaan, *Gekast naar de konst. Fragmenten uit P.C. Hoofts 'Nederlandsche Historiën'. Culemborg, 1977*.

Auteursregister

Opmerking vooraf: in deze index zijn alle auteurs opgenomen die als zodanig voorkomen in inleiding, commentaar of noten. Indien echter een schrijver slechts vermeld is binnen een citaat van of een vermelding bij een andere auteur, is de eerstgenoemde hier niet opgenomen. Arabische cijfers achter de naam verwijzen naar de bladzijden van de inleiding en die van de noten; Romeinse cijfers gevolgd door een verbindingsstreepje en door een combinatie van drie Arabische cijfers, verwijzen respectievelijk naar één van de vier 'tafelspelen' (I = *Mommerij*; II = *Bruiloftspel*; III = *De Gewonde Venus* en IV = *Paris Oordeel*) en het versnummer in de commentaar. Van de auteurs is vrijwel steeds alleen de eerste voorletter opgenomen. Bij P.Cz. Hooft zijn alleen die verwijzingen vermeld die betrekking hebben op andere werken dan de 'tafelspelen'. Tenslotte zij nog opgemerkt dat de redacteuren van het MNW en het WNT hier niet vermeld zijn, evenmin als A.C. Oudemans, de auteur van het *Taalkundig Woordenboek op de werken van P.C. Hooft* (in de commentaar: TWH) en van *Nalezing, aanmerkingen en uitbreidingen op het Uitlegkundig Woordenboek* (in de commentaar: TWHn). Consequente vermelding van deze auteurs zou dit apparaat te zeer belast hebben.

Anslo, R., 57.
Antikleides, 78.
Apuleius, 77, 78, 80, 82, 87, 88, 103, 104, 438, 446.
Arens, J., 11, 12.
Aristoteles, 104, 105, III-049, 449.
Aristophanes, III-005, III-049.
Augustinus, 104, 449.

Bachrach, A., 442.
Baïf de, J., 81, 446.
Bate, A., 446, 448.
Benoît de Sainte-Maure, 80.
Bergh v.d., H., 440.
Bersuire, P., 92.
Bilderdijk, W., 11, IV-092, IV-102, IV-160, IV-222.
Boccaccio, G., 81, 88, 89, 90, 92, 447.
Bolgar, R., 447.
Boumans, W., 447.
Braet, A., 448.
Brandt, G., 57.
Bredero, G., I-054, II-073, IV-123, 437.
Briquet, C., 6, 433.

Broekhuizen van, J., 11, 12.
Budé, A., 447.

Cats, J., II-073.
Cicero, 101, III-030, 449.
Clairmont, Chr., 88, 90, 449.
Coigneau, D., 439.
Convenevole da Prato, 447.
Curtius, E., 76.

Dares Phrygius, 78, 79, 92, 446.
Delrio, A., IV-004, 438.
Dictys Cretensis, 78, 92.
Diodooros (Siculus) van Agyrion, III-045.
Dioon Chrysostomos, 78.
Diogenes Laertius, 449.

Ehrhart, M., 76, 77, 78, 81, 88, 444, 445, 446, 447, 448.
Enenkel, K., 449.
Enklaar, D., IV-290/291.
Erasmus, 85, 101, 449.
Euhemeros, 78.
Eupolis, III-049.
Euripides, 77, 79, 104, 438.
Eusebios van Caesarea, 78.

Fulgentius, 76, 90, 92, 104, 448.

Guevara de, A., II-069.
Guido de Columnis, 80, 88.
Grootes, E., 7, IV-332, 433, 445.

Haan de, J., I-002, 445.
Harrebomée, P., IV-247.
Heersche, J., Hermkens, H., III-098.
Hellinga, W., 108, 433.
Hermkens, H., 3, 108, I-028, I-029, I-048, I-049/052, I-050, I-053, I-065, I-066, I-067/071, I-086, I-119, I-120, I-127, II-002, II-003, II-013, II-018, II-022, II-038, II-049, II-061, II-062, II-075, II-076, II-080, II-106, II-107, II-109, II-112/114, II-123, II-129, II-138, II-141, II-148, II-172, II-188, II-192, II-199, III-003, III-004, III-008, III-009, III-011, III-013, III-016, III-038, III-057, III-066, III-067, III-071, III-072, III-075, III-078, III-083, III-086, III-089, III-091, III-096, III-117, III-119, III-126, III-128, III-129, III-134, III-140, III-142, III-153, III-157, III-160, III-162, III-179, III-182, IV-

034, IV-231, IV-337, 450.
Hesiodos, III-154.
Heule van, Chr., I-028, 437.
Hogenhoudt-Mulder, M., IV-062.
Homeros, 25, 26, 77, 89, II-053, II-065, III-002, III-113, III-147, III-154, IV-248, 438, 445.
Hooft, P.Cz., 2, 3, 5, 6, 7, 48, 59, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, II-032, III-017, IV-128, IV-136, IV-247, 442.
Horatius, 446.
Hummelen, W., 32.
Hunger, H., III-101, III-129, III-147, III-151, 446.
Huygens, C., 2, 3, 57, II-073.
Hyginus, 77, 82, 88.

Isidorus van Sevilla, 449.
Isokrates, 77, 82, 103, 104, 448.

Joseph van Exeter, 80, 81, 86, 87, 91, 446.

Kalff. G., 6, 433, 434, 437.
Kazemier, G., 3, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 443, 444.
Keyser, P., 434, 435.
Kloeke, G., I-054, III-173.
Knuvelder, G., 434, 442.
Kossmann, F., 67, 444.
Kratinos, III-049.
Krul, J., 81.
Kruyter de, C., 1, 3, 75, 76, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 438, 445, 447, 448.

Lausberg, H., 448.
Leeman, A., 448.
Leendertz, P.Jr., 7, 65, 66, II-024, 443.
Leendertz, P.Wz., 9, 57, III-032, III-141, 442.
Lemaire de Belges, J., 2, 81, 85, 89, 90, 92, 93.
Locher, J., 81.
Loey van, A., I-0.4., III-067.
Loukianos, 1, 3, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 103, 104, 438, 446.
Lucanus, III-030.
Lucretius, 72, 73, 89, 90, 103, IV-248, 444, 449.

Mak, J., 1, 3, 13, 14, 18, 19, 26, 48, 50, 52, 57, 60, 62, 63, 65, 66, 71, 72, 434, 435, 436, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444.
Mander van, C., 437.

Marty-Laveaux, Ch., 446.
Michels, L., II-034.
Mierlo van, J., 435.
Milet, J., 80, 434.
Montaigne, M., 1, 2, 61.
Moormann, E., III-025, III-029, III-030, III-031, III-129, III-131, III-146, III-162, IV-288, 437.
Moss, A., 85, 93, 446, 447, 448, 450.

Ornée, W., 65, 66, 442, 443.
Ovidius, 77, 78, 79, 82, 88, 101, 103, 104, III-093, III-112, III-114, IV-214, 438, 446, 447, 449.

Paardekooper, P., II-073.
Panofsky, E., I-002, II-130.
Paris, L., 450.
Pauly, I-001, I-002, III-005, III-037, III-041, III-045, III, 076, III-093, III-109, III-114.
Peele, G., 81.
Pfister, M., 440.
Pikhaus, P., 1, 3, 13, 14, 15, 18, 19, 21, 24, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 444, 445.
Pisan de, Chr., 92.
Plato, 89, 100, 101, III-029, III-049, 449.
Ploutarchos, III-029, III-037, III-045, III-049, III-056, III-061.
Porteman, K., I-001, II-032.
Propertius, 88, 438, 446, 447.
Pseudo-Clemens, 88.
Ptolomaios Chennos, 78.

Raab, I., 449.
Renouard, N., 81, 442.
Risele van, C., 440.
Ronsard de, P., 2, 58.
Roque de la, S., 81.
Rijnsbach van, A., 437.

Sachs, H., 81.
Sallustius, 88.
Schrijvers, P., 444.
Seneca, 101, IV-004, 449.
Sluijter, E-J., 437, 438, 439, 445.
Smit, W., 439, 440, 442.
Smits-Veldt, M., 444.

Sophokles, 77, 79.
Spiegel, H., II-127, II-164, II-198, III-056, III-89, III-114, III-162, III-188.
Spies, M., 444.
Statius, III-113.
Stellwagen, A., 11.
Sterkenburg van, P., III-087.
Stoett, F., 1, 5, 7, 9, 22, 57, 65, 66, 70, 108, I-002, I-017, I-020, I-113, II-024, II-062, II-087, II-094, II-130, II-196, II-0.4/0.7, III-002, III-003, III-017, III-032, III-055, III-092, III-120, IV-062, IV-092, IV-136, IV-247, 433, 436, 437, 441, 442, 443, 444, 445.
Straboon, 438.
Suetonius, III-031, III-032, III-035, III-036.

Toorn van den, M., I-049/052, III-085.
Tricht van, H., 66, 71, 72, 75, II-0.4/0.7, 435, 436, 439, 442, 443, 444, 447.
Tuynmam, P., 108, 433, 450.

Uitterhoeve, W., zie Moorman.

Veenstra, F., 1, IV-148, 442, 447.
Verdenius, A., II-034.
Vergilius, III-002, III-113, IV-045, 446.
Verkruijsse, P., 107, 108, 433, 450.
Vloten van, J., 8, 9, 433, 442.
Vondel van den, J., 57, 59, 71, II-034, II-073, 436, 441, 444.
Vooys de, C., II-073, II-093, III-029.

Weijnen, A., I-028, I-035, I-046, I-049/052, I-054, I-063, I-078, I-080, I-092, I-093, I-100, I-101, I-103, I-113, I-120, II-010, II-011, II-020, II-038, II-041, II-054, II-073, II-085, II-103, II-121, II-148, III-014, III-048, III-072, III-106, III-126, III-143, III-173.
Willemze, Th., IV-131.
Winkel te, J., 434, 439.
Witstein, S., II-069, 441.
Worp, J., 1, 50, 434, 441, 445.

Xenophoon, 104.

Zwaan, F., 108, III-057, IV-121, 450.

Sommaire

Sommaire

Dans les années 1602 jusqu'à probablement 1610/1611 l'écrivain néerlandais de la Renaissance Pieter Corneliszoon Hooft écrit entre autres quatre petites pièces de théâtre qui dans l'histoire littéraire ont été toutes caractérisées d'après le genre comme ‘tafelspel’ (intermède): *Mommerij, Bruiloft-spel, De Gewonde Venus* et *Paris Oordeel*.

Dans la première partie, l'introduction, de cette édition de texteci, nous traitons d'abord et de façon explicite la question de savoir dans quelle mesure l'indication de genre, cité ci-dessus, est correcte. Dans le manuscrit ou dans l'édition autorisée par Hooft, les trois dernières pièces sont toutes mentionnées comme étant ‘tafelspel’, cependant il n'en est pas le cas de la première pièce, ni dans le manuscrit ni dans les éditions de 1611 et de 1618. Des études comparées à l'aide de distinctifs du genre rhétorique du même nom, nous expliquent qu'il ne faut pas compter *Mommerij* non plus comme faisant partie de ce genre de jeux. En particulier l'absence de toute discussion entre les personnages - propriété propre au ‘tafelspel’ - et le manque de toute forme d'action, le dénonce. *Mommerij* présente davantage d'analogie avec le ‘masque’ anglais et la ‘mascarade’ française. Cependant des recherches approfondies sont ici absolument nécessaires. Le dernier ‘tafelspel’ de Hooft lui aussi s'intègre mal dans le canevas assez rigide et - grâce aux recherches de P. Pikhaus - bien délimité du genre. Même une tentative de situer le genre du jeu à l'aide de caractéristiques d'un nombre - relativement restreint - de ‘tafelspelen’ du dix-septième siècle, n'offre pas d'évidence. Bien que le thème du jeu convint assurément bien à l'occasion pour laquelle un ‘tafelspel’ du dix-septième siècle fut presque exclusivement écrit, à savoir une noce, toute allusion concrète à cela fait cependant défaut dans *Paris Oordeel*. Cette constatation forme en ellemême un exemple tout à fait remarquable pour le specimen du dixseptième siècle, si on peut compter toutefois ce jeu parmi ces exempleslà.

De ces trois premiers jeux nous possédons un autographe daté; il n'y en a pas de *Paris Oordeel*. Une difficulté supplémentaire concernant la datation de cette pièce provient du manque de toute allusion à ce jeu ou de toute mention évidente de ce jeu dans la correspondance de Hooft ou dans son oeuvre littéraire. Il y a par contre deux allusions au mythe classique dans des écrits adressés à Hooft par d'autres auteurs, toutes les deux datant de 1627. Le caractère topique de ces allusions les prive cependant de toute force probante en rapport avec la datation de *Paris Oordeel*. L'argument avancé par J. Mak et H. van Tricht que le dernier ‘tafelspel’ de Hooft a dû être écrit entre le 28 octobre et le 20 juillet 1608, parce que dans le *Bruyloftdicht* pour le couple Verhee-Kop un

certain nombre de vers seraient pris dans *Paris Oordeel*, est dénué de tout fondement. Puisque: pourqoui l'inverse ne serait-il pas possible? En outre les vers en question forment justement une imitatio du célèbre hymne de Vénus dans *De Rerum Natura* de Lucrèce (livre 1, 1-24). Dans son oeuvre ultérieure aussi Hooft revient à plusieurs reprises à cet éloge. Pour l'instant la seule possibilité de préciser l'époque de la création de *Paris Oordeel*, semble se situer dans une analyse de la structure métrique du jeu. C'est que G. Kazemier a rendu plausible que la tendance à éviter des vers iambiques non-purs dans l'oeuvre dramatique et lyrique de Hooft, devient de plus en plus forte. Or, le système métrique dans *Paris Oordeel* indique que probablement la création du jeu devra être située vers 1610.

C.W. de Kruyter a signalé quelques analogies remarquables entre la dramatisation du jugement de Paris de Hooft et celle de Lucian du deuxième siècle après Jésus-Christ. Il arrive à la conclusion que *Paris Oordeel* est une imitatio réussie du jeu de Lucian. Cependant De Kruyter situe le drame de Hooft trop exclusivement dans la tradition narratologique classique. Les recherches de M. Ehrhart ont démontré que ni la forme dramatique, ni les motifs, ni les éléments de la matière mentionnés par De Kruyter, n'appartiennent uniquement à la tradition citée cidessus. Au troisième chapitre de l'introduction de ce livre nous tentons de démontrer que la pièce de Hooft est tout autant tributaire aux deux autres traditions narratologiques: elle est tributaire à la version rationalisante du mythe par le motif du songe et elle l'est à la version allégorisante du récit par le thème du choix entre les trois modes de vie. *Paris Oordeel* ressemble par là quelque peu à une ‘composition multitextuelle’, terme qu'emploie Ann Moss pour caractériser l'adaptation du jugement de Paris par l'humaniste français du dix-seizième siècle, Jean Lemaire de Belges.

Le quatrième chapitre comprend une analyse rhétorique des plaidoyers qui figurent dans *Paris Oordeel*. L'objectif en est de donner une notion de la façon d'argumenter de chacune des trois déesses et par là d'accentuer les aspects qui favorisent la bonne compréhension du texte. Il en ressort que les plaidoyers ne servent pas seulement à souligner leur propre beauté et à accuser celle de l'autre. Il est beaucoup plus important de constater que tous les trois comportent des tentatives de redéfinir la notion de ‘beauté’: la plus haute forme de beauté n'est pas ceci mais cela. En outre l'on se sert dans les plaidoyers de moyens encore moins convenables: le juge est menacé, chanté et chacune des trois déesses tente de le suborner. Que ce soit finalement, après toute la violence verbale, l'aspect purement sensoriel qui fait pencher la balance et qui détruit ainsi tous les arguments précédents, constitute peut-être le plus grand charme de cette pièce.

Les autres chapitres de l'introduction concernent des sujets qui ne devaient pas manquer dans cette étude: un premier chapitre où l'objet et

la trame de cette étude sont exposés, un deuxième chapitre où les manuscrits et les éditions des ‘tafelspelen’ de Hooft sont discutés et un dernier chapitre où sont justifiées la méthode de translittérer et la façon d'annoter.

Dans la deuxième partie de cette étude les textes des trois premiers jeux sont présentés d'après les manuscripts et pourvus d'annotations manuscritologiques. *Paris Oordeel* dont aucun manuscrit n'a été conservé, a été édité d'après la première édition parue pendant la vie de Hooft; à savoir celle qui se trouve dans *Gedichten* de 1636. Dans le commentaire joint à chacune des pièces nous avons visé tout d'abord à tenir compte des besoins du lecteur moderne. L'accent a été mis surtout sur des définitions nominales, sur des phrases et sur des remarques de caractère interprétatif. Il va de soi que nous avons prêté attention à tout ce qui est nécessaire à arriver à une interprétation scientifiquement fondée.

Dans la troisième partie nous avons inséré trois annexes: à côté d'une réproduction des manuscrits, il y a deux traductions de textes particulièrement importants pour *Paris Oordeel: Θεῶν Κρίσις* de Lucian et une traduction des vers 1-24, 29-34 et 38-40 de *De Rerum Natura* (livre 1) de Lucrèce.